

ISSN 2075-1834

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

СЕРІЯ «ПРАВО»

ВИПУСК 26

Харків 2018

ISSN 2075-1834

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

ВІСНИК
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна

СЕРІЯ «ПРАВО»

ВИПУСК 26

Серія започаткована 2006 року

Харків 2018

Вісник має на меті висвітлення широкого кола актуальних політико-правових проблем, серед яких: проблеми становлення і розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні; забезпечення прав людини; боротьби зі злочинністю і захисту громадського порядку; удосконалення національного законодавства та правозастосовної практики.

Для юристів, політиків, науковців і практичних працівників, аспірантів і студентів, а також усіх, хто цікавиться питаннями правової теорії та юридичної практики.

Вісник є фаховим виданням у галузі юридичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України №1328 від 21.12.2015)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 13 від 17.12.2018 р.)

Редакційна колегія:

Голова:

Кагановська Т. Є., доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Заслужений юрист України.

Заступники Голови:

Руденко М. В., доктор юридичних наук, професор, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Заслужений юрист України;

Венедіктова І. В., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Відповідальний редактор:

Григоренко Є. І., кандидат юридичних наук, доцент, доцент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Волобуєв А. Ф., доктор юридичних наук, професор, професор Донецького національного університету;

Глушков В. О., доктор юридичних наук, професор, перший проректор Академії управління МВС України, Заслужений юрист України;

Даньшин М. В., доктор юридичних наук, професор, заступник декана з наукової роботи юридичного факультету, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Житний О. О., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Завальна Ж. В., доктор юридичних наук, професор, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Козьяков І. М., доктор юридичних наук, професор, проректор з наукової роботи Національної академії прокуратури України, Заслужений юрист України;

Кузнєцова О. А., доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного права та процесу, заступник декана з наукової роботи юридичного факультету Пермського Державного Університету (РФ);

Лук'янець Д. М., доктор юридичних наук, професор, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Мартиненко І. Е., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу Гродненського державного університету імені Янки Купали (Р. Білорусь);

Рябченко О. П., доктор юридичних наук, професор, професор Національного університету державної податкової служби України;

Серьогін В. О., доктор юридичних наук, професор, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Сироїд Т. Л., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Солошкіна І. В., доктор юридичних наук, доцент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Трубніков В. М., доктор юридичних наук, професор, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Харченко В. Б., доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ;

Храмцов О. М., доктор юридичних наук, доцент, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Адреса редколегії:

61022, Україна, м. Харків, майдан Свободи 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, юридичний факультет (каб-425а).

Електронна адреса: lawbulletin@karazin.ua, HNU_vesnik@ukr.net. Сайт: <http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21571-11471Р від 18.08.2015

ЗМІСТ

Кагановська Т. Є., Пахомова І. А. ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ	6
Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. КАФЕДРА МІЖНАРОДНОГО І ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВА ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ: КЛАСИЧНА ТРАДИЦІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ	10

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Головко О. М. ПОГЛЯДИ Г. Ф. ПУХТИ НА ІСТОРІЮ ДЕРЖАВИ І ПРАВА	16
Слинько Д. В. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ЮРИДИЧНИХ ПРОЦЕДУР В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ	20
Воронов М. М., Воронова І. В. ПРАВО І НОРМИ СУСПІЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В УМОВАХ РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ	23
Жук Н. А. ГЛОБАЛЬНИЙ КАПИТАЛИЗМ КАК ФЕНОМЕН РЕАЛЬНОСТІ І ПРОСТРАНСТВО ФОРМИРОВАНИЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЙ СОВРЕМЕННЫХ ГОСУДАРСТВ: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ	28
Передерій О. С. ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОВИХ СИСТЕМ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ	33
Григоренко Є. І. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТА ВЗАЄМОВПЛИВ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ З ІНШИМИ ВИДАМИ РЕТРОСПЕКТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	38

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Серьогін В. О. АФРИКАНСЬКІ СУБРЕГІОНАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАЙВЕСІ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА	41
Кушніренко О. Г. КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ В МЕХАНІЗМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ГРОМАДЯН УКРАЇНИ НА ДОСТАТНІЙ РІВЕНЬ ЖИТТЯ	45
Градова Ю. В., Гудзь Л. В. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ	48

АДМІНІСТРАТИВНЕ, ФІНАНСОВЕ ТА ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Солошкіна І. В. FINANCIAL SERVICES IN UKRAINE: CONCEPT, ESSENCE AND CLASSIFICATION	53
Ростовська К. В. АДМІНІСТРАТИВНА ПРОЦЕДУРА ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ: ПРОБЛЕМИ ЗМІСТУ ТА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ	58
Лаврухін О. В., Кім К. В. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ЮРИДИЧНИЙ КОНФЛІКТ»	61
Мельник С. М. ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ КАТЕГОРІЇ «ВІЙСЬКОВЕ УПРАВЛІННЯ» У МЕЖАХ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ	64
Закриницька В. О. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ЗМІ	68
Пиласва В. М. МІСЦЕ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ В СИСТЕМІ ЗАГАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ	71
Хабарова Т. В. ЩОДО ПОРЯДКУ ПРОВЕДЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПЕРЕВІРОК КАНДИДАТІВ НА ЗАЙНЯТТЯ ПОСАД В ОРГАНАХ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ	75
Плотнікова К. О. ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ДЕРЖАВНИХ ТА МІСЦЕВИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ	78

Борякіна В. В.	ПРИНЦИП ОПЕРАТИВНОСТІ В АСПЕКТІ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА	82
Бахтіна Ю. С.	ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ	85

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

Бервено С. М.	КАТЕГОРІЇ ДУХОВНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ	90
Чуйкова В. Ю.	ЖИТЛОВА КІМНАТА У ГУРТОЖИТКУ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ	97
Селіванов М. В.	НЕЯВКА ПОЗИВАЧА ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ЗАЛИШЕННЯ ПОЗОВУ БЕЗ РОЗГЛЯДУ	101
Погрібний Д. І.	ПЕРСПЕКТИВИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ КРИПТОВАЛЮТ В УКРАЇНІ (ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)	104

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

Храмцов О. М.	НАСИЛЬСТВО ЯК ОЗНАКА ДІЙ СПІВУЧАСНИКІВ (КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)	108
Марушев А. Д.	ОРГАНІЗАЦІЙНО ТАКТИЧНІ ПИТАННЯ ПРОВЕДЕННЯ ТИМЧАСОВОГО ДОСТУПУ ДО РЕЧЕЙ І ДОКУМЕНТІВ В ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО БАНКРУТСТВА	111
Чорний Г. О.	ОСОБЛИВОСТІ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ГРОМАДЯН У КРИМІНАЛІСТИЧНІЙ ТАКТИЦІ: АНАЛІЗ МІЖНАРОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА	115
Гетьман Г. М.	ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ МОДЕЛЮВАННЯ В УМОВАХ ЗМАГАЛЬНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ СЕРІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ	118
Поліванова І. О.	ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ОДНОЧАСНОГО ДОПИТУ КІЛЬКОХ РАНІШЕ ДОПИТАНИХ ОСІБ	121
Попович І. М.	СТОРОНА ОБВИНУВАЧЕННЯ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ ПОТРЕБУЄ КАРДИНАЛЬНОГО ОНОВЛЕННЯ	125

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Гришко Л. М.	ДІЯЛЬНІСТЬ РОБОЧОЇ ГРУПИ З НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЧИ НЕДОБРОВІЛЬНИХ ЗНИКНЕНЬ РАДИ ООН З ПРАВ ЛЮДИНИ	128
Шевченко А. Л.	МІЖНАРОДНА ЦИВІЛЬНА СЛУЖБА: ВІД ВИТОКІВ ДО СУЧАСНОСТІ	132

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Коваленко С. В., Плетньов О. В.	ДІЯЛЬНІСТЬ КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНИХ ОРГАНІВ В ДЕРЖАВНІЙ СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ: ДОСВІД КРАЇН НАТО ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ	136
Кузьменко О. В., Григоренко Я. О.	ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ І МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ ЯК ФУНКЦІОНАЛЬНЕ СПРЯМУВАННЯ ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ	140
Шкуропацький О. І., Андрієць М. О.	ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ	144
Яковлєв П. О.	ФОРМИ УЧАСТІ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ	148
Фівкін П. М.	МІСЦЕ ЮРИДИЧНОЇ СЛУЖБИ МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ ТА ПРАВОПОРЯДКУ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ	151

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Шульга А. М. СПІВВІДНОШЕННЯ ПОВЕДІНКИ РОБОТА І ЛЮДИНИ: ПЕРВИННІ ПРАВНИЧІ ТЕРМІНОПОНЯТТЯ	156
Гасвая О. В., Гаряєва Г. М., Муренко О. Л. ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА	161
Божко Д. В. СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЯК ПРИРОДНІ ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ЇХ НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	165

Трибуна молодих учених

Горбатова Д. І. ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ МЕДИЧНОГО РЕФОРМУВАННЯ	168
Коваль Т. О. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ	171
Рудень Д. С. РЕАЛІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЦІННОСТЕЙ ПРАВОСУДДЯ В АСПЕКТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНІ	176
Шевченко О. В. ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ТА ЇЇ НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАКРІПЛЕННЯ У СЕРЕДИНІ 50-Х – КІНЦІ 60-Х РР. XVII СТ.	180

РЕЦЕНЗІЇ

Головко О. М. РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ МЕЛЬНИЧУК С.М. «ПРАВОВІ ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ УКРАЇНА: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА» М. ІВАНО-ФРАНКІВСЬК, 2018. 436 с.	184
---	-----

УДК 341.645.2(4):347

ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Кагановська Т. Є.,

доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
Заслужений юрист України

Пахомова І. А.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: у статті поставлено питання про особливий характер застосування судової практики Європейського суду з прав людини судами національної судової системи. Досліджено правову природу рішень Європейського суду з прав людини. Рішення Європейського суду з прав людини розглядаються як інтерпретаційний акт та судовий прецедент. Наголошено на обов'язковості застосування національними судами практики Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, рішення ЄСПЛ, практика ЄСПЛ, судова практика, джерела права.

Аннотация: в статье поставлен вопрос об особом характере применения судебной практики Европейского суда по правам человека судами национальной судебной системы. Исследовано правовую природу решений Европейского суда по правам человека. Решения Европейского суда по правам человека рассматриваются как интерпретационный акт и судебный прецедент. Отмечено обязательность применения национальными судами практики Европейского суда по правам человека.

Ключевые слова: Европейский суд по правам человека, решение ЕСПЧ, практика ЕСПЧ, судебная практика, источники права.

Annotation: the article addresses the question of the special nature of the application of the judicial practice of the European Court of Human Rights by the courts of the national judicial system. The legal nature of the judgments of the European Court of Human Rights is investigated. Judgments of the European Court of Human Rights are interpreted as an interpretative act and a judicial precedent. It is noted that the application by national courts of the practice of the European Court of Human Rights is mandatory.

Key words: European Court of Human Rights, ECtHR ruling, ECtHR practice, jurisprudence, sources of law.

Забезпечення прав людини є пріоритетним напрямом політики держави, що реалізується за допомогою національних механізмів захисту прав людини, використавши які, згідно ст. 55 Конституції України кожному гарантується право звернутись за захистом порушених прав та свобод до відповідних міжнародних установ або органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких сьогодні є Україна. Однією з таких установ являється Європейський суд з прав людини.

Європейський суд з прав людини – незалежний судовий орган, який на наднаціональному рівні втілює контроль за додержанням основних прав людини країнами, які ратифікували Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, шляхом забезпечення дотримання й виконання ними положень Конвенції.

Україна, прийнявши Закон «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» фактично визнала обов'язковою юрисдикцію Європейського суду з прав людини з усіх питань, віднесених до тлумачення та застосування положень Конвенції.

З моменту прийняття в державі закону про ратифікацію Конвенції та протоколів до неї, громадяни України, у зв'язку із порушенням державою їх прав та свобод все частіше почали направляти відповідні заяви до Європейського суду з прав людини. Останні кілька років Україна займає лідируючі позиції серед країн-учасниць Конвенції за подібними зверненнями громадян. На нашу думку, така статистика є свідченням особливого значення практики Європейського суду з прав людини у формуванні ефективної системи прав захисту громадян в Україні. Адже незважаючи на існування значної кількості підходів тлумачення юридичних текстів, лише той, який відповідає обраному Європейським судом з прав людини, гарантуватиме застосування цих положень відповідно до міжнародних зобов'язань [9, с. 761].

Досліджуючи правову природу та значення рішень Європейського суду з прав людини відзначимо, що законодавчо такі рішення визнані джерелами права, проте в науці й досі триває дискусія відносно виправданості надання їм такого статусу. Зокрема, до основних питань, у зв'язку із якими виникають протиріччя належать:

1. правова природа рішень Європейського суду з прав людини;
2. обов'язковість застосування національними судами рішень Європейського суду з прав людини;
3. застосування в якості джерела права окремих рішень Європейського суду з прав людини проти держави України або узагальноної практики Суду відносно будь-якої держави.

Тож, пропонуємо відповісти на всі з перерахованих питань.

Відносно правової природи рішень Європейського суду з прав людини, відзначимо, що найрозповсюдженішими позиціями є визначення рішень як інтерпретаційних актів та судових прецедентів [5, с. 76].

Так, на думку О.О. Сидоренко, рішення Європейського суду з прав людини можна сприймати як офіційну форму роз'яснення невідчуваних прав людини, закріплених та гарантованих Конвенцією, що являється частиною національного законодавства й джерелом законодавчого правового регулювання та правозастосування в Україні [11, с. 244]. О.І. Романюк також наполягає, що рішення Європейського суду з прав людини являються безпосередньо джерелом тлумачення Конвенції, оскільки Суд наділений Конвенцією можливістю не лише застосовувати окремі міжнародні договори, але й тлумачити правові норми, які містяться у цих документах. Доцільно також зауважити, що переважна більшість країн Європи належать до романо-германської правової сім'ї, саме тому практика Європейського суду з прав людини в цих країнах сприймається як тлумачення норм й виокремлення найважливіших положень Конвенції, та за своїм змістом вона є джерелом тлумачення Конвенції.

Досліджуючи правову природу практики Європейського суду з прав людини, Т.А. Стоянова також зазначає, що судовий прецедент в контексті судових рішень Європейського суду з прав людини являється тлумаченням положень Конвенції й не спрямований на впровадження норм права, встановлення загальнообов'язкових правил поведінки. Саме тому в повній мірі визнати, що практика Європейського суду з прав людини це судовий прецедент – не можна [13, с. 57]. На думку вченої, під судовою практикою Європейського суду з прав людини необхідно розуміти особливий різновид судового прецеденту, який ухвалюється спеціальним органом – Європейським судом з прав людини, у межах й з приводу тлумачення і порушення положення Конвенції, що є обов'язковим для реалізації не лише на території держави-сторони в процесі, але й на всій території на яку поширюється юрисдикція Європейського суду з прав людини [13, с. 57]. В.А. Завгородній відзначає, що рішення Європейського суду з прав людини за своєю правовою природою являється елементом судової практики, яка являється унікальним джерелом права прецедентного характеру, основою якого є правова позиція та при прийнятті якого вирішується конкретна справа й здійснюється офіційне тлумачення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [3, с. 22]. Н.Ю. Задирака наголошує на тому, що рішення Європейського суду з прав людини мають умовний прецедентний характер, тобто Європейський суд з прав людини, вказуючи на прецедентний характер своєї судової практики, не зв'язаний попередньо прийнятими рішеннями. Європейський суд з прав людини наділений правом перегляду попередньо прийнятих підходів щодо вирішення конкретних правових питань у разі зміни істотних обставин [4, с. 239]. Слід зауважити, що істотною відмінністю континентального прецеденту від англосаксонського являється те, що останній може бути сформований єдиним судовим рішенням, у той час як континентальний прецедент формується більш демократично – завдяки прийняттю низки судових рішень [11, с. 246], тобто прецедент виникає якщо не внаслідок консенсусу, то принаймні внаслідок схвалення правової позиції переважною частиною юристів. Як зазначає Н.Ю. Задирака, в романо-германській правій сім'ї відповідним аналогом є так звана доктрина *jurisprudence constante*, тобто «усталена судова практика», синонімічною назвою якої є «прецедент країн континентального права» [11, с. 239].

Цікавою є позиція Л. Дешко, згідно якої, Європейський суд з прав людини здійснює своєрідну конкретизацію правових положень Конвенції, застосовуваних судом і називає результат такої конкретизації деклараторною теорією судового прецеденту [5, с. 77]. Проте, окремі науковці зазначають, що практику Європейського суду з прав людини можна віднести до переконливого прецеденту, що притаманний і англосаксонській і романо-германській правовим сім'ям. В прецедентних рішеннях Європейського суду з прав людини формуються правові позиції, що мають важливе правове значення як для національних судів, так й судів держав, проти яких такі рішення ухвалюються.

В.Є. Скомороха наголошує на тому, що зважаючи на загальновизнаний авторитет Європейського суду з прав людини та встановлення його повноважень відносно тлумачення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод приписами цієї ж Конвенції, то прецедентні рішення Європейського суду з прав людини за будь-яких умов мають сприйматися своєрідним орієнтиром для формування національними судами держав-членів Ради Європи, зокрема України, практики вирішення окремих справ щодо захисту прав та свобод людини й громадянина [12, с. 3-4]. Тобто вчений вказує на те, що рішення Європейського суду з прав людини одночасно є і інтерпретаційним актом і судовим прецедентом. Подібної думки дотримується й О.Ю. Кайдаш, яка відзначає, що рішення Європейського суду з прав людини в Україні мають змішану природу. Свою позицію вчена пояснює тим, що виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні передбачає внесення змін до чинного національного законодавства, в тому числі, й нормативних актів органів публічної адміністрації, у зв'язку з чим, рішення Європейського суду з прав людини можуть бути визнані джерелом адміністративного права. Прецедентний же характер рішень Європейського суду з прав людини для судів й обов'язковість їх застосування в адміністративній практиці дає підстави для визнання їх також джерелом тлумачення права. Також зауважується, що незважаючи на те, що рішення Європейського суду з прав людини не є результатом правотворчості, вони мають особливе значення для однакового застосування норм матеріального й процесуального права у подібних правовідносинах [6, с. 11].

Дещо відмінно від попередніх поглядів є позиція відділу узагальнення судової практики Вінницького апеляційного адміністративного суду відносно правової природи рішень Європейського суду з прав людини, яка полягає в тому, що його рішення не можуть розглядатись як судовий прецедент в національному праві, оскільки вони визнаються тільки джерелом права, а джерело права не завжди передбачає обов'язковість застосування. Рішення Європейського суду з прав людини розглядається як ідеологічно-правова основа для судочинства, які

сприяють нормотворчості органів публічної влади, наближаючи українське законодавство до стандартів Ради Європи [10]. Ю. Зайцев, П. Рабінович, О. Толочко досліджують рішення Європейського суду з прав людини крізь призму доктринального погляду на судову практику, який історично склався в країнах романо-германської правової сім'ї, та за яким судова практика не являється джерелом права, адже Конвенція не передбачає правових підстав для надання цим рішенням статусу прецеденту в розумінні англійської доктрини [14, с. 103]. Інакше кажучи, справи Європейського суду з прав людини офіційно не вважаються прецедентами, проте є єдиним джерелом динамічного тлумачення Конвенції [8].

Щодо іншого питання, питання обов'язковості застосування практики Європейського суду з прав людини, варто відзначити, що існують кілька підходів. Прибічники першого підходу пропонують практику Європейського суду з прав людини визнати обов'язковою для застосування судами національної судової системи, оскільки вона має важливе значення для роз'яснення основних прав людини, гарантованих Конвенцією. Прихильники іншої точки зору зазначають, що практика Європейського суду з прав людини не є обов'язковою.

Зокрема, Л.Ю. Гіждіван зазначає, що рішення Європейського суду з прав людини мають обов'язковий характер для держав-учасниць Конвенції й водночас всі рішення розглядаються як прецеденти, адже Суд визнає себе зв'язаним своїми попередніми рішеннями (принцип «*stare decisis*»). Це, на думку вченого, зумовлює обов'язковість для держав-учасниць Конвенції дотримуватися прецедентного права Європейського суду з прав людини [15, с. 8]. На думку М.А. Ентіна, формально рішення Європейського суду з прав людини являється обов'язковими виключно для держав, відносно яких вони були ухвалені. Та в силу міжнародно-правового звичаю, який сформувався у Європі та еволюційні конституційних традицій країн континенту вони сприймаються державами-учасницями Конвенції та їх судовими органами як такі, що мають прецедентне значення, та як загальний стандарт, додержання якого є юридично обов'язковим [15, с. 85]. Аналізуючи положення національного законодавства, варто відзначити, що застосування практики Європейського суду з прав людини прямо передбачено в Кодексі адміністративного судочинства України. Так, у ч. ч. 1, 2 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України визначено, що суд в процесі вирішення окремої справи керується принципом верховенства права, згідно з яким, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями й визначають зміст та спрямованість діяльності держави. Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду [7]. Говорячи про справи адміністративної юрисдикції, варто також зазначити, що під час розробки та ухвалення Конвенції, передбачалося, що вона поширюватиметься безпосередньо на справи, які розглядаються у порядку кримінального та цивільного судочинства, про адміністративні справи не йшлося. Проте згодом Європейський суд з прав людини почав поступово розширювати своє розуміння ст. 6 Конвенції. Так, наприклад, в справі «Цимерман та Штайнер проти Швейцарії», у якій йшлося про судові оскарження рішення адміністративного органу (оціночної комісії) відносно визначення розміру державної компенсації на користь заявників, Європейський суд з прав людини вказав, що у даному випадку права заявників також підпадають під дію ст. 6 Конвенції, оскільки ці права є по суті приватними [2].

Іншої точки зору дотримується О.О. Сидоренко, зазначаючи, що правові позиції, сформовані прецедентними рішеннями Європейського суду з прав людини, не є обов'язковими для національних судів, в тому числі й для судів тих держав, проти яких такі рішення ухвалені. Вченою висловлюється певний сумнів відносно того, чи доцільно визнавати джерелом права рішення суду за аналогією закону та права, адже такі рішення не можуть мати нормативно обов'язкового характеру стосовно всіх учасників правовідносин, тому що приймаються із урахуванням конкретних обставин справи та є обов'язковими тільки для учасників спору [11, с. 246], при тому ж судді здійснюють правосуддя на підставі закону, оскільки Україна належить до романо-германської правової сім'ї, в якій основним джерелом права являється нормативно-правовий акт, а судова практика не може бути джерелом права.

Погоджуючи останнє питання щодо застосування практики або рішень Європейського суду з прав людини відзначимо, що в процесі розгляду справ адміністративні суди застосовують Конвенцію й практику Європейського суду з прав людини як джерело права. При цьому варто наголосити, що мова йде безпосередньо про судову практику, а не лише про рішення відносно України. Принаймні, в національному законодавстві відсутні положення, які забороняють застосовувати рішення Європейського суду з прав людини, винесені у справах щодо інших держав [5, с. 76]. Вважаємо, що судові рішення та судову практику не варто ототожнювати. Це насамперед вказує на необхідність застосування не окремого рішення Європейського суду з прав людини, а позицій суду, вироблених у цілій низці рішень.

Таким чином, розглянувши окремі спірні питання відносно застосування правових позицій Європейського суду з прав людини вважаємо доречним відзначити, що рішення (судова практика) Європейського суду з прав людини мають подвійну правову природу, вони з однієї сторони розтлумачують положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, адже згідно ст. 32 Конвенції, юрисдикція Суду безпосередньо поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї; з іншої сторони, зважаючи на зміст ч. 2 ст. 48 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», відповідно до якої суддя здійснює правосуддя на основі Конституції і законів України, керуючись при цьому принципом верховенства права та ч. 2 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України, відповідно до якої суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини, можна дійти висновку, що з метою забезпечення та гарантування прав та свобод людини національні суди мають застосувати судову практику Європейського суду з прав людини в якості судового прецеденту в обов'язковому порядку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гіждіван Л.Ю. Становлення та розвиток співробітництва України з Радою Європи у сфері прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.11. Київ, 2001. 16 с.
2. Європейський суд з прав людини : Рішення у справі «Димерман і Штайнер проти Швейцарії» від 20.06.83 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_417
3. Завгородній В.А. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. № 15. Т. 1. 2015. С. 19-22.
4. Задирака Н.Ю. Рішення Європейського суду з прав людини у правовій системі континентального права як джерело адміністративного процесуального права // Адміністративне право і процес. № 3(9). 2014. С. 234-244.
5. Ісмайлов К.Ю. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на систему джерел права України // Держава і право. 2011. Вип. 51. С. 75–80.
6. Кайдаш О.Ю. Адміністративно-правове забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини в Україні : автореф. дис..канд.юрид.наук. Ірпінь, 2016. 21 с.
7. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. 2005. № № 35,36, 37. Ст. 446.
8. Кононенко В. Рішення Європейського суду з прав людини як прецедент тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод // Право України. 2008. № 3. С. 131-134.
9. МакБрайд Дж. Принципи, що визначають тлумачення та застосування Європейської конвенції з прав людини // Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О.Л. Жуковської. Київ, 2004. 960 с.
10. Рішення Європейського суду з прав людини як джерело права // Вінницький апеляційний адміністративний суд URL : <http://www.vaas.gov.ua/news/trishennya-yevropejskogo-sudu-z-prav-lyudini-yak-dzherelo-prava/>
11. Сидоренко О.О. Рішення Європейського суду з прав людини як джерело права України // Міжнародне право. 2015. С. 242-250.
12. Скомороха В.Є. Права людини на охорону здоров'я, медичну допомогу, медичне страхування та конституційне правосуддя // Право України. 2002. № 6. С. 3–9.
13. Стоянова Т. Практика Європейського суду з прав людини як джерело цивільного процесуального права України // Підприємництво, господарства і право. № 6. 2017. С. 55-58.
14. Шишкіна Є. Деякі аспекти правової природи рішень Європейського суду з прав людини // Право України. 2005. № 4. С. 102-104.
15. Энтин М. Справедливое судебное разбирательство по праву Совета Европы и Европейского Союза // Конституционное право. Восточноевропейское образование. 2003. № 3. С. 85.

УДК 340.15: 341.241.8 «20»

КАФЕДРА МІЖНАРОДНОГО І ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВА
ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ: КЛАСИЧНА ТРАДИЦІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Гавриленко О. А.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного
і європейського права
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Сироїд Т. Л.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного
і європейського права
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено висвітленню процесів становлення та розвитку кафедри міжнародного і європейського права Харківського університету. Наголошено, що початки її було закладено водночас із формуванням вищого навчального закладу. Звернено увагу на науковий та педагогічний доробок учених, що працювали на кафедрі протягом XIX – початку XX ст. до її розформування у зв'язку з ліквідацією у 1920 р. юридичного факультету університету. Висвітлено процес відродження кафедри в контексті відновлення та розвитку в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна юридичного факультету.

Ключові слова: міжнародне право, Харківський університет, університетські статuti, ад'юнкт, професор, приват-доцент.

Анотация: статья посвящена изучению процессов становления и развития кафедры международного и европейского права Харьковского университета. Отмечено, что основы ее были заложены одновременно с формированием высшего учебного заведения. Обращено внимание на научное и педагогическое наследие ученых, работавших на кафедре в течение XIX – начала XX в. до ее расформирования в связи с ликвидацией в 1920 г. юридического факультета университета. Освещен процесс возрождения кафедры в контексте восстановления и развития в Харьковском национальном университете имени В. Н. Каразина юридического факультета.

Ключевые слова: международное право, Харьковский университет, университетские уставы, адъюнкт, профессор, приват-доцент.

Annotation: the article is devoted to the coverage of the formation and development processes of the Department of International and European Law of Kharkiv University. It was emphasized that its beginnings were laid simultaneously with the formation of an educational institution. The attention was paid to the scientific and pedagogical achievements of scientists who worked at the department during the nineteenth and early twentieth centuries. before its dissolution in connection with the liquidation in 1920 of the Faculty of Law of the University. The process of revival of the department in the context of restoration and development in the Kharkiv National University named after V.N. Karazin of the Faculty of Law is highlighted.

Key words: international law, University of Kharkiv, university statutes, adjunct, professor, private associate professor.

Останнім часом проблеми становлення та розвитку юридичної освіти та науки в Україні привертають пильну увагу як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Зокрема, об'єктом дослідження все частіше стає діяльність кафедр – базових структурних підрозділів закладів вищої освіти, які здійснюють навчально-виховну та методичну діяльність з однієї або кількох споріднених спеціальностей, спеціалізацій чи навчальних дисциплін, а також проводять наукову, науково-дослідну та науково-технічну діяльність за певним напрямом. Вивчення історії кафедр надає можливість створити уявлення про наступність науково-педагогічних шкіл, визначити чинники їхнього подальшого ефективного функціонування.

Однією з провідних і найдавніших кафедр юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна є кафедра міжнародного і європейського права, яка спеціалізується на викладанні дисциплін та проведенні наукових досліджень у царині міжнародного права та його історії, підготовці науково-педагогічних кадрів. Її передісторія розпочинається з 1805 р., коли у складі етико-політичного відділення щойно створеного Харківського університету, було започатковано кафедру прав природного, політичного та народного [1, с. 12]. Народним правом або правом народів у той час іменували право міжнародне. Протягом 1807-1835 рр. на кафедрі працювали Й. М. Ланг, що викладав навчальну дисципліну «Право природне, державне та народів» (1807-1813 рр.) [2, с. 7, 271] та Б. Рейт, який з 1815 по 1820 рр., читав курс «Природне право: приватне, публічне та народне» [2, с. 8].

За університетським статутом 1835 р. на юридичному факультеті було створено вже окрему кафедру початків (основ) загальнонародного правознавства (*ius gentium*) [2, с. 41] в особі Т. Ф. Степанова [3, с. 313], який викладав свій предмет студентам протягом обох семестрів третього курсу. Як зазначають автори історії юридичного факультету Харківського університету, за перші сто років його існування, розроблений ним курс спирався, насамперед, на фундаментальні праці німецьких професорів Г. Ф. Мартенса («Нарис сучасного європейського міжнародного права» [4]) та Й. Л. Клюбера («Новітнє європейське народне право») [5]. У подальшому Т. Ф. Степанов підготував до видання власний курс «Право народів і дипломатія», який, однак, унаслідок низки обставин так і не побачив світ і нині зберігається в архіві рідкісних видань ЦНБ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [6].

З приводу керівництва кафедрою вбачається доцільним наголосити на зауваженні О. В. Тарасова, який досліджував історію становлення харківської школи міжнародного права. Зокрема, він зазначав, що в XIX – на початку XX ст. поняття кафедри «пов'язувалося не так зі структурним підрозділом, як з наявністю лекційного курсу з конкретної навчальної дисципліни і, відповідно, з посадою лектора» [7, с. 43]. Зважаючи на це, некоректно було б говорити, що Т. Ф. Степанов був її завідувачем. Насправді, відповідно до ст. 12 загального університетського Статуту 1835 р. [8], міжнародне право (під найменуванням «Початки (основи) загальнонародного правознавства (*Jus gentium*)») було виокремлено як самостійну навчальну дисципліну. Викладати її мав фахівець, що обіймав би посаду професора. Водночас, інших співробітників кафедри міжнародного права на той час просто не могло існувати. Як наголошує О. В. Тарасов, «ад'юнкти, як помічники професорів, могли тимчасово посідати їхню кафедру в разі хвороби або відсутності професорів (ст. 90 університетського Статуту 1835 р.). Згодом поняття кафедри було перенесено на викладачів, які читали паралельно один у той самий курс» [7, с. 43-44]. Але таке розширення кафедр стало можливим лише після значного збільшення кількості студентів (адже, як свідчать джерела, перший випуск етико-політичного відділення, що відбувся 1818 р., складала лише 13 осіб) [1, с. 10] та зумовленою цим появи додаткових викладацьких посад.

Після того, як Т. Ф. Степанов вийшов на пенсію, викладання на кафедрі з 1846 по 1849 рр. здійснював професор С. М. Орнатський, а з переходом його на роботу до Московського університету – професор Г. С. Гордеєнков (Гордієнко), який водночас проводив також заняття з кримінального права [2, с. 41-42]. Описля раптової смерті останнього, зважаючи на нагальну необхідність, викладання загальнонародного права тимчасово було покладено на тодішнього декана юридичного факультету, фахівця з римського права та історика цивільного права польсько-литовської держави О. М. Міцкевича (рідного брата видатного польського поета Адама Міцкевича) [9, с. 171-172].

Наступний період в історії кафедри пов'язаний з іменем вихованця юридичного факультету Харківського університету видатного вченого-міжнародника Д. І. Каченовського, ім'я якого набуло широкого розголосу не лише в Російській імперії, але й далеко за її межами [10]. У травні 1849 р. ним було захищено магістерську дисертацію «Про володарювання над морями» (яка, на жаль, з політичних міркувань так і не була опублікована) і в грудні того самого року його було призначено на посаду ад'юнкта. Так почалося його професійне наукове та викладацьке життя у Харківському університеті [11]. Вже невдовзі, завдяки своїй ерудиції та працездатності він завоював заслужений авторитет і в 1850 р. був обраний на посаду секретаря юридичного факультету [12, с. 28]. У 1855 році Д. І. Каченовський захистив докторську дисертацію «Про каперів та призове судочинство у відношенні до нейтральної торгівлі» [13], в якій розглянув як історію самого явища, так і актуальні на той час аспекти проблеми. Як наголошувала Н. Г. Охотнікова, теоретичні положення, опрацьовані в дисертації вченого, набули практичної форми: Паризькою декларацією про морську війну від 16 квітня 1856 р. каперство було заборонено [14]. У грудні того ж року Д. І. Каченовський отримав звання екстраординарного професора, а в 1858 р. – ординарного професора по кафедрі загальнонародного права та дипломатії.

За університетським Статутом 1863 р. відповідно параграфу 15, на юридичних факультетах мали бути створені «тринадцять кафедр при 13 професорах та шести доцентах». Однією з них мала стати кафедра міжнародного права [15]. Її посів Д. І. Каченовський, на той час вже широко відомий як блискучий лектор, палкий оратор, який не боявся відкрито виголошувати свої думки, навіть політичної спрямованості. Як зазначає О. М. Богдашина, вчений не приховував власної позиції та публічно критикував політику російського уряду, висловлювався за необхідність проведення реальних демократичних реформ: розширення виборчого права та місцевого самоврядування, проголошення політичної свободи і запровадження конституційної монархії на кшталт англійської [16, с. 47; 17, с. 108-109].

Незважаючи на нетривале життя, Д. І. Каченовський встиг опублікувати понад сто наукових праць. Визначне місце серед них посідає «Курс міжнародного права», перша (теоретична) частина якого побачила світ у 1863 р., а друга, присвячена питанням історії міжнародного права в стародавню добу та середні віки – у 1866 р. Багато з думок, виголошених у цій його праці, й нині звучать надзвичайно актуально: «Закони історії, так само як і закони природи, торжествують над політичними планами сильних землі. Держави, ворожі людству, падають, людство вдосконалюється... Немає боротьби більш грандіозної, в якій би свобода мала такий широкий простір, як боротьба держав; немає перемоги більш славетної для людства, ніж перемога міжнародного права над злою волею тиранів і загарбників. Масмо сподіватися, що право завжди протистоятиме сваволі... Вища його мета – сприяти захисту порядку і свободи, безпеки суспільства й користі людства» [18, с. 63, 95].

Продовження історичного викладу міжнародного права автор планував видати у 1868 р., але тяжка хвороба завадила реалізації проекту. Наприкінці 1872 р. професор Д. І. Каченовський помер від сухоти. Перед смертю, він заповів, щоб дев'ятсот рублів з його невеликих заощаджень, які він лишив у спадщину своїй матері, були покладені до банку з тим, щоб відсотки від них використовувалися «на премії та стипендії або допомогу студентам, які виявили особливі знання в галузі міжнародного права, а також для друкування написаних ними творів або зроблених перекладів із цього предмета» [12, с. 32].

У 1873 році кафедру міжнародного права посів випускник Харківського університету, на той час вже широко відомий історик права, професор А. М. Стоянов. Його лекції, прочитані протягом 1873/1874 навчального року, були записані студентами та видані книгою у 1875 році [19]. Як зазначають автори історії юридичного факультету за перші сто років його існування, це видання на той час було першим повним російськомовним курсом міжнародного права [2, с. 175]. Пізніше видатний фахівець з міжнародного права професор В. П. Даневський, високо оцінюючи опублікований курс лекцій, зазначав: «Насамперед, у книзі Стоянова знаходимо ту перевагу, яка не завжди зустрічається в історичних частинах у публіцистів нашої науки: через усю історію міжнародних зносин та права проведено одну думку і показано прогресивно-поступальний рух цього права, особливо від Вестфальського конгресу і до наших днів... Зводячи усе нами сказане про «нариси» Стоянова до єдиного цілого, ми не можемо не визнати, що попри деякі недоліки його праці щодо системи та окремих моментів, капітальний твір його відзначається безсумнівно талановитістю, знанням справи, багатством літератури та матеріалу, а також свіжістю та гуманністю поглядів» [2, с. 175].

З січня 1878 р. читання лекцій з міжнародного права розпочав приват-доцент В. П. Даневський, якого, за пропозицією А. М. Стоянова у травні 1879 р. загальними зборами професорів юридичного факультету було одностайно обрано на посаду штатного доцента кафедри. З притаманною йому енергією вчений активно працював над докторською дисертацією. Обов'язковою вимогою до осіб, які готувалися до захисту такої дисертації, на той час було набуття міжнародного досвіду. Зважаючи на це, з лютого 1880 р. В. П. Даневський виїздив у двадцятимісячне відрядження за кордон, під час якого його було прийнято на посаду члена-співробітника Інституту міжнародного права, штаб-квартира якого від початку його діяльності в 1873–1878 рр. розташовувалася у Генті, а з 1878 по 1892 рр. перебувала в Брюсселі (Бельгія) [20, с. 22–23]. Перебуваючи у відрядженні В. П. Даневський зібрав надзвичайно багатий матеріал, який після повернення на батьківщину було опрацьовано, оформлено та опубліковано в Санкт-Петербурзі у вигляді монографії [21]. Докладну рецензію на цю роботу, надану О. М. Стояновим, надруковано в журналі «Юридичний вісник» [22]. Наслідком наполегливої праці став захист у 1882 р. у Київському університеті докторської дисертації на тему: «Система політичної рівноваги і легітимізму та початок національності в їх взаємному зв'язку: історико-догматичне дослідження» [23, с. 8].

Деякі з висновків, яких В. П. Даневський дійшов майже двісті років тому, не втратили актуальності й донині. Зокрема, він констатував, що у сфері міжнародних відносин доволі часто «початки національності зіштовхуються з так званим правом завоювання», внаслідок якого відбувається насильницьке відторгнення частини однієї держави та приєднання її до іншої. Водночас, загальна тенденція розвитку міжнародного права, на думку вченого, створює умови для докорінних змін: «право завоювання швидко йде до зникнення і скоро зовсім не буде мати *raison d'être*» [21, с. 313]. «Відчуження території (серед миру чи внаслідок війни) можливе лише після поголового голосування населення, обставленого всіма гарантіями для правильної та сумлінної організації подання голосів» [21, с. 333]. В. П. Даневський вважав, що якби такі гарантії були досяжними, то вони настільки б обмежували агресора, що війна перетворилася б на «безглузду (у величезній більшості випадків) справу» [21, с. 333].

Після повернення до Харкова, в лютому 1883 р. вченого було обрано екстраординарним професором, а в лютому 1884 р., знов таки за ініціативи А. М. Стоянова, – ординарним професором кафедри міжнародного права [2, с. 73]. Сучасники В. П. Даневського згадували його, як надзвичайно працездатну та обдаровану людину. «Він віддавався роботі усім серцем; вона поглинала його. Працюючи над якоюсь темою, він переймався нею, забуваючи все інше. Викладаючи те, чим він зацікавився, він хвилювався та хвилював інших», – пізніше згадував професор Харківського університету М. М. Алексєєнко [24, с. 17–18]. В. П. Даневський був відомий не лише як автор численних наукових праць, але й як активний популяризатор міжнародного права та його історії, блискучий лектор, що часто виступав як перед студентами, так і перед пересічно зацікавленими харків'янами з публічними лекціями [20, с. 23]. В університеті паралельно з лекціями з міжнародного права з 1888 р. В. П. Даневський також викладав, за дорученням факультету, курс кримінального права. У 1893 р. його було переведено на кафедру кримінального права і судочинства.

Відтоді в історії кафедри розпочався період, коли викладання міжнародного права здійснювалося відомими вченими-міжнародниками, які були представниками інших університетів Російської імперії [25, с. 60]. Серед них – вихованець юридичного факультету Казанського університету М. І. Догель, який у червні 1895 р. за розпорядженням міністерства народної освіти був призначений приват-доцентом Харківського університету за кафедрою міжнародного права. У квітні 1900 р. він захистив у Харківському університеті дисертацію «Про воєнне заняття (*occupatio bellica*)» [26] та отримав ступінь доктора міжнародного права, а в листопаді 1896 р. був переміщений у званні приват-доцента за кафедрою міжнародного права до Казанського університету [27, с. 20].

Плідним виявився період перебування у Харкові й для представника Санкт-Петербурзької школи міжнародного права – барона М. О. Таубе. Цей виходець зі старовинного шведсько-німецького роду, що вів свій початок з XIII ст., історик, юрист, дипломат, державний діяч, член-засновник Російського товариства морського права (1905 р.), представник Росії на Міжнародній конференції з морського права (Лондон, 1908–1909 рр.), член Постійної палати третейського суду в Гаазі (з 1909 р.), учень всесвітньо відомого юриста-міжнародника, професора Ф. Ф. Мартенса 28 травня 1896 р. був затверджений у ступені магістра міжнародного права, а 29 листопада 1899 р. – доктора міжнародного права. З 1 січня 1897 року він здійснював викладання на юридичному факультеті Харківського університету, в 1903–1911 рр. – змінив на кафедрі у Петербурзькому університеті свого вчителя Ф. Ф. Мартенса.

Як і В. П. Даневському, М. О. Таубе був притаманний історичний підхід до міжнародно-правових досліджень. Так, 31 січня 1897 р., виступаючи в Харківському університеті з лекцією «Основні фазиси в історії розвитку міжнародних відносин і права», вчений характеризує міжнародне право, як «сукупність юридичних норм, що розмежовують інтереси та визначають взаємні відносини держав – учасниць міжнародного спілкування».

наголошував: «Наука, яка вивчає принципи цього права – як продукту тривалого історичного процесу, що інтегрував окремі народи в одне культурне ціле, – є, звичайно, наукою переважно історичною» [28, с. 2].

М. О. Таубе наголошував, що період пізнього середньовіччя (а саме XIV-XV ст.), «зберігши в недоторканості моральну сторону папства та імперії, які об'єднували народи», знищив політичні, «небезпечні для міжнародного спілкування елементи імператорсько-папсько-феодалної системи X-XIII століть, висунувши на її місце низку незалежних великих національних держав», що являли собою держави вже сучасного типу і стали суб'єктами міжнародного права, яке вже народжувалося. Саме від цього часу вчений веде відлік існування повноцінного міжнародного права, яке тепер містить «усі елементи, необхідні для наявності міжнародного спілкування у нашому (сучасному – авт.) значенні» [28, с. 5]. Ця його думка була широко обґрунтована М. О. Таубе у фундаментальній праці «Історія зародження сучасного міжнародного права (Середні віки)», перший том якої побачив світ у Петербурзі, а другий – у Харкові [29; 30].

З 1899 по 1901 років лекції з міжнародного права на юридичному факультеті Харківського університету читав представник московської школи міжнародного права В. А. Уляницький, відомий низкою блискучих публікацій з різноманітних проблем міжнародного права. У 1883 році він захистив на основі дослідження широкого кола архівних джерел магістерську дисертацію «Нариси дипломатичної історії Східного питання. Дарданелли, Босфор і Чорне море у XVIII ст.» [31]. У 1885 р. цю книгу було удостоєно Академією наук Уварівської премії. 1885 р. В. А. Уляницького було прийнято на посаду приват-доцента за кафедрою міжнародного права юридичного факультету Московського університету, а в 1888 р. він був затверджений членом Археографічної Комісії міністерства народної освіти з залишенням у вже займаних ним посадах. 1899 року В. А. Уляницький був переведений до Харківського університету приват-доцентом кафедри міжнародного права. В лютому 1900 р. він захистив у Московському університеті докторську дисертацію «Російські консульства за кордоном у XVIII ст.» і невдовзі був призначений ординарним професором кафедри міжнародного права юридичного факультету Харківського університету, де він працював до переведення в 1901 р. до Томського університету [32].

Останнім завідувачем кафедри в Харківському університеті перед ліквідацією його юридичного факультету був ще один випускник alma mater В. А. Ястржембський – автор фундаментальної праці «Про капітуляції в Оттоманській імперії» [33]. Ще навчаючись в університеті він був удостоєний іменної премії професора Д. І. Каченовського за дослідження «Воєнне міжнародне право в російсько-турецьку війну 1877-1878 рр.». У квітні 1895 року В. А. Ястржембський, захистивши в Києві магістерську дисертацію, отримав звання приват-доцента, що дало йому можливість протягом 1895-1896 рр. читати в Харківському університеті паралельний обов'язковий курс міжнародного права. Пізніше ним було розроблено власний навчальний курс «Історія міжнародних зносин», який він викладав у першому півріччі 1896-1897 навчального року [2, с. 254]. В. А. Ястржембський був професором кафедри міжнародного права юридичного факультету аж до 1920 р., коли Комісією у справах реформування вищої школи при Наркоматі освіти УСРР було видано Інструкцію про тимчасову організацію вищої школи в Україні, яка наказувала докторам на юридичних факультетах «...повністю припинити й організаційні їх форми без шкоди для інвентарю рішучо ліквідувати» [34].

Відновлення університетської кафедри міжнародного права відбулося вже за часів незалежності України та пов'язане з відродженням з 1 червня 2004 р. у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна юридичного факультету [34]. Спочатку викладання міжнародного права здійснювалося професорсько-викладацьким складом кафедри конституційного та міжнародного права. З утворенням 1 вересня 2016 р. кафедри міжнародного і європейського права розпочалася підготовка бакалаврів та магістрів за спеціальністю «Міжнародне право». Кафедру очолила доктор юридичних наук, професор Т. Л. Сироїд. Під її керівництвом та спираючись на кращі освітні традиції університету та інших провідних юридичних закладів сформувався спочатку невеликий, але дієвий колектив (д.ю.н., проф. О. А. Гавриленко, к.ю.н. Є. Б. Тітов, к.ю.н. Л. О. Фоміна, к.ю.н. Ю. О. Толстенко, старший лаборант Д. В. Гайдар). До співпраці були запрошені й викладачі інших кафедр факультету (д.ю.н., проф. В. О. Серьогін, к.ю.н., доц. О. С. Передерій та ін.).

Робота розпочиналася зі створення методичних матеріалів, залучення до наукової роботи найбільш старанних та талановитих студентів. Кафедрою було видано низку монографій та наукових статей, підручників і навчальних посібників. Зокрема, навесні 2018 р. побачили світ створений кафедральним авторським колективом перший в Україні посібник для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання майбутніх бакалаврів «Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини» [35], а також фундаментальний авторський підручник Т. Л. Сироїд «Міжнародне публічне право» [36]. Восени 2018 року за результатами міжнародного трирічного проекту Модуль Жана Моне «Започаткування навчального курсу з права ЄС» (553472-EPP-1-2014-1-UA-EPPJMO-MODULE), який було реалізовано на юридичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у 2014–2017 рр. за підтримки Виконавчої агенції з освіти, аудіовізуальних засобів та культури (ЕАСЕА) Європейської Комісії авторським колективом, який включає представників кафедри, вітчизняних і зарубіжних учених – спеціалістів у галузі міжнародного та європейського права, видано підручник «Основи права Європейського Союзу» [37].

Справжнім проривом у науковій роботі відродженої кафедри став захист у вересні 2017 р. в Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка викладачем кафедри Л. О. Фоміною кандидатської дисертації «Правове регулювання забезпечення безпеки учасників міжнародного кримінального судочинства» [38].

У 2017 р. було відкрито аспірантуру відповідно до освітньо-професійної програми підготовки третього (доктор філософії) рівня галузі знань 29 Міжнародні відносини, спеціальності 293 Міжнародне право. Влітку 2018 р. склад кафедри поповнили к.ю.н., Л. М. Гришко і молоді викладачі – А. А. Трушкевич та А. Л. Шевченко.

Нині кафедра забезпечує викладання та методичне забезпечення міжнародно-правового циклу юридичних дисциплін на факультеті за усіма формами навчання. Працівниками кафедри викладаються 33 навчальні дисципліни, серед яких «Вступ до міжнародного права», «Міжнародне публічне право (основи теорії)», «Право Європейського союзу», «Право міжнародних договорів», «Міжнародне кримінальне право», «Міжнародне гуманітарне право», «Міжнародне право прав людини», «Історія міжнародного права», «Історія дипломатії», «Джерелознавство історії міжнародного права», «Право зовнішніх зносин» та інші. На кафедрі здійснюється підготовка науково-педагогічних кадрів та науково-експертна діяльність за спеціальностями 12.00.11 – міжнародне право та 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Згідно з планом роботи кафедри професорсько-викладацький склад кафедри здійснює наукові дослідження, які безпосередньо пов'язані з міжнародним та європейським правом. Викладачі кафедри постійно беруть участь у науково-теоретичних, всеукраїнських, міжнародних конференціях. Вихованню майбутніх юристів-міжнародників сприяє робота кафедрального наукового гуртка.

Кафедра підтримує тісні зв'язки з Інститутом міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інститутом держави і права НАН України ім. В. М. Корецького, Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого, Харківським національним університетом внутрішніх справ, юридичним факультетом Львівського національного університету імені Івана Франка, Інститутом права імені В. В. Сташиса Класичного приватного університету (м. Запоріжжя) та іншими вищими навчальними закладами України, організаціями та установами юридичного спрямування. Співпраця з ними виявляється у спільній участі в наукових конференціях, спільному написанні та рецензуванні монографій, підручників, посібників, наукових праць, статей, опонуваних дисертацій тощо.

Підсумовуючи усе викладене вище, зауважимо, що підґрунтя діяльності кафедри становлять напрацювання попередніх поколінь професорів, доцентів та викладачів. Окремих з них, зокрема, Д. І. Каченовського, А. М. Стоянова, В. П. Даневського, В. А. Ястржембського та інших, з повним правом можна віднести до тієї генерації професорів-юристів Харківського університету, науково-педагогічні напрацювання яких створили фундамент сьогоднішньої вітчизняної правничої освіти та науки. Їхні праці, які за радянських часів з ідеологічних міркувань були пущені в непам'ять і лише побіжно згадувалися дослідниками, містять багато шарів цінної інформації та глибоких наукових висновків, що надає можливість зберегти їх до кола найвідоміших у свій час на європейських теренах фахівців з міжнародного права, які створили вагоме підґрунтя для подальших досліджень у цій царині. Сучасний професорсько-викладацький колектив, студенти-юристи прагнуть з гідністю продовжувати традиції, що були напрацьовані попередніми поколіннями міжнародників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Павлова Т. Г. Сто лет спустя после юбилея. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Под ред. М. П. Чубинского, Д. И. Багаляя. Х. Изд-во САГА, 2007. С. 5–32.
2. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Под ред. М. П. Чубинского, Д. И. Багаляя. Х. Изд-во САГА, 2007. 15, VIII, 309 с.
3. Мережко А. А. История международно-правовых учений / А. А. Мережко. К.: Таксон, 2006. 492 с.
4. Martens G. F. Précis du droit des gens moderne de l'Europe fondé sur les traités et l'usage / Georg Friedrich von Martens. Göttingen, 1789. 372 s.
5. Клюбер И. Л. Новейшее европейское народное право: Перевод с французского / И. Л. Клюбер. М.: Тип. Ав. Семена, 1828. 410 с.
6. Тарасов О. В. Зі спадщини харківської школи міжнародного права (фрагменти рукопису Т.Ф. Степанова «Право Народів і Дипломатія» 1844 р.) / О. В. Тарасов. Харків: Оберіг, 2016. 40 с.
7. Тарасов О. В. К истории Харьковской школы международного права / О. В. Тарасов // Актуальні проблеми сучасного міжнародного права : зб. наук. ст. за матеріалами I Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова, Харків, 27 листоп. 2015 р. : у 2 ч. Харків, 2015. Ч. 1. С. 42–47.
8. Общий устав Императорских российских университетов от 26 июля 1835 г. // Полн. собр. законов Российской империи. Собр. 2. Т. X. Отд. I. СПб., 1836. № 8337.
9. Бушанський В. В. Міцкевич Олександр Миколайович / В. В. Бушанський // Юридична енциклопедія. Т.3. К-М. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2001. С. 739.
10. Пастушенко А. О. Наукова робота Д. І. Каченовського і Західний світ: взаємні рефлексії / А. О. Пастушенко // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки. 2015. Вип. 8. С. 84–93.
11. Гавриков О.В. Д. И. Каченовский как историк философии права и политической науки / О. В. Гавриков // Материалы Международного молодежного научного форума «Ломоносов-2011» / Отв. ред. А. И. Андреев, А. В. Андриянов, Е. А. Антипов, М. В. Чистякова. М.: МАКС Пресс, 2011 URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2011/1335/5138_fea5.pdf.
12. Кагановська Т. Є. Дмитро Іванович Каченовський / Т. Є. Кагановська, А. О. Червяцова // Universitates. Наука и просвещение. 2008. № 3. С. 24-32.
13. Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле: исследование / Д. И. Каченовский. М.: Тип. В. Готье, 1855. XVI+174 с.
14. Охотнікова Н. Г. Питання міжнародного морського права у творах Д. І. Каченовського / Н. Г. Охотнікова URL: www.artschool-hmr.narod.ru/articles/Ohotnikova_tezy.doc.
15. Университетский устав 1863 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Т. XXXVIII. Отделение I. СПб., 1866. № 39752.
16. Богдашина О.М. Историк та влада: сюжети, міркування та застереження / О. М. Богдашина // Харківський історіографічний збірник. – 2016. Вип. 15. С. 43–54.
17. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.) / О. М. Богдашина. Х. : Вид-во Віровещ А. П. «Апостроф», 2013. 560 с.
18. Каченовский Д. И. Курс международного права. Ч. I / Д. И. Каченовский. Х. : Универ. тип., 1863. С. 63, 95.

19. Стоянов А. Н. Очерки истории и догматики международного права. Лекции, читанные в 1873/74 году в Харьковском университете / А. Н. Стоянов. Х. : Универ. тип., 1875. 742 с.
20. Гавриленко О.А. В.П. Даневський як історик міжнародного права / О. А. Гавриленко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право». 2016. Вип. 22. С. 21–25.
21. Даневский В. П. Система политического равновесия, легитимизм и начала национальности в их взаимной связи: Историко-догматическое исследование / В. П. Даневский. – СПб.: Тип. Р. Голике, 1882. 334 с.
22. Стоянов А. Н. [Рецензия] Даневский. Системы политического равновесия и легитимизма и начала национальности в их взаимной связи. СПб, 1882 / А. Н. Стоянов // Юридический вестник. Изд. Моск. юрид. общества. – М.: Тип. А.И. Мамонтова и Ко. 1883. № 4. С. 726–730.
23. Касяненко Ю. Я. Даневський Всеволод Пійович / Ю. Я. Касяненко // Юридична енциклопедія. У 6 т. Т. 2. Д-Й. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. С. 8.
24. Алексеенко М. М. В. П. Даневский [Надгробная речь] / М. М. Алексеенко // Записки Харьковского университета. 1898. Кн. 4. Летопись Харьковского университета. С. 17–18.
25. Буроменский М. В. Харьковская школа международного права / М. В. Буроменский, О. В. Сенаторова, О. В. Тарасов // Альманах международного права. 2011. Вып. 3. С. 57–77.
26. Догель М. И. О военном занятии (осcupatio bellica) / М. И. Догель. – Казань: Типо-лит. Импер. ун-та, 1898. 361 с.
27. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Казанского университета : За сто лет (1804–1904): В 2 ч. Ч. 2: Факультеты юридический и медицинский, преподаватели искусств и добавления справочного характера / Под ред. Н. П. Загоскина. Казань : Типо-литогр. Импер. ун-та, 1904. 454 с.
28. Таубе М. А. Основные фазисы в истории развития международных отношений и права (Вступительная лекция, читанная в Харьковском университете 31 января 1897 г.) / М. А. Таубе. Харьков: Паровая тип. и литогр. Зильберберг, 1898. 9 с.
29. Таубе М. А. История зарождения современного международного права (Средние века). В 3 т. Т. 1: Введение и Часть общая / М. А. Таубе. – СПб.: Типо-лит. П.И. Шмидта, 1894. 370 с.
30. Таубе М. А. История зарождения современного международного права (Средние века). В 3 т. Т. 2: Часть особенная / М. А. Таубе. СПб.: Паровая типо-лит. Зильберберг, 1899. 362 с.
31. Уляницкий В. А. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке / В. А. Уляницкий. М. : Тип. А. Гатцуан, 1883. VIII, 484 с., CCLX.
32. В. А. Уляницкий URL: <https://kpfu.ru/law/struktura/kafedry/mezhdunarodnogo-i-evropejskogo-prava/istoriya-prepodavaniya-mezhdunarodnogo-prava/vaulyanickij>.
33. Ястржембский В. А. О капитуляциях в Оттоманской империи / В. А. Ястржембский. Х. : Тип. «Печатное дело» К. Н. Гагарина, 1905. 510 с.
34. Юридичний факультет: історія та сучасність URL: <http://jurfak.univer.kharkov.ua/history.php>.
35. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини : посібник для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання / За заг. ред. Т. Л. Сироїд. Х. : ФОП Бровін О. В., 2018. 292 с.
36. Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право: підручник / Т. Л. Сироїд. Одеса : Фенікс, 2018. 744 с.
37. Основи права Європейського Союзу: підручник / За заг. ред. д.ю.н., проф. Т. Л. Сироїд; координатор проекту к.ю.н., доц. А. О. Червяцова. Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. Х., 2018. 456 с.
38. Фоміна Л.О. Правове регулювання забезпечення безпеки учасників міжнародного кримінального судочинства: дис. ... канд. юрид. наук – 12.00.11. Харків, 2017. 209 с.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.123(430)»18»:340.143

ПОГЛЯДИ Г. Ф. ПУХТИ НА ІСТОРІЮ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Головко О. М.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна,
Заслужений юрист України

Анотація: стаття присвячена проблемам німецької історіософії права першої половини XIX ст. Охарактеризовано розуміння історії держави і права німецькою Історичною школою права. Її розвиток був завершений німецьким вченим Г. Ф. Пухтою. Він першим з сучасних позицій дослідив звичаєве право та його зв'язок з позитивним правом. Особлива увага приділена співвідношенню об'єктивного та суб'єктивного у розвитку права. Г. Ф. Пухта також дослідив проблеми правосвідомості та змісту юридичних текстів.

Ключові слова: історична школа права, періодизація історії держави і права, правосвідомість, правовий звичай, звичаєве право, розуміння юридичних текстів.

Аннотация: статья посвящена проблемам немецкой историософии права первой половины XIX ст. Охарактеризовано понимание истории государства и права немецкой Исторической школой права. Ее развитие было завершено немецким ученым Г. Ф. Пухтой. Он первым с современных позиций исследовал обычное право и его связь с позитивным правом. Особенное внимание уделено соотношению объективного и субъективного в развитии права. Г. Ф. Пухта также исследовал проблемы правосознания и содержания юридических текстов.

Ключевые слова: историческая школа права, периодизация истории государства и права, правосознание, правовой обычай, обычное право, понимание юридических текстов.

Annotation: the article is devoted to problems of German historiosophy of law. It is characterized understanding of history of state and law by German Historical School of Law. Its development was completed by German scientist G. F. Puchta. He was the first who studied customary law and its connection with positive law on modern positions. He focused on the balance between objective and subjective in the development of law. G. F. Puchta also studied problems of lawfulness and contents of legal texts.

Key words: historical school of law, periodization of history of state and law, lawfulness, legal custom, customary law, understanding of legal texts.

Німецька Історична школа права, яка склалася у кінці XVIII – першій половині XIX століть, сьогодні є науковим фактом минулого, до якого нечасто звертаються саме з точки зору дослідницької активності. Вона, як правило, розглядається в підручниках або з історії вчень про державу і право, або з історіографії. Разом з тим, загальнометодологічні, філософсько-правові погляди її представників на історико-правовий процес мають особливе значення. Адже саме ця теоретико-юридична парадигма стала однією з перших, якщо не першою з низки об'єктивістських вчень про державу і право. Водночас, це був важливий крок у формуванні антиюснатуралістичного розуміння змісту права, зокрема щодо панівного упродовж двох століть (починаючи з Г. Гроція) концепту суспільно-договірної походження держави та позитивного права. Представники Історичної школи права розвинули по суті відкритий Ш. Л. Монтеск'є [1, Про дух законів] закон динаміки трансформації державно-правових явищ, їх історичності та історичної обумовленості.

Погляд на державно-правову реальність з точки зору розвитку і об'єктивності, внутрішніх закономірностей, як видається, не лише став важливим внеском у розвиток вчень про державу і право, але і вплинув на формування сучасної методології дослідження історико-правових процесів, передусім щодо застосування діалектичного та феноменологічного підходів, системного та синергетичного загальнонаукових методів, кроком щодо з'ясування змісту права поруч із його позитивно-правовою формою. Найбільш значні постаті німецької Історичної школи права – це Г. фон Гуго, Ф. К. фон Савіньї та Г. Ф. Пухта. Під юридико-історіософським кутом зору їх погляди та наукова спадщина не досліджувалася, хоча в цілому вона неодноразово ставала предметом студій як вітчизняних, так і зарубіжних авторів.

Дана стаття продовжує цикл наукових розвідок, присвячених юридико-історіософським поглядам представників німецької Історичної школи права. Як видається, порівняно обійденим увагою дослідників є доробок останнього з видатних науковців цієї течії – Георг Фрідріх Пухта (1798 – 1846). Він був учнем Ф. К. фон Савіньї, продовжив його справу щодо дослідження римського приватного права. За образним висловом відомого німецького вченого-юриста другої половини XIX ст. О. фон Гірке Г. Ф. Пухта «... надав римському праву владу над умами завдяки розкриттю

його логічної сили і розвитку його в замкнену систему сліпучої краси... Так історична школа права стала борцем за односторонній романізм...» [2, с. 54]. Цей висновок видається винятково важливим для розуміння того, яким чином ідеї та погляди німецької Історичної школи права і зокрема Г. Ф. Пухти вплинули на доктринальне оформлення германського підтипу романо-германської правової сім'ї.

Г. Ф. Пухта обіймав кафедри професора римського права у низці німецьких університетів, а 1842 р. змінив свого вчителя Ф. К. Савіні на посаді професора Берлінського університету [3]. Його наукове життя було нетривалим (ледь довше 20 років, він не створив такого масиву наукових праць як Савіні), але плідним.

Г. Ф. Пухта відрізняється з-поміж інших видатних діячів німецької юридичної школи XIX ст. тим, що він прийшов до неї через гегельянство. Саме це, як видається, обумовило те, що саме йому належить започаткування так званої «юриспруденції понять». Підходи історичної школи були викладені Г. Ф. Пухтою у першій у тогочасній спеціальній монографії, присвяченій звичаєвому праву (1829). Загальне положення Історичної школи щодо внутрішнього, «народного» творення та розвитку права він конкретизував у дослідженні звичаєвого права як основи й історичного підґрунтя подальшого становлення позитивного права.

Сприймаючи вчення Г. В. Ф. Гегеля щодо історичного процесу як розвитку абсолютного духу, (як видається, це те, що було пізніше трактоване Г. Гуго і Ф. К. Савіні як народний дух), Г. Ф. Пухта на відміну від класика німецької філософії, вважав звичаєве право «повноцінним» правом. Відштовхуючись від цього, він складає власну періодизацію всесвітньої історії права (і держави теж, хоча на цьому науковець не акцентувався). На відміну від Гегеля, який писав про критерій періодизації у вигляді ступеня залучення громадян до державної влади і участі у правотворчості (мова йде передусім про позитивне право, яке Гегелем, як відомо, природному не протиставлялося), історичний процес був поділений на періоди за ступенем професіоналізації юридичної діяльності й юридичного знання. Періодизація розвитку державно-правових явищ Г. Ф. Пухти складалася з трьох періодів:

- первинна простота, при якій головною формою права був звичай;
- різноманітність, при якій право виростає до такого об'єму, який одна людина (навіть найобдарованіша) досягнути не в змозі;
- період науки, коли все багатство права можуть досягнути лише професійні юристи завдяки створеній ними системі [4].

Отже, критеріями періодизації виступали, за Г. Ф. Пухтою, ступінь усвідомлення і розуміння права та рівень юридичної техніки.

Таким чином, відводячи для звичаєвого права цілий період, науковець зайнявся саме ним, відійшовши спершу від традиційного для своїх видатних попередників акцентування на римському праві. При цьому «Звичаєве право» створювалося в умовах наукового спілкування і дискусії з Ф. К. фон Савіні [див.: 6].

До Г. Ф. Пухти поняття звичаєвого права існувало, однак, скільки-небудь ґрунтовного спеціального дискурсу цього феномена не існувало. Вважалося, що походження звичаєвого права пояснювалося його дотриманням (тобто виникало логічне коло). Г. Ф. Пухта довів поверховість і неправильність такого бачення. «...Саме дотримання певного правила передбачає його існування, а вміщений у звичаї юридичний погляд не створюється спостереженням, а лише пізнається з нього, сам же юридичний погляд, який має прояв у звичаї, є дещо готове, пов'язане з поняттями народу, дещо дане народу як мова і складає дещо невід'ємне від його національного духу» [7, с. 17]. Як бачимо, традиційне для Історичної школи права співвіднесення становлення права та мови зберігається німецьким науковцем.

Спеціально дослідивши звичаєве право, Г. Ф. Пухта постав перед винятково складним і «одвічним» завданням теоретичного обґрунтування правотворення. Джерелом права як сукупності юридичних норм «у надрах» звичаєвого права вчений вважав той духовний зв'язок, який є визначальною рисою для усвідомлення і самоусвідомлення народу як єдиного цілого. Він називав звичаєве право природженим народу [7, с. 105]. Вузким місцем теорії правотворення Г. Ф. Пухти було питання, яке неможливо обійти ні в теорії, ні тим більше в історії держави і права – питання про рецепцію права. Ідея народного духу не могла пояснити це поширене історико-правове явище. Як наслідок, Пухта стверджував, що рецепція здійснювалася під впливом науки, фактором якої є не народний дух, а особиста свідомість як така [7, с. 106].

Юридична наука у трактуванні Г. Ф. Пухти ставала своєрідним «посередником» у сучасному суспільстві між народним духом і волею законодавця.

Наукова спільнота Німеччини, як здається, була зацікавлена, яким чином фахівець зі звичаєвого права підійде до традиційної для історичної школи проблематики – історії римського права [8]. Після масштабної, всеохоплюючої розробки проблеми Ф. К. Савіні, здавалося б, важко було зробити у ній щось нове. Г. Ф. Пухта акцентувався на історії інституцій, спираючись на класичну давньоримську юридичну термінологію (досить згадати славнозвісні «Інституції» Гая).

Вчений керувався традиційним сьогодні історико-правовим підходом: розпочав з аналізу джерел. Він підійшов до юридико-джерелознавчого аналізу комплексно. Його цікавив не лише правовий матеріал, але й праці давніх істориків, при цьому не лише римських, а й грецьких. «Визнання бідності джерел, неточності навіть найважливіших із них, вже по одному лише, що вони загинули в їхній первинній формі й існували лише в пізніших переробках ... викликають нас ... до суворої критики» [8, вып.1, с. 3].

Вчений надав також методологічні вказівки щодо виявлення закономірностей дослідження початкових етапів генезису держави і права. «Стародавня історія кожного народу, до якого б часу не належало його виникнення, містить у собі завжди багато казково – невизначеного...» [8, вып.1, с. 5] Варто звернути увагу на важливий висновок, який фактично попереджає про необхідність кореляції відомостей про процеси державотворення, отриманих етнографічним шляхом (ці підходи поділяв і розвинув англійський історик права Г. Мейн [див.: 9], вони в значній

мірі справдилися в процесі подальших етнографічних, або юридико-етнографічних досліджень). Вчений вказував: «...Навіть сучасні, вже розвинені народи починають збирати відомості про виниклий народ лише тоді, коли він набуває певного значення для іноземців» [8, вып.1, с. 5].

Думається, це гідна відповідь німецького вченого його попередникам – співвітчизникам, котрі у минулому XVIII столітті абсолютизували літописний переказ, побудувавши на ньому жорстку норманську теорію виникнення давньоруської державності. У хронологічному викладі захоплюючої й ні на що інше не схожої історії розвитку римських правових інститутів, починаючи з архаїчних, напівміфічних часів звертає на себе увагу доступність і уникнення надмірно складних текстологічних конструкцій. При цьому Г. Ф. Пухта не обмежується детальним аналізом розвитку давньоримського приватного права, він підходить до складної й об'ємної проблеми комплексно, приділяючи значну увагу висвітленню розвитку публічно-правових інститутів Стародавнього Риму.

Як і його попередники з німецької школи права, Г. Ф. Пухта звернувся також до викладу римського цивільного права, однак, він не спробував перевершити у фундаментальності Ф. К. Савінії, його завдання було скромнішим – створити підручник. Ним став «Курс римського цивільного права» [див.: 10].

У ньому вказується, що римське цивільне право вивчається і має досліджуватися у двох вимірах: як римське право, завершене при Юстиніані, яке має історичне значення, і як право чинне. «Римському праву було призначення двоє життя: одне – у того народу, іменем якого воно називається, друге – у нових народів за межами тих століть, протягом яких існувала давньоримська держава» [10, с. 1]. Г. Ф. Пухта дає огляд розвитку дослідження римського права у середні й нові віки, розкриває роль середньовічних глоссаторів у вивченні й збереженні того юридичного скарбу, яким стало для людства римське цивільне право. Він робить актуальний до сьогодні висновок: «Істинною причиною респіції римського права в таких країнах, де воно до того часу ніколи не діяло, було його наукове достоїнство, яке сприяло розумовому відродженню тих часів, і переконання в його загальноєвропейському характері» [10, с. 5].

Г. Ф. Пухта першим з представників історичної школи юристів зробив спробу гармонізувати філософсько-правове, теоретико-правове й історико-правове знання в рамках однієї концепції, єдиного бачення й підходу. Так з'явилася його «Енциклопедія права» [11]. Уже на самому початку роботи бачимо істотний вплив системи Гегеля: «За своєю свободою людина подібна до Бога, але не рівний йому. ...Вище є дух, сила свободи...» [11, с. 4] Основа права, як і в І. Канта, і Г. В. Ф. Гегеля, полягає не в розумі, а в свободі. Похідним від поняття свободи є поняття самовизначення. Як і його численні попередники, Г. Ф. Пухта приєднується до розуміння права у об'єктивному і суб'єктивному сенсі [11, с. 11].

Цікавими є міркування вченого про співвідношення філософії права і теоретичної й практичної юриспруденції. Великий обсяг цитування у даному випадку дозволяє якнайповніше розкрити погляди Г. Ф. Пухти на цю винятково важливу доктринальну проблему: «Предмет правознавства (юриспруденції), як особливої науки, є право як особливий організм, незалежно від його якості, як члена цілого. Якщо для юриста, як такого, прихований зв'язок права із загальним духом людства, якщо він для судження про неї мусить звертатися до загальної науки, то за те перед ним відкривається все внутрішнє багатство права, його внутрішнє розчленування, відомості про яке філософ повинен отримати в свою чергу від юриста. Юрист обіймає право в його ізольованості, під чим належить розуміти у нашому столітті право того чи іншого народу. Філософ розглядає права окремих народів лише як моменти і сліди того загального руху, який право здійснює в усьому людстві, для юриста ж вони представляються ізольованими, він зв'яже їх між собою лише одним передбаченням, що одне право переходить в інше, що право одного народу частково рецепційоване іншим» [11, с. 90-91].

Серед ідей Г. Ф. Пухти важливою для сучасного розуміння проблем права і його історії є та, яка звернулася до питань правосвідомості, «живого» права і догми закону, правотворення і правозастосування (це згадувалося і вище). Думається, не втратили актуальності наступні міркування вченого, які знижують гостроту суперечки між прихильниками природного права і позитивістами, доводять надмірність і неприйнятність крайнощів цієї дискусії: «Могло трапитися, що який-небудь законодавець передбачав, що розум і знання потрібні лише йому, і що суддя може бути простою машиною для повторення; але ми, в свою чергу, думаємо, що юридичне мислення законодавця не повинно знищувати самостійного мислення судді, що суддя, який не здатен засвоїти і розвинути думку законодавця, зовсім не гідний свого звання» [11, с. 20]. Певною мірою передусє подальшим концептам «живого права» (С. Ерліх) наступне твердження: «Юридичний розум повинен мати для судді не менше значення, ніж закон» [11, с. 20].

Г. Ф. Пухта спеціально зупинився на теоретичному обґрунтуванні історико-правової науки. Він вказує на її подвійне спрямування. По-перше, це історія права в цілому, по-друге – «історія окремих членів права», або відповідно зовнішня і внутрішня історія права, тобто історія правової системи й історія її окремих елементів, галузей, інститутів тощо. «Предмет першої частини історії права – спадковий рух права у тих питаннях, які позначають моменти цілого: виникнення права, як наслідок вид і діяльність джерел права, його життя в свідомості народу, установи для його охорони, його поділ на приватне право, публічне тощо і відношення цих частин, характер його, як права даного народу» [11, с.94].

«Внутрішня» історія права, за Г. Ф. Пухтою, це дослідження юридичних старожитностей, «антикварне дослідження», як він його називає. «...Юридичні старожитності представляють нам образ стану права певного минулого часу, не кажучи, яким чином воно виникло і що з нього вийшло, між тим як це минуле складає саме завдання історії права» [11, с.95] Безумовно, з точки зору сьогодення ці визначення помітно застаріли. Однак, вони свідчать, по-перше, що для першої половини XIX ст. об'єкти і предмети історико-правового дослідження були достатньо чітко окреслені; по-друге, було підкреслена основна риса предмета історії – її динамічність і мінливість, що перегукується з ідеями І. Г. Фіхте, і по-третє, що для історико-правової науки, як і для громадянської історії,

мають суттєву роль допоміжні дисципліни, передусім джерелознавство. Як видається, принаймні в Україні, юридичне джерелознавство історико-правової науки так на сьогоднішній день ще не сформувалося.

Окрім викладеного Г. Ф. Пухта продовжив і розвинув первинні ідеї Ф. К. фон Савинї щодо розуміння і тлумачення правових текстів, які з часом призвели до формування філософсько-правової герменевтики. Це було обумовлено самим підходом історичної школи до права як історичного і культурного явища, нерозривно пов'язаного із мовою. Говорячи про існування права у формі словесних (мовних) конструкцій, Г. Ф. Пухта з необхідністю поставав перед завданням методологічного обґрунтування тлумачення права і праворозуміння. Він вказував, що може бути сумнівним сам смисл слів. Вони призначені для виразу волі законодавця, але останній може вживати слова, які мають різне значення. «На його думку, інтерпретація в праві ґрунтується на наукових принципах, тому її слід відрізняти від установлення смислу попереднього закону шляхом пізнішого і шляхом «загального народного переконання» [12, с. 170].

Вчений надає оригінальне визначення права: «Право є загальне переконання осіб, які перебувають у юридичному спілкуванні. Виникнення правового становища є тому виникнення загального переконання, яке має обов'язкову силу і підлягає виконанню» [10, с. 29]. Ця дефініція не гірша і не краща, ніж інші. Визначити право через поняття, які не містять правових ознак (норма, примус, припис тощо) не вдається, що переконливо доведено відповідними спробами Канта.

Таким чином, значення для історико-правової науки має спроба Г. Ф. Пухти логічно викласти власну реконструкцію виникнення права у людській спільноті. Якщо право це загальне переконання людей, то закони виникають тоді, коли воно з'являється. Воно виникає природним шляхом внаслідок однакового розуміння одного і того ж явища всіма членами суспільства, завдяки природній подібності способу мислення. «...Право має своє людське й історичне походження у тому природному зв'язку, яким з'єднані між собою особи, які утворили перші правильні суспільства» [10, с. 31]. Важливим акцентом вченого є те, що цей зв'язок є «національним». Вказане підтверджується і «...відмінністю права у різних націй; навіть в одному і тому самому народі можуть бути різні права, і ця відмінність ... залежить від первинних відмінностей ... у народі» [10, с. 31].

Як й інші мислителі, Г. Ф. Пухта не може уникнути «підпорки» у вигляді додаткових, не дефініційованих понять. У даному випадку це «правильне суспільство». Разом з тим, «природна подібність способу мислення» є іншими словами виражений «здоровий глузд», на який спирався у визначенні права Г. Гроцій, а якщо зовсім абстрактно – то це і є, очевидно, аристотелівський бог – чиста форма без матерії. Отже, перебільшенням видається твердження про відхід (принаймні повний) німецької Історичної школи права від природно-правового праворозуміння. Втім, такого роду і рівня міркування не є предметом нашого дослідження.

Г. Ф. Пухта наступним чином формулює основні положення історичної школи: «Ми зовсім не сумніваємося, що право від Бога. Питання лише в тому, як проявляє його Бог. ...Він в природу націй вклав силу створювати право. Із загальної народної волі виникають: 1) закони, за якими обговорюються різноманітні відносини людей одне до одного; 2) сам державний устрій, який забезпечує дійсне застосування права, який охороняє права, що належать приватним особам. Народна воля підпорядковує членів народу певній верхній владі, яка має своїм завданням реалізацію юридичного порядку. Завдяки такому підпорядкуванню, народ утворює державу» [10, с. 31].

Таким чином, Г. Ф. Пухта, творчістю якого завершилася діяльність німецької історичної школи права, розвинув погляди своїх попередників Г. фон Гуго і Ф. К. фон Савинї щодо об'єктивного розвитку права і державно-правових явищ. Ним була розроблена періодизація історико-правового процесу. В її основі полягали юридико-суб'єктивний і юридико-технічний критерії. Вчений заклад теоретико-методологічне підґрунтя опрацювання історико-юридичних джерел (при цьому не лише пам'яток права), його підходи щодо критичного юридико-джерелознавчого аналізу в своїй основі зберігаються і у сучасній історико-правовій науці. Велику увагу він приділив ранній історії держави і права. Право, за Г. Ф. Пухтою, з'являється раніше, ніж держава. Особливу роль у його генезисі відіграє звичаєве право, яке вчений почав спеціально досліджувати одним із перших.

ЛІТЕРАТУРА

1. Монтескьє Ш. Л. О духе законов / Перевод А. Матешука. М.: Мысль, 1999. 674 с.
2. Гирке О. фон Историческая школа права и германисты *Система современного римского права*. Т. 1. С. 36-72.
3. Музика І. В. Пухта *Юридична енциклопедія*: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 5. С. 203-204.
4. Дьячек Т. И. Теория духа народа Георга Фридриха Пухты как синтез учения исторической школы права и философии права Гегеля: Электронный ресурс: <https://m.cyberleninka.ru/article>.
5. Шість писем Г. Ф. Пухты к Ф. К. Савиньи (пер. с нем. Н. Е. Асламова) *Вестник РУДН: серия «Философия»*. 2011. №1. С. 69-85.
6. Тутрюмов И. М. Гражданское право. 2-е испр. и доп. изд-е. Тарту: Тип. Г. Лаакман, 1927. XI, 663 с.
7. Новгородцев П. Историческая школа юристов, ее происхождение и судьба. Опыт характеристики основ школы Савиньи в их последовательном развитии. М., 1896. 226 с.
8. Пухта Г. Ф. История Римского права (Пер. В. Лицкой). М.: Тип. Семена, 1864. Вып. 1,2.
9. Мэйн Г. Древний закон и обычай. Исследования по истории древнего права. Изд. 2-е. М.: Красанд, 2011. IV, 312 с.
10. Пухта Г. Ф. Курс римского гражданского права. Пер. с последнего немецкого издания проф. Руддорфа. Т. I. М.: Тип. «Современные известия», 1874. VIII, 548 с.
11. Пухта Г. Ф. Энциклопедия права / Пер. с шестого издания/Под ред. П. Карасевича. – Ярославль: Тип. Г. Фальк, 1872. – Разд. паг.
12. Хабибуллина Н. И. Идеи юридической герменевтики в трудах немецких мыслителей Г. Ф. Пухты и Х. Г. Гадамера *Известия Пензенского государственного педагогического университета имени В. Г. Белинского: Обществ. науки*. 2012. №28. С. 169-173.

УДК 340.15(32)

**ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ЮРИДИЧНИХ ПРОЦЕДУР
В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ**

Слинько Д. В.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії
держави і права факультету № 1
Харківського національного
університету внутрішніх справ

Анотація: статтю присвячено дослідженню виникнення і розвитку юридичних процедур в країнах Стародавнього Сходу. Проаналізовано діяльність органів управління в Стародавньому Єгипті, що здійснювали судові функції, розглянуто чітко встановлений порядок вчинення тих чи інших юридично значущих дій під час розгляду справ у суді. Автором зроблено висновок, що безпосередня діяльність щодо розгляду правових спорів у вигляді певної процедури виникає вже на ранніх, архаїчних етапах розвитку держави і права.

Ключові слова: процедурно-процесуальні норми, процедура, процесуальна форма, судова справа, кенбет, джаджат, процес вирішення спорів, обвинувально-змагальний процес, розшуковий процес.

Аннотация: статья посвящена исследованию возникновения и развития юридических процедур в странах Древнего Востока. Проанализирована деятельность органов управления в Древнем Египте, осуществлявших судебные функции, рассмотрен четко установленный порядок совершения тех или иных юридически значимых действий при рассмотрении дел в суде. Автором сделан вывод, что непосредственная деятельность по рассмотрению правовых споров в виде определенной процедуры возникает уже на ранних, архаичных этапах развития государства и права.

Ключевые слова: процедурно-процессуальные нормы, процедура, процессуальная форма, судебное дело, кенбет, джаджат, процесс разрешения споров, обвинительно-соревновательный процесс, розыскной процесс.

Annotation: the article is devoted to the study of the emergence and development of legal procedures in the countries of the Ancient East. Analyzed the activities of government bodies in ancient Egypt, which carried out judicial functions, considered a clearly defined procedure for the commission of those or other legally significant actions in the consideration of cases in court. The author concludes that the immediate activity on the consideration of legal disputes in the form of a specific procedure arises already in the early, archaic stages of development of the state and law.

Key words: procedural rules, procedure, procedural form, court case, kenbet, jajat, dispute resolution process, accusatory-competitive process, search process.

Сенс і призначення, утилітарна цінність певних дій не завжди тісно пов'язані з тією послідовністю (алгоритмом), в якій вони вчиняються. У даному контексті можна стверджувати про існування процесуальних і непроцесуальних сфер соціального життя [1, с. 170]. Правова реальність, безумовно, належить до процесуальних сфер життєдіяльності людини, де суттєвим є не тільки те, що робиться, але й те, як це робиться. Відповідно, однією із загальних рис, притаманних праву на всіх історичних етапах і для всіх народів, є певний ступінь процесуалізації.

Як справедливо відзначає І. М. Гомеров, державна влада – це «не тільки цілеспрямовано організована, територіальна, легальна, правосуб'єктна, суверенна, але й надінституціональна влада, тобто значно більшою мірою, ніж інші форми влади, інституціональна влада» [2, с. 545]. Іншими словами, це – влада, суб'єкти якої виконують певні функції (ролі) від імені держави; ці функції значною мірою стандартизовані, шаблонізовані, формалізовані, впорядковані, організаційно оформлені у певну систему не тільки згідно з правовими (юридичними) нормами, але й згідно з усіма іншими соціальними нормами, що існують у державі, наприклад, моральними, ідеологічними, релігійними тощо.

Передусім слід відзначити, що через брак конкретних історичних даних у поєднанні з відмінностями соціально-культурної структури стародавніх цивілізацій досі залишається незрозумілим, коли ж в історії людства була вперше реалізована процесуальна форма. Сучасні археологічні й антропологічні дані переконливо доводять, що суспільно значущі дії, у тому числі й вирішення спорів між членами суспільства, навіть в умовах первіснообщинного ладу здійснювалися у певному порядку, а найважливіші з них супроводжувалися обрядами чи ритуалами, що мали ритмічний характер. При цьому важливими були і повнота присутності всіх елементів, і порядок їх слідування. У своїй зрілій формі відповідний порядок, ритуал характеризувався сакральністю, оскільки пов'язував сфери людського і надлюдського. З іншого боку, він виконував і консолідує функцію: за допомогою нього конструювалася й підтримувалася єдність колективу. Мав він також й інформаційно-комунікаційну функцію, виступаючи резервуаром знань про світ і способом їх передачі від покоління до покоління. Нарешті, встановлений порядок, ритуал мобілізував – приводив як окремого індивіда, так і колектив у «зібраний» стан, налаштовував на підвищену точність у вимові слів і виконанні потрібних дій. Встановлений порядок вирішення суспільних справ у будь-якому разі передбачав

вихід за межі буденних форм поведінки, акцентував увагу присутніх на важливості того, що відбувалося.

Усе це разом забезпечувало результативність відповідних дій і ще більш переконувало членів первісної общини у доцільності й необхідності їх повторення, у разі необхідності, у раніше використаній послідовності, з використанням порядку, обрядів і ритуалів, що позитивно зарекомендували себе на практиці. То ж цілком закономірно, що ustalений, додержаний порядок вирішення важливих справ перейшов і в практику державно організованого суспільства [3, с. 8].

Як відомо, перші в історії людства держави утворилися в місцевості, яка в традиційній історіографії отримала назву Стародавнього Сходу. Це історико-географічний регіон, в який входять території Західної, Південної та Східної Азії, Північної та Північно-Східної Африки в період від виникнення перших держав в IV – III тис. до н. е. до початку Середніх віків в перших сторіччях нашої ери. Так, Стародавній Схід включає в себе держави Давнього Єгипту, Шумеру, Месопотамії, Сирії, Палестини, Фінікії, Малої Азії та Закавказзя, Ірану, Середньої Азії, Індії, Китаю. Саме в цьому регіоні відбувся перехід від первісного ладу до цивілізації, утворення держави, державної влади, формування права, зокрема процесуальних норм.

Г. В. Мальцев цілком обґрунтовано відзначає, що поява примітивних процесуальних форм, призначенням яких виступає впорядкування конфліктної ситуації, накладання покарання за дії, що близькі до злочину чи є ним, належать до досить ранніх стадій людського суспільства [4, с. 111]. Справді, безпосередня діяльність щодо розгляду правових спорів у вигляді певної процедури виникає вже на ранніх, архаїчних етапах розвитку держави і права. Як правило, в державах стародавнього світу темпоральні межі епохи архаїки коливаються в межах кількох століть.

Необхідно відзначити, що звертаючись до так званого «архаїчного» права, чимало авторів (Е. Аннерс, А. Еллот, Т. Кашаніна та ін.) відмовляються визнавати за ним процесуальний характер. На підтвердження цієї думки наводиться, передусім, теза про те, що чимало норм архаїчного права мали усну форму. А. Еллот звертає увагу на відсутність юридичних текстів, манускриптів з питань права, сформульованих на папері позовних заяв, повісток до суду, ордерів на виконання судових постанов, письмових документів про передачу майна, вчених коментарів докторів права, процедурних дискусій щодо представництва або форми обвинувачень [5, с. 133]. Крім цього, акцентується увага на тому, що архаїчні правові норми мали яскраво виражений казуїстичний характер та формувалися внаслідок судового вирішення певних конфліктних ситуацій (казусів), досить простих за змістом, а наголос у них робився на тому, що саме відбулося та чи відбулося загалом, тобто норми архаїчного права були об'єктивістськими за своїм змістом [6, с. 35]. Дослідники відзначають також несистематизованість, неструктурованість та необов'язковість норм архаїчного права [7, с. 79; 6, с. 35]. На думку Т. В. Кашаніної, процесуальні норми права, спрямовані на регулювання юрисдикційної діяльності спеціально вповноважених органів, виникають на більш пізніх етапах розвитку людського суспільства і певною мірою відображають ступінь цивілізованості суспільства [8, с. 298].

Втім, слід мати на увазі, що процедура вирішення суперечок, а отже – застосування процесуально-процедурних норм, має низку суттєвих спільних рис, але відрізняється у різних народів у певні періоди розвитку суспільства та змінюється у відповідності з історично обумовленими уявленнями щодо її оптимальності [9, с. 5-6]. З огляду на це цілком обґрунтованими й виваженими вбачаються позиції Л. А. Судолової, яка зазначає, що «коріння судової влади сягає вглиб тисячоліть» [10, с. 13-15], та М. І. Сірого, який стверджує, що процесуальні норми виникають «з огляду на об'єктивну потребу в розв'язанні правових конфліктів разом із появою первісних форм права» [11, с. 699].

Якщо під процедурою розуміти будь-яку взаємопов'язану послідовність дій, то з твердженням про першопочаток процесуальної форми у практиці стародавніх рабовласницьких держав цілком можна погодитись. Принаймні про наявність чітко встановленого порядку вчинення тих чи інших юридично значущих дій (збирання податі, прийом послів, вирішення поточних справ державного управління, здійснення судочинства тощо) уже на ранніх стадіях розвитку державності (IV тис. до н.е.) свідчать зображення на давньоєгипетських папірусах та розписи у гробницях фараонів, де ті чи інші чиновники зображені у певній послідовності, з відповідними символами влади, на певній відстані від фараона тощо [3, с. 9-10].

Про судоустрій і судочинство Стародавнього Єгипту збереглося дуже мало відомостей, і вони надають лише фрагментарне уявлення про судову владу в цій рабовласницькій державі [12, с. 387]. Втім, навіть те вкрай обмежене коло правових пам'яток, що дійшли до нашого часу, дають змогу стверджувати, що вже в ті часи існувала судова система. Загалом верховним суддею країни вважався фараон, але він, як правило, розглядав апеляції, а також чинив правосуддя у справах, що стосувалися його особисто. Інші ж справи розглядали колегіальні органи державного управління. В епоху Стародавнього (XXVIII–XXII ст. до н.е.) і Середнього (XXI–XVIII ст. до н.е.) царств основний обсяг судової діяльності на території Єгипту здійснювали державні органи управління, що мали назву «джаджат» [13, с. 32-34]. Зі змісту «Іліади» (де згадуються джаджати), випливає, що вони діяли за процедурою, подібною до давньогрецьких судових установ.

В епоху Нового царства (XVI–XI ст. до н.е.) на зміну джаджатам прийшли органи під назвою «кенбет». На думку І. М. Лурьє, витіснення джаджату кенбетом являло собою заміну звичаєвого права правом, що ґрунтувалося на писаному законі [14, с. 42-43]. У період з VIII до IV ст. до н.е. назва «кенбет» вийшла з ужитку; замість неї для позначення судової діяльності почав застосовуватися термін *wpi* (wpi) у різноманітних його варіантах [15, с. 117-119].

У ті прадавні часи судочинство не поділялося на кримінальне і цивільне, але розгляд справи вже тоді був поетапним (стадійним). Принаймні, в діяльності кенбету щодо розгляду судових справ можна виокремити чотири стадії:

1. Стадія порушення справи. Вона розпочиналася винесенням вмотивованої скарги (позову) перед серами (членами) кенбету. Кенбет у повному складі відвідував місце ймовірного правопорушення і здійснював його

дослідження. На посвідченні факту вчинення правопорушення ця стадія завершувалася.

2. Стадія розгляду і з'ясування обставин справи. Сторони допитувалися чи розпитувалися залежно від характеру справи, проводилось опитування свідків та надання доказів. Промови сторін, запитання членів кебету і відповіді на них з боку сторін записувалися писцями.

3. Стадія винесення рішення. За формою вона повторювала попередню стадію. Знову зачитувалось обвинувачення (позов) і доповідалася сутність з'ясованого у другій стадії процесу. Якщо справа підлягала рішенню судового оракула, то божеству ставилося питання у двох варіантах: негативному й позитивному для кожної зі сторін спору. Бог мав обрати, кому він віддає перевагу.

4. Стадія виконання винесеного рішення. Рішення суду викладалось у письмовій формі, з нього знімалися копії. Процесуально четверта стадія полягала у примушуванні сторони, яка програла, надати клятву в тому, що рішення (вирок) буде виконано.

Крім державних судових установ, протягом усього періоду існування Стародавнього Єгипту діяли храмові суди, а суддя будь-якої судової інстанції вважався жерцем богині Істини. Принагідно слід відзначити, що засідання суду завжди було урочисто обставленим, адже вважалося, що на ньому присутні бог Тот і богиня Маат – покровителі правосуддя. Сторони повинні були робити свої промови, простягшись ниць перед судом. Загалом процес був розшуковим, тобто інквізиційним, хоча на другій стадії виявлялися риси змагальності.

Оскільки в Стародавньому Єгипті суд не був відокремлений від загального управління і судові інстанції співпадали з інстанціями адміністративними, можна припустити, що й адміністрування в цій державі теж здійснювалося за певними процедурами [3, с. 11].

Про процесуальну сторону відправлення правосуддя та здійснення інших видів державно-владної діяльності в інших рабовласницьких державах Сходу сучасній історичній науці відомо ще менше, ніж про судочинство Стародавнього Єгипту, тому, виходячи зі спільних рис функціонального призначення і структури судових органів цих держав [16, с. 38-42], можемо лише екстраполювати на них процесуальні особливості діяльності давньоегипетських кебетів.

Загалом, слід погодитись із твердженням М.М. Страхова про те, що у всіх країнах Стародавнього Сходу застосовувався обвинувально-змагальний процес. Згодом з'являються елементи розшукового процесу. У Китаї та Індії держава починає відігравати все активнішу роль у виявленні та затриманні злочинців, використовуючи з цією метою спеціальних агентів, систему кругової поруки тощо. Основним доказом стає зізнання обвинуваченого, а для цього застосовуються тортури [17, с. 31].

Історія Стародавнього Сходу переконливо свідчить про те, що в основі розвитку юридичних процедур лежало раціональне в своїй основі прагнення до підвищення рівня обґрунтованості й ефективності владних рішень, зміцнення державного ладу, забезпечення могутності й добробуту країни. Ю. Ю. Ветютнев слушно відзначає: «Поширення й ускладнення процедур свідчить про поступове зменшення довіри до особистого начала і про прагнення до своєрідної автоматизації соціальних процесів, коли очікуваний результат (наприклад, справедливе судове рішення) досягався б незалежно від особистих якостей тих людей, які наділені державною владою. Тим самим процедура ніби замінює собою індивідуальність, створюючи безвідмовний механізм, який може діяти за мінімальних інвестицій особистої чесноти» [1, с. 170].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ветютнев Ю. Ю. Аксиология правовой формы: монография. Москва: Юрлитинформ, 2013. 200 с.
2. Гомеров И.Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. Москва: ООО «Изд-во ЮКЭА», 2002. 832 с.
3. Слинко Д. В. Юридичний процес: історія, теорія, практика: монографія. Харків: НТМТ, 2017. 415 с.
4. Проблемы общей теории права и государства: учебник для юрид. вузов / Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева, Е. А. Лукашева и др.; под общ. ред. В. С. Нерсесянца. Москва: НОРМА–ИНФРА-М, 1999. 832 с.
5. Allot A. African law. An introduction to legal systems / ed. by J. Duncan, M. Derrett. London: Sweet & Maxwell, 1968. 203 p.
6. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія / за ред. І.Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2014. 501 с.
7. Нерсесянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. Москва: Норма, 2002. 288 с.
8. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права: монография. Москва: Юристъ, 1999. 336 с.
9. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. Москва: НОРМА-ИНФРА-М, 2003. 240 с.
10. Судолова Л. А. Судебная система в догосударственных и протогосударственных объединениях. История государства и права. 2008. № 6. С. 13-15.
11. Сірий М. І. Судова влада. Юридична енциклопедія. Т. 5: П-С. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. С. 699.
12. Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта: монография. Москва: ИКД «Зерцало-М», 2011. 512 с.
13. Шестаков Ю. А. Судостроительство и судопроизводство в Древнем Египте в эпоху Древнего и Среднего царств. Роль антикризисных явлений в достижении стабильности общества. Социально-гуманитарные проблемы современности: сб. науч. тр. Шахты: ЮРГУЭС, 2005. С. 32-34.
14. Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X веков до н.э. Ленинград: Изд-во Госуд. Эрмитажа, 1960. – 354 с.
15. Allam S. Egyptian Law Courts in Pharaonic and Hellenistic Times. The Journal of Egyptian Archaeology. 1991. Vol. 77. P. 109-127.
16. Капустинський В. А. Особливості функціонального призначення судових органів у давніх державах. Вісник Вищої ради юстиції. 2013. № 2 (14). С. 36-46.
17. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник. Харків: Право, 2001. 416 с.

УДК 340.1

**ПРАВО І НОРМИ СУСПІЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В УМОВАХ РОЗБУДОВИ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ**

Воронов М. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного
і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Воронова І. В.,

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті обґрунтовується положення про те, що в умовах розбудови громадянського суспільства і правової держави значною мірою виявляються цінності права і одночасно розширюється сфера функціонування соціальних (неюридичних) норм - норм суспільної поведінки. При цьому встановлюються різні форми взаємодії правових норм і норм суспільної поведінки, що відповідають інтересам життєдіяльності кожної особистості.

Ключові слова: громадянське суспільство, правова держава, право, цінності права, правові норми, соціальні норми, норми суспільної поведінки, інтереси і потреби особистості, права і свободи людини.

Аннотация: в статье обосновывается положение о том, что в условиях развития гражданского общества и правового государства во все большей степени проявляются ценности права и одновременно расширяется сфера функционирования социальных (неюридических) норм – норм общественного поведения. При этом устанавливаются различные формы взаимодействия правовых норм и норм общественного поведения, соответствующие интересам жизнедеятельности каждой личности.

Ключевые слова: гражданское общество, правовое государство, право, ценности права, правовые нормы, социальные нормы, нормы общественного поведения, интересы и потребности личности, права и свободы человека.

Annotation: in the article is based the position about the fact that under the conditions of the development of civic community and rule-of-law state into of increasing degree the values of right are manifested and simultaneously is enlarged the sphere of the functioning of the social standards – of the standards of public behavior. In this case various forms of interaction of lawful standards and standards of the public behavior, which correspond to the interests of the vital activity of each personality, are established.

Key words: civic community, rule-of-law state, right, the value of right, lawful standards, social standards, the standard of public behavior, interests and the need of personality, right and freedom of man.

Будь-яке соціальне співтовариство відчуває природну потребу в регулюванні поведінки своїх членів, впорядкуванні всього комплексу багатограних суспільних відносин. Соціальні регулятори формуються, закріплюються, коригуються життєдіяльністю суспільства і його членів. Соціальні норми є правилами поведінки, які забезпечують спільну життєдіяльність соціуму, визначають межі належного і можливого в певних життєвих обставинах. Соціальні норми відображають закономірності суспільного розвитку, стають природним наслідком цих закономірностей, привносяться в буття, життєву практику людського існування, обумовлюють особливості та вимоги поведінки людей як суб'єктів різноманітних суспільних відносин.

Одні соціальні норми поступово витісняються з регулятивних процесів, втрачають свій поведінковий потенціал, інші виникають в силу нових життєвих потреб, коригуються, змінюються в міру необхідності, треті цілеспрямовано вводяться в регулятивний оборот і навіть нав'язуються членам суспільства певними політичними і соціальними силами, в тому числі - структурами влади. Отже, життєдіяльність суспільства та його членів завжди оперує набором, системою певних видів соціальних норм, без наявності яких впорядкування суспільних відносин здійснити не представляється можливим. В кінцевому рахунку, соціальні норми створюються людьми і є витребуваними в міру їхньої життєвої необхідності. В сучасних умовах проблеми регулювання різноманітних суспільних відносин не тільки зберігають свою актуальність, але і вимагають нових підходів до осмислення процесів, пов'язаних з розвитком громадянського суспільства і правової держави, зміцненням соціального і правового статусу особистості. Активізація демократичних перетворень суспільного життя, внесення елементів цивілізації в усі істотні сфери соціальної дійсності пред'являють підвищені вимоги до змісту і якості нормативного регулювання провідних суспільних відносин.

Суттєвий науковий доробок в дослідженні актуальних проблем, що стосуються проблем становлення і розвитку громадянського суспільства і правової держави, ефективного нормативного регулювання суспільних відносин в цих сферах, внесли В. О. Бачинін, С. В. Бобровник, Є. П. Євграфова, В. С. Котюк, М. І. Матузов, В. В. Оксамитний, Н. М. Оніщенко, О. В. Петришин, С. М. Погребняк, П. М. Рабинович, О. Ф. Скакун, О. В. Скрипнюк та багато інших вчених.

В той же час особливої уваги потребує осмислення життєдіяльності громадянського суспільства і механізмів його нормативного упорядкування. Термін «громадянське суспільство» носить певною мірою умовний характер, оскільки будь-яке суспільство як таке не може бути не громадянським, що протистоїть своїй суті. Кожне суспільство складається з громадян (підданих) і без них є немислимим [8, с. 104].

Специфіка сучасного громадянського суспільства полягає в тому, що, маючи свою політичну, економічну, соціальну, правову структуру, воно знаходить високу ступінь досконалості, розвитку, тому може служити інтересам і потребам особистості. Зрілість інститутів громадянського суспільства поєднується з постійно зростаючим рівнем цивілізації і демократії. Громадянське суспільство являє собою сукупність недержавних структур – громадських об'єднань, інститутів, фондів, клубів, спілок, політичних партій та інших установ, які представляють значну частку членів суспільства, що функціонують завдяки активній ролі громадян та намагаються відстояти позитивні життєві устремління людини. При цьому громадянське суспільство взаємодіє з відповідними владно-державними структурами, спираючись на рівноправну основу. Професор О.Ф. Скакун підкреслює, що громадянське суспільство передбачає наявність численних незалежних інститутів, що діють в рамках права, яке стає бар'єром для встановлення монопольної влади держави [12, с. 101].

Саме в розвиненому громадянському суспільстві особистість відчуває свою соціальну цінність, правову захищеність, можливість досягати поставлених цілей заради задоволення своїх індивідуальних інтересів. «У громадянському суспільстві, - зазначав Г.Ф.В. Гегель, - кожен для себе - мета, всі інші для нього ніщо. Але без співвідношення з іншими він не може досягти всього обсягу своїх цілей»[3]. Саме громадянське суспільство об'єднує своїх членів і одночасно в пріоритетному порядку висловлює і відстоює свободу, інтереси, сподівання, домагання кожної особистості.

Держава (особливо права), будучи представником всього народу, покликана служити суспільству, а не вирішувати свої проблеми за рахунок обмеження інтересів суспільства і його членів. Такий характер взаємозв'язку між інститутами громадянського суспільства та владними структурами держави покликаний не тільки долати наявність будь-яких форм протидії між ними, а, навпаки, ініціювати всі ті суспільні процеси, які сприяють становленню гідного способу життя для більшості членів суспільства. У зв'язку з цим вагомим практичним значенням набуває гармонійна взаємодія правових норм та інших видів соціальних норм (норм суспільної поведінки), що знаходить ціннісний характер, оскільки вона спрямована на покращення життєвого становища кожної особистості.

Саме в умовах розбудови громадянського суспільства і правової державності норми моралі (моральності), політичні норми, норми громадських об'єднань, естетичні норми, релігійні норми і інші правила суспільної поведінки покликані встановлювати і підтримувати різні форми зв'язку з відповідними правовими нормами. Це обумовлено тим, що норми права мають проявляти і відображати цінності та ідеали природного права, зверненого виключно до свобод, інтересів і потреб кожної людини.

Природа права, його усталені принципи, чітко визначені юридичні приписи та вимоги стають привабливими, об'єктивно необхідними при упорядкуванні багатьох життєвих ситуацій, що природно вводить до регулятивного обороту могутній потенціал і всіх інших видів соціальних норм. Правове регулювання стає більш надійним, ефективним, результативним у разі врахування та використання гармонійного поведінкового змісту відповідних видів соціальних (неюридичних) норм.

Збіг і використання регулятивних потенціалів правових норм і неюридичних норм визначають характер і особливості взаємодії зазначених нормативних регуляторів в процесі упорядкування всієї системи відносин розвитку громадянського суспільства. Саме право, його система, закони, конкретні правові норми покликані привносити свій регулятивний потенціал в розвиток ідей, принципів, структур громадянського суспільства.

Економічна свобода, відносини цивілізованого ринку, різноманіття форм власності, підприємницької, інтелектуальної та іншої діяльності неможливі без надійної правової основи. Сутністю громадянського суспільства і правової держави є безумовне визнання та ефективний захист природних і невідчужуваних прав і свобод людини і громадянина, які стають головним елементом демократичного правового режиму. У всьому цивілізованому світі права і свободи людини виходять на міжнародний рівень, долають міждержавні бар'єри, стають більш пріоритетними в порівнянні з більш вузькими, локальними інтересами держави.

Права і свободи особистості набувають загальнолюдський характер, тому громадянське суспільство у взаємозв'язку з правовою державою, що формується, покликані здійснювати необхідні зусилля щодо забезпечення та захисту зазначених прав і свобод. Стрижнем національної системи права і правового регулювання, посиленіх нормативною системою правил суспільної поведінки, у все більшій мірі стають права, свободи, інтереси, потреби людини. Слід зазначити, що у розвиненому громадянському суспільстві норми права і моралі, традиції і звичаї, політичні норми, норми громадських об'єднань, ділові звичаї, вимоги етикету і пристойності повинні виходити з пріоритету прав і свобод кожної особистості.

Для забезпечення гідного існування людини, реалізації її основних прав і свобод потрібно спільний механізм використання потенціалу юридичних норм і норм суспільної поведінки. Г.Ф.В. Гегель писав: «Мораль вимагає, щоб перш за все було дотримано право і лише після того, як воно вичерпано, вступають в дію моральні визначення» [4, с. 32]. Так, норми моралі в першу чергу проявляють свій регулятивний потенціал в тих сферах життєдіяльності суспільства і особистості, де дефіцит моральних цінностей відчувається найбільш гостро, тому сила правових норм

не в змозі його компенсувати. Зокрема, соціально несправедливим і абсолютно аморальним сприймається громадською думкою істотний розрив між матеріальним надбанням елітарних владно-соціальних кіл і явно недостатніми доходами більшості членів суспільства. Подібні регулятивні позиції притаманні й іншим видам соціальних норм, які в пріоритетному порядку відстоюють права і свободи, гідний спосіб життя кожної особистості.

В умовах громадянського суспільства покликання норм суспільної поведінки має полягати у тому, щоб в певній мірі здійснювати своєрідний контроль за системою права, що оперує правовими нормами, які проводять в життя конституційні ідеї і принципи рівності всіх перед законом і правосуддям. На жаль, чинне законодавство далеко не завжди відповідає нормам Конституції країни та в детальному, локальному регулюванні може розходитися з певними конституційними вимогами. Тому норми моралі, політичні норми, норми громадських об'єднань мусять вирівнювати юридичні відхилення, привертати увагу громадської думки до відповідних життєвих ситуацій. Соціальні (неюридичні) норми мають формувати таку регулятивну систему, яка знаходиться в розпорядженні інститутів громадянського суспільства.

Особливою сферою інтересів системи норм суспільної поведінки є питання забезпечення легітимності державної влади та її структур, збереження і зміцнення їх демократичного характеру. У нормах права можуть міститися певні відхилення від цих принципів вимог. Тому політичні партії і громадські об'єднання мають враховувати потенціал норм суспільної поведінки з тим, щоб мати необхідний інструментарій для усунення існуючих правових перешкод та можливість врахування конституційних принципів і норм, а також мати можливість морально засуджувати тих суб'єктів суспільних відносин, які нехтують справжніми соціальними та правовими цінностями.

З урахуванням таких же регулятивних позицій в громадянському суспільстві мають бути створені необхідні умови для реалізації принципу політичного, економічного і ідеологічного плюралізму, існування реальної багатопартійності та активної опозиції, вільного, продуктивного і незалежного функціонування засобів масової інформації. Свобода думки і слова, друку, мітингів, походів, демонстрацій є не просто конституційними принципами, а виступають як практичний спосіб життєдіяльності громадянського суспільства і його членів, в якості основи реалізації найважливіших прав і свобод особистості. Лише на таких засадах формується стабільність в системі суспільних відносин, соціальний мир, партнерство і здорова конкуренція в царинах економіки, національна злагода, впевненість членів суспільства в правильності правової та соціальної політики, яка повинна вести до забезпечення гідного рівня його життя.

Регулятивна основа життєдіяльності громадянського суспільства та його членів зумовлює в першу чергу цінності, принципи, норми права. Правова основа суспільного та приватного життя є фундаментом, який утримує на собі все різноманіття позитивних правил поведінки, які складаються у відносинах між членами громадянського суспільства. Тому найменші негаразди у правовій сфері життя суспільства негайно вносять сум'яття в процеси регулювання суспільних відносин за допомогою норм суспільної поведінки. Поза сферою права соціальні (неюридичні) норми багато в чому втрачають свою регулятивну ефективність. Саме так й сила права послабляється у міру його ізоляції від потенціалу норм суспільної поведінки.

Слід зазначити, що норми права жодним чином не повинні підмінятися потенціалом принципів і норм моралі (моральності), іншими видами норм суспільної поведінки, які можуть заповнювати регулятивний вакуум, що залишається після впливу юридичних приписів та вимог. Норми суспільної поведінки привносять до ієрархії відносин між людьми елементи духовності, моральності, гуманізму, справедливості, оптимізму, доброзичливості, співчуття. М. О. Бердяєв зазначав, що «зло в людському житті є найбільш неспокійним і найбільш жахливим не тоді, коли воно видно і б'є в очі, а тоді, коли воно прикрито брехнею і оманю, коли спокушає «добром». Велика частина зла в світовій історії приймає обличчя «добра». «Добро» занадто часто буває й злом» [2, с. 89]. Припинити зло і впроваджувати в стосунки між людьми справжнє добро є прерогативою норм моралі (моральності) та інших видів норм суспільної поведінки, які мають діяти у взаємозв'язку з ціннісним потенціалом права.

Взаємодія правових норм і норм суспільної поведінки стає природною потребою в умовах функціонування громадянського суспільства. У процесі регулювання суспільних відносин право і норми суспільної поведінки взаємно підтримують і доповнюють потенціал один одного, виступають, як правило, з єдиних позитивних позицій. Такий практичний взаємозв'язок зазначених нормативних регуляторів обумовлений тим, що право як ціннісне явище відображає принципи і вимоги природного права, сповідує в певній мірі ідеї соціальної справедливості, містить в собі мінімум моральності, розглядає особистість, її права і свободи як ціннісні категорії.

Якщо «право відмовляється давати будь-які приписи, виступає зі своїми веліннями моральність; там, де моральність буває не здатна одним своїм внутрішнім авторитетом стримувати прояви егоїзму, на допомогу їй приходить право зі своїм зовнішнім примусом» [9, с. 113]. Сказане стосується багатьох аспектів взаємодії норм права з усіма іншими видами норм суспільної поведінки. Відхід від загальноприйнятих норм і цінностей цивілізованого людського існування неприпустимий в умовах становлення і розвитку громадянського суспільства і правової держави, оскільки погіршує соціальне становище особистості, обмежує її права і свободи.

Сила норм суспільної поведінки полягає в тому, що з їхніх позицій засуджується будь-яка протиправні діяння, відступ від принципів законності, посягання на правопорядок, утиск прав і свобод особистості. Будь-яка протиправна акція є асоціальною. Однак не будь-яку анти суспільну поведінку можна розглядати як протиправне діяння, тому що право тут може займати нейтральну позицію, оскільки сфера дії права (законів, правових норм) має більш вузький характер ніж простір, який регламентується за допомогою норм суспільної поведінки. Правові норми в умовах формування і розвитку громадянського суспільства і правової держави все більш активно і ефективно сприяють впровадженню етичних засад в життєдіяльність людей. Значно підвищується роль правових законів, заснованих на ідеях і принципах природного права і спираються на потенціал норм суспільної поведінки і ідеї соціальної справедливості. Є. П. Євграфова правильно вважає, що «є сила права як авторитету і суспільної цінності, водночас існує небезпека його підміни так званим правом сили або доцільністю і власним, не заснованим на законі,

протиправним розсудом, що нерідко можна спостерігати в практиці застосування норм чинного законодавства органами публічної влади та їх посадовими особами. На сьогодні сформувалась усталена формула діяльності публічної влади, зокрема її вищих органів, коли ті чи інші рішення з економічних, соціальних, фінансових та інших питань як внутрішньої, так і зовнішньої політики держави, вони приймають на власний розсуд або за певною доцільністю, порушуючи при цьому Конституцію і закони України. Ймовірно варто підтримати висловлене в літературі застереження, що прийняття владними органами і посадовими особами рішень на розсуд, причому всупереч вимогами права, законів, підриває сутнісні якості права, а також його авторитет у суспільстві [6, с. 255].

Система права, закони, правові норми знаходяться під постійним впливом вимог моралі (моральності), інших видів норм суспільної поведінки за самою своєю природою і сутністю, звернених до життєвих запитів особистості. Потенціал норм суспільної поведінки знаходить певне відображення і розуміння в процесі правотворчості, здійснення правозастосовчої діяльності, здійснення правосуддя, під час забезпечення і захисту прав і свобод людини і громадянина.

Право і норми суспільної поведінки є практично значущими чинниками формування особистості з високим рівнем правосвідомості, розвинутою загальною та правовою культурою. Особистість, яка природно поважає право і правові закони як регулятивну цінність. Особистість, яка поважає правові закони, моральні цінності, традиції і звичаї, норми естетики і культури та інші правила людського співжиття є носієм усвідомленої і передбачуваної правомірної поведінки. Зазначена особа також втілює в собі прагнення до засад свободи, справедливості, гуманізму, гідності, совісті, честі, чого так бракує в сучасній практиці життя людей.

Сутнісною ознакою соціально-активної поведінки є цілеспрямованість, що визначається правосвідомістю, і не в останню чергу залежить від готовності та здатності сприймати право. Як зазначають вчені, правосвідомість надає загальну правову оцінку соціальних фактів, крізь судження про їх відповідність ідеї правового і законного, крізь відчуття права і правозаконності, й відповідну спрямованість людей [7, с. 206–223]. Активні елементи в правосвідомості є виразом соціальної активності людей, їхніх колективів або соціальних груп, суспільства в цілому; у їх змісті відображаються вимоги природного права, тобто ті основні правові засади (справедливість, свобода, рівність та гуманізм), які виступають основою розвитку правової системи, засадами ефективного правосуддя тощо [1, с. 264; 5, с. 87–104].

Уявляється, що правомірна діяльність держави є визначальним чинником, який забезпечує розвиток громадянського суспільства та соціально активної особистості. У вказаному контексті потрібно відзначити, що на теперішній час швидкими темпами відбувається перерозподіл соціального простору між державою та громадянським суспільством, а правомірна діяльність держави стає запорукою удосконалення процесу його розвитку відповідно до сучасних європейських стандартів. Особливої актуальності проблематика взаємовідносин між державою та громадянським суспільством набула саме на пострадянському просторі, яке все ще продовжує долати тоталітарну спадщину періоду існування Радянського Союзу [11, с. 171].

В умовах демократичного режиму формуються певні гарантії, що стосуються гармонії, належного балансу між взаємодіючими правовими нормами і всіма видами норм суспільної поведінки, які посилюють регулятивний і охоронний потенціал правових норм. У той же час, спираючись на надійну правову основу, норми суспільної поведінки здійснюють практичний вплив на досягнення належного порядку у всіх життєво важливих сферах суспільного та приватного життя. Результатом активної взаємодії між нормами права і соціальними (неюрідичними) нормами є різноманіття суспільних відносин, які спрямовуються в потрібне русло, що відповідає інтересам і потребам кожної особистості.

Слід особливо підкреслити, що впровадження потенціалу правової держави до процесів розвитку громадянського суспільства розширює і підсилює практичні можливості даного суспільства. Сутність правової держави полягає в тому, щоб найбільш активно сприяти забезпеченню і захисту прав і свобод особистості, а також за допомогою сили і цінностей права врівноважувати, обмежувати державно-політичну владу і тим самим не допускати її свавільного втручання до справ громадянського суспільства і в приватне життя громадян. А. М. Рабінович справедливо зазначає, що практичне значення концепції правової держави полягає в тому, що вона орієнтує прогресивний розвиток суспільства на належній правовій основі, цінностях політико-юрідичної практики [10, с. 29].

Саме громадянське суспільство зобов'язане пильно стежити за тим, щоб не допускати «одержавлення» його суто громадських структур. Тому обґрунтованим і логічним видається своєчасна увага з боку інститутів громадянського суспільства до процесів становлення і функціонування правової держави, що здатна звести до розумного мінімуму вплив держави і його владних структур на сфери соціального, духовного, приватного життя людей. Громадянське суспільство за своєю природою і сутністю не може підкорятися впливу держави (навіть правової), якщо це виходить за межі приписів правових законів.

На основі вищевикладених суджень уявляється можливим зробити деякі теоретичні висновки. По-перше, нормативне регулювання суспільних відносин набуває нових особливостей в умовах становлення, функціонування і розвитку громадянського суспільства і правової держави, оскільки особливого пріоритету набувають забезпечення і захист прав та свобод людини і громадянина. По-друге, в процесі свого розвитку громадянське суспільство і правова держава спираються на механізми активної взаємодії правових і соціальних (неюрідичних) норм, результатом чого стає впорядкування навіть найскладніших суспільних відносин. По-третє, в практичному співвідношенні правових норм і норм суспільної поведінки оперативна і більш дієва роль відводиться правовим засобам. Правові норми в взаємозв'язку з усіма видами соціальних (неюрідичних) норм обумовлюють нормальний стан всієї системи суспільних відносин, що забезпечує комфортність і безпеку членів громадянського суспільства. По-четверте, взаємодія всіх видів соціальних норм є нормальним явищем нормативно-регулятивної системи розвитку громадянського суспільства і правової держави. Кожен вид соціальних норм за своєю природою, регулятивним призначенням, природною суттю діє вибірково в межах свого типу суспільних відносин. В умовах швидкоплинних,

мінливих, не завжди передбачуваних життєвих обставин впорядкованість стосунків між членами суспільства досягається нерідко саме завдяки спільному використанню регулятивного потенціалу права і норм суспільної поведінки. По-п'яте, система нормативних регуляторів є тією соціальною цінністю, без якої немислиме зміцнення і розвиток політичного, соціального, правового, духовного статусу особистості, задоволення її пріоритетних інтересів і потреб. Надійна нормативно-регулятивна система має поступово набувати рис одного з природних і закономірних станів, властивих розвиненому громадянському суспільству і правовій державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. Москва : Изд-во «Статут», 1999. 712 с.
2. Бердяев Н.А. О человеке, его свободе и духовности. Избранные труды. М., 1999. 311 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Философия права. М., Мысль. 1990. 323 с.
4. Гегель Г.В.Ф.. Работы разных лет. Т. 2. М., Мысль. 1973. 630 с.
5. Законодавство: проблеми ефективності. За ред. В. Б. Авер'янова, В. Н. Денисова, В. Ф. Сіренка та ін. ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Наукова думка, 1995. 223 с.
6. Євграфова Є.П. Об'єктивність права: теоретико-прикладні засади: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Київ. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. 2016. 448 с.
7. Курс лекцій з питань законотворчості : навч. Посібник. За ред. О. Л. Копиленка, О. В. Богачової. Київ : «МП Леся», 2011. 456 с.
8. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. М.: Издательский дом «Дело», 2011. 528 с.
9. Новгородцев П.Н. Право и нравственность. Правоведение. 1995. № 6. С.103-113.
10. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Львів: «Край», 2007. 192 с.
11. Свириденко Г.В. Правомірна поведінка: теоретико-прикладні засади: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. 2017. 215 с.
12. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс). – Харків: «Еспада», 2005. 840 с.

УДК 321.01:327.2:327.8

**ГЛОБАЛЬНЫЙ КАПИТАЛИЗМ КАК ФЕНОМЕН РЕАЛЬНОСТИ
И ПРОСТРАНСТВО ФОРМИРОВАНИЯ И РЕАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПЦИЙ
СОВРЕМЕННЫХ ГОСУДАРСТВ: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ**

Жук Н. А.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина

Аннотация: в статье обосновывается необходимость содержательного исследования феномена глобального капитализма как источника государственно-правовой действительности и пространства формирования и реализации концепций современных государств, анализируется специфика его структуры и озвучиваются его специфические черты.

Ключевые слова: капитал, глобальный капитализм, «ядро» капитализма, Запад, «гегемон», «периферия» и «полупериферия» капитализма, демократизация, неравное распределение богатства, концепция «золотого миллиарда».

Анотація: у статті обґрунтовується необхідність змістовного дослідження феномену глобального капіталізму як джерела державно-правової дійсності та простору формування і реалізації концепцій сучасних держав, аналізується специфіка його структури та озвучуються його специфічні ознаки.

Ключові слова: капітал, глобальний капіталізм, «ядро» капіталізму, Захід, «гегемон», «периферія» та «напівпериферія» капіталізму, демократизація, нерівний розподіл багатства, концепція «золотого мільярду».

Annotation: the article substantiates the need for a meaningful study of the phenomenon of global capitalism as a source of state-legal reality and the space for the formation and implementation of the concepts of modern states, analyzes the specificity of its structure and voices its specific features.

Keywords: capital, global capitalism, the “core” of capitalism, the West, “hegemon”, “periphery” and “semi-periphery” of capitalism, democratization, unequal distribution of wealth, the concept of the “golden billion”.

*«Нет ничего дальше от демократии, чем капитализм.
Все мы люди, и нам свойственна алчность,
но капитализм ее не контролирует, а стимулирует».*
Майкл Мур, американский кинорежиссер-документалист [1]

Логика капитала – это логика последовательной концентрации материальных ресурсов и власти, монополизации и глобализации. Соответственно, такие феномены, как государство, гражданское общество, демократия, духовность, религия, идентичность и ее любые проявления, суверенитет и его носители, равенство, свобода и права человека – все это либо препятствия и ограничители, которые сдерживают капитал в возможностях его роста, и, как таковые, должны быть в свое время уничтожены во имя его процветания, либо мифы, которые до определенного времени должны им поддерживаться во имя достижения той же цели. Осознается ли это интеллектуальной элитой, политическими деятелями и законодателями государств, бодро направляющих руководимые ими системы на путь «цивилизованного», то есть капиталистического развития?

Сегодня в постсоветских государствах (акkurat как в государствах Запада) на уровне академической юридической науки, в отличие от «заидеологизированной» советской и современной ей западной юридической науки, не принято акцентировать на капиталистической природе современных так называемых «демократических, правовых и социальных государств», к числу которых де-юре принадлежит и Украина. Академическая правовая и парламентско-законодательная риторика, «хэд-лайнром» которой в течение последних десятилетий традиционно выступает проблема прав человека, а спор о конституционной реформе сводится преимущественно к дискуссиям об оптимальной форме государства, ограничивается преимущественно предложениями о преобразовании институционально-функциональных, то есть внешних атрибутов государственности, не затрагивая проблему ее социальной – капиталистической – сущности. В то же время только через вскрытие последней можно выявить истинную природу государства как политической надстройки общества и того, что скрывается за его официальными концепциями, а также найти ответ на вопрос о причинах бедствий, поразивших все сферы жизнедеятельности современного «гражданского» общества – социальной среды капиталистических отношений.

Не ставя своей целью демонизацию капиталистической системы, мы вынуждены отметить, что корень зла современного состояния человечества, его систем, институций и явлений, равно как и кризис самого человека как такового лежит в самой природе капитализма, с конца 1989 г.¹ вошедшего в свою финальную – глобальную –

стадію. Неуверенність, неопределенність, депресія, рецесія, стагнація, девальвація, радикалізація, монополізація, фашизація, нацизація, депопуляція, стратифікація, міграція, воєннізація, хаотизація, криміналізація, маніпуляція, експлуатація, катастрофи, мирові торгові війни і рід насилья – вот те, фіксуємі всіма соціальними службами вне зависимости от их языка и места «прописки», признаки глобальной реальности, на фоне которой политики всех стран и их коллеги «от науки» продолжают, как мантры, повторять мифы об «успехах демократизации», «преодолении наследия советизма и тоталитаризма», об «устойчивом развитии» и очередной «победе над глобальным кризисом».

Куда более правдоподобно выглядит заявление экс-министра труда США (1993-1997) в администрации Б.Клинтона Роберта Райха, блестящего автора многочисленных, ставших бестселлерами, работ о природе капитализма и капиталистических систем [например, см.: 2; 3], сделанное им в контексте сути происходящих в 2018 году глобальных процессов: «Через 10 лет после начала Великой Рецессии мы снова движемся на скалы. Важно понимать, что природа предыдущих обвалов была не просто в банковском кризисе, но в растущем разрыве между потребительскими расходами и общим производством, что в свою очередь вызвано низкими доходами людей и нарастающим неравенством» [4]. Созвучно этому несколькими годами ранее, 30 января 2012 года, на Давосском форуме его председатель профессор Клаус Шваб заявил, «что капитализм в своем нынешнем виде уже не соответствует миру вокруг нас». Главной бедой было названо «неравное распределение богатства» и «высокий разрыв в доходах между бедными и богатыми», что чревато «хаотичным восстанием в мировом масштабе» [5]. Но, как мы видим, за истекшие с того времени 6 лет ситуация в этой сфере только усугубилась.

Особого внимания в этой связи заслуживает представленный в Париже в 2018 году на сайте WID.world (Глобальном Информационном Портале) созданный при участии ученых разных стран Доклад о неравенстве в мире – 2018 [6]. В Докладе, посвященном проблеме растущего имущественного неравенства, в разрезе различных стран можно наблюдать рост разрыва между богатыми и бедными в разные периоды их развития. К примеру, этот разрыв особенно разителен в государствах постсоветского пространства в сравнении со временем их пребывания в составе СССР. Не менее интересны содержащиеся в Докладе выводы о закономерной связи такого разрыва с географическим расположением государства: так, самый низкий уровень имущественного разрыва – в Европе, где богатейшие 10% населения распоряжаются 37% национального дохода, а самый высокий – в государствах Ближнего Востока, где малая толика богатейших людей распоряжается почти 70% национального богатства. Доклад реалистично отображает факт того, что рост имущественного неравенства в последние годы особенно заметен в государствах Северной Америки, Китая, Российской Федерации, Индии. В то же время предлагаемые учеными средства преодоления роста имущественного разрыва ограничиваются инструментарием собственно капиталистических систем (в их числе - прогрессивная шкала налогообложения, борьба с офшорами, финансовая прозрачность, бесплатное образование, крупные государственные проекты), что не позволяет надеяться на их какую-либо действенность в условиях сохранения всех институтов современного капитализма, включая финансово-реставрический паразитизм, коллекторские компании, транснациональный монополизм и офшорные зоны, ставшие источниками его системного кризиса.

Итак, в условиях глобального капитализма рост доходов населения во всех странах мира значительно уступает росту производства товаров. Как преодолеть это внутреннее противоречие капитализма, препятствующее дальнейшей капитализации прибыли? Для капиталистической системы ответ на этот вопрос ясен: по традиции она разрешает внутренние социально-экономические кризисы посредством целого ряда антисоциальных мер по т.н. «затягиванию поясов» - от повышения тарифов для населения на жилищно-коммунальные услуги, урезания расходов на социальные пособия, науку, образование и медицину до повышения пенсионного возраста. Узнаваемо ли это нами? Да, все в точном соответствии с теми политико-правовыми реформами, которые внедряются в последние годы в Украине под предлогом ее «реформирования» с целью «дальнейшей демократизации». А ведь, по сути, речь идет всего лишь о продолжении процесса встраивания государства в глобальную капиталистическую систему с сопутствующим этому процессу демонтажем остатков элементов социально-ориентированного государства.

Поэтому любые попытки отечественной науки обойти своим вниманием «звериный оскал капитализма», прикрывая его политико-правовыми декорациями и конструкциями типа концепций правового, демократического и социального государства как минимум неконструктивны, а по сути – вредны. Бесплезным в заданных условиях видится и анализ отдельно взятых общественных (политических) систем и их концепций вне взаимосвязи и взаимодействия с иными элементами глобальной капиталистической мир-системы, в которую они тем или иным образом инкорпорированы. Для Украины, равно как и всех иных западно-ориентированных постсоциалистических государств для понимания своего истинного места в этой глобальной системе, а также своих ближайших и отдаленных политико-правовых, социально-экономических и иных перспектив крайне важно понимать ее суть, структуру и специфику. Не менее важно это для понимания истинной природы как тех концепций, которые составляют формальную основу украинской государственности, так и тех, которые сегодня фактически создаются под прикрытием конституционных деклараций. В этой связи приятно отметить, что после полного игнорирования проблематики сути капитализма, наблюдавшегося в поздние советские десятилетия и, тем более – первые десятилетия в истории украинской науки и публицистики, отечественные исследователи (в том числе, Андрей Ермолаев и возглавляемая им Стратегическая группа «София» [7]) обратили свои взоры на природу феномена глобального капитализма, вне контекста которого не только формирование «образа государства будущего» и его концепции, но даже понимание «образа государства настоящего» и его концепции невозможно.

Капитализм – это крайне сложный, многоаспектный феномен, представляющий собой не только тип общественно-экономической формации (социально-экономического уклада) и определенный тип государства и права (по марксистской терминологии [подр. см.: 8]), но и соответствующий образ мышления, обуславливающий

специфику государственно-правовой реальности, феномен, выступающий источником формирования концепций современных государств и являющийся пространством их реализации. Капитализм – это не только финансы, безусловно, лежащие в его основе. Это сложная социальная система, включающая в себя множество элементов – в том числе, государство, гражданское общество, политику, идеологию, образование, науку, определенную культуру и т.п., обеспечивающая экспансию капитала и одновременно ограничивающая его в его собственных долгосрочных интересах. Естественно, в рамках данного материала мы можем лишь наметить контуры для исследования этого феномена и обозначить лишь некоторые, наиболее значимые, на наш взгляд, его аспекты в контексте интересующей нас проблематики.

И в этих рамках прежде всего обратим внимание на структуру глобальной капиталистической системы. Ее специфика заключается в существовании т.н. **«ядра» капитализма** в лице государств Запада (в первую очередь, англосаксонского мира и частично – итало-германского) – основного источника и носителя его ценностей, внутри которого, в свою очередь, обособляется **«гегемон»** (в настоящее время – США), монополизирующий право на власть внутри капиталистического «ядра», а наряду с этим – существование **«периферий» и «полупериферий» капитализма**, элементами которых выступают незападные государства, пожелавшие влиться в глобальный капитализм на основе предложенных «ядром» этой системы «правил игры» через «демократизацию и модернизацию» по западным стандартам на пути к приближению к ценностям «цивилизованного» мира. Что нам дает это знание? Как минимум, понимание неизбежности различия реальных возможностей и перспектив развития государств и народов, составляющих «ядро» глобального капитализма и государств и народов – его «периферии» и «полупериферии». Как отмечал в этой связи в своих работах Иммануил Валлерстайн, американский социолог и философ, основатель мир-системного подхода, особенно влиятельного направления в современном обществоведении [9], все страны современного мира являются частью капиталистической мир-системы, но не каждой из них отведена роль ядра, являющегося выгодоприобретателем в этом раскладе. Ядром является Запад, остальной мир – периферия или полупериферия, которые должны поставлять сырье, рабочую силу и размещать у себя низкотехнологичные производства. В рамках этой системы идет постоянная борьба «на уничтожение» между ее лидерами за мировое господство, первенство и статус «ядра» этой системы. Отсюда, делает вывод ученый, – мировые войны, постоянно сопровождающие капиталистический путь развития человечества [там же; 10]. В результате неэквивалентного обмена «ядро» (развитые капиталистические страны) – выигрывает, а «периферия» (страны «третьего мира», развивающиеся страны) – проигрывает.

В контексте вышеуказанного примечательно, что если в середине XX в. будущее глобального капиталистического мира описывалось преимущественно с позиций сторонников т.н. **концепции прогрессистов** [подр. см.: 11], предполагавших, что с развитием и глобализацией капитализма его периферийные центры со временем будут «подтягиваться» к уровню жизни «ядра» капитализма – т.е. Запада, переживая страдания, очищения, лишения (в общем, своего рода катарсис), то уже с 1990-х гг. господствует совсем иное видение глобального капиталистического мирового порядка, воплотившееся в **концепции «золотого миллиарда»**. Современные ученые, в частности, Сергей Кара-Мурза, отмечают что за понятием «золотой миллиард» скрывается целостное геополитическое и геоэкономическое видение мира, согласно которому развитые страны будут сохранять привычно высокий уровень потребления благ для своего населения; «периферии» будут использоваться в качестве зон сырьевых приделов и источников дешевой рабочей силы, для размещения объектов экологически неблагоприятных и экономически неприбыльных обрабатывающих предприятий промышленности, места хранения опасных токсичных отходов; «ядро» капитализма будет осуществлять дистанционное управление своими перифериями, в том числе, посредством ведения т.н. «информационных войн» [12], что, кстати, полностью соответствует тому, что сегодня происходит на Украине, являющейся, безусловно, периферией в сложившейся капиталистической системе.

Не менее значимым в исследовании феномена глобального капитализма есть выявление его **особенных черт**, подчеркивающих его уникальность и парадоксальность, сочетание, казалось бы, взаимоисключающих элементов. Неслучайно выдающийся современный ученый историк Андрей Фурсов определил капитализм как **«самую загадочную социальную систему нашей цивилизации»** [13]. Итак, среди специфических черт капитализма целесообразно выделить следующие:

1. *Полное отсутствие всяких ценностей, кроме ценности денег* (в свое время К. Маркс отмечал, что «если капиталистам дать полную свободу, то они «задушат» все, ибо для них нет никаких ценностей, кроме ценности денег»). Капитализм не нацелен на удовлетворение жизненно-необходимых потребностей человека – его целью есть максимизация прибыли, что противоречит задачам развития материального производства в интересах большинства членов общества. Капитализм – это поклонение мамоне, это антибожественная система. Глобальная капиталистическая система крайне убога с точки зрения ценностных ориентиров – за пределами ее внимания остаются все духовные и душевные составляющие – по крайней мере, в части, не подлежащей их финансовой конвертации.

2. *Нивелирование феноменальной ценности государства, борьба с государственностью*. Во-первых, для капитализма любое государство представляет собой ценность лишь в качестве пространства для зарабатывания денег. Во-вторых, государство как суверен выступает антагонистической капитализму системой, ибо даже на уровне своих феноменальных признаков (суверенитета, монополии на власть и законодательство) вступает в противоречие с ключевыми принципами и целями капитализма – не сдерживаемое государственными границами, его властью и законами свободное движение капиталов, товаров, услуг и людей. Неудивительно, что сегодня неолiberaльными глобалистами всячески продвигаются идеи окончательного упразднения государственного суверенитета, а в качестве альтернативных государству систем предлагаются всевозможные модели корпоративного управления, мирового технократического правительства и т.п. [об этом подробнее см.: 14-15].

3. *Экстенсивный характер его развития, то есть невозможность его существования без капиталистических зон.* Вся история развития капиталистической мир-системы – это захват его «ядром» новых, еще не освоенных и не пораженных капитализмом территорий и их преобразование в соответствии с капиталистическими представлениями и формирование таким образом будущих собственных «периферий». Как известно, капитализм стал единственной социально-экономической системой, породившей свой антипод – системный социализм, который возник и расширялся исключительно в контексте и в связке с капитализмом, служа по отношению к последнему одновременно сдерживающим фактором, подпиткой и источником развития. Таким образом, крушение социалистической системы, вызванное распадом СССР как ее «ядра» и ее последующее поглощение капитализмом обусловило неизбежность исчерпания последнего. Глобализм – это стадия упразднения капитализма, ибо он символизирует собой факт освоения всего земного пространства рынка и ресурсов, а, следовательно, неспособность обеспечения привилегий господствующей верхушки привычными способами. Любопытно, что капиталистический Запад, приложив максимум усилий для разрушения СССР, тем самым, ускорил процесс крушения капиталистической формации. Недаром Дж.Буш-ст. в 1992 году в своем интервью признался, что «именно развал Советского Союза есть мое самое главное поражение. Боюсь, что это – внешнеполитическая катастрофа, размера которой мы еще не поняли...» [16].

4. *Специфический механизм разрешения капитализмом его внутренних кризисов* (социальных, экономических и политических) через их «сбрасывание» «ядром» в новые «периферии». Так, к примеру, глубокий социально-экономический кризис в США и государствах Западной Европы 1980-х гг. они разрешили посредством грабежа стран бывшего социалистического лагеря через поглощение ими экономик стран Восточной Европы и постсоветского пространства путем т.н. евроинтеграции последних.

5. *Крайне империалистический, шовинистический, милитаристский и гегемонистский характер капиталистических элит.* История капитализма наглядно демонстрирует, что в случае необходимости выбора капиталистическим государством пути выхода из очередного кризиса между проведением внутригосударственных социальных реформ, нацеленных на улучшение положения основной массы населения, и внешней экспансией посредством развязывания войны выбор всегда падет на развязывание войны. Именно таким образом действовали капиталистические элиты, развязывая все мировые и локальные войны, в том числе, в XX и, увы, уже в XXI вв. Неизбежными являются и войны между ее ведущими субъектами за глобальную гегемонию.

6. *Транснациональный характер капиталистических элит,* объяснение чего кроется в отсутствии у них «почвенной» связи с землей и конкретным государством, рассредоточением их интересов в разных государствах.

7. *Порождение на различных этапах накопления капиталов т.н. «закрытых наднациональных структур (групп) мирового согласования и управления»* (в терминологии А.И. Фурсова), снимающих противоречия между государством и капиталом. Такими структурами в свое время выступали масонские организации, первые т.н. государственные банки, различные корпоративные группы. В качестве примеров таких структур на современном этапе можно назвать довольно известные Бильдербергский клуб, Трехстороннюю комиссию, Римский клуб.

8. *Возможность реализации правящей элитой не стихийной истории, а т.н. проектно-конструкторского подхода к истории* [подр. см.: 17].

9. *Создание капитализмом под свои потребности докапиталистических систем и элементов докапиталистических формаций,* в том числе, рабовладельческой и феодальной. Так, как известно, формально рабовладение в США существовало до событий гражданской войны между Севером и Югом 1861-1865 гг., а фактическая сегрегация черного населения имела место в США вплоть до середины 1960-х гг., и это – в условиях существования Конституции и Билля о правах! Феодальный институт латифундий и крепостничества были наиболее распространенной формой производственных отношений в капиталистических государствах Латинской и Южной Америки еще в конце XIX в. Апартеид - политика расовой сегрегации как основа официальной концепции ЮАР - существовала с 1948 вплоть до 1994 года. А последняя колониальная империя европейских метрополий – Португальская - прекратила свое существование только в 1975 (!) году. Таким образом, призывы представителей ряда закрытых наднациональных структур глобального управления и согласования «остановить историю» и вернуть мир в доиндустриальное прошлое с кастово-сеньориальным социальным устройством, новым «кочевым» населением [18] и анклавным развитием 150-200 регионов, когда 80% территории суши вообще будут выброшены за рамки цивилизации, в условиях глобального капитализма не выглядят такими уж абсурдными...

В качестве вывода отметим следующее. Сложившийся глобальный капитализм основан на мировоззрении, согласно которому западная цивилизация как ядро капитализма и ее идеалы считаются образцом, авангардом прогресса, а все остальные общественные системы – периферией, предназначенной для удовлетворения всяческих потребностей ядра. Мнимая привлекательность такой модели глобализма заключается в постоянной демонстрации Западом преимуществ нахождения с ним «в одной упряжке». Капитализм и Запад, как его ядро, борются за обоснование своего доминирующего и исключительного права на управление этой планетой, и для этого используют различную, в том числе, политико-правовую риторику. Однако вопросы о правах человека или институтах демократии носят исключительно декларативный характер – в действительности ни за одной незападной страной, даже полностью концептуально оформленной по западному образцу, не будут признаны права, аналогичные правам Западных стран.

Проблема, однако, заключается в том, что претензии Запада на глобальное доминирование и концепт глобальной капиталистической гегемонии в целом являются несостоятельными, ибо не учитывают всего многообразия этого мира. Глобальный кризис капиталистической системы, провозглашенный в 2008 году, на самом деле есть лишь очередным, хотя и системным (а не структурным, как это было в 1929 и 1998 гг.) кризисом в череде имманентно присущих капитализму кризисов. Его разрешение Запад в очередной раз видит в развязывании ряда войн, что позволит ему законсервировать существование этой системы еще на некоторое время и «списать» свои долги. Но

именно кризис – время бифуркации – дает максимальные возможности для выбора альтернативных вариантов. Поскольку разрешение системного кризиса капитализма сопряжено с демонтажем существующих его реакционных элементов, это время и является наилучшим для поиска новой, альтернативной капитализму, системы организации жизнедеятельности обществ, построенной на качественно иных принципах. Задача мирового сообщества заключается в поиске и утверждении такой альтернативной модели глобального порядка, которая будет учитывать все многообразие интересов различных народов, цивилизаций и человеческих сообществ при взаимном уважении к себе и разрешении наиболее опасных проблем на основе договоренности и праве Правды.

ПРИМЕЧАНИЕ

1. Речь идет об итогах Мальтийского саммита – встречи тогдашних лидеров СССР и США М. Горбачева и Дж. Буша-ст. на о-ве Мальта 2-3 декабря 1989 г., важнейшими из которых можно полагать провозглашение М. Горбачевым окончания «холодной войны», отказ от вмешательства СССР в дела восточноевропейских стран, согласие на объединение Германии и уступки СССР в отношении прибалтийских республик, что позволило США расценить это не только как победу над СССР как государством, но и как победу капитализма над социализмом как альтернативным путем развития человечества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Цит. по: http://stuki-druki.com/aforizm_Kapitalizm.php
2. Роберт Райх. Труд наций. Готовься к капитализму XXI века (США, 1991); Роберт Райх. Послешок. Экономика будущего (Карьера Пресс, 2011); Роберт Райх. Врятувати капіталізм. Як змусити вільний ринок працювати на людей (Наш Формат, 2018).
3. Документальный фильм о деятельности Роберта Райха «Неравенство для всех» (США, 2016, реж. Джейкоб Корнблут) / <https://megogo.net/ru/view/3371071-neravenstvo-dlya-vseh.html>;
4. Цит. по: Year of the Boomerang. Агитпроп от 30.12.2018. Константин Семин / <https://agitblog.ru/>;
5. Давос-2012: До шага в пропасть – миллиметр / <http://www.rbc.ru/economics/30/01/2012/5703f2799a7947ac81a645af>
6. Доклад о неравенстве в мире – 2018. Основные положения. Русская версия / <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-russian.pdf>;
7. Андрей Ермолаев. Есть ли будущее у глобальных «фабрик людей». Полит-экономические пазлы. Капитализм нашего времени / <http://sg-sofia.com.ua/yesli-bushee-u-globalnyh-fabrik-ludei>;
8. К. Маркс. «К критике современной политической экономии» / https://www.marxists.org/russkij/marx/1859/criticism_pol_econ/index.htm; К. Маркс. «Капитал» / <http://librebook.me/capital>;
9. И. Валлерстайн. Современный мир – система. Т.1. Капиталистическое земледелие и возникновение европейского мира – экономики в шестнадцатом веке. Нью-Йорк, 1974 г.; Иммануил Валлерстайн о мир-системах, неизбежном конце капитализма и о комплексной социальной науке / <http://gefeter.ru/archive/13823>; И. Валлерстайн. Мир-системный анализ / <https://nsu.ru/filf/rpha/papers/geoecon/waller.htm#text1>;
10. Г. Завалько. Мировой капитализм глазами И. Валлерстайна // Альманах «Восток». – Выпуск № 3 (27), март 2005 / http://www.situation.ru/app/j_art_825.htm;
11. Прогрессизм / http://storyo.ru/usa_history/103.htm;
12. Сергей Кара-Мурза. «Концепция «золотого миллиарда» и Новый мировой порядок» / Теория "золотого миллиарда" как никогда актуальна / <http://www.vitrenko.org/article/32511>;
13. А. Фурсов. Капитализм – самая загадочная социальная система / Публичная лекция 27 февраля 2014 года / <https://www.youtube.com/watch?v=VkcIzDlGMIc>;
14. Жук Н.А. Десуверенизация, разгосударствление и приватизация государств как ключевые тренды развития политико-правовых систем современности // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2017. – Серія: Право. – Випуск № 23. – С. 22-26.
15. Жук Н.А. Симулятивность как существенная характеристика неолиберальных политико-правовых систем: к постановке теоретико-практических проблем постсовременного государствоведения // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2018. – Серія: Право. – Випуск № 25. – С. 33-37.
16. Интервью Дж. Буша-ст. "The New-York Times" от 21.10.1992 г. / <http://informburo.dn.ua/cgi-bin/iburo/start.cgi?info1=3745>;
17. Жук Н.А. Разработка концептов новых (будущих) государств как инструмент проектно-конструкторского подхода к мировой истории и элемент глобального управления: к постановке проблемы // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2017. – Серія: Право. – Випуск № 24. – С. 27-31.
18. Жак Аттали. «Краткая история будущего». М., 2014.

УДК 340.116.05(4-6ЄС)

**ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ
ПРАВОВИХ СИСТЕМ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

Передерій О. С.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті з позицій загальнотеоретичного аналізу наведено характеристику трансформаційних перетворень, які відбуваються з національними правовими системами держав Європи під впливом права Європейського Союзу. Висвітлено специфіку регуляторних властивостей права Європейського Союзу, які обумовлюють зміну структурно-функціональних складових національних правових систем як держав-членів Союзу, так і країн, які співпрацюють з ним і мають за мету стати членом альянсу у перспективі. Розкрито роль права Європейського Союзу як чинника зміни національних правових систем держав Європи в умовах активізації європейських інтеграційних процесів, виходу Великобританії зі складу Союзу, визначено вплив універсальних цінностей на трансформацію національних правових систем Європейського Союзу, обґрунтовано значення права Європейського Союзу як передумови трансформації ідеологічної компоненти національних правових систем європейських держав та інші аспекти.

Ключові слова: правова система, трансформація правової системи, Європейський Союз, право Європейського Союзу, європейська інтеграція, правова ідеологія, Україна, Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Аннотация: в статье с позиций общетеоретического анализа излагается характеристика трансформационных изменений, которые происходят с национальными правовыми системами государств Европы под воздействием права Европейского Союза. Описана специфика регуляторных свойств права Европейского Союза, которые обуславливают изменение структурно-функциональных составляющих национальных правовых систем как государств-членов Союза, так и стран, которые сотрудничают с ним и имеют цель стать членом альянса в перспективе. Раскрыта роль права Европейского Союза как фактора изменения национальных правовых систем государств Европы в условиях активизации европейских интеграционных процессов, выхода Великобритании из состава Союза, определена роль универсальных правовых ценностей в процессе трансформации национальных правовых систем Европейского Союза, обосновано значение права Европейского Союза в качестве предпосылки трансформации идеологической компоненты национальных правовых систем европейских государств и иные аспекты.

Ключевые слова: правовая система, трансформация правовой системы, Европейский Союз, право Европейского Союза, европейская интеграция, правовая идеология, Украина, Соглашение об ассоциации между Украиной и Европейским Союзом.

Annotation: in the article from the standpoint of the general theoretical analysis, a description of the transformational transformations that take place with the national legal systems of the states of Europe under the influence of the law of the European Union are given. There also describes the specifics of the regulatory properties of the European Union law, which stipulate a change in the structural and functional components of the national legal systems of both the member states of the Union and the countries that cooperate with it and aim to become a member of the alliance in the long term. The role of the rights of the European Union is shown as a factor of change of national legal systems of the European states in the conditions of activation of processes of association of Europe, an exit of Great Britain from the structure of the Union, influence of universal values on transformation of national legal systems of the European Union is defined, the value of the right of the European Union as prerequisites of transformation ideological components of national legal systems of the European states and other aspects is proved.

Key words: legal system, transformation of the legal system, European Union, European Union law, European integration, legal ideology, Ukraine, Association Agreement between Ukraine and the European Union.

Правова карта сучасного світу нараховує близько двохсот правових систем, існування і функціонування кожної з яких детермінується наявністю суверенної держави. Незважаючи на історично обумовлені особливості і відмінності правових систем конкретних держав, наукове тлумачення категорії «правова система» відображає комплекс взаємозалежних субстанціональних, діяльнісних, загальних і спеціальних юридичних засобів, які використовують суб'єкти соціальних відносин для досягнення приватних та публічних цілей [1, с. 9]. Пояснюючи структуру правової системи, теорія держави і права пропонує значну кількість підходів до визначення її складових. За основу ми оберемо наукову позицію Х. Бехруза, який до компонентів правової системи відносить право, законодавство як форму виразу права, інституції здійснення правової політики держави, юридичну практику, механізм правового регулювання, правореалізацію, правовідносини, стан законності і правопорядку [2, с. 46]. Кожен з елементів

правової системи є динамічним явищем юридичної дійсності, що постійно розвивається і видозмінюється під впливом чинників різного ґатунку.

У ХХ столітті одним із найбільш значущих політико-правових феноменів у світі стало створення особливого наддержавного об'єднання країн Європи – Європейського Союзу (далі – ЄС). Сутнісною властивістю ЄС є формування особливої наднаціональної політико-правової системи і, зокрема, створення права ЄС як системи універсальних норм і принципів наддержавної дії, які підлягають обов'язковій імплементації у національні правові системи кожної держави, яка стає членом альянсу. Відповідно, наднаціональні нормативно-правові приписи Союзу стали чинником структурно-функціональних трансформацій національних правових систем держав Європи, які вступили до ЄС, або співпрацюють з ним на засадах асоціації. У зв'язку з цим, *актуальним завданням юридичної науки* є дослідження ролі права ЄС у системі чинників трансформації національних правових систем як держав-учасників ЄС так і країн, які планують вступити до європейської спільноти у перспективі. Відповідно, метою *статті* є визначення специфічних властивостей права ЄС, сприйняття яких на внутрішньодержавному рівні обумовлює трансформаційні зміни у національних правових системах держав Європи.

Теоретичною основою змісту статті є ідеї, репрезентовані в наукових працях і публікаціях Х. Бехруза, О. Войтановича, А. Гуменюка, О. Денисенка, О. Скакун, П. Фонтена, І. Яковюка та інших науковців. Також у процесі формування змісту статті використовувалися аналітичні матеріали, які відображають реалії геополітичних процесів за участю ЄС та акти міждержавного права ЄС.

Право ЄС як цілісна і завершена система формувалося тривалий період часу, який дорівнює історії самого ЄС і процес його удосконалення триває постійно і безперервно. Так, первинний прообраз ЄС – Європейське об'єднання вугілля та сталі, яке виникло за ініціативою Бельгії, ФРН, Францією, Люксембургом, Нідерландами і Італією 18.04.1951 р. заклало основи для розвитку загальноєвропейських стандартів фінансової, податкової, інвестиційної, промислової та соціальної політики, до якої залучалися нові учасники – держави Європейського континенту [3]. Згодом, інтеграційні процеси призвели до формування зони вільної торгівлі у межах Європейської економічної спільноти (1957), відміни митних зборів (1968), інституціоналізації самого ЄС (1991-1993), тотальної конвергенції національних економічних і безпекових систем (2002 – і по теперішній час).

Якщо розглядати європейську інтеграцію крізь призму юридичного світорозуміння, то стає очевидним, що політико-юридичний зміст категорії «європейська інтеграція» відображає спільну діяльність суверенних держав, спрямовану на вироблення і дотримання універсальних регуляторів міждержавної взаємодії, які мають чітке правове вираження і закріплюються в установчих договорах ЄС. Система подібних наддержавних регуляторів є, фактично, «правилами гри» для взаємодії держав європейського континенту не лише в економічній, а й у політико-правовій і культурній сферах. Таким чином, право ЄС ствердилося як еталон для розбудови національних правових систем держав, котрі були першими засновниками ЄС, а також держав, що поповнили або лише планують поповнити лави Союзу пізніше.

Практика розвитку глобальної наддержавної європейської правової системи доводить, що право ЄС починаючи з 1950-років чим далі більше ставало вагомим чинником впливу на національні правові системи не лише держав Європи і країн світу. Напрямів і форм такого впливу можна виокремити значну кількість. Зосередимо свою увагу на кількох, які мають, на наш погляд принципове значення в аспекті стимулювання перетворень структурних і функціональних елементів національних правових систем.

Перше, на чому ми зосередимо увагу є те, що *право ЄС регламентує організаційно-правові умови розвитку інтеграційних процесів як таких*. У цьому аспекті доцільно зазначити, що беручи участь у євроінтеграційних процесах національні правові системи країн-членів ЄС змінюються, адже на рівні внутрішнього законодавства суверенні держави змушені детально регламентувати визначені актами ЄС модальності регулювання тих чи інших відносин у різних сферах. Більш того, держави, які виявили бажання вступити в ЄС зобов'язані трансформувати власну правову систему шляхом імплементації інститутів права ЄС у національну практику державного будівництва задля приведення економічних і політико-правових показників розвитку до рівня інших держав-членів. Сприйняття права ЄС на національному рівні суверенними державами політично збільшує їх інтегративний потенціал і задає, як зауважує І. В. Яковюк, національним правовим системам наднаціональний вектор розвитку [4, с. 250].

Поряд з наведеною вище характеристикою слід згадати й те, що незважаючи на значний інтегративний потенціал права ЄС зараз *триває розробка нормативної моделі реалізації зворотного інтеграції процесу – процесу виходу Великобританії зі складу ЄС (процедура «Brexit»)*. Слід зауважити, що процедура «Brexit» за своїм юридичним процесуальним змістом не має аналогів в історії ЄС, кількісний склад якого лише постійно розширювався. Після того, як на референдумі 23.06.2016 р. більшість населення Великобританії підтримало ідею виходу королівства зі складу об'єднаної Європи, на рівні права ЄС розпочався процес формування максимально прийнятної правової формули реформування відносин Союзу з Англією під час виходу з ЄС та після цього. Слід визнати, що до подібного прецеденту станом на 2016 р. право ЄС і правова система Англії не були готовими. Ця обставина поклала початок масштабній роботі з підготовки угоди між Британією і ЄС про вихід Британії із складу Союзу [5]. Проект Угоди було оприлюднено на сайті Європейської Комісії у 2018 р. Документ складається з шести частин, включаючи вступні положення, права громадян, а також питання торгівлі, фінансового врегулювання, перехідні механізми та інституційні положення, і протокол по Ірландії/Північній Ірландії [6]. Станом на середину листопада 2018 р. тривають консультації з приводу його остаточного змісту і схвалення.

У продовження викладеного слід зауважити, що трансформація англійської правової системи на період виходу держави з ЄС обумовлена звуженням спектру правових зв'язків Сполученого Королівства з правовою системою ЄС, ліквідацією існуючих раніше правових форм взаємодії, дистанціювання від загальноєвропейського правового простору. Так, першочерговими завданнями правової системи Англії для виходу з ЄС є визначення на основі принципів права ЄС статусу королівства як учасника єдиного митного простору ЄС, зони вільної торгівлі,

визначення форм участі британських фінансових корпорацій в інвестиційній політиці ЄС, окресленні засад британської міграційної політики, розробки нормативних основ організації і функціонування дипломатичного представництва ЄС у Великобританії, вироблення нової моделі транскордонного співробітництва у форматі «ЄС – Англія – Ірландія – Північна Ірландія» та інше. Крім цього, підвищується градус напруги навколо питання щодо приналежності Британії Фолклендських островів, адже після старту процедури «Brexit» Аргентина активізувала зусилля спрямовані на запровадження власної юрисдикції на архіпелазі. Річ у тім, що вихід Британії з ЄС автоматично означає припинення чинності Лісабонської угоди 2007 р. у відповідності до якої держави-члени ЄС розглядають Фолклендські острови як Британську заморську територію і забезпечують Британії як члену ЄС політичну підтримку і спільний захист територіальної цілісності. З урахуванням негативного досвіду англо-аргентинської війни 1982 р., а також того, що під час роботи 73-ої Генеральної Асамблеї ООН у 2018 р. президент Аргентини М. Макрі офіційно заявив, що Аргентина докладе максимуму зусиль по включенню Фолклендських островів в її територіальний устрій держави, наслідки виходу Британії з ЄС в аспекті подальшого статусу цієї «заморської території» можуть бути неоднозначними [7]. За цих умов Англія ризикує зменшенням арсеналу правових і міжнародно-правових засобів забезпечення своєї територіальної цілісності.

Так чи інакше, але вже сьогодні можна констатувати, що «Brexit» став своєрідним імпульсом для перетворень як права ЄС, так і національної правової системи британців. Очевидним є лише те, що у зв'язку з виходом Англії з Євросоюзу розпочинається масштабний процес обопільних перетворень правових систем обох сторін, результативність якого буде визначатися реаліями європейської геополітичної кон'юнктури і внутрішньополітичними процесами у самій Великобританії.

Наступна особливість права ЄС як чинника модифікаційних змін правових систем країн Європи *є те, що його положення закріплюють уніфіковані для держав-членів спільні ідейні засади розвитку і функціонування правових систем держав*, які є членами ЄС, або намагаються вступити до Союзу у подальшому. У правничій термінології ідейні засади функціонування наддержавної правової системи ЄС отримали назву «універсальні цінності». Універсального характеру таким цінностям надає те, що вони нормативно закріплюються на наддержавному рівні у правових актах ЄС, а їх реальне втілення і забезпечення відбувається на рівні функціонування і розвитку національних правових систем держав-членів як самого ЄС, так і інших країн, що беруть участь у процесах європейської інтеграції.

Вичерпного переліку універсальних цінностей ЄС не існує. Разом із тим, орієнтуючись на положення ст. 2 Розділу I Договору про Європейський Союз (Маастрихтського договору) від 07.02.1992 р. універсальними цінностями ЄС є: людська гідність, свобода, демократичний державний устрій, рівність перед законом, правова держава, права людини, права осіб, що належать до національних, релігійних і інших категорій меншин [8]. Доцільно зазначити, що категорія «цінність» у правовій доктрині ЄС є неоднозначним поняттям і у нього закладаються різні змісти¹. Але формальне закріплення зазначеної категорії в установчих документах ЄС має на меті підкреслити, що європейська інтеграція та створення у її результаті універсальні правові канони мають відповідати ідеалам моралі та ні в якому разі не суперечити їй [9, с. 248].

Універсальні цінності ЄС закладені в основу формування нормативно-регулятивної, функціональної і ідеологічної компоненти національних правових систем держав-членів альянсу. У зв'язку з цим, внутрішнє законодавство держав-членів ЄС передбачає функціонування чітких організаційно-правових механізмів гарантування у суспільстві плюралізму, попередження і припинення проявів дискримінації і нетерпимості, гарантує рівність перед законом кожному учаснику суспільного життя, передбачає демократичні засади формування і функціонування державного механізму. Більш того, європейські країни на рівні державного управління втілюють відповідні постулати. Усі ланки державного механізму та урядування, включаючи органи охорони правопорядку, у своїй діяльності зобов'язані сприяти збереженню і примноженню універсальних цінностей задля забезпечення інтересів народів об'єднаної Європи. Завдяки культивуванню універсальних цінностей на рівні національних правових систем, об'єднаний правовий простір ЄС набув статусу «території свободи, безпеки і правосуддя», де кожен захищений законом і має рівний доступ до правосуддя. Основною гарантією цього є, як зауважує П. Фонтен, є вирішення складного завдання – безперервно працювати над поглибленням співробітництва урядів держав ЄС [10, с. 6].

У контексті зазначеного слід зауважити, що універсальні цінності, які виробило право ЄС поступово набувають значення основоположних засад трансформації правового устрою для інших держав Європи, які не є членами ЄС. Так, країни світу, уклавши з ЄС угоду про асоціацію (Грузія, Молдова, Україна) або угоду про налагодження асоціації (Туреччина, Республіка Чилі) офіційно взяли на себе зобов'язання цінувати базові постулати права ЄС та активно їх імплементувати у функціонування національних правових систем і практику державного будівництва. Зокрема, у відповідності до Угоди про асоціацію між Україною і ЄС дотримання українською стороною цінностей ЄС є запорукою зближення сторін і залучення України до участі у європейських політиках [11]. Виконання зазначеного зобов'язання є багатоступеневим завданням, що передбачає впровадження нових стандартів функціонування всіх компонентів правової і економічної системи держави. Так, напрями трансформації правової системи України у зв'язку з імплементацією Угоди про асоціацію з ЄС нараховують 1943 пункти і визначені у спеціальному урядовому документі [12]. Незважаючи на певну проблематику сприйняття деякими національними правовими системами держав світу універсальних загальноєвропейських правових цінностей, право ЄС чим далі більше впливає на правові системи держав світу і стверджує власний екстериторіальний характер.

У додаток до наведеного вище, доцільно акцентувати увагу також на тому, що *право ЄС потенційно впливає на ідеологічну компоненту національних правових систем держав Європи*. Правові засади створення і функціонування ЄС, юридична універсалізація та юридичне закріплення цінностей ЄС, спільні стандарти правозахисної діяльності поступово сприяли формуванню специфічної загальноєвропейської правової ідеології.

Основоположним її елементом стала ідея недоторканості, непорушення, верховенства основних прав і свобод людини, які закріплені у Європейській конвенції з прав людини та прецедентній практиці Європейського Суду з прав людини, відсутність кордонів [13, с. 21].

Трансформація ідеологічної компоненти національних правових систем має свою специфіку. Якщо такі елементи національних правових систем як система права, система законодавства, правові відносини, правова політика трансформуються під безпосереднім впливом нормативно-регуляторних властивостей права ЄС і імплементації його конкретних інститутів, то ідеологічна компонента змінюється переважно через інформаційно-комунікативний вплив права ЄС на правове виховання громадян, правову освіту, зміст юридичної практики адвокатів, суддів, прокурорів, правозахисників тощо. Відповідно, об'єктивним явищем стає сприйняття, юридична оцінка та наслідування правових цінностей, ідей та ідеалів правової системи ЄС на рівні широких верств населення. Беручи до уваги ту обставину, що правову ідеологію неможливо оцінити або відобразити кількісними показниками або точними характеристиками, підхід до розгляду правової ментальності населення держав Європи є багато у чому неоднозначним. Це обумовлено тим, що трансформація ідеологічної складової правової системи держави не обмежується нормативними приписами, а визначається ступенем зміни правосвідомості кожного громадянина. Так чи інакше, але зміст нормативно-правових приписів ЄС лежить в основі постулатів «просвропейської» правової ідеології народів Європи. Відповідно, це дозволяє вважати право ЄС «двигуном» двигуном формування спільного загальноєвропейського гуманітарного простору, який як стверджують А. Гуменюк та К. Денисенко, передбачає спільність загальноєвропейських ідей, змістів, символів, значень, які сприяють ментальному об'єднанню громадян країн-членів ЄС і відкривають шлях до побудови європейського суспільства [14, с. 23].

Окрім зазначеного, право ЄС має безпосередній вплив на національні правові системи держав-членів і держав, які тісно співпрацюють з ЄС на умовах асоціації в частині *встановлення на законодавчому рівні уніфікованих для держав-членів стандартів технічного регулювання виробництва і оцінки якості продукції, організації ринку товарів та послуг, правила економічної конкуренції*. На сьогодні система технічного регулювання в ЄС передбачає усунення технічних бар'єрів у торгівлі і чітку систему вимог до безпечності і якості продукції, які містяться у технічних регламентах ЄС. Будь-яка держава, суб'єкти якої мають намір представити на ринку ЄС власну продукцію, має вжити заходів задля того, щоб продукція відповідала технічним стандартам регулювання якості, які передбачені у Регламенті Ради ЄС № 765/2008 від 09.08. 2008 р. та Рішенні Європейського Парламенту та Ради ЄС № 768/2008 від 09.08.2008 р. [15], [16].

Сприйняття норм технічного регулювання виробництва і оцінки якості продукції ЄС відбувалося у багатьох державах, які виходили на загальноєвропейський ринок. Цьому у більшості випадків передувало укладення з ЄС Угоди про оцінку відповідності та взаємну прийнятність промислових товарів (Угода АСАА). Цим шляхом йшли такі держави як Японія, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Швейцарія, Ізраїль [17]. У ст. 57 Угоди про асоціацію передбачено, що у перспективі Україна має укласти з такою угодою з ЄС. Підписання документу дало б змогу національній продукції вільно просуватись на внутрішньому ринку ЄС без додаткового проведення процедури оцінки відповідності якості. Це зумовило б значні трансформаційні зміни на рівні системи національного законодавства, а особливо – сприяло б трансформації системи нормативно-технічного регулювання якості продукції, стало чинником прискорення модернізації національної економіки.

Зазначене вище підтверджує, що зі всіх чинників, які обумовлюють трансформацію національних правових систем європейських держав, право ЄС є одним із найбільш впливових. Це обумовлюється не лише особливостями його змісту і міждержавним характером дії, а й намаганням європейських держав стати членом ЄС і адаптувати правові стандарти організації суспільного життя до національної практики державотворення. Пріоритети трансформації правової системи України, які сформульовано в Угоді про асоціацію між Україною і ЄС, передбачають системну роботу задля ефективності інноваційних перетворень всіх елементів національної правової системи. Результативність їх проведення багато у чому залежить від політичної волі керівництва держави системно проводити на національному рівні комплексні реформи у державі.

ПРИМІТКА

1. На сьогодні у науковому і експертному середовищі держав-членів ЄС існує точка зору про те, що вести мову про «універсальні цінності» ЄС некоректно. На переконання ідеологів такого підходу це обумовлюється тим, що у правовому просторі ЄС відчутною залишається культурна і ментальна різниця між східною і західною частиною Європи, між північною і південною. У зв'язку з цим, науковці Тілбурзького університету в Голландії ще у 2013 р. запропонували ввести у науковий обіг категорію «унікальні цінності» які відображають лише ті цінності, які притаманні соціально-правовій системі об'єднаного ЄС і існування яких не є характерним для інших держав Європи [Європейські цінності]. Проте, така точка зору не стала уніфікованою і залишається сьогодні предметним полем для наукових дискусій – Олександр Передерій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скакун О.Ф. Правова система України на правовій карті світу. Доповідь № 1. Харків: Еспада, 2004. 96 с.
2. Бехруз Хашматула. Введение в сравнительное правоведение: учебное пособие. Одесса: Юридическая литература, 2002. 328 с.
3. Європейська інтеграція *Енциклопедія історії України* URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Evropeyska_integraciya (дата звернення: 04.11.2018)
4. Яковюк І. В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз. Харків: Право, 2013. 760 с.
5. ЄС і Великобританія визначилися з перехідним періодом для «Брексіту» *LB.ua* URL: https://ukr.lb.ua/world/2018/03/19/392998_ies_i_velikobritaniya_viznachilisya_z.html (дата звернення: 04.11.2018)
6. Оприлюднено перший проект угоди по Brexit *РБК-Україна* URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/obnarodovan-pervyy-proekt-soglasheniya-brexit-1519820311.html> (дата звернення: 15.11.2018)

7. Все на выход: может ли брексит стоить Великобритании части заморских территорий *RT News* URL: <https://russian.rt.com/world/article/568065-breksit-territorii-velikobritaniya> (дата звернення: 04.11.2018)
8. Договор о Европейском Союзе от 07 февраля 1992 г. // Кашкин С.Ю. Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями / Кашкин С. Ю., Кутафин О. Е., Четвериков А. О.; пер. с англ. А. О. Четвериков; под ред. С. Ю. Кашкина. М. ИНФРА – М. 2008. С. 166 - 210
9. Степанова О. Г. Пріоритети правоохоронної діяльності держави як члена Європейського Союзу (теоретико-правовий аспект). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право.* 2014. № 1106, вип. 17. С. 247-249.
10. Паскаль Фонтэн Европа в двенадцати уроках. Люксембург. Бюро официальных публикаций Европейского Союза. 2010. 80 с.
11. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09. 2014 р. № 1678-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014 р. № 40. Стаття 2021
12. Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 р. № 1106. Урядовий кур'єр. 2018. № 52
13. Войтанович О. Трансформація правової ідеології в Україні в контексті підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. *Юридична Україна.* 2014. № 10/2014. С. 20-26
14. Гуменюк А. Г., Денисенко К. Ю. Особливості формування загальноєвропейського гуманітарного простору: місце України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2012. № 105. С. 22-38
15. REGULATION (EC) No 765/2008 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 9 July 2008 setting out the requirements for accreditation and market surveillance relating to the marketing of products and repealing Regulation (EEC) No 339/93 *eur-lex.europa.eu* URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:218:0030:0047:EN:PDF> (дата звернення 15.11.2018 р.)
16. DECISION No 768/2008/EC OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 9 July 2008 on a common framework for the marketing of products, and repealing Council Decision 93/465/EEC *eur-lex.europa.eu* URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:218:0082:0128:EN:PDF>
17. Технічне регулювання в ЄС *Представництво України при Європейському Союзі та Європейському Співтоваристві з атомної енергії* URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ukraine++EU+export-import+helpdesk+/Non-tariff+regulation/Technical+Regulation> (дата звернення 15.11.2018 р.)

УДК 344.3:355.133.4

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТА ВЗАЄМОВПЛИВ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ З ІНШИМИ ВИДАМИ РЕТРОСПЕКТИВНОЇ
СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**

Григоренко Є. І.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових
дисциплін юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: у статті аналізуються різні аспекти реалізації юридичної відповідальності як виду соціальної відповідальності військовослужбовців. Дається характеристика взаємозв'язку та взаємодії юридичної відповідальності з різними видами ретроспективної соціальної відповідальності (без юридичної складової) осіб, що проходять військову службу. Вказується на специфіку соціально-професійного статусу військовослужбовців та його зумовленість не лише за допомогою правових норм, але й інших соціальних регуляторів, за не реалізацію яких передбачено різні види ретроспективної соціальної відповідальності. Наводяться приклади притягнення військовослужбовців до юридичної відповідальності за порушення не лише правових норм, але й норм моралі та інших соціальних норм.

Ключові слова: юридично значуща поведінка, протиправна поведінка, юридична відповідальність військовослужбовців, соціальна відповідальність військовослужбовців.

Аннотация: в статье анализируются различные аспекты реализации юридической ответственности как вида социальной ответственности военнослужащих. Дается характеристика взаимосвязи и взаимодействия юридической ответственности с различными видами ретроспективной социальной ответственности (без юридической составляющей) лиц, проходящих военную службу. Указывается на специфику социально-профессионального статуса военнослужащих и его обусловленность не только правовыми нормами, но и другими социальными регуляторами, за нереализацию которых предусмотрены различные виды ретроспективной социальной ответственности. Приводятся примеры привлечения военнослужащих к юридической ответственности за нарушение не только правовых норм, но и норм морали и других социальных норм.

Ключевые слова: юридически значимое поведение, противоправное поведение, юридическая ответственность военнослужащих, социальная ответственность военнослужащих.

Annotation: the article analyzes various aspects of the implementation of legal responsibility as a type of social responsibility of servicemen. The characteristics of the relationship and the interaction of legal responsibility with various types of retrospective social responsibility (without a legal component) of persons serving in the military are given. It indicates the specifics of the social and professional status of military personnel and its dependence not only on legal norms, but also on other social regulators, for the non-realization of which various types of retrospective social responsibility are provided. Examples are given of bringing servicemen to legal responsibility for the violation of not only legal norms, but also moral and other social norms.

Key words: legally significant behavior, unlawful behavior, legal liability of servicemen, social responsibility of servicemen.

Проблема юридичної відповідальності військовослужбовців є завжди актуальною. Це пов'язано з тим, що наведений вид відповідальності є органічною складовою відповідальності соціальної, тобто відповідальності у межах суспільства та перед суспільством. Як стверджують Р. Л. Хачатуров та Д. А. Липинський, проблема юридичної відповідальності у системі соціальної відповідальності є вічною [1, с. 11]. Адже військовослужбовці мають особливий соціальний, у тому числі і правовий статус, що зумовлює необхідність комплексного його врегулювання. О. М. Глазунов звертає увагу на те, що соціально-професійний статус військовослужбовця пов'язаний з виконанням функцій попередження, локалізації та нейтралізації силових загроз, захистом національних інтересів та забезпеченням державою своєї політики за допомогою збройного насилля [2, с. 12].

У зв'язку з цим, враховуючи особливості задач, що стоять перед військовослужбовцями, їхнє положення та діяльність регулюється доволі детально саме нормами права. Але інші соціальні регулятори відіграють не менш важливу роль. У деяких випадках вони доповнюють та підсилюють регулятивний потенціал норм права, а в деяких – передбачають принципово нові правила, що чинять додатковий вплив на їхню поведінку. В. М. Кудрявцев з цього приводу звертає увагу на те, що під нормативною поведінкою розуміється будь-яка поведінка, що відповідає тій чи іншій нормі. Звідси витікає, що-перше, що можлива найрізноманітніша нормативність – моральна, правова, технічна, естетична тощо, при чому поведінка, нормативна стосовно одних норм, може бути не нормативною щодо інших [3, с. 20]. Більш того, у деяких випадках інші соціальні норми та заходи соціальної відповідальності, що ними передбачено можуть бути більш результативними ніж вплив правових норм та заходів юридичної відповідальності. З

цього приводу Б. Т. Базильов писав, що заходи юридичної відповідальності у порівнянні із заходами соціальної відповідальності (без юридичної складової) характеризуються в цілому більшою репресивністю та жорстокістю. Тим не менше щодо частини порушників заходи соціальної відповідальності (без юридичної складової) будуть більш ефективними [4, с. 30]. З цим твердженням варто погодитися.

До речі, використовуючи порівняльно-правовий метод дослідження необхідно звернути увагу на те, що у Главі 6 Статуту внутрішньої служби Республіки Білорусь, яка регулює питання відповідальності військовослужбовців та прописує основні види юридичної відповідальності, є приписи, які вказують на можливість притягнення військовослужбовця до ретроспективної соціальної відповідальності як за порушення норм права, так і за порушення інших соціальних норм. Зокрема, у частині 2 статті 28 цього Статуту вказано, що окрім заходів юридичної відповідальності до військовослужбовців може бути застосовано заходи громадського впливу за проступки, пов'язані з порушенням військової дисципліни та (або) громадського порядку, а також за аморальні проступки. При цьому зазначається, що військовослужбовці рядового складу можуть бути піддані громадському впливу на зібраннях особового складу підрозділів, прапорщики – на зібраннях прапорщиків, офіцери – на офіцерських зібраннях. Проступки офіцерів та прапорщиків можуть розглядатися також товарицькими судами честі [5, с. 14-15].

У цьому випадку мають місце загальні засади правового регулювання притягнення військовослужбовців до ретроспективної соціальної відповідальності як за порушення норм права, так і за порушення інших соціальних норм, зокрема, норм моралі. Крім того, цей же Статут (частина 3 статті 30) передбачає можливість подання скарги військовослужбовцем, якщо він вважає, що стосовно нього було вчинено неправильно. Тобто у цій нормі вказано не на неправомірні дії щодо військовослужбовця, а саме не правильні. Такий підхід передбачає те, що підставою подання скарги військовослужбовцем та можливе у майбутньому притягнення винних осіб до відповідальності є порушення широкого кола соціальних норм, у тому числі, наприклад, норм моралі. Це пов'язано з тим, що під неправильними діями можна розуміти, скажімо, вчинення несправедливих дій, дій, що суперечать уявленням про добро, чесність, порядність. До того ж, у попередній частині цієї ж статті вказано на те, що начальник повинен бути для підлеглого прикладом тактичності та витримки. При цьому слід звернути увагу на те, що загальновійськові статuti Збройних Сил України теж містять велику кількість правових приписів, у яких знаходять свою матеріалізацію моральні, етичні, естетичні та інші норми.

До речі, С. М. Скуріхін абсолютно правильно звернув увагу на те, що військові статuti фактично є кодифікуванням норм ритуалів, традицій, звичаїв, моралі, підкреслюючи їх правовий характер. Тому дотримання вимог статутів забезпечується не лише заходами державного примусу, але й внутрішнім переконанням, силою громадською думки. Органічне злиття правових і моральних вимог підвищує відповідальність військовослужбовців за виконання свого військового обов'язку [6, с. 47]. Також слід урахувати й ті соціальні регулятори, що не було кодифіковано до статутів, але які теж здійснюють позитивну регламентацію поведінки військовослужбовців, розширюючи сферу як позитивної, так і ретроспективної соціальної відповідальності.

У свою чергу, Г. О. Пономаренко, аналізуючи проблематику управління у сфері забезпечення внутрішньої безпеки держави, прямо вказувала на те, що нехтування вимогами і приписами правових норм є порушенням не лише законності, а й норм моралі, що тим більш небажано, оскільки негативно впливає на моральний стан як суспільства в цілому, так і окремих соціальних груп та індивідів. Незважаючи на нормативне закріплення чисельних вимог щодо додержання законності воєнізованими правоохоронними органами, реальний стан у цій сфері викликає занепокоєння [7, с. 94].

Таким чином, можна стверджувати, що за не реалізацію положень статутів може наставати як ретроспективна юридична відповідальність, такі ретроспективна соціальна відповідальність (ідеться про ту соціальну відповідальність, яка розглядається без юридичної складової). З цього приводу простежується важливість паралельного та комплексного дослідження юридичної та інших видів ретроспективної соціальної відповідальності військовослужбовців. До того ж, як стверджує В. В. Федоренко, правове регулювання, що здійснюється шляхом дозволів і заборон, сприяє розвитку таких спонукальних мотивів поведінки військовослужбовців, які впливають із матеріальних та інших визначальних процесів у житті суспільства і відповідають найбільш цінним психічним якостям особи. Хоча юридичні заборони і мають стримуючий характер, проте вони можуть істотно впливати на поведінку військовослужбовців, особливо в тому випадку, коли вона обмежена умовами їх соціального життя. Такі юридичні заборони лише зміцнюють вже існуючі моральні [8, с. 115-116].

У межах цього дослідження слід зазначити, що необхідно визнати важливим створення відповідних умов, за яких би забезпечувалося виконання тих соціальних регуляторів, що здійснюють позитивний вплив на проходження військової служби, організацію та функціонування Збройних Сил України та інших військових формувань у напрямі виконання задач, накреслених чинною Конституцією. Адже, як стверджує Н. Ю. Максимова, однією з основних умов існування будь-якої системи є її здатність підтримувати стан певної рівноваги. Історія засвідчує, що безладдя неминує переходити у руйнування, і навпаки, прагнення до упорядкування і узгодження може бути гарантом існування суспільства й життя взагалі. Норми є тим механізмом, який утримує суспільну систему у стані життєздатної рівноваги в умовах неминучих змін [9, с. 25].

Роль соціальних норм у життєдіяльності Збройних Сил України та інших військових формувань постійно зростає. Не випадково В. Смолянук стверджує, що реформування Збройних Сил України неможливо відділити від його духовного забезпечення [10, с. 140]. При цьому означене духовне забезпечення не може здійснюватися без розвинутої системи соціальних норм. З метою забезпечення реалізації всього комплексу соціальних норм, які забезпечують організацію та функціонування Збройних Сил та інших військових формувань, належний рівень законності та правопорядку, у тому числі соціального порядку в цілому, створюють відповідні передумови для належної взаємодії між військовослужбовцями, слід особливо виділити соціальну відповідальність військовослужбовців та такий її різновид як юридична відповідальність. З цього приводу слід зазначити, що на думку

М. М. Марченка принципово важливим є те, що будь-який вид відповідальності настає не інакше, як при порушенні відповідними суб'єктами соціальних норм — правових, моральних, релігійних та інших, що сформувались та існують у суспільстві. Саме цим, окрім багатьох інших ознак, відповідальність як явище та категорія відрізняється від обов'язку та інших не тотожних їй категорій [11, с. 220].

При цьому соціальна відповідальність узагалі та юридична відповідальність зокрема виступають надійними гарантіями у механізмі реалізації всього комплексу прогресивних соціальних норм. Адже, як стверджує Л. І. Калениченко, жодне суспільство не можна уявити собі без соціальних норм, завдяки яким встановлюються певні орієнтири для допустимої поведінки у тій чи іншій ситуації, відбувається подолання безладу та хаосу у суспільних відносинах. При цьому за невиконання тієї чи іншої соціальної норми передбачено певний вид соціальної відповідальності [12, с. 33].

Тобто стабільність суспільства та окремих соціальних систем залежить з одного боку від наявності розвиненої системи соціальних норм, а з іншого від налагодженої системи соціальної відповідальності за порушення таких норм. Адже, як стверджує О. Іваненко, відповідальність виникає в результаті соціальної необхідності узгодження поведінки людини із системою суспільних відносин як сфера меж, рамок необхідної поведінки людини, вимог суспільства до індивідів, як невідворотність відповідальності за свою поведінку перед особою чи організацією, які мають на це право [13, с. 60]. Така відповідальність отримує важливий прояв також у межах військових організацій, адже від них в цілому та від діяльності окремих військовослужбовців залежить стабільність суспільства та держави. У свою чергу, вихід за окреслені межі може тягти суттєві негативні наслідки.

О. М. Яковлев зазначає, що неминучою умовою існування будь-якої соціальної організації є наявність явних, очевидних визначень полярного характеру (добро та зло, морально і не морально, дозволено чи злочинно і т. п.). Санкції, що застосовуються за негативні (з точки зору системи цінностей, що панує) відхилення, слугують явним очевидним проявом таких цінностей, їхнім очевидним підтвердженням. Наочне підтвердження меж прийнятої соціальної норми — важлива функція соціального контролю, що забезпечує стабільність конкретної соціальної системи [14, с. 482-483]. З огляду на це існує нагальна необхідність, що полягає у науковому пошуку головних аспектів ретроспективної соціальної відповідальності військовослужбовців, а також на цій підставі вивчення юридичної відповідальності як виду відповідальності соціальної. Не випадково О. А. Агеева пише, що в узагальненому вигляді механізм соціальної відповідальності діє за принципом “соціальна норма – поведінка – оцінка – відповідальність” [15, с. 7]. З цього приводу чітко простежується доктринально сформований чіткий ланцюг системи ретроспективної соціальної відповідальності, який повною мірою може бути застосовано до військовослужбовців.

Таким чином, соціальна відповідальність військовослужбовців, будучи ефективним засобом соціального контролю, виступає у двох ракурсах: перспективному та ретроспективному. При цьому у таких ракурсах можуть виступати всі її різновиди, окрім юридичної відповідальності. Остання, зважаючи на свій специфічний характер може бути лише ретроспективною. Разом із тим, ретроспективна юридична відповідальність має чіткий органічний взаємозв'язок з усіма аспектами соціальної відповідальності (як перспективною, так і ретроспективною). У той же час, найбільший рівень “співпраці” ретроспективної юридичної відповідальності має місце саме з ретроспективною соціальною відповідальністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хачатуров Р. Л. Общая теория юридической ответственности: монография / Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинский. – Спб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – 950 с.
2. Глазунов А. М. Социальная ответственность российских военнослужащих в условиях социальной трансформации (социоструктурный аспект) / Александр Михайлович Глазунов. Автореферат на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.04. – Социальная структура, социальные институты и процессы. Ростов-на-Дону, 2009. – 20 с.
3. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. М. Изд-во «Наука». – 1982. – С. 20.
4. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы) / Б. Т. Базылев. – Красноярск : Изд-во Краснояр. Ун-та, 1985. – 120 с.
5. Общевоинские уставы Вооруженных Сил Республики Беларусь. – Минск : Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь, 2015. – 496 с.
6. Скуріхін С. М. Статусна та компетентна правова культура військовослужбовців Збройних Сил України : монографія / С. М. Скуріхін; за ред. Ю. М. Оборотова. – Одеса : Фенікс, 2011. – 212 с.
7. Пономаренко Г. О. Управління у сфері забезпечення внутрішньої безпеки держави: адміністративно-правові засади: монографія / Г. О. Пономаренко. – Х. : Видавець ФО-П Вапнярчук Н. М., 2007. – 448 с.
8. Федоренко В. В. Військово-правове виховання військовослужбовців Збройних Сил України: соціально-філософський аналіз : дис. ... кандидата філософських наук : спец. 09.00.03 / Федоренко Володимир Валерійович. – Житомир, 2016. – 225 с.
9. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посібник / Н. Ю. Максимова. – К. : Либідь, 2011. – 250 с.
10. Смолянук В. Морально-етичні проблеми професіоналізації Збройних Сил України / В. Смолянук // Людина і політика. – 2002. – № 5. – С. 140-150.
11. Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2016. – 400 с.
12. Калениченко Л. Социальная ответственность: понятие и признаки / Л. Калениченко // LEGEA SI VIATA – APRILIE. – 2015. – С. 30-33.
13. Іваненко О. Визначення поняття, сутності та видів соціальної відповідальності: актуальні проблеми / О. Іваненко // Право України, 2006. – № 1. – С. 60-64.
14. Социология. Основы общей теории: учебник для вузов / отв. ред. академик РАН Г. В. Осипов, действительный член РАЕН Л. Н. Москвичев. – М. : Издательство НОРМА-ИНФРА М), 2002. – 912 с.
15. Агеева Е. А. Юридическая ответственность в государственном управлении (социально-правовой аспект). – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1990. – 144 с.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.72

**АФРИКАНСЬКІ СУБРЕГІОНАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАЙВЕСІ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА**

Серьогін В. О.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного
і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна

Анотація: узагальнено африканські субрегіональні механізми забезпечення інформаційного прайвесі (у межах Економічного співтовариства західноафриканських держав, Співтовариства з питань розвитку країн Півдня Африки, Східноафриканського співтовариства, Економічного співтовариства центральноафриканських держав та Економічного і монетарного співтовариства в Центральній Африці). Обґрунтовано, що розробка національного законодавства про захист персональних даних паралельно з модельними законами на субрегіональному рівні є ефективним способом просування інформаційного прайвесі.

Ключові слова: права людини, недоторканність приватного життя, прайвесі, інформаційне прайвесі, захист персональних даних.

Аннотация: обобщены африканские субрегиональные механизмы обеспечения информационного прайвеси (в пределах Экономического сообщества западноафриканских государств, Сообщества по вопросам развития стран Юга Африки, Восточноафриканского сообщества, Экономического сообщества центральноафриканских государств и Экономического и монетарного сообщества в Центральной Африке). Обосновано, что разработка национального законодательства о защите персональных данных параллельно с модельными законами на субрегиональном уровне является эффективным способом продвижения информационного прайвеси.

Ключевые слова: права человека, неприкосновенность частной жизни, прайвеси, информационное прайвеси, защита персональных данных.

Annotation: african subregional mechanisms for information privacy providing are summarized (within the Economic Community of West African States, the Southern African Development Community, the East African Community, the Economic Community of Central African States, and the Economic and Monetary Community in Central Africa). It has been substantiated that the development of national personal data protection legislation in parallel with model laws at the subregional level is an effective way to promote information privacy.

Key words: human rights, inviolability of private life, privacy, information privacy, personal data protection.

Постановка проблеми. Галопуючий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) та інтенсивна інформатизація дедалі більшого кола сфер суспільного життя закономірно призвели до виходу проблем захисту недоторканності приватного життя (прайвесі), особливо інформаційної її складової, за межі державних кордонів і спричинили появу як універсальних, так і регіональних міжнародних механізмів захисту даного права людини. В умовах посилення транскордонних потоків інформації та міграційних процесів однією з важливих проблем захисту прайвесі стає уніфікація правозахисних механізмів з метою забезпечення єдиних підходів до забезпечення даного права людини незалежно від місця перебування особи та особливостей місцевого інформаційно-комунікаційного (у т.ч. цифрового, мережевого) середовища.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Увага наукової спільноти у даному контексті поки що зосереджена переважно на європейському та північноамериканському «плацдармах» боротьби за прайвесі. У цьому зв’язку достатньо пригадати праці М. Баррі та К. Шера [1], С. Бельмана, Е. Дж. Джонсона, С. Дж. Кобріна та Дж. Л. Лозе [2], В.Г. Восса [3], С. Кальцолайо [4], П.М. Шварца і К. Н. Пейфера [5] та ін. Це й не дивно, оскільки саме європейські та північноамериканські, а також спільні, трансатлантичні механізми захисту прайвесі є на сьогодні найбільш розвиненими. Натомість міжнародні механізми захисту прайвесі, що сформувалися і продовжують розвиватися в інших регіонах світу, здебільшого перебувають поза межами уваги дослідників.

У своїх попередніх дослідженнях ми вже неодноразово звертали до проблематики міжнародно-правових стандартів забезпечення прайвесі [6-7]. З огляду на наявність тривалих і міцних зв’язків України з державами Африки, особливо в гуманітарній сфері та підготовці кадрів, що передбачає, окрім іншого, й інформаційний обмін, вважаємо за доцільне розглянути ті механізми захисту прайвесі, що існують на цьому континенті.

Мета даної статті полягає у тому, щоб надати загальну характеристику африканських регіональних механізмів забезпечення прайвесі, розкрити специфіку відповідних міжнародних організацій, особливо у порівнянні з

європейськими, та визначити подальші напрямки їхнього розвитку.

Виклад основного матеріалу. На початку нашого дослідження варто відзначити, що африканські країни почали приймати закони про захист персональних даних, головним чином, внаслідок побоювань, пов'язаних із зростаючим використанням комп'ютерної техніки в управлінні публічними справами, зокрема при видачі документів, що посвідчують особу (Буркіна-Фасо, 2004) або при складанні списків виборців (Бенін, 2009), а також з огляду на дедалі зростаюче залучення місцевих приватних компаній до аутсорсингу з європейських країн (Маврикій і Туніс 2004; Сенегал 2008, Марокко, 2009). Зважаючи на ці неоднорідні та взаємодоповнюючі чинники, у теперішній час у субрегіонах Африки робляться значні кроки, що сприяють гармонізації законодавства про захист персональних даних, як на регіональному рівні, так і в масштабі Африки в цілому. Красномовним свідченням цього може слугувати, передусім, розробка і прийняття Конвенції Африканського Союзу про кібербезпеку та захист персональних даних 2014 року [8].

На сьогодні 54 країни Африки мають важливі угоди про захист персональних даних та типові закони у субрегіонах або регіональних економічних співтовариствах Африки [9]. У межах Африки існує принаймні вісім регіональних економічних співтовариств, але лише чотири з них мають значення в контексті забезпечення інформаційного прайвесі: ECOWAS (на заході); SADC (на півдні), ECCAS і CEMAC (у центральній частині) та EAC (на сході). Спробуємо розкрити сфери діяльності та цілі цих субрегіональних утворень.

Найбільш значні та найбільш ранні події відбулися в межах *Економічного співтовариства західноафриканських держав* (Economic Community of West African States – ECOWAS) – союзу з п'ятнадцяти франко-, португало- та англомовних держав (Бенін, Буркіна-Фасо, Кабо-Верде, Кот-Д'Івуар, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Біссау, Ліберія, Малі, Нігерія, Сенегал, Сьєрра-Леоне і Того). Згідно з переглянутим у 2008 р. Договором держави-члени ECOWAS погодилися прийняти закони про інформаційне прайвесі. Додатковий протокол про захист персональних даних (2010) до Договору про ECOWAS встановлює зміст вимог, що мають міститися в національному законодавстві про інформаційне прайвесі у кожній державі-члені ECOWAS, у т.ч. щодо складу органу із захисту даних. Усі вимоги вищезазначеного протоколу зазнали суттєвого впливу з боку Директиви 95/46/ЄС про захист персональних даних, що діяла в межах Європейського Союзу до травня 2018 року. Це єдина обов'язкова міжнародна регіональна угода про захист персональних даних, яка зараз діє в Африці. Крім того, як тільки відповідна структура буде остаточно сформована, вона може бути застосована Судом ECOWAS.

Сім держав ECOWAS вже прийняли відповідні закони (Бенін, Буркіна-Фасо, Кабо-Верде, Сенегал, Гана, Кот-Д'Івуар і Малі), у Нігерії та Нігері відповідні законопроекти розробляються чи розглядаються, а решта шість держав взагалі не вживають жодних заходів у даній сфері. У деяких державах-членах ECOWAS, котрі не мають спеціального законодавства, Додатковий протокол ECOWAS може мати пряму дію, якщо національне законодавство не вимагає додаткової імплементації міжнародних договорів. Це, зокрема, має місце у Нігері, де закон про захист цифрового прайвесі розробляється на додаток до договору ECOWAS щодо захисту даних, опублікованого в офіційному журналі Нігеру в 2013 році. Додатковий протокол ECOWAS – це проект, реалізований за підтримки Європейського Союзу (ЄС) та Міжнародного союзу електрозв'язку (МСЕ) протягом 2005-2007 років як попередник більш широкої ініціативи щодо гармонізації політики в галузі ІКТ для африканських держав, розташованих на південь від Сахари (Harmonization of ICT Policies in Sub-Sahara Africa – HIPSSA).

Паралельно з розвитком ECOWAS Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ) за фінансової підтримки Європейського Союзу (ЄС) розробив у 2008 році проект з африканськими країнами на субрегіональній основі – HIPSSA (Гармонізація політики у сфері ІКТ для африканських держав, розташованих на південь від Сахари) [10]. Цей проект спрямований на узгодження (чи первинне прийняття) численних законів про телекомунікації, необхідних для лібералізації конкуренції у сфері телекомунікацій та створення нормативної бази телекомунікацій, із законами про захист персональних даних і кіберзлочинність як частини загального пакету HIPSSA [11]. Проект HIPSSA був ініційований ECOWAS на прохання організацій економічної інтеграції в Африці, а також регіональних асоціацій регулюючих органів до МСЕ та ЄС про допомогу в узгодженні політики й законодавства у сфері ІКТ для африканських держав, розташованих на південь від Сахари. Принагідно відзначимо, що HIPSSA не охоплює увесь африканський континент, але передбачає реалізацію послідовних ініціатив, адаптованих для держав Східної, Західної, Центральної та Південної Африки, відповідно через регіони EAC, ECOWAS, ECCAS і SADC, таким чином охоплюючи всі країни Африки, розташовані на південь від Сахари.

Один з аспектів HIPSSA полягає в комплексній розробці проблем забезпечення кібербезпеки, що включає в себе ініціативи, пов'язані зі здійсненням електронних транзакцій, боротьбою з кіберзлочинністю та захистом інформації (у тому ж обсязі, що й вищезгадана Конвенція Африканського Союзу 2014 року). Із даного аспекту HIPSSA впливає те, що часто називають «Модельним законом SADC щодо захисту даних» (або «Модельним законом ЄС/МСЕ») [12], який також має відношення до EAC та його еквіваленту ECCAS. Ці модельні закони в цілому узгоджуються з нормами Конвенції Африканського Союзу та Додатковим протоколом ECOWAS, усі вони починаються з одного й того ж самого підходу, пов'язаного з ЄС. Вони містять дуже докладні положення і зазвичай мають таку ж саму чинність, що й Конвенція Африканського Союзу, але часто з дуже різними формулюваннями.

Співтовариство з питань розвитку країн Півдня Африки (Southern African Development Community – SADC) охоплює п'ятнадцять країн у південній та центральній частинах Африки і держав Індійського океану (Анголу, Ботсвану, Демократичну Республіку Конго, Замбію, Зімбабве, Лесото, Маврикій, Мадагаскар, Малаві, Мозамбік, Намібію, Південно-Африканську Республіку, Свaziленд, Сейшели, Танзанію). Шестеро з них (Ангола, Зімбабве, Лесото, Маврикій, Південно-Африканська Республіка, Сейшельські Острови) мають закони про захист персональних даних тільки для свого публічного сектору, і ще принаймні у трьох з них розроблено відповідні законопроекти (Мадагаскар, Свaziленд і Танзанія). Можна очікувати, що новий закон Південної Африки про захист інформаційного прайвесі стане значним стимулом для розробки аналогічних законів, принаймні, в інших країнах SADC з огляду на роль ПАР як регіонального економічного лідера. Вже проведено роботу над законодавством і політикою щодо

захисту даних у рамках SADC, а Модельний закон SADC щодо захисту даних [13] є частиною проекту HIPSSA.

Менш розвиненим у сфері захисту даних є Східноафриканське співтовариство (East African Community – EAC), регіональна група з п'яти англо- та франкомовних країн Східної Африки (Бурунді, Кенія, Руанда, Танзанія, Уганда). Ніхто з них ще не прийняв власний закон про захист персональних даних, але Танзанія і Кенія працюють над ними. EAC виступив з ініціативами, покликаними змусити держави-члени прийняти законодавство про конфіденційність даних. У 2012 р. було прийнято Білль про права для Східноафриканського співтовариства [14], в якому (на відміну від Африканської хартії прав людини і народів) передбачено право на приватне життя (прайвесі). Він також включає право на самозахист, кульмінацією якого є право на звернення до Східно-Африканського суду. Крім того, EAC прийняв Основи кіберправа EAC для фаз I і II [15; 16] (у 2008 та 2011 роках відповідно), орієнтовані на вирішення багатьох проблем правового регулювання у кіберпросторі, у т.ч. й щодо захисту даних (ці Основи не є обов'язковим документом). При цьому рекомендації щодо захисту даних на першому етапі (2008 р.) були дуже лаконічними і вкрай загальними, обмежуючись заохоченням до сприйняття кращої міжнародної практики [17]. Модельний закон ЄС/МСЕ «Захист даних» (2012 р.) також був орієнтований на країни EAC.

До *Економічного співтовариства центральноафриканських держав* (The Economic Community of Central African States – ECCAS) входять десять держав-членів (Ангола, Бурунді, Габон, Демократична Республіка Конго, Екваторіальна Гвінея, Камерун, Конго, Сан-Томе і Принсіпі, Центральна-Африканська Республіка Чад), які в основному є франко- чи португаломовними, а *Економічне і монетарне співтовариство в Центральній Африці* (Communauté économique et monétaire de l'Afrique centrale – CEMAC) включає шість франкомовних держав-членів, котрі також є членами ECCAS (Габон, Екваторіальна Гвінея, Камерун, Конго, Центральна-Африканська Республіка, Чад). Серед цих країн Ангола і Габон вже мають закони про інформаційне прайвесі, а Чад такий закон розробляє. У 2013 році ECCAS ухвалило три документи в якості «модельних законів», а CEMAC ухвалило їх як «проекти директив» про захист даних, електронні повідомлення і кіберзлочинність [18]. Документ про захист персональних даних, розроблений і прийнятий за підтримки проекту HIPSSA, дуже близький за змістом до модельного закону SADC. Він містить, однак, деякі спеціальні положення, пов'язані з обробкою генетичних даних, тоді як у модельному законі SADC розроблені зміни щодо обробки медичних даних, котрі стосуються статевого життя, у дослідницьких цілях.

Північна Африка (розташована на північ від Сахари) не має субрегіональної установи, яка б виявляла жвавий інтерес до інформаційного прайвесі. Союз Арабського Магрибу (Arab Magreb Union – AMU), що був заснований у 1989 році й включає в себе п'ять держав (Алжир, Лівію, Мавританію, Марокко і Туніс) зі штаб-квартирою в Марокко, захистом персональних даних ніколи не займався. При цьому Марокко (єдина держава континенту, котра не є членом Африканського Союзу) і Туніс уже мають закони про інформаційне прайвесі. Більше того, Марокко стало першою африканською країною, котра виявила бажання приєднатися до Конвенції 108 про захист персональних даних Ради Європи. Закон Тунісу, прийнятий ще до «Весняної революції» (2010-2011 років), був оголошений таким, що має бути переглянутий у майбутньому, зокрема, для зміцнення незалежності спеціального органу із захисту даних та забезпечення належного контролю за обробкою персональних даних у публічному секторі.

Політична ситуація в інших північно-африканських країнах робить безпосереднє регіональне співробітництво малоімовірним. Однак для цих і багатьох інших країн, зокрема тих, що розташовані на південь від Сахари, місцем контактів, обміну думками, співробітництва у сфері захисту даних і посилення узгодженості в цій сфері слугує Асоціація франкомовних органів захисту даних (AFADP).

З'ясування того, якою мірою всі вищезгадані закони, розроблені в межах ECOWAS, SADC, ECCAS-CEMAC та EAC, а також чотирнадцять національних законів про інформаційне прайвесі, прийняті африканськими країнами, в частині принципів і за механізмами дотримання кореспондують між собою та з Конвенцією Африканського Союзу 2014 року, виходить за межі даної статті. Принаймні ніхто ще не здійснював такого всеохоплюючого дослідження. Принаймні А. Макуліло, коротко проаналізувавши зміст ініціатив Африканського Союзу, ECOWAS і САДК, дає зрозуміти, що між змістом цих трьох ініціатив існує дуже висока міра подібності [19]. Він вважає, що зміст Конвенції Африканського Союзу і Додаткового протоколу ECOWAS є ідентичним, а принципи Модельного закону SADC «видаються дещо відмінними у формулюваннях» [19, с. 89]. Слід підкреслити, що всі вони значною мірою відображають «європейський» підхід до законодавства про інформаційне прайвесі, що й не дивно, враховуючи історію їх розробки і вплив європейської політико-правової теорії та практики. Усі вони включають численні «європейські» елементи, що не вимагаються Керівними принципами захисту прайвесі ОЕСР, такі як вимога створення незалежного органу з питань захисту прайвесі з важливими повноваженнями, необхідність законної обробки даних, обмеження на прямий маркетинг, спеціальний захист для конфіденційної інформації, а в разі автоматичної обробки таких даних – право суб'єкта заперечувати проти обробки.

Враховуючи цей загалом високий рівень узгодженості щодо суворого захисту інформаційного прайвесі, дещо дивно виглядає теза А. Макуліло про те, що ця узгодженість підринається суттєвими відмінностями в таких сферах, як експорт даних і юрисдикційні питання, так само як і його висновок про те, що «ініціативи щодо гармонізації не видаються спроможними вказувати на спільний напрямок» і що вони навіть «можуть бути контрпродуктивними і в кращому разі створюватимуть бар'єри для вільного потоку персональних даних всередині та ззовні регіональних економічних співтовариств» [19, с. 89]. На наш погляд, більш переконливими є Г. Грінльоф і М. Джорджес, котрі, зважаючи на наявність відмінностей у принципах експорту даних і деяких інших сферах, очікують, що «вони, ймовірно, будуть менш значними, ніж загалом висока міра узгодженості, і що в разі, коли якась із цих конвенцій і модельних законів буде використовуватися в якості основи для нових національних законів у Африці (або перегляду існуючих законів), то це забезпечить гармонізацію захисту даних у масштабах усієї Африки і на відносно високому рівні» [20, с. 21].

Загалом проведене дослідження надає змогу зробити такі **висновки**.

1. У загальному розумінні глобалізація означає сприйняття універсальних стандартів, однак на практиці у сфері обробки персональних даних це означає також наявність багатьох регіональних чинників, різноспрямованих потоків даних у поєднанні зі зростанням глобальної гегемонії певних держав та їхніх об'єднань. У цьому сенсі, за умов, коли повна регіональна (у даному випадку – загальноафриканська) інтеграція є недосяжною, розробка національних законів паралельно з модельними законами на субрегіональному рівні є дуже прагматичним і повчальним способом просування інформаційного прайвесі у дедалі більших масштабах.

2. Ініціатива щодо ухвалення обов'язкової угоди в межах ECOWAS, що був першим субрегіоном для спільних дій, відображає стратегію, прийняту ЄС з прийняттям Директиви 95/46/ЄС про захист даних. Прийняття Конвенції Африканського Союзу про кібербезпеку та захист персональних даних 2014 року продемонструвало перспективність такого підходу до захисту інформаційного прайвесі, хоч аналогічності поглядів на глобальному рівні досягти поки що не вдається. Тому, беручи до уваги універсальний характер принципів захисту даних, включаючи права суб'єктів даних, у найближчі роки можна очікувати появу більш узгоджених практик щодо захисту даних у різноманітних субрегіонах Африки. Це буде значною мірою зумовлено впливом тих угод, що існують зараз, а також впливом обміну думками та співробітництва в мережі спеціалізованих установ із захисту даних, а іноді й деякою напругою серед них, де критерії права, що застосовується, чи його тлумачення можуть відрізнитися.

3. Можна очікувати, що міжнародні юридичні баталії, котрі розгортаються останнім часом між європейцями й американськими фірмами, завтра будуть включати також і африканців щодо подій на їхньому континенті. Поки Організація Об'єднаних Націй не рухається до досягнення глобальної конвенції про захист персональних даних, цілком ймовірно, що в Африці продовжать зміцнюватися зв'язки між тими, хто відповідає за захист персональних даних. У підсумку Конвенція 108 Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (1981 року) може бути прийнятою в Африці цілком офіційно, адже до неї приєднуються дедалі нові африканські країни (як-от Марокко чи Маврикій), або неофіційно, адже африканські держави, які мають закони й установи із захисту даних, запрошуються в якості спостерігачів до роботи щодо модернізації цієї Конвенції чи її функціонування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Burri M., Schär R. The Reform of the EU Data Protection Framework: Outlining Key Changes and Assessing Their Fitness for a Data-Driven Economy. *Journal of Information Policy*. 2016. Vol. 6. P. 479-511.
2. Bellman S., Johnson E. J., Kobrin S. J., Lohse G. L. International Differences in Information Privacy Concerns: A Global Survey of Consumers. *The Information Society*. 2004. Vol. 20. Issue 5. P. 313-324.
3. Voss W. G. European Union Data Privacy Law Reform: General Data Protection Regulation, Privacy Shield, and the Right to Delisting. *The Business Lawyer*. Vol. 72. Winter 2016–2017. P. 221-233.
4. Calzolaio S. Protezione dei dati personali. *Digesto delle Discipline Pubblicistiche / dir. da R.Sacco*. Milano: Wolters Kluwer Italia, 2017. P. 594-636.
5. Schwartz P. M., Peifer K.-N. *Transatlantic Data Privacy Law*. Berkeley Law Scholarship Repository. URL: <https://scholarship.law.berkeley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3913&context=facpubs>.
6. Серьогін В.О. Міжнародно-правові стандарти забезпечення прайвесі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2009. Вип. 1 (5). С. 21-27.
7. Серьогін В.О. Міжнародні організації з питань забезпечення інформаційного прайвесі: сучасний стан і перспективи розвитку. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2015. Вип. 20. С. 39-43.
8. African Union Convention on Cyber Security and Personal Data Protection. June 27, 2014. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/29560-treaty-0048_-_african_union_convention_on_cyber_security_and_personal_data_protection_e.pdf.
9. African Union (AU) & Regional Economic Communities [RECs] In Africa' UN Economic Commission for Africa. URL: <http://www.uneca.org/oria/pages/african-union-au-regional-economic-communities-recs-africa>.
10. ITU. Support for harmonization of the ICT Policies in Sub-Saharan Africa. URL: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Projects/ITU-EC-ACP/HIPSSA/Pages/default.aspx>.
11. HIPSSA Project / *ITU website*. URL: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Projects/ITU-EC-ACP/HIPSSA/Pages/default.aspx>.
12. HIPSSA Project Southern African Development Community (SADC). Model Law on Data Protection. URL: http://www.itu.int/en/ITU-D/Projects/ITU-ECACP/HIPSSA/Documents/FINAL%20DOCUMENTS/FINAL%20DOCS%20ENGLISH/sadc_model_law_data_protection.pdf.
13. SADC Model Law on Data Protection / *ITU website*. URL: http://www.itu.int/en/ITU-D/Projects/ITU-EC-ACP/HIPSSA/Documents/FINAL%20DOCUMENTS/FINAL%20DOCS%20ENGLISH/sadc_model_law_data_protection.pdf.
14. Bill on Human Rights is Passed by EALA. URL: <http://www.eala.org/media/view/bill-on-human-rights-is-passed-by-eala>.
15. EAC Cyberlaws Framework. URL: http://www.eac.int/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=153&Itemid=148.
16. Framework for Cyberlaws, Phase II (UNCTAD, 2011). URL: http://r0.unctad.org/e-commerce/docs/EAC_Framework_PhaseII.pdf.
17. EAC Cyberlaws Framework, Phase I (2008). URL: http://www.eac.int/index.php?option=com_docman&task=doc_download&gid=633&Itemid=148.
18. ECCAS Model Law / CEMAC Directives on Cybersecurity (Data protection, e-transactions, cybercrime). URL: http://www.itu.int/en/ITU-D/Projects/ITU-EC-ACP/HIPSSA/Documents/REG10NAL%20documents/projets_des_iois_types-directives_cvbersecurite_CEEAC_CEMAC.pdf.
19. Makulilo A. B. Myth and reality of harmonization of data privacy policies in Africa. *Computer Law & Security Report*. 2015. Vol. 31(1). P. 78-89.
20. Greenleaf G., Georges M. African regional privacy instruments: Their effects on harmonization. *Privacy Laws and Business International Report*. 2014. Vol. 132. P. 19-21.

УДК 342.565.2:342.72/.73(477)

**КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ В МЕХАНІЗМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА
ГРОМАДЯН УКРАЇНИ НА ДОСТАТНІЙ РІВЕНЬ ЖИТТЯ**

Кушніренко О. Г.,

доктор філософії,
доцент кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

Анотація: досліджується специфіка діяльності Конституційного Суду України в правовому механізмі забезпечення прав громадян на достатній життєвий рівень.

Ключові слова: Конституційний Суд України, механізм забезпечення прав громадян, достатній рівень життя, рішення Конституційного Суду.

Аннотация: исследуется специфика деятельности Конституционного Суда Украины в правовом механизме обеспечения прав граждан на достаточный жизненный уровень.

Ключевые слова: Конституционный Суд Украины, механизм обеспечения прав граждан, достаточный уровень жизни, решения Конституционного Суда.

Annotation: the specificity of the activity of the Constitutional Court of Ukraine in the legal mechanism of ensuring the rights of citizens to an adequate standard of living is researched.

Key words: the Constitutional Court of Ukraine, the mechanism of ensuring the rights of citizens, an adequate standard of living, the decision of the Constitutional Court.

Конституція України закріпила досить широкий перелік основних прав і свобод людини та громадянина, які можна класифікувати на особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні, екологічні та права сфері культури [1]. Безумовно, що в сучасній Україні існує багато проблем в їх реалізації, пов'язаних як із складним політичним становищем держави, так і продовжуваними болісними економічними реформами. В той же час є всі підстави стверджувати, що найбільш важко реалізованими для громадян є саме соціально-економічні права і, зокрема, право людини на достатній життєвий рівень, яке передбачене ст. 48 Конституції України.

Наукові дослідження в цій сфері здійснювали ряд вчених, зокрема Мацокін В.В. [2], Макаренко О. Г. [3].

Вказаною проблематикою займалися й інші вчені, які досліджували важливі окремі її аспекти. В той же час поза їх увагою залишився такий цікавий аспект реалізації громадянами України свого права на достатній життєвий рівень, як роль і значення Конституційного Суду України в механізмі забезпечення цього конституційного права. Тому, у цій статті буде зроблена спроба показати, яке теоретичне та практичне значення відіграє Конституційний Суд нашої держави в реалізації громадянами свого конституційного права, передбаченого ст. 48 Основного Закону України.

В зв'язку з цим хотілось би зазначити, що в суспільстві існує певний скепсис відносно авторитету органу конституційного контролю і з цим треба погодитися. Тим не менше слід також і визнати, що чинне конституційне законодавство надає Конституційному Суду України досить широкі можливості відігравати значну роль в механізмі забезпечення права громадян на достатній життєвий рівень. І тут слід згадати, що ще в перші роки своєї діяльності і в послідуючому Суд прийняв ряд важливих рішень, які уточнювали окремі конституційні норми та положення поточного галузевого законодавства, і які були спрямовані на формування України як соціальної держави. Так, у своєму рішенні від 25 листопада 1998 року за № 1-29/98 (справа про платні медичні послуги) визнано неконституційними окремі положення Постанови Кабінету Міністрів України від 17 вересня 1996 року № 1138 «Про затвердження переліку платних послуг, які надаються в державних закладах охорони здоров'я та вищих медичних закладах освіти», зокрема, Перелік платних послуг, які можуть надаватися в державних закладах охорони здоров'я та вищих медичних закладах освіти, та положення щодо дозволу лікувальним та санітарно-профілактичним закладам приймати від хворих плату за надані їм інші медичні послуги як внесення добровільної компенсації [4].

У рішенні від 21 грудня 2000 р. про патентування підприємницької діяльності Конституційний Суд України зазначив, що «надання пільг щодо придбання торгового патенту для підприємств і організацій Укоопспілки, військової торгівлі та державних аптек незалежно від сфери їх діяльності, на думку народних депутатів України, сприятиме цим суб'єктам підприємництва у здійсненні на певному рівні, в тому числі шляхом перерозподілу прибутку, функцій стосовно забезпечення відповідних категорій населення, зокрема сільського, військовослужбовців і членів їх сімей, пенсіонерів, інвалідів, необхідними товарами споживання, ліками тощо. Це відповідатиме виконанню завдань соціальної держави, якою проголошено Україну (стаття 1 Конституції України), щодо створення гідних умов для життя людини, забезпечення захисту її соціально-економічних прав, функціонування ефективної системи соціальних послуг (статті 13, 46, 48, 49 Конституції України)» [5, с. 260].

У Рішенні (справа про виплату і доставку пенсій та грошової допомоги) від 20 червня 2001 року Конституційний Суд України вказав: «В Україні на конституційному рівні закріплено право громадян на соціальний захист, що

включає, зокрема, і право на одержання пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги (стаття 46 Конституції України). Цьому конституційному праву громадян кореспондує обов'язок держави щодо виплати відповідних грошових коштів» [5, с. 448], а далі зазначив, що «закріплене Конституцією України право громадян на соціальний захист гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Конституція України закріпила гарантії права громадян на соціальний захист, які охоплюють здійснення комплексу державно-правових заходів, а саме: законодавче визначення основ соціального захисту, форм і видів пенсійного забезпечення (пункт 6 частини першої статті 92); встановлення джерел державного соціального забезпечення (частина друга статті 46); контроль за використанням бюджетних коштів (стаття 98) та якістю послуг у сфері соціального захисту громадян (частина четверта статті 42) тощо». До того ж «крім пенсійного забезпечення громадян, Конституція України (стаття 46) передбачає інші види соціальних виплат та допомоги. Законом України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 1 червня 2000 року встановлено, зокрема, щомісячну державну соціальну допомогу, яка надається у грошовій формі малозабезпеченим сім'ям, її розмір, умови призначення та виплати» [5, с. 449].

Надзвичайно важливим є рішення Суду по справі щодо пільг, компенсацій і гарантій від 20 березня 2002 р., в якому Суд вперше сформулював свою правову позицію відносно розуміння ним ст. 48 Конституції України. Цитуємо: «Конституційний Суд України вважає, що окремі із зупинених на 2001 рік пільг, компенсацій і гарантій, наприклад, безкоштовний капітальний ремонт жилих приміщень; звільнення або зменшення плати за житло, комунальні послуги, електроенергію, газ, паливо; безкоштовний проїзд всіма видами пасажирського міського (комунального) та приміського транспорту та інше, стосовно тих осіб, яким вони надані чинним законодавством, не є такими, оскільки, зважаючи на те, що їх пенсії і заробітні плати є значно нижчими від встановленого законом прожиткового мінімуму, ці пільги, компенсації, гарантії слугують певною соціальною допомогою, підтримкою, додатком до основних джерел існування і спрямовані на реалізацію конституційного права кожного громадянина на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (стаття 48 Конституції України)» [6, с. 199-200]. Отже, Конституційний Суд України вніс істотні уточнення до нормативного блоку механізму реалізації права особи на достатній життєвий рівень та розширив уявлення про це право в цілому.

На переконання Конституційного Суду «зупинення пільг, компенсацій і гарантій, які фінансуються із бюджетів усіх рівнів, насамперед для тих категорій громадян, пенсії, заробітні плати яких (з урахуванням інших джерел доходів) є нижчими від визначених законом чи від прожиткового мінімуму, встановленого законом, порушує вимоги частини четвертої статті 43, частини третьої статті 46 та статті 48 Конституції України» [6, с. 200]. Конституційний Суд України робить також висновок, що оскільки для значної кількості громадян України пільги, компенсації і гарантії, право на які передбачене чинним законодавством, є додатком до основних джерел існування, необхідною складовою конституційного права на забезпечення життєвого рівня (стаття 48 Конституції України, який принаймні не може бути нижчим від прожиткового мінімуму, встановленого законом (частина третя статті 46 Конституції України, то звуження змісту та обсягу цього права шляхом прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів за статтею 22 Конституції України не допускається. Зупинення його дії можливе за умови введення відповідно до пункту 31 частини першої статті 85 та пункту 19 статті 92 Конституції України надзвичайного стану (стаття 64 Конституції України)» [6, с. 201].

Безумовно, мають певний вплив на забезпечення права громадян на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї рішення Конституційного Суду України у таких справах як про безоплатну медичну допомогу (від 29 травня 2002 р.), про заощадження громадян (від 10 жовтня 2001 р.), про безоплатне користування шкільними підручниками (від 21 листопада 2002 р.), про ветеранів органів внутрішніх справ (від 27 лютого 2003 р.), про соціальний захист військовослужбовців та працівників правоохоронних органів (від 17 березня 2004 р.), про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій (від 1 грудня 2004 р.), справа про надання допомоги по тимчасовій непрацездатності (від 17 березня 2005 р.).

В той же час, Конституційний Суд України не завжди займав чітку та однозначну позицію, спрямовану на забезпечення громадянам права на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї. Так, 17 березня 1999 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до Закону України «Про ціни і ціноутворення», відповідно до ст. 9 якого встановила, що ціни і тарифи на житлово-комунальні послуги (в тому числі на електроенергію і природний газ для комунально-побутових потреб населення України), послуги громадського транспорту і зв'язку мали б встановлюватися Кабінетом Міністрів України за погодженням з Верховною Радою України [7]. Однак Конституційний Суд України своїм Рішенням від 10 лютого 2000 р. у справі про ціни і тарифи на житлово-комунальні та інші послуги визнав зазначене та деякі інші положення неконституційними. Аналіз змісту зазначеного Рішення викликає занепокоєння та навіть здивування, оскільки логіка Конституційного Суду України залишається досить своєрідною, незрозумілою та незбагненою. Він, зокрема, вважає, що Верховна Рада України згідно з пунктом 5 частини першої статті 85 Конституції України визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики, у тому числі цінової як однієї із складових внутрішньої економічної і соціальної політики держави. Кабінет Міністрів України забезпечує проведення цінової політики (пункт 3 статті 116 Конституції України). Це означає реалізацію урядом визначених парламентом основ встановлення і застосування цін і тарифів, що логічно включає їх регулювання та контроль за ними» [5, с. 27]. Далі у Рішенні Конституційного Суду України від 10 лютого 2000 р. зазначається, що «засади цінової політики - це відправні, вихідні ідеї, які виражають найважливіші підвалини і закономірності політики цін, в той же час - це відносно самостійна, відокремлена від конкретного регулювання цін і тарифів категорія. Головною метою засад цінової політики є спрямування і забезпечення збалансованості усього механізму ціноутворення, єдності в регулюванні відносин у цій сфері» [5, с. 27].

Як видається, Суд дещо вийшов за межі своїх повноважень, оскільки не має права шляхом тлумачення певних категорій визначати складові внутрішньої і зовнішньої політики України, так як згідно із ст. 85 ч. 5 Конституції України визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики України є компетенцією Верховної Ради України. Суд виніс і ще кілька рішень, які мають відношення до теми наукової статті, не всі вони є «бездоганними» із суб'єктивної точки, але безперечно вплинули і на саме законодавство, і на діяльність органів держави і на реалізації громадянами свого права, передбаченого ст. 48 Конституції України.

Треба пам'ятати, що право громадян на достатній життєвий рівень є складовою соціальної держави. І тут важливим слід вважати рішення Суду від 25 січня 2012 р. (№ 3 р-п.2012), в якому він зазначив, що «Україна як соціальна держава визнає людину найвищою соціальною цінністю, розподіляє суспільне багатство згідно з принципами соціальної справедливості та піклується про зміцнення громадянської злагоди у суспільстві.

Основними завданнями соціальної держави є створення умов для реалізації соціальних, культурних та економічних прав людини, сприяння самостійності і відповідальності кожної особи за свої дії, надання соціальної допомоги тим громадянам, які з незалежних від них обставин не можуть забезпечити достатній рівень життя для себе і своєї сім'ї» [8].

Важливе значення мають і рішення Суду з приводу захисту соціальних прав громадян. Цікавим є те, що останнім часом Суд став притримуватися більш ліберальної позиції відносно обов'язковості соціальних зобов'язань держави. Наприклад, у своїх рішеннях від 26 грудня 2011 р. № 20-рп та від 25 січня 2012 р. № 3-рп.2012 Суд вказав, що «передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансування шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансів інтересів усього суспільства. Крім того, такі заходи можуть бути обумовлені необхідністю запобігання чи усуненню реальних загроз економічній безпеці України» [9].

Суд сформулював важливу правову (юридичну) позицію, яка полягала в тому, що «однією з ознак України як соціальної держави є забезпечення загальносуспільних потреб у сфері соціального захисту за рахунок коштів Державного бюджету України виходячи з фінансових можливостей держави, яка зобов'язана справедливо і неупереджено розподіляти суспільне багатство між громадянами і територіальними громадами та прагнути до збалансованості бюджету України. При цьому рівень державних гарантій права на соціальний захист має відповідати Конституції України, а мета і засоби зміни механізму нарахування соціальних виплат та допомоги – принципам пропорційності і справедливості» [9].

Для неупередженого розуміння значення ролі Конституційного Суду України в механізмі забезпечення права громадян на достатній рівень життя потрібно пам'ятати, що Суд є органом конституційного контролю в нашій державі і його діяльність у розв'язанні вищевказаної проблеми полягає в реалізації відповідних функцій, насамперед таких як вирішення питання про відповідність Конституції України законів та інших актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради АРК, офіційного тлумачення Конституції України. Після внесення 2 червня 2016 р. до Конституції України змін, які запровадили, зокрема, інститут конституційної скарги, Суд також отримав можливість вирішувати питання про відповідність Конституції України закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України (ст. 151¹ Конституції). Таким чином, громадяни отримали широкую можливість захищати своє конституційне право не лише в суді, а й вимагати від Конституційного Суду визнати закон України неконституційним, якщо вони так вважають. В майбутньому така практика може бути досить цікавою і корисною.

Як орган конституційного контролю, Суд може його здійснювати у виді попереднього та поточного, обов'язкового та факультивного, як за матеріальними, так і формальними підставами, а це дуже важливо для забезпечення Судом правової охорони та захисту Конституції України. До того ж в правовій державі, а Україна, будемо сподіватися, в недалекому майбутньому нею стане не лише де-юре, але й де-факто, правова охорона Конституції України буде забезпечуватися також й самим фактом існування Конституційного Суду. Адже сам факт можливості звернення до Конституційного Суду з питань конституційності нормативно-правових актів, щодо офіційного тлумачення Конституції, звернення громадян із конституційною скаргою носить потужний попереджувальний ефект проти порушення її норм органами держави та місцевого самоврядування, в тому числі і в реалізації громадянами України свого права, передбаченого ст. 48 Основного Закону України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кушніренко О.Г., Слінько Т.М. Права і свободи людини та громадянина. – Х., 2001, «Факт», 375 с.
2. Мацюкін В.В. Право громадян України на достатній життєвий рівень. – автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. – Х. 2008 р.
3. Макаренко О. Г. Про деякі проблеми реалізації конституційного права громадян України на достатній життєвий рівень. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2010. – №3. – С. 113-120.
4. Рішення Конституційного Суду України від 25.11.1998 р. (№ 1-29/98) // Офіційний вісник України. – 1998. – № 50.
5. Конституційний Суд України. Рішення. Висновки. 1997-2001: у 2 кн. / Відп. ред. канд. юрид. наук П.Б. Євграфов. – К.: Юріном Інтер. 2001. – кн. 2.
6. Правові позиції Конституційного Суду України в рішеннях і висновках (1997-2003). – К.: Атіка, 2003.
7. Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 24. – Ст. 210.
8. Рішення Конституційного Суду України від 25.12.2012 р. (№ 3 р/п 2012) // Офіційний вісник України від 17.02.2012. – № 11. – С. 135. – Ст. 422, код акта 60360/2012
9. Рішення Конституційного Суду України від 26.12.2011 р. (№ 20 р/п 2011) // Офіційний вісник України від 20.01.2012. – № 3. – С. 55. – Ст. 100, код акта 59981/2012.

УДК 342.72./73

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ

Градова Ю. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного
і муніципального права
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Гудзь Л. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного
і муніципального права
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті розглянуто поняття людської гідності як правової категорії. Проаналізовано міжнародно-правові документи, в яких закріплено повагу до людської гідності. Авторами досліджується закріплення людської гідності на національному рівні в зарубіжних країнах. Розглянуто різні політико-правові концепції вчених щодо визначення сутності людської гідності.

Ключові слова: гідність, людська гідність, права людини, автономія людини.

Аннотация: в статье рассмотрено понятие человеческого достоинства как правовой категории. Проанализированы международно-правовые документы, в которых закреплено уважение к человеческому достоинству. Авторами исследуется закрепление человеческого достоинства на национальном уровне в зарубежных странах. Рассмотрены различные политико-правовые концепции ученых по определению сущности человеческого достоинства.

Ключевые слова: достоинство, человеческое достоинство, права человека, автономия человека.

Annotation: the article considers the concept of human dignity as a legal category. The analysis of international legal documents, which establishes respect for human dignity. The authors study the consolidation of human dignity at the national level in foreign countries. Different political and legal concepts of scientists concerning definition of essence of human dignity are considered.

Key words: dignity, human dignity, human rights, human autonomy.

Права людини розвиваються у відповідь на специфічні порушення людської гідності, і тому можуть розглядатися як характеристика людської гідності, її моральне джерело [1, с. 464]. Людська гідність не має громадянства. Вона властива всім людям – громадянам, іноземцям, особам без громадянства – просто тому, що вони є людьми. Безперечно, що гідність живе у кожній народженій людській особі, незалежно від тілесної чи розумової здатності людини. Гідність не може бути втрачена через кримінальну або негідну поведінку [2, с. 191].

Після Другої світової війни людська гідність стала ще більш важливою темою обговорення світової спільноти, яка знайшла своє відображення в міжнародно-правових документах. Людська гідність має фундаментальну роль у правах людини. Ідея універсальності гідності є однією з основних припущень сучасної архітектури прав людини. Статус гідності як найвищої соціальної цінності вказує на її природне, культурне, соціальне та особисте значення для людини. **Актуальність** даної теми полягає в тому що інтерес до людської гідності не вщухає і сьогодні незважаючи на велику кількість досліджень науковців з даного явища, на закріплення людської гідності в міжнародних та національних правових документах. Отже, **метою** нашої статті є конституційно-правовий аналіз людської гідності як одного з найважливішого й невід'ємного права особистості.

Слід зазначити, що спочатку було введено положення про право на гідність людини та його захист в документах ООН, а згодом відповідна норма була закріплена у конституційних та законодавчих актах багатьох країн, а практика її захисту підтвердила актуальність та ефективність такої консолідації. Конституція України не є винятком: стаття 28 закріплює право кожного на повагу до його гідності. Внутрішній законодавець інтерпретує її таким чином: «Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям». Слід зазначити, що людська гідність в Основному Законі закріплена одразу після права на життя. Це дає підстави говорити про важливість цієї норми, без введення та захисту якої неможливо забезпечити інші конституційні права.

Отже, держава повинна не лише утримуватися від посягання на гідність особи, але й забезпечувати ефективний захист всіх осіб від таких посягань третіми особами. Це конституційне положення відтворюють відповідні статті міжнародно-правових документів: ст. 5 Загальної декларації прав людини 1948 року, ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року, преамбули Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 року, ст. 3 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року, Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поводження та

покарання 1984 року, Декларації про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поводження і покарання 1975 року, Європейської конвенції про запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижують гідність, поводженню чи покаранню 1987 року.

Гідність стала настільки центральною темою в концепціях прав людини Організації Об'єднаних Націй, що Генеральна Асамблея ООН в своїх рекомендаціях щодо нових документів з прав людини зазначила, що такі інструменти повинні бути «основоположними і впливати із властивої гідності та цінності людської особистості» [3]. З тих пір не дивно, що в основні конвенції (про права дітей (1989 р.), про права трудящих-мігрантів (1990 р.) з прав людини та біомедицини (1997 р.), про захист від примусового зникнення та права інвалідів (2007 р.) тощо) включені посилання на гідність, що говорить про її центральну роль.

Наприклад, метою Конвенції з прав людини та біомедицини є захист гідності та самобутності людини і гарантування кожній особі – без дискримінації – дотримання її цілісності та інших прав і основних свобод, у зв'язку з використанням біології та медицини. Конвенція захищає гідність кожного, у тому числі ненародженого, і головна її зацікавленість полягає в тому, щоб не проводити жодних досліджень чи втручань, що можуть підірвати повагу до гідності та особистості людини [4].

На регіональному рівні гідність, крім Європейської конвенції з прав людини, була включена до американської, африканської та арабської конвенцій з прав людини. Преамбула Американської декларації прав і обов'язків людини передбачала: «всі люди народжуються вільними і рівними в своїй гідності та правах...». У першому розділі було створено каталог прав, а в другому розділі міститься перелік відповідних обов'язків. Гідність відіграє важливу роль у обох. Як пояснюється в преамбулі, «виконання обов'язків кожною особою є обов'язковою умовою прав усіх. Права та обов'язки взаємопов'язані у кожній соціальній та політичній діяльності людини. Хоча права підносять особисту свободу, обов'язки виражають гідність цієї свободи» [5].

Стаття 5 Африканської хартії прав людини і народів відзначає: «Кожна людина має право на повагу до її гідності, властивої людській особистості, і на визнання її правосуб'єктності. Забороняються всі форми експлуатації і приниження людини, особливо рабство, работоргівля, тортури, жорстоке, нелюдське або таке, що принижують людську гідність поводження і покарання» [6].

Арабська хартія прав людини в преамбулі проголошує «Враховуючи віру арабської нації в людську гідність, бо Бог почитав її, зробивши арабський світ колицею релігії і місцем народження цивілізацій, що підтвердило своє право на гідне життя на основі свободи, справедливості і миру ... » і продовжує в статті 13 «Держави-учасниці повинні захищати кожную особу на своїй території від фізичних або психічних катувань або жорстокого, нелюдського та такого, що принижують гідність, поводження. Ніяке медичне або наукове експериментування не може проводитись щодо жодної особи без її вільної згоди» [7].

З цієї причини ми можемо стверджувати, що поняття людської гідності займає помітне місце в численних національних та міжнародно-правових документах. Ця концепція також відіграє центральну роль у багатьох правових та політичних теоріях. Проте, не завжди зрозуміло, що означає або передбачає дане поняття. «Людська гідність» – це одна з тих фраз, які містять невимовні припущення, які можуть сильно вплинути на дискурс, який вони пронизують, уникаючи критичної перевірки [8, с. 405].

Людська гідність – гідність, яку людина має в силу того, що вона – людина, незалежно від того, хто вона є і звідки вона походить. У цьому сенсі людська гідність прагне до універсальності. Гідність є найвищою конституційною цінністю та одним з провідних конституційних принципів.

Юридичні та політичні вчені намагаються узагальнити та знайти універсальне спільне ядро дуже широкого, а часом неоднозначного поняття людської гідності. Таким чином, темою для поточних академічних дебатів стало те, чи є людська гідність основою для всіх прав людини, незалежно від того, чи це загальний принцип права, чи це безпосередньо застосовне суб'єктивне право, чи це служить інструментом інтерпретації, який допомагає суддям у їх прагненні вирішувати конституційні ціннісні конфлікти.

Як ми вже зазначали в міжнародній правовій доктрині та практиці, немає єдиного бачення того, що становить людську гідність. Різні правові системи, різні юридичні школи, різні думки – і в результаті відсутність єдиного підходу до тлумачення цього явища. Поняття людської гідності вивчалось багатьма вченими, серед яких Адено Аддіс, Крістофер МакКрудден, Яків Вайнріб, Юрген Хабермас, Гай Е. Кармі, Маттіас Малманн, Максін Д. Гудман, Марччо Рікардо Штафлен, Мер Аршакян, Неоми Рао, Паул Сурлас, Петра Кляйндіенст, Рорі О'Коннелл, Томас Уаролл, Вікі К. Джексон та інші. Проаналізуємо погляди деякі концепції з цієї теми.

Крістофер МакКрудден наголошує на тому, що людська гідність використовується як лінгвістичний символ, також вона може розглядатися як право або обов'язок з певним змістом, і не тільки як основа для прав людини в цілому, або каталог конкретних прав. У деяких юрисдикціях людська гідність визнається правом, що підлягає виконанню індивідом, як і будь-яке інше право. В інших випадках людська гідність є принципом, який стоїть за іншими індивідуальними правами, але не призводить до здійснення особистості [9, с. 681].

Він визначає мінімальне ядро гідності, що складається з трьох елементів: онтологічної вимоги, реляційної вимоги та вимоги обмеженої держави. По-перше, кожна людина має власну цінність, просто будучи людиною. Друга полягає в тому, що цю внутрішню цінність слід визнати та поважати. Першим елементом є те, що можна назвати "онтологічною" вимогою; другий можна назвати «реляційною» вимогою. Тексти з прав людини пішли далі і доповнили реляційний елемент мінімального ядра шляхом постачання третього елемента, пов'язаного з відносинами між державою та індивідом. Це твердження, згідно з яким визнання власної цінності індивіда вимагає, щоб держава існувала на користь окремої людини, а не навпаки (вимога обмеженої держави).

Професор публічного права Хенк Боза розповідає про сім принципів, в яких виявляється людська гідність. По-перше, гідність передбачає рівність усіх осіб. Будь-яка форма систематичної дискримінації чи приниження порушує гідність людини. По-друге, гідність вимагає поваги до індивідуальності, ідентичності, моральної цілісності та вільного самовизначення кожної людини. По-третє, гідність вимагає захисту тілесної та психологічної цілісності

людини. Заборона тортур та інших принизливих видів поводження та покарання безпосередньо пов'язана із цим зобов'язанням. По-четверте, рішення про те мати чи не мати дітей розглядається як аспект людської гідності та особистого самовизначення. По-п'яте, заборона використання надмірної сили державою пов'язана з гарантією гідності, принаймні в тій мірі, в якій застосування такої сили заперечує однакову цінність та автономію особи. Шосте – кожна людина має право на соціальне визнання. Нарешті, конституційна норма людської гідності вимагає від держави надання певних мінімальних матеріальних гарантій, які повинні забезпечити гідне існування для всіх [2, с. 189].

Адам Бедау описуючи людську гідність, стверджує, що вона «тісно пов'язана з автономією людини. Автономна істота є самоактиваційною, саморегулюючою, самокритичною, самовідтворюючою, самозрозумілою істотою ... наша гідність нерозривно пов'язана з нашою самосвідомою раціональністю, нашими можливостями для оцінки, розрахунку, організації, прогнозування, пояснення, гіпотези, виправдання... людська гідність забезпечує основу рівних прав людини» [10, с. 153].

Адено Аддіс, відповідаючи на запитання «Що людська гідність тягне за собою?», виокремлює кілька концепцій. Перша концепція, так звана «Теорія судини», розуміє, що людська гідність як колективний ярлик є назвою для всіх прав, які люди повинні мати. Тут людська гідність не має предметного змісту. Це колективний ярлик для каталогу прав людини, який може бути пов'язаний або не пов'язаний один з одним.

Друга концепція – «людська гідність як автономія», для якої розуміння людської гідності, – це думати про це як про стан справ, в якому люди можуть діяти самостійно, – люди мають гідність в тій мірі, в якій вони визнаються такими, що мають здатність робити свій вибір і визначати їхні долі, а також мати умови, за якими вони могли б зробити цей вибір.

Щодо третьої концепції, Адено Аддіс, поділяючи погляди Юргена Хабермаса та його теорію політичного процесуального характеру, пропонує розглянути її як провідну політичну концепцію людської гідності. Людська гідність – це не внутрішня сутність особистості, а відносини. Політична концепція людської гідності не заперечує універсальності людської гідності. Вона просто хоче переорієнтувати наш погляд на те, де ми повинні шукати визначення характеру і форми цих прав [8, с. 423].

Петра Кляйндієнст виділяє первісну гідність і усвідомлену гідність. Первісна гідність – це те, що є абсолютним і універсальним, вона не підвладна часу і простору, і вона не може бути змінена залежно від обставин даної справи. Таким чином бути людиною означає бути носієм первісної гідності. На її думку, ступінь реалістичної гідності складається з двох елементів, які обидва необхідні, щоб повністю втілити в життя реалізовану гідність: ставлення людини до себе (повага до себе) та ставлення людини до свого співвітчизника (і навпаки). Таким чином, усвідомлена гідність відображається в ставленні людини до себе та до інших людей.

Петра Кляйндієнст підкреслює, що існування первісної гідності абсолютно не залежить від наявності реалізованої гідності або від того, наскільки гідність була реалізована в реальному житті конкретної особи. А саме, первісна гідність може існувати в повній ізоляції людини від решти світу. Навіть якщо її реалізована гідність повністю зведена до мінімуму, людина як і раніше має первісну гідність як ядро кожної людини [11, с. 127].

Неомі Рао розглядає три поняття гідності, що відображають різні способи мислення про те, що являє собою гідність як правове питання. Внутрішня гідність – презумпція рівності людини – кожна людина народжується з однаковим квантом гідності. Внутрішня гідність фокусується на людському потенціалі, а не на реалізації такого потенціалу. Внутрішня гідність відображається в рішеннях суду про свободу від втручання держави в такі сфери, як свобода слова, конфіденційність та сексуальні стосунки.

Щодо другої концепції, то гідність може служити підставою для реалізації різних матеріальних цінностей. На відміну від власної гідності, основні форми гідності вимагають певного рівня життя. Ця гідність втілює в собі особливий погляд на те, що являє собою хороше життя для людини, що робить життя людини процвітаючим. Позитивні або основні концепції гідності також пов'язані з правами на соціальне забезпечення. У цьому розумінні гідність вимагає, щоб уряд забезпечив основні умови добробуту [12, с. 187]. І третя концепція, за якої гідність асоціюється з визнанням і повагою. Ця гідність корениться в концепції «я», утвореної більш широкою спільнотою – особистість людини і її цінність залежить від її відносин з суспільством. Відповідно, повага до гідності людини вимагає визнання і підтвердження особливості кожної особи. Це визнання вимагає від людей проявляти повагу і турботу один про одного. Ідея полягає в тому, що людям потрібен захист від образ, щоб зберегти їх самооцінку, а також їх становище в суспільстві. Неомі Рао вважає, що в цій останній категорії сучасна концепція гідності робить велику роботу. Гідність як визнання відображає новий політичний попит.

Хенк Боза пропонує розглянути три основні теоретичні орієнтири. Перша теоретична орієнтація впливає з християнського і природно-правового мислення, за якою гідність заснована на ідеї, що людина була створена за образом Бога, отже вона притаманна всім людям, незалежно від їх можливостей. Друга теорія розглядає гідність як щось, що може бути досягнуто завдяки процесу ідентифікації та самореалізації, а не як щось вже дане і притаманне кожній людині. Третя теорія, відома як комунікативна теорія, підкреслює гідність не в якості, можливостях, потенціалі або досягненнях окремого суб'єкта, а в соціальному визнанні. Гідність задумана як реляційна та комунікативна концепція, яка може бути реалізована лише через позитивну оцінку у конкретній спільноті [2, с. 189].

Паул Сурлас виділяє три концепції, що стосуються природи та ролі гідності: концепція гідності як найвищої конституційної цінності, а саме цінність людства та людського життя; концепція гідності як головне особисте право; і поняття гідності як статусу. Перші дві мають ряд недоліків, тому єдиною прийнятною концепцією, на його думку, є гідність як статус. Але ця концепція також становить серйозні проблеми: вони стосуються, перш за все, недоторканності та вимог індивідуального захисту. Даний статус є деонтологічним, а не порівняльним поняттям: це статус автономного та відповідального морального суб'єкта, чие рівне визнання та повага є єдиним мислимим фундаментом наших публічно запроваджених взаємних прав та обов'язків [13].

Вільям А. Паррент стверджує, що людська гідність «складається з певного, особливо важливого морального права». Він визначає моральну гідність як «негативне моральне право не бути несправедливо особисто приниженим». Людська гідність забезпечує кожному з нас рівне моральне становище за законом: «Вона забезпечує кожному з нас, будь то сильному або слабкому, політично могутньому або безправному, компетентному чи відсталому, незалежно від нашої раси, релігії, статі чи сексуальної орієнтації, непорушне моральне становище опротестовувати всі підступні спроби погіршити нашу особистість» [14, с. 47].

Слід зазначити, що конституції ряду країн прямо вказують на людську гідність або її варіації. Справді, людська гідність тепер є стандартним компонентом більшості конституцій. Лише п'ять країн використовували цей термін у своїх конституціях до 1945 року. Наприкінці 2012 року було вже 162 країни, які це зробили [15]. Дослідження текстів конституцій також показує важливі відмінності в тому, як в текстах включена гідність. Так, в деяких документах гідність згадується в преамбулі або як загальний принцип, а в інших вона використовується як суб'єктивне основне право.

Конституція Німеччини (1949) зазначає про те, що «гідність людини недоторкана. Поважати та захищати її є обов'язком всієї державної влади» [16]. У конституційному законодавстві Німеччини гідність має найвищий правовий статус з правом обмежувати інші основні права. Ні в якому разі гідність не може бути збалансована з іншими суперечливими фундаментальними правами.

Конституція Південної Африки характеризує людську гідність як один з основоположних принципів республіки: «Людська гідність, досягнення рівності та поліпшення прав і свобод людини» [17]. Основний закон Ізраїлю приділяє особливу увагу людській гідності. Він зазначає, що "метою цього Основного Закону є захист людської гідності та свободи, з тим щоб встановити в Основному Законі цінності держави Ізраїль як єврейської та демократичної держави. Не повинно бути порушення життя, тіла або гідності будь-якої особи як такої. Всі особи мають право на захист свого життя, тіла та гідності» [18]. Стаття 21 (Захист людської особистості та гідності) Конституції Словенії гарантує: «Повага до людської особистості та гідності гарантується в кримінальних справах та у всіх інших судових процесах, а також під час позбавлення волі та застосування каральних санкцій» [19].

Людська гідність є центральною для багатьох національних конституцій. Проте не завжди зрозуміло, чи людська гідність розглядається як індивідуальне право чи цінність. Крім того, гідність служить основою всіх основних прав і морального виправдання суджень. Хоча суди надають різні значення конституційним принципам у різних юрисдикціях, загальні конституційні принципи породжують більш конкретні правила у конкретних випадках у всіх юрисдикціях. Можна стверджувати, що гідність є фундаментом таких основних прав, як рівність, свобода та чесність, що допомагає визначити сенс цих прав у конкретних справах. Крім того, людська гідність діє як мета або вища цінність для всієї конституції.

Підбиваючи підсумки нашого дослідження, хочемо відзначити, що людська гідність – це багатомірне явище, і кожна галузь знань сприяє її розумінню та розвитку. Гідність – моральна категорія, що означає повагу до людини. Крім того, вона є властивістю людини, що належить їй, незалежно від того, як вона та оточуючі її люди сприймають та оцінюють її особистість.

Людська гідність є одним з фундаментальних понять (разом з поняттям рівних і невід'ємних прав), на яких ґрунтується захист прав людини. Людська гідність притаманна людині, і ніхто не повинен бути позбавлений цього.

Як ми бачимо, є багато аспектів ідеї людської гідності. Дотепер немає єдиного підходу до розуміння та тлумачення гідності як наукової спільноти, так і законодавчої влади (коли стаття про людську гідність включена до національних конституцій). Сміливо можна сказати одне – це важлива тема і не може бути виключена з міжнародного права в галузі прав людини. Завдання полягає в тому, щоб зробити людську гідність дієвою правовою концепцією, яка б сприяла її головним цілям: захисту автономії, рівності та поваги, якими користується кожна людина [20, с. 593].

Людська гідність втілює в собі всі найкращі цінності людства, виражає рівень гуманістичного розвитку автономної людини. Крім того, людська гідність безпосередньо впливає на кожную людину, її поведінку через основні цінності суспільства, формує її погляди на життя, особисту систему цінностей, ціннісні орієнтації і, таким чином, визначає і формує особисту гідність кожної особи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Habermas, Jürgen. The concept of human dignity and the realistic utopia of human rights. "Metaphilosophy" V. 41, no. 4. (2010), pp. 464-480.
2. Botha, Henk. Human dignity in comparative perspective. Stellenbosch Law Review, V. 20, Issue 2, Jan 2009, p. 171 – 220.
3. 10 UN General Assembly *Resolution*, Setting International Standards in the Field of Human Rights, A/RES/41/120, 4 December 1986
4. Case of Vo v. France (Application no. 53924/00).
5. American Declaration of the Rights and Duties of Man, 1948.
6. African Charter on Human and Peoples' Rights, 1981.
7. Arab Charter on Human Rights, 2004.
8. Addis, Adeno. The role of human dignity in a world of plural values and ethical Commitments. Netherlands Quarterly of Human Rights, v. 31, p. 403-444, 2013
9. McCrudden, Christopher. Human dignity and judicial interpretation of human rights. The European Journal of International Law, Firenze, v. 19, n. 4, p. 655-724, September, 2008.
10. Bedau Hugo Adam. The Eighth Amendment, Human Dignity, and the Death Penalty, in the Constitution of rights, human dignity and American values. 145-46 (Michael J. Meyer & William A. Parent eds., 1992). p. 153-154
11. Kleindienst, Petra. Understanding the different dimensions of human dignity: analysis of the decision of the Constitutional Court of the Republic of Slovenia on the «Tito street» case. Law and Economics Review, 8 (3), pp. 117-137
12. Rao, Neomi. Three Concepts of Dignity In Constitutional Law. Notre Dame Law Review, Indiana, v. 86, p. 183-271, 2013.
13. Sourlas, Paul. Human Dignity and the Constitution, Jurisprudence, 2015, 7:1, pp. 30-46

14. William A. Parent, Michael J. Meyer. Constitutional Values and Human Dignity, in *The Constitution of rights, human dignity and American values*, 1992, 248 p.
15. Doron Shultziner & Guy E. Carmi. Human dignity in national Constitutions: functions, promises and dangers. *The American Journal of Comparative Law*, 62(2), April 2014
16. Basic Law for the Federal Republic of Germany, 1949
17. The Constitution of South Africa, 1994.
18. Basic Law: Human Dignity and Liberty, 1992
19. The Constitution of the Republic of Slovenia, 1997.
20. Mahlmann, Matthias. The Good Sense of Dignity: Six Antidotes to Dignity Fatigue in Ethics and Law. *Proceedings of the British Academy*, 2013, pp. 593–614.

АДМІНІСТРАТИВНЕ, ФІНАНСОВЕ ТА ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 347.73

FINANCIAL SERVICES IN UKRAINE: CONCEPT, ESSENCE AND CLASSIFICATION

Солошкіна І. В.,

доктор юридичних наук, доцент
кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Annotation: the article addresses various aspects of the concept, essence and classification of financial services in Ukraine. Author suggests the measures to improve the functioning of financial services markets in compliance with the Basel principles and the integration of the domestic stock market into the European and world markets.

Key words: finance, financial activities of the state, financial services, financial services markets, government regulation of financial services activities.

Анотація: стаття присвячена вивченню поняття, сутності та класифікації фінансових послуг в Україні, процесу удосконалення функціонування ринку фінансових послуг, що відповідає Базельським принципам та інтеграції внутрішнього фондового ринку до європейського, світового ринку.

Ключові слова: фінанси, фінансова діяльність держави, фінансова послуга, ринки фінансових послуг, державне регулювання діяльності з надання фінансових послуг.

Аннотация: статья посвящена изучению направлений понятия, сущности и классификации финансовых услуг в Украине, процедуре усовершенствования функционирования рынков финансовых услуг, которой будет соответствовать Базельским принципам и интеграции внутреннего фондового рынка в европейский, мировой рынок.

Ключевые слова: финансы, финансовая деятельность государства, финансовая услуга, рынки финансовых услуг, государственное регулирование деятельности по оказанию финансовых услуг.

The financial services market is a voluminous and multidimensional phenomenon where financial resources turn into capital investments. Various points of view are being expressed in the scientific literature to determine the financial services market. Some stating that it is a certain economic space for the sale and purchase of financial services. Others that it includes the activities of state and financial institutions to meet financial needs.

It should also be emphasized that the legislator divides all participants in the financial services markets into four groups: 1) persons who, in accordance with the law, have the right to provide financial services in Ukraine; 2) persons engaged in the provision of intermediary services in the financial services markets; 3) an association of financial institutions included in the register of self-regulatory organizations; 4) consumers of financial services. At the same time, the legislator also points to other participants in the financial services markets, which may be determined by regulatory acts on the regulation of individual financial services markets.

Experts in the field of administrative and financial law have repeatedly drawn attention to the problems of the functioning of the financial services market. An important problem being the instability of the financial market and financial system that causes the participants to decrease their activity and do not carry out investment activities in the amounts that could contribute to the accelerated development of both financial relations and financial mediation [1, p. . The reason for this situation in Ukraine is the imperfection of the current legislation and the modern mechanism of state regulation of the provision of financial services. The gaps in the current legislation allow some individuals the opportunities for exploitation of the financial institutions for their own enrichment at the expense of consumers.

Current research is focused on the various aspects of economic, civil, financial, legal and administrative-legal regulation of public relations in the provision of financial services. The legal status of participants in the financial services market, financial institutions was investigated in the works of L. Ilchenko-Xuiva [2, p. A. Jaszhetakak [3, p. S. Rumyantsev [4, p. L. Balanyuk [5, p. O. Kartamysheva [6, p. I. Shamray [7, p. Various authors such as V. Yarotsky [8, p. K. Maslyayev [9, p. I. Plakhin [10, p. V. Gostyuk [11, p. 16], Polovko [12, p. addressed issues of the legal nature of financial instruments that are used in the financial services markets. The problems of organizing and implementing financial control in Ukraine were examined in the thesis presented by L. A. Savchenko [13, p. 89-93]. Characterization of certain types of financial services was carried out by J. Chapichadze (factoring) [14, p. I. Yakubivsky (financial leasing) [15, p. the results of a fundamental theoretical study of the problems of banking transactions were presented by I. Bezklubby [16, p. 32]. The problems of the legal regulation of risk insurance in the financial services markets were addressed by I. Chaykin [17, p. 22]. The legal foundations of state supervision and financial control for the provision of financial services were analyzed by G. Ostapovich [18, p. M. Saenko [19, p. 20].

The official definition of financial services is regulated by the Law of Ukraine "On Financial Services and State Regulation of Financial Services Markets". According to the paragraph 5 of Part 1 of Art. 1 of the said Law, financial

services are operations with financial assets that are carried out in the interests of the third parties at their own expense or at the expense of these persons, and in cases provided for by the legislation, at the expense of financial assets attracted from other persons for the purpose of making a profit or maintaining the real value of financial assets. The legislator avoids a clear definition of the concept of “financial assets”, and limits it by the list in clause 4, part 1, article 1 of the same Law. The list includes the following objects: funds, securities, debt obligations and the right to claim debt that are not related to securities [20].

Referring to the regulatory framework that contains the definition of objects included in the list of “financial assets”, we could concentrate on the following issues listed below. The first concept of “funds” is presented in the Law of Ukraine “On Banks and Banking Activities” as money in national or foreign currency or its equivalent [21]. The term “funds” in this case is related to any funds that are in legal circulation in Ukraine. However, instead of the definition of “funds” in the concept of “financial assets”, it would be necessary to indicate directly in the text of p. 4 part 1 of art. of the Law of Ukraine “On Financial Services and State Regulation of Financial Services Markets” - “cash in national or foreign currency”. This amendment will make the Law to define clearly the essence of this concept.

The second concept of “securities” is addressed in three regulatory acts: in part 1 of art. of the Civil Code of Ukraine [22], Part 1 of Art. of the Economic Code of Ukraine [23] and in Part 1 of Art. special normative act - the Law and of Ukraine “On securities and stock market” [24]. According to these laws, a security is a document of the established form with relevant details certifying a monetary or other property right that defines the relationship between the person who placed it (issued) and the owner and provides for the fulfillment of obligations under the terms of its placement, as well as the possibility of transfer rights arising from this document to other persons.

The third concept of “debt obligation” is defined in the Budget Code of Ukraine. It is interpreted as the obligations of the borrower to the creditor on the loan, resulting from the issuance and placement of debt securities and / or concluding credit agreements [25].

Current legislation does not contain the fourth notion of “the right to claim debt”. However, the legislator broadly uses the indicated term when regulating a factoring contract. Under the factoring contract (financing under the assignment of a monetary claim), one party (factor) transfers or undertakes to transfer the funds to the second party for a fee. In return, the client transfers the right or agrees to transfer the right to claim debt from the third party (debtor) to the factor as indicated in part 1, article 1077 of the Civil Code of Ukraine [22].

Therefore it is important to note that the derivation of the term “financial assets” by using the technique of defining one term through another is unsuccessful since not all the categories in the list of “securities, debt obligations and the right to claim debts that are not related to securities.” have legal definitions.

In the study of the concept of “financial assets” it would be impossible to circumvent the notion of “financial instruments” associated with it. The legislator in the definition of this category in the conceptual apparatus p. 20 Part 1 of Art. of the Law of Ukraine “On Securities and the Stock Market” went the same way as in determining financial assets. Financial instruments are securities, futures contracts (futures), interest futures contracts (forwards), futures contracts for exchange (as of a certain future date) in the case of price dependence on interest rate, exchange rate or stock index, options giving the right to the purchase or sale of any of these financial instruments, including those involving a monetary form of payment (exchange rate and interest options) [24]. Based on this concept, we can conclude that financial instruments are certain documents - securities and special agreements. Other documents that partially support this definition are subordinate regulations that implement international standards in the national legislation on accounting.

The essence of a financial service is manifested through the common understanding of it as the service that results in obtaining benefits. In the current legislation, the term “service” is used by the legislator in many regulations, starting with the Civil Code, as well as in the Law of Ukraine “On Financial Services and State Regulation of Financial Services Markets”. However, a single clear definition of the concept of “services” has not yet been made.

Civil Code in Art. enshrines the concept of a contract for the provision of services, which itself is a fairly new legal institution [22]. At the same time, studies of the essence of the service more than once became the subject of scientific research. Scientists have discovered the main feature of the service - the performance of actions that do not have a tangible result. That is, when a service is provided, it is not the result itself that is sold, but the actions that led to this result [26].

B. Denisenko, defining the place of a financial service in the conceptual and logical sequence “service” - “paid service” - “financial service”, focuses on the characteristics of the financial service but with certain reservations. First of all, the scientist noted that the legislative definition of the concept of “financial service” is contained in the laws adopted to regulate the public law aspects of social relations in this area. Secondly, the scientist doubted the possibility and, most importantly, the need to combine in one legal concept the private - legal and public-law characteristics of relevant phenomena and objects, which actually takes place in the case of the definition of financial services [27, p. 56].

At the same time, a comprehensive study of the financial services theoretical aspects would be incomplete without highlighting the issue of the types of financial services and their classification. Indeed, as was rightly pointed out, one of the methods of researching a certain phenomenon or object, which allows for a thorough knowledge of its essential features, is the scientific classification [28, p. 34]. At the same time, in the legal encyclopedic literature it is noted that the classification (from the Latin. Classic - discharge and ... ficatio, from the facio - I do) is a system of subordinate concepts (classes, objects) of a particular area of knowledge or human activity that is used as means to establish connections between these concepts or classes of objects. Scientific classification expresses the system of laws inherent to the relevant industry [29, p115]. Classification is a scientific method of knowledge, which is based on the logical operation of dividing the scope of a concept. As a rule, the basis for the classification is to select the characteristic signs of the phenomenon. However, any classification makes sense if as a result there is an increase in knowledge about the object under study or accumulated knowledge creates a specific system that allows it to reflect clearly its features [30, p. 258]. In this context, one should pay attention to the fact that in the etymological sense, classification means the system of distribution of objects, phenomena or concepts into classes,

groups, etc. with common features or properties [31, p. 544]. Thus, any classification based on a certain feature of an object is common for a certain group of elements of this object and allows to study its properties in more details as well as to determine this object and establish the nature of its relationships with other objects [32, p. 34].

Scientific classification of financial services allows to explore their essence [33, p. 73-74], to identify their relationships and, as a result, will allow to improve their legal regulation more purposefully and correctly [28, p. 34]. In this context, we note that the above-mentioned tasks are of particular relevance due to the fact that the service sector, as practice shows, is one of the most promising sectors of the economy and is developing dynamically.

The list of financial services is regulated in Art. of the Law of Ukraine "On Financial Services and State Regulation of Financial Services Markets" dated July 12, 2001 [20]. The analysis of the above mentioned standards results in the possibility to allocate a classification criterion of the financial services according to the form of transaction provisions [20].

According to this criterion, the following types of financial services can be distinguished: 1) issuance of payment documents, payment cards, travelers checks and / or their maintenance. The general principles of functioning of payment systems and settlement systems in Ukraine are determined by the Law of Ukraine "On Payment Systems and Transfer of Funds in Ukraine" dated April 5, 2001. Thus, in accordance with Art. of this legal act, the settlement document is defined as a document for transfer of funds to be used to initiate the transfer from the payer to the payee's account. In turn, a payment card is an electronic means of payment in the form of a plastic or other type of card issued in accordance with the current legislation that is used to initiate a transfer of funds from the payer's account or from the corresponding bank account to pay for the cost of goods and services, transfer funds from their accounts to the accounts of other persons, to receive funds in cash at the bank's cash desks, through automatic teller machines, as well as to carry out other operations stipulated by the relevant agreement. Settlement check is a paper settlement document containing the unconditional order of the payer to the bank that services it to transfer the amount of funds to the beneficiary specified in it [34] 2) clearing is a mechanism that includes collecting, sorting and offsetting reciprocal claims of participants in the payment systems, and also calculation on each of them the total balance for a certain period of time between total amounts of transactions [34]; 3) other forms of payment support including: - Quiring - technological information services for settlements on transactions made using electronic means of payment in the payment system; - Issuing electronic means of payment - conducting operations to issue electronic payment means of a certain payment system; - Processing - an activity that includes the execution of operations with payment instruments for the authorization, monitoring, collection, processing and storage of information, as well as the provision of the processed information to the participants of the settlement and the settlement bank for carrying out mutual settlements in the payment system; - Settlement and cash services - services provided by a bank on the basis of a relevant agreement related to transfer of funds from the account (to the account) of the relevant person, disbursement of funds in cash, as well as other operations stipulated by the agreements [34].

The next criterion for the classification of financial services is the activity on the currency transactions (currency exchange) [20]. By foreign exchange transactions we mean any payments associated with the movement of currency values between the subjects of the foreign exchange market. These operations are classified according to several criteria: 1) by the term of payment for the sale and purchase of foreign currency: - Cash, or operations with immediate delivery; - Urgent; 2) by the mechanism of operations: - Spot transactions; - Forward operations; - Futures operations; - options. 3) for its intended purpose: - operations to obtain currency to make payments for international settlements - transactions to hedge against currency risks (hedges) - operations with a view to profit, or speculative operations. 4) the scale of the operation: - Wholesale (carried out between banks) and Retail (carried out between banks and other stakeholders) [35, p. 224-225].

The attraction of financial assets with the obligation of their subsequent return is the next criterion for the classification of financial services. Thus, according to the Regulation "On the establishment of restrictions on combining the activities of financial institutions to provide certain types of financial services", which was approved by the Order of the State Commission for Regulation of Financial Services Markets of Ukraine No. 1515 dated July 8, 2004 according to this criterion, the following types of financial services can be identified: Direct attraction of the financial assets defined as direct action of the financial establishment to obtain funds from various types of investors; - Indirect attraction of financial assets defined as the actions of the financial institution to obtain the financial assets from individuals and / or legal entities through intermediaries, as well as the receipt of the financial asset balances arising from the conduct of normal business activities in the interests of these persons [36].

Another criterion for the classification of financial services in accordance with the Law of Ukraine "On Financial Services and State Regulation of Financial Services Markets" is the activity of trust management of financial assets [20]. In the literature there are the following types of financial services related to the trust management of financial assets: - Full trust management, which involves the commissioner to perform actions regarding the subject trust management independently within the limits defined by the trust agreement, with the mandatory notification of the principal about each committed action: - Trust management by agreement - performing actions regarding the subject of trust management, subject to mandatory prior approval of the action by the principal; - Trust management by order, which allows the commissioner to perform actions regarding the object of trust management only under the condition that the principal issues an order in the form and procedure provided for by the trust agreement [37, p. 346].

A separate group of financial services, in accordance with paragraph 6 of Part 1 of Art. 4 of the Law of Ukraine "On Financial Services and State Regulation of Financial Services Markets" constitute financial services for the provision of funds for a loan, including the terms of a financial loan [20]. According to the Art. 1046 of the Civil Code of Ukraine, under a loan agreement, one party (lender) transfers to the other party (borrower) money or other things determined by generic characteristics, and the borrower undertakes to return to the lender the same amount of money (loan amount) or the same amount of the borrowed items of the same kind and quality. In this case, the loan agreement may be with interest or interest-free [22]. In turn, in Art. 14 of the Tax Code of Ukraine, it is established that a financial loan is funds provided by a resident or non-resident bank that qualifies as a banking institution in accordance with the legislation of the host state as non-resident,

or residents and non-residents having the status of non-banking financial institutions in accordance with the relevant legislation, as well as a foreign state or official agencies, international financial organizations and other non-resident lenders legal or physical for a specific period of time for the targeted use and at interest [38].

As a type of financial services, leasing can be classified as follows: 1) depending on the sector of the market where leasing operations are conducted - domestic, foreign (international) and international transit leasing; 2) in relation to the leased property (or in terms of servicing) - clean, full and partial; 3) according to the degree of recoupment of the property - leasing with full (or close to full) payback, leasing with incomplete payback; 4) with allowance for tax benefits for the property, profits, VAT, various fees, accelerated depreciation - fictitious and valid; 5) by the type of financing - urgent and renewable; 6) by the type of property - leasing of movable property and real estate; 7) depending on the form of organization of the conducting technology - direct, indirect (intermediary) and share (separate) leasing; 8) by the nature of leasing payments - cash, compensation and mixed leasing [39, p. 280-281].

The next criterion for the classification of financial services is money transfer activities. According to Art. 1 of the Law of Ukraine "On Payment Systems and Transfer of Funds in Ukraine" of April 5, 2001, transfer of funds is the movement of a certain amount of funds where due to the fault of a bank or other transfer entity, it is debited from the account of the wrong payer and / or credited to the account of the wrong recipient or the issuance of this amount in cash. In this case, it is possible to distinguish two types of financial services related to the transfer of funds - interbank and intrabank transfer [34].

Depending on the methods of ensuring the fulfillment of obligations the financial services may be distinguished as: 1) provision of guarantees. Thus, in accordance with Art. 200 of the Commercial Code of Ukraine, the guarantee is a specific means of ensuring the fulfillment of economic obligations by written confirmation (letter of guarantee) by a bank, other credit institution, insurance company (bank guarantee) on meeting the requirements of an authorized party in the amount of the full sum of money specified in the written confirmation if the third person (obliged party) will not fulfill the specified obligation or other conditions may be in force that are stipulated in the confirmation [23]; 2) surety (surety). According to Art. 553 of the Civil Code of Ukraine, under a surety agreement, the guarantor guarantees to the debtor's creditor that the debtor will fulfil his duty [22].

The next criterion for the classification of financial services is professional activity in the securities market, which is subject to licensing. In accordance with Art. 4 of the Law of Ukraine "On State Regulation of the Securities Market in Ukraine" dated October 30, 1996, the following types of professional activity in the securities market are subject to licensing: 1) brokerage activity - the conclusion of civil law contracts by a securities trader (in particular, commission agreements, instructions) regarding securities on its own behalf (on behalf of another person), on behalf of and at the expense of another person; 2) Dealer activity - entering into civil law contracts by a securities trader obtaining securities on its own behalf and at its own expense for the purpose of resale, except as required by law; 3) underwriting - entering into contracts for the alienation of securities and / or carrying out actions or rendering services related to such alienation in the process of issuing these securities on behalf of the issuer on the basis of a relevant agreement with the issuer; 4) securities management activity - an activity performed by a securities trader on his own behalf for remuneration for a certain period on the basis of an agreement on the management of securities transferred to him and cash intended for investing in securities, as well as securities obtained in the process of this management and cash owned by the installer of the management in his interests or in the interests of the third parties determined by him; 5) asset management activities - professional activities of a stock market participant (asset management company) that is carried out by it for remuneration on its own behalf or on the basis of a relevant asset management agreement owned by institutional investors; 6) mortgage coverage activities - activities that are carried out by the mortgage cover manager on its own behalf for a fee for a specified period to perform contract management and mortgage coverage, provide the representation of interests of mortgage bond holders, monitor compliance with the terms of replacement of mortgage assets or include new mortgage assets in the mortgage coverage, monitor the timeliness and completeness of the issuer making payments on ordinary mortgage bonds, ensure compliance of mortgage coverage to the legislation, perform other functions defined by law; 7) depository activity of the deposit institutions - activities of depository accounting and servicing placement of securities and the issuer's operations with securities issued by it on the securities accounts of its depositors; 8) activities for the storage of assets of collective investment institutions - activities for the storage of assets of collective investment institutions (documents, ownership of assets of general investment institutions), servicing the operations of joint investment institutions and exercising control over said activities according to the current legislation 9) activities for storing assets of pension funds - servicing the pension fund in accordance with the Law of Ukraine "On non-state pension provision" [40]; 10) activities for organizing trading in the stock market - activities of the stock exchange to create organizational, technological, informational, legal and other conditions for the collection and dissemination of information about securities and other financial instruments and the demand for them; trading in securities and other financial instruments, centralized conclusion of contracts for securities and other financial instruments in accordance with the rules established by a stock exchange registered according to the law; 11) clearing activities are activities for determining obligations to execute transactions with securities and other financial instruments, preparation of documents (information) for settlements, as well as the creation of systems guarantees for the fulfillment of obligations for transactions in securities and other financial instruments [41].

In scientific literature there are two main types of factoring:

1) Conventional, which is a comprehensive service system that concentrates accounting, legal, consulting and other services; 2) confidential, limited only by converting invoices [39, p.186-187].

In this paper I addressed the concept, the essence of financial services based on the scientific work of Ukrainian and foreign scientists. It is being determined that the subjects of financial services are: business entities with different legal status granted the right to carry out activities to provide financial services in Ukraine; consumers of said services; bodies regulating and controlling the provision of financial services in Ukraine. It is also being determined that the classification of financial

services is the distribution of their types to certain groups in accordance with the type and scope of activities of financial institutions.

LITERATURE

1. Рубанов П. М. Современное состояние и тенденции развития финансового посредничества в Украине в условиях мирового финансового кризиса // Механизм регулирования экономики. – 2011. – № 4. – С. 167-171.
2. Ильченко-Сюйва Л. В. Небанковские финансовые учреждения: опыт Европейского Союза и возможности Украины / Л. В. Ильченко-Сюйва // Фондовый рынок. – 2009. – № 5. – С. 16-22.
3. Яцишак А. Г. Государственное регулирование рынка финансовых услуг в Украине: организационно-правовой аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / НАН Украины, Институт государства и права им. В.М. Корецкого. – К., 2010. – 20 с.
4. Румянцев С. Г. Развитие небанковских финансовых учреждений // Ценные бумаги Украины. – 2009. – № 23. – С. 19-20.
5. Баланок Л.О. Понятие и место небанковское учреждение в финансовой системе Украины // Право Украины. – 2008. – № 3. – С. 47-51.
6. Картамышева А. С. Государственный надзор и контроль за деятельностью небанковских финансово-кредитных учреждений // Государство и право. – 2009. – № 8. – С. 90-93.
7. Шамрай И. А. Правовые основы создания финансовых учреждений в Украине и лицензирования их операций: дис. на получение наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 // И. А. Шамрай. – М., 2007. – 220 с.
8. Яроцкий В.Л. Ценные бумаги в механизме правового регулирования имущественных отношений: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 // Нац. юрид. акад. Украины им. Я. Мудрого. – Х., 2007. – 40 с.
9. Масляева К.В. Хозяйственно-правовое обеспечение функционирования рынка финансовых услуг в Украине: дис. ... канд. юрид. наук // Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого. – Харьков, 2008. – 208 с.
10. Плахина И.В. Гражданско-правовой статус бирж: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 // НАН Украины, Институт государства и права им. В.М. Корецкого. – К., 2009. – 15 с.
11. Гостюк В.И. Гражданско-правовые договоры с ценными бумагами по законодательству Украины: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 // В.И. Гостюк; Киев. нац. ун-т им. Т. Шевченко. – К., 2005. – 16 с.
12. Половко С.М. Правовое регулирование банковских валютных операций в Украине: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 // Киев. нац. университет им. Т.Г. Шевченко. – К., 2004. – 17 с.
13. Савченко Л., Белоус В. Функции Министерства финансов Украины, как органа, осуществляющего финансовый контроль // Л. В. Савченко, В. В. Белоуса // Хозяйство и право. – 2003. – №9. – С.89-93.
14. Чапичадзе Я.А. Договор факторинга: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 // Ун-т внутр. дел. Х., 2000. 17 с.
15. Якубивський І.Е. Договір фінансового лізинга: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 // Львов. нац. ун-т ім. І. Франко. Л., 2003. 17 с.
16. Безклубый И.А. Теоретические проблемы банковских сделок: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 // И.А. Безклубый; Киев. нац. ун-т им. Т.Шевченко. К., 2006. 32 с.
17. Чайкин И.Б. Правовое регулирование страхования рисков на рынках финансовых услуг: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 // Нац. юрид. акад. Украины им. Я. Мудрого. Х., 2007. 22 с.
18. Остапович М. Государственный контроль на рынке ценных бумаг Украины: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 // Институт законодательства Верх. Рады Украины. К., 2006. 21 с.
19. Остапович М. Государственный контроль на рынке ценных бумаг Украины: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 // Институт законодательства Верх. Рады Украины. К., 2006. 21 с. 344
20. О финансовых услугах и государственном регулировании рынков финансовых услуг: Верховная Рада Украины Закон от 12.07.2001 № 2664-III // Официальный вестник Украины от 23.08.2001 2001, № 32, стр. 82, статья 1457, код акта 19665/2001.
21. О банках и банковской деятельности: Закон Украины от 7 декабря 2000, № 2121-III (с изменениями и дополнениями) // Ведомости Верховной Рады Украины. – 2001. – № 5-6. – Ст. 30.
22. Гражданский кодекс Украины: Закон Украины от 16.01.2003 № 435-IV // Ведомости Верховной Рады Украины. – 2003. – №№ 40-44. – Ст. 356.
23. Хозяйственный кодекс Украины: Закон Украины от 16 января 2003 г. № 436-IV // Ведомости Верховной Рады Украины. – 2003. – № 18, 19 20, № 21-22. – Ст. 144.
24. О ценных бумагах и фондовом рынке: Закон Украины от 23.02.2006. № 3480-IV [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3480-15>.
25. Бюджетный кодекс Украины: Закон Украины // Ведомости Верховной Рады Украины от 24.12.2010, № 50, № 50-51. С. 1778. Ст. 572.
26. Гражданский кодекс Украины: Научно-практический комментарий // Под ред. д.ю.н., проф. Е.О. Харитоновна. – М. : «Одиссей», 2007. – 1280 с.
27. Денисенко Б. Банковская услуга как гражданско-правовая категория // Вестник Киевского национального университета им. Тараса Шевченко. Юридические науки. Выпуск 79, 2008 С.55-58.
28. Данилюк Ю. В. Теоретические основы конституционных правоотношений в Украине: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 // Данилюк Юрий Васильевич. – М., 2009. – С. 4.
29. Большой энциклопедический юридический словарь // [под ред. Ю. С. Шемшученко]. – М.: Юрид. мнение, 2007. – С. 357; Юридическая энциклопедия: В 6 т. / Ред. кол. : Ю. Шемшученко (председатель редкол.) и др. – М.: "Укр. енцикл.", 1998. – Т. 3: К - М. – М.: Изд-во «Юридическая мысль», 2001. – С. 115.
30. Правоведение. Словарь терминов: учеб. пособие // В. Г. Гончаренко [и др.]; ред. В. Г. Гончаренко. К. юрисконсульт; К.: КНТ, 2007. 636 с.
31. Большой толковый словарь современного украинского языка // [сост. и голов. ред. В. Т. Бусел]. К. ; Ирпень: ПТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
32. Основин В. С. Советские государственно-правовые отношения // Основин В. С. - М.: Юридическая литература, 1965. – С. 103.
33. Бутусова Н.В. Государственно-правовые отношения между Советским государством и личностью // Бутусова Н.В. – Воронеж: Изд. Воронежского ун-та, 1986. – С. 73-74.
34. О платежных системах и переводе средств в Украине: Закон Украины: от 5 июня 2001 № 2346 // Ведомости Верховной Рады Украины. – 2001. – № 29. – Ст. 137.

35. Сыч Е. М. Рынок финансовых услуг [текст]: учебное пособие // Е. М. Сыч, В. П. Ильчук, Н. И. Гавриленко К. «Центр учебной литературы», 2012. 428 с.
36. Об утверждении Положения об установлении ограничений на совмещение деятельности финансовых учреждений по предоставлению определенных видов финансовых услуг: Распоряжение Государственной комиссии по регулированию рынков финансовых услуг Украины: от 8 июля 2004 г. № 1515 // Официальный вестник Украины. – 2004. – № 30. – Ст. 2047.
37. Науменкова С. В. Рынок финансовых услуг: учеб. пособие // С. В. Науменкова, С. В. Мищенко. – М.: Знание, 2010. – С. 346.
38. Налоговый кодекс Украины: Закон Украины от 2 декабря 2010 г. № 2755-VI // Ведомости Верховной Рады Украины. – 2011. – № 13 14, № 15-16, № 17. – Ст. 112.
39. Горбач Л. М. Рынок финансовых услуг: [учеб. пособие] // Л.М. Горбач, А. Б. Каун. – М.: Кондор, 2006. – 436 с.
40. О негосударственном пенсионном обеспечении: Закон Украины от 9 июля 2003 г. № 1057-IV (с изменениями и дополнениями) // Ведомости Верховной Рады Украины. – 2003. – № 47-48. – Ст. 372.
41. О государственном регулировании рынка ценных бумаг в Украине: Закон от 30.10.1996 г. № 448/96-ВР // Ведомости Верховной Рады Украины от 17.12.1996 1996, № 51, статья 292.

УДК 342.9

АДМІНІСТРАТИВНА ПРОЦЕДУРА ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ: ПРОБЛЕМИ ЗМІСТУ ТА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Ростовська К. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті висвітлено проблемні питання, що супроводжують процес формування державної антикорупційної політики під час розроблення її змісту. Звертається увага на те, що для того, щоб державна антикорупційна політика була ефективною та якісною, процес її формування має відповідати певним вимогам щодо її розроблення та формулювання основних положень.

Ключові слова: корупція, державна політика, адміністративна процедура, формування, антикорупційне законодавство.

Аннотация: в статье освещены проблемные вопросы, сопровождающие процесс формирования государственной антикоррупционной политики при разработке ее содержания. Обращается внимание на то, что для того, чтобы государственная антикоррупционная политика была эффективной и качественной, процесс ее формирования должен соответствовать определенным требованиям по ее разработке и формулирование основных положений.

Ключевые слова: коррупция, государственная политика, административная процедура, формирования, антикоррупционное законодательство.

Annotation: the article covers the problematic issues that accompany the process of formation of the state anti-corruption policy while developing its content. Attention is drawn to the fact that in order for state anti-corruption policy to be effective and high-quality, the process of its formation should meet certain requirements for its elaboration and formulation of the main provisions.

Key words: corruption, state policy, administrative procedure, formation, anti-corruption legislation.

Наразі в державі створені умови для викорінення корупції і не просто задекларовано наміри запобігати та протидіяти корупції, а реально проявлено політичну волю на вищих щаблях влади щодо проведення повного реформування не лише антикорупційного законодавства, а і всієї державної антикорупційної політики. Так, з метою покращення стану протидії корупції в Україні на публічну адміністрацію обов'язок щодо формування та реалізації антикорупційної політики.

Так державна антикорупційна політика згідно зі ст. 18 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. [1] розробляється Національним агентством запобігання корупції, затверджується Кабінетом Міністрів України, а приймається Верховною Радою. Антикорупційні програми публічної адміністрації та інших суб'єктів приймаються її керівниками (або іншими уповноваженими особами) та погоджуються з Національним агентством запобігання корупції.

Незалежно від типу і моделі державної політики, від того, який підхід до вирішення проблем лежить в її основі, державна політика повинна задовольняти певним вимогам: реагувати на зміни, що відбуваються в суспільстві і

державі; мати комплексний характер і розглядати будь-яку проблему у взаємозв'язку з іншими проблемами; бути ефективною, результативною і користуватися довірою населення.

Поряд з цим, ефективність та дієвість заходів державної антикорупційної політики напряму залежить від того, яким чином ці заходи формувалися, чи є їх виконання актуальним і як вплине на зменшення рівня корупції. Тому, формування заходів антикорупційної політики має відбуватися науково обгрунтовано, комплексно, у відповідності з певною процедурою. Однак, як свідчить аналіз законодавства, стан і якість антикорупційних програм адміністративна процедура формування державної політики є недосконалою, потребує чіткого нормативного закріплення.

Питанням боротьби та запобігання корупції в органах державної влади присвячено багато наукових праць, зокрема: роботи В. Гвоздецького, Є. Невмержицького, Р. Калюжного, В. Козака, М. Мельника, В. Настюка, М. Руденка, Є. Скулиша, О. Хмари та ін. Поряд з цим науковою спільнотою недостатньо приділено уваги питанням адміністративної процедури формування державної антикорупційної політики.

У зв'язку з чим завданням статті є висвітлення актуальних питань, що стосуються адміністративної процедури формування державної антикорупційної політики в Україні.

Одна з концепцій державної політики пов'язана з визначенням її як процесу розробки стратегічного курсу суспільства, основних напрямів розвитку державної влади, а також способів реалізації цілей та завдань. Специфічною особливістю цього підходу є те, що державна політика постає як складний процес, в якому виділяють три аспекти: формування державної політики, прийняття стратегічних та оперативно-тактичних державно-політичних рішень (розробка стратегічного курсу), реалізація державної політики (включає адміністративні засоби реалізації державних рішень, а також контроль із боку держави). Така концепція передбачає вплив на процес формування державної політики не лише з боку органів державної влади, але й елементів громадянського суспільства. Таким чином, відбувається своєрідне розширення кола її суб'єктів [2].

Такий процес формування державної політики в науковій літературі визначають поняттям «партиципаторної моделі», що виражає кардинальне розширення сфери впливу народних мас на формування державної політики, суттєву децентралізацію повноважень державно-владних суб'єктів, підвищення ролі процесів місцевого самоврядування тощо. Але при цьому науковець пише про державну політику в тому значенні, що постає у формі управлінського циклу, а саме у взаємодії різнорівневих управлінських блоків та інститутів державного механізму [3, с. 33-34].

Досліджуючи державну антикорупційну політику, а саме адміністративно-правові процедури її формування та реалізації варто звернути увагу на те, що, як правильно зазначає М. Дзвельок, державна політика являє собою систему заходів, які ставлять за мету розв'язання тих чи інших суспільних проблем, задоволення суспільних інтересів, забезпечення стабільності конституційного, економічного, правового ладу країни. Отже в процесі формування державної політики першочергову роль відіграє не сама держава, а суспільство, різноманітні суспільні проблеми, інтереси, цінності, пріоритети тощо, а їх зв'язок виражається через процес легітимності, що особливо активно виражається в наш час. У зв'язку з фундаментальним переглядом ролі та завдань держави щодо суспільства, коли держава розглядається не як самодостатній інститут планування, а як засіб обслуговування суспільних інтересів, державна політика вже не може оцінюватися виключно через критерій легальності, адже відомо, що інколи закони можуть бути не правовими [2].

Відповідно до ст. 18 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. Засади антикорупційної політики (Антикорупційна стратегія) визначаються Верховною Радою України. Тобто, як вже зазначалося вище, державна антикорупційна політика затверджується законом.

Стаття 19 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. покладає на публічну адміністрацію, та інших суб'єктів обов'язок приймати антикорупційні програми, які мають прийматися в ключі загальної державної антикорупційної політики, де-факто, є на мікрорівні антикорупційною політикою органу публічної адміністрації, а де-юре, мають значення нормативного акту публічної адміністрації. Антикорупційні програми публічної адміністрації видаються з метою виконання та застосування положень законів (державної антикорупційної політики).

Відповідно до ст. 62 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014р. антикорупційною програмою юридичної особи є комплекс правил, стандартів і процедур щодо виявлення, протидії та запобігання корупції у діяльності юридичної особи. Положення щодо обов'язковості дотримання антикорупційної програми включаються до трудових договорів, правил внутрішнього розпорядку юридичної особи, а також можуть включатися до договорів, які укладаються юридичною особою. Виходячи з цього антикорупційна програма юридичної особи також є адміністративним актом юридичної особи, який має працівників наділяє додатковими правами та обов'язками.

Отже ми бачимо, що державна антикорупційна політика приймається у вигляді як закону, та конкретизується у вигляді нормативних актів публічної адміністрації та адміністративних актів юридичних осіб.

Державна антикорупційна політика, та акти, якими вона затверджується, мають відповідати ряду формальних вимог, пов'язаних з:

1) Компетенцією. Тобто, державна антикорупційна політика має прийматися компетентним суб'єктом, який повинен бути уповноважений вирішувати конкретні питання в процесі її формування, прийняття та затвердження. Так державна антикорупційна політика згідно зі ст. 18 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. розробляється Національним агентством запобігання корупції, затверджується Кабінетом Міністрів України, а приймається Верховною Радою. Антикорупційні програми публічної адміністрації та інших суб'єктів приймаються її керівниками (або іншими уповноваженими особами) та погоджуються з Національним агентством запобігання корупції. Антикорупційні програми юридичної особи приймаються її керівниками з погодженням з Національним агентством запобігання корупції.

2) Процедурою видання. З огляду на відсутність в Україні закону про юридичні акти, а також Адміністративно-процедурного кодексу процедура видання підзаконних правових актів (у тому числі як державної антикорупційної політики, так і антикорупційних програм) залишається належним чином не визначеною. Відповідно можна вести мову лише про найбільш принципові моменти (умови), які мають бути дотримані у процесі підготовки та видання підзаконних правових актів (у нашому випадку державної антикорупційної політики та антикорупційних програм).

Отже, особливістю формування державної антикорупційної політики є те, що вона приймається різними суб'єктами, адміністративна процедура її розробки, затвердження та прийняття здійснюється різними суб'єктами і тому має бути належним чином врегульованою на рівні законодавства.

Варто також звернути увагу на те, що для того щоб державна антикорупційна політика була ефективною та якісною, процес її формування має відповідати певним вимогам щодо її розроблення та формулювання основних положень.

Так, відповідно до змісту та етапів вироблення політики вчені виокремлюють ряд вимог до якості даного процесу: по-перше, процес вироблення політики має включати чітко визначені результати (тобто чітко окреслені цілі), на досягнення яких спрямована дана політика, а також враховувати майбутні наслідки політики; по-друге, процес вироблення політики має враховувати чинники, що знаходяться поза державною юрисдикцією та контролем; по-третє коли в процесі вироблення політики виникає потреба в перегляді встановлених способів вирішення проблем, він має бути інноваційним, гнучким та креативним, крім того, де це є можливим, процес вироблення політики має бути відкритим для критики і пропозицій; по-четверте, поради та рішення в процесі вироблення політики мають спиратися на політико-релевантну інформацію з різноманітних джерел; по-п'яте, процес вироблення політики має враховувати вплив і реагувати на потреби всіх осіб, які прямо чи опосередковано впливають на політику; по-шосте, процес вироблення політики має включати цілісний погляд, що виходить за інституційні рамки урядових стратегічних цілей і заснований на моральних етичних і правових чинниках політики; по-сьоме, будь-яка державна політика має постійно контролюватися; перманентний моніторинг забезпечує оперативне її корегування; по-восьме, систематичне оцінювання ефективності політики є запорукою успішного вирішення державних проблем; по-дев'яте, процес вироблення політики має бути побудований на способах і процесах постійного вивчення впровадження політики та процесів її формування [4, с. 82-83].

Під час розроблення державної антикорупційної політики важливим є вибір її цілей. Вибір цілей державної антикорупційної політики тісно пов'язаний з процесом вибору її головних пріоритетів. Держава, в особі Національного агентства запобігання корупції та інших суб'єктів, що її розробляють, повинна точно знати куди рухатися і що має досягнути ця державна політика.

Державна антикорупційна політика має відповідати низці матеріальних вимог, а саме не суперечити положенням Конституції України та міжнародним договорам і законам України; бути юридично обґрунтованою; не порушувати права, свободи і законні інтереси приватних осіб.

Отже, підсумовуючи вищенаведене, ми можемо зробити деякі узагальнення.

Виходячи з вищесказаного, головним призначенням державної антикорупційної політики має бути вирішення найважливішої суспільної проблеми – подолання корупції. Але при цьому державна антикорупційна політика не може бути зведена лише до простої сукупності державних антикорупційних програм. Оскільки держава є суб'єктом формування державної антикорупційної політики, то ця діяльність має впливати на об'єктивний стан суспільних відносин, на розміри та масштаби корупції, що мають зменшуватися чи мінімізуватися, інакше відсутність такого зв'язку буде результатом фікції і не буде існувати самої державної антикорупційної політики. Державна антикорупційна політика повинна не лише розроблятися державою, але держава повинна бути здатною її реалізувати, тобто бути здатною здійснити відповідне правове, інституційне, фінансове, інформаційне її забезпечення.

На юридичному рівні це проявляється в тому, що державна антикорупційна політика повинна містити у собі не лише загальні положення стосовно розвитку певної сфери суспільних відносин, але й перелік конкретних заходів, які мають бути виконані конкретними суб'єктами або спеціально створеними органами з протидії корупції для вирішення конкретного завдання у встановлені строки а також закріплене у державному (чи місцевому) бюджеті фінансування таких заходів.

Реалізація державної антикорупційної політики органами публічної адміністрації залежить перш за все, від моделі організації самої влади, її відносин із суспільством, від діяльності спеціально створених суб'єктів з протидії корупції. Державна антикорупційна політика має формуватися та реалізовуватися виходячи з того, що Україна є правовою, соціальною та демократичною державою, яка визнає громадянське суспільство і всебічно сприяє його розвитку, в якій дотримуються і гарантуються права і свободи людини та громадянина і інших. Тому, формування та реалізація цілеспрямованої, соціально орієнтованої, стабільної, компетентної державної антикорупційної політики є однією із умов існування правової демократичної держави, зниження масштабів та рівня корупції в Україні. Успішність державної антикорупційної політики напряму залежить від сприйняття її широкими верствами населення, як справедливої, адекватної суспільним потребам та масштабам корупції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>
2. Дзвелюк М. Державна політика та функції сучасної держави: до проблеми взаємозв'язку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/4/5.pdf>
3. Кресіна І.О. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні: монографія / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; за ред. І.О. Кресіної, авт.: І.Щ. Кресіна, А.С. Матвієнко, Н.М. Оніщенко та ін. – Київ, 2006. – 304с.

4. Государственная политика и управление : учебник: в 2 ч. / [под ред. Л. В. Сморгунова]. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006 – Ч. 1. – 2006. – 384 с.

УДК 340.12

СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ЮРИДИЧНИЙ КОНФЛІКТ»

Лаврухін О. В.,

доктор технічних наук,
професор, завідувач кафедри управління
вантажною та комерційною роботою
Українського державного університету
залізничного транспорту,
м. Харків

Кім К. В.,

кандидат психологічних наук,
доцент, доцент каф. управління
вантажною та комерційною роботою
Українського державного університету
залізничного транспорту,
м. Харків

Анотація: у статті представлено підходи до визначення поняття «юридичний конфлікт». Розглянуті види юридичних конфліктів та можливі їх різновиди.

Ключові слова: соціальний конфлікт, юридичний конфлікт, ознаки, елементи юридичного конфлікту, класифікація юридичних конфліктів.

Аннотация: в статье представлены подходы к определению понятия «юридический конфликт». Рассмотрены виды конфликтов и возможные их разновидности.

Ключевые слова: социальный конфликт, юридический конфликт, признаки, элементы юридического конфликта, классификация юридических конфликтов.

Annotation: the article presents approaches to the definition of "legal conflict". Considered types of legal conflicts and their possible variants.

Key words: social conflict, legal conflict, signs, elements of legal conflict, classification of legal conflicts.

Конфлікти присутні в будь-якій сфері життя й спільної діяльності людей. Причини виникнення та способи вирішення конфліктів були предметом роздумів філософів, соціологів, психологів та правознавців протягом багатьох століть.

Конфлікти розглядаються в працях таких вчених, як Дж. Бернард, К. Боулдінг, М. Дойч, Л. Козер, Л. Крисберг, М. Крозьє, Р. Дарендорф. Дослідженню проблем визначення сутності юридичного конфлікту, його основних ознак, причин і динаміки виникнення, типології присвятили свої праці С. Алімов, Л. Волошина, О. Бандурка, В. Друзь, Н. Грішина, В. Іванов, О. Іванова, А. Ішмуратов, В. Кудрявцев, С. Кудрявцев, Г. Ложкін, М. Пірен, Н. Пoviaкель, М. Панов, Л. Герасіна, В. Тацій, Ю. Годика, Т. Соловйова, Н. Монохіна, О. Ставицька.

Слово «конфлікт» стало вживатися з XIX ст. Сам термін «соціальний конфлікт» уперше ввів до наукового обігу німецький соціолог Г. Зіммель, який уважав конфлікт універсальним явищем, а безконфліктне суспільство недієздатним. Він стверджував, що конфлікт може стати засобом розвитку суспільства.

Англійські вчені Д. Джері та Дж. Джері під конфліктом соціальним розуміють відкриту боротьбу між індивідами чи групами в суспільстві або між державами-націями. На їхню думку, конфлікт є можливим між двома або більше людьми, соціальними групами, класами, статями, організаціями, політичними партіями, а також етнічними, расовими або релігійними колективами. Конфлікт часто виникає через конкуренцію за доступ (до) або контроль над недостатніми ресурсами або можливостями [1, с. 328].

Різновидом соціального конфлікту є юридичний конфлікт. Юридичний конфлікт як предмет наукового аналізу у вітчизняній науці став вивчатися з початку 90-х рр. минулого століття. Сутність і зміст юридичного конфлікту розкривається в аналізі ряду загальних моментів, притаманних усім формам соціальних конфліктів: будь-який соціальний конфлікт, зокрема юридичний, пов'язаний із задоволенням потреб, інтересів, цінностей індивідів; фактори, що викликають соціальний і юридичний конфлікт, є факторами суспільного розвитку.

До розуміння юридичного конфлікту немає однозначного підходу як у закордонній, так і у вітчизняній літературі.

На думку академіка В.М. Кудрявцева, юридичним конфліктом слід визнати будь-який конфлікт, у якому спір так чи інакше пов'язаний із правовими відносинами сторін (їх юридично значущими діями або станами) і, отже, суб'єкти або мотивація їхньої поведінки, або об'єкт конфлікту мають правові ознаки, а конфлікт тягне юридичні наслідки [2, с. 17].

П.А. Астахов відзначає, що юридичний конфлікт становить «відкрите протистояння між, як мінімум, двома суб'єктами права, обумовлене суперечностями їхніх юридично значимих інтересів, тягне за собою юридичні наслідки й долається за допомогою юридичних засобів і методів» [3, с. 24].

В.М. Іванов та О.В. Іванова, автори вітчизняного підручника «Юридична конфліктологія», визначають поняття юридичного конфлікту у вузькому та широкому розумінні.

Юридичний конфлікт у вузькому розумінні виникає у власне правовій сфері, має суто нормативний характер. Такий конфлікт безпосередньо пов'язаний із правовими відносинами сторін, тобто протистоянням суб'єктів права із суперечливими правовими інтересами. Юридичними є всі міждержавні, конституційні, трудові, кримінальні, а також чимало господарських, сімейних, побутових та інших конфліктів, якщо вони виникли у зв'язку із застосуванням, зміною, порушенням або тлумаченням права.

У широкому розумінні юридичний конфлікт – це будь-який соціальний конфлікт, який має хоча б один з елементів, що володіє юридичною характеристикою, і який завершується юридичним шляхом. Конфлікти частогусто мають змішаний або перехідний характер. Розпочинаючись як неправові, конфлікти можуть переростати в юридичні, наприклад, конфлікти у сім'ї, фірмі, на виробництві тощо.

Тобто далеко не кожний конфлікт є юридичним, але багато з них можуть бути ефективно вирішені за допомогою юридичних норм, інститутів, процедур. І навпаки, конфлікти, які за своїм характером мають суто юридичну природу, зовсім не обов'язково мають завершуватися юридичними способами. Інколи ефективніше спрацьовують неформальні процедури (переговори, посередництво) [4, с. 29-31].

Н. Свиридюк у своєму дисертаційному дослідженні додає, що юридичний конфлікт «здійснюється в межах певної процедури, його логічною основою є досить чітка й переконлива аргументація, а розв'язання такого конфлікту, як правило, формалізоване й санкціоноване волею держави або принципами й нормами права. Тому юридичний конфлікт у широкому розумінні – це будь-який соціальний конфлікт, що має хоча б один елемент, який характеризується юридичним змістом» [5, с. 7].

Професор А.П. Дітки вважає, що юридичним конфліктом може бути визнаний будь-який конфлікт, у якому розбіжності або взаємодія інтересів конфліктуючих сторін, засоби і способи їх дозволу мають правові ознаки або тягнуть за собою юридичні наслідки [6, с. 69].

Фахівці з юридичної конфліктології виділяють невід'ємні ознаки, елементи юридичного конфлікту: суб'єкти (учасники) конфлікту, об'єкт конфлікту; просторові параметри конфлікту; результати конфліктної взаємодії.

Учасниками конфлікту можуть бути фізичні особи (громадяни, іноземці, особи без громадянства та ін.), юридичні особи, посадові особи, органи держави, органи місцевого самоврядування та держава в цілому. Об'єкт юридичного конфлікту – суспільні відносини, що регулюються й охороняються правом (матеріальні й нематеріальні блага, інтереси). Просторові параметри юридичного конфлікту – територія, на якій відбувається конфлікт. Для того, щоб правильно оцінити роль знову долучених до конфлікту осіб, необхідно знати часові межі конфлікту (тривалість конфлікту, його початок і кінець).

Т. Худойкіна вважає, що для виникнення власне правового конфлікту в його «ідеальному» випадку необхідні такі процеси та явища: юридичний факт – передумова виникнення юридичної конфліктної ситуації; юридична конфліктна ситуація, що включає такі елементи конфлікту, як об'єкт і суб'єкт; конфліктне юридичне відношення, що означає поява суб'єктивної сторони, усвідомлення, сприйняття конфліктної ситуації суб'єктами, усвідомлення своїх інтересів та іншого суб'єкта як перешкоди до задоволення своїх інтересів; інцидент – дії, ужиті однією зі сторін для відстоювання своїх інтересів, перехідний момент до конфліктної стадії, що визначає конфлікт [7, с. 7].

Однак не всі конфлікти спочатку є юридичними. Вони стають юридичними, коли сторони вирішують їх за допомогою юридичних засобів і процедур. Прикладом може бути сімейний конфлікт, коли приймається рішення про розлучення, поділ майна, аліменти тощо. Конфлікт можна віднести до юридичного, навіть якщо він вирішується неформальними процедурами (переговори, посередництво, неформальний арбітраж).

На думку В. Мадіссона юридичним конфліктом слід визнавати таке протистояння сторін, при якому хоча б один з його елементів характеризується юридичним змістом, а завершення такого протистояння реалізується через вирішення конфлікту юридичними засобами [8, с. 40].

Науковець Кривцова В. поділяє позицію харківських дослідників про первинність і ширший об'єм поняття «правовий» щодо «юридичного», уважаючи, що будь-який юридичний конфлікт – це конфлікт правовий, але не кожен правовий конфлікт виявляє себе, інституціалізується й фіксується в юридичній формі. У науці виокремлюються «суто» правові (фактично юридичні), змішані, перехідні (соціально-правові), помилкові й імітовані конфлікти у правовідносинах. Юридичний конфлікт – найбільш цивілізована форма соціального протистояння, яке здійснюється в межах певної правової процедури. Його логічним підґрунтям є чітка й переконлива аргументація, а розв'язання, як правило, формалізоване й санкціоноване волею держави або принципами й нормами міжнародного права [9, с. 8].

Специфіка юридичного конфлікту визначається юридичними характеристиками. В.Н. Кудрявцев виділяє такі групи юридичних конфліктів:

- за галузями права: з питань цивільного, трудового, фінансового, сімейного, адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального права тощо;
- за природою відповідних правових норм: уповноважуючі, зобов'язуючі, забороняючі конфлікти;
- за системою державних правозастосовних або правоохоронних органів, тобто пов'язаних із роботою відповідних державних органів;

– за суперечливістю самого права: нормативно-правові конфлікти [2, с. 90–95].

За сферами прояву розрізняють конфлікти екологічні, міжнародні, економічні, політичні, ідеологічні, етнічні, міжнаціональні, релігійні, соціальні (у вузькому розумінні), сімейно-побутові тощо. Усі типи конфліктів мають власний зміст, який досліджується в межах відповідних галузей знань [4, с. 48].

Більшість конфліктів виникають поза юридичною сферою й лише згодом, у процесі розвитку, будучи рухливими, можуть змінити структуру конфлікту. Такого типу конфлікти прийнято називати змішаними. Так, конфлікт, що починається як сварка між сусідами, може перерости в адміністративний або в кримінальний.

Незалежно від того, у якій сфері виникає конфліктна ситуація, її підсумком обов'язково стає правова форма дозволу. Юридичний конфлікт є найбільш зрілою формою з'ясування соціальних розбіжностей у суспільстві й одночасно найбільш цивілізованою, оскільки заснований на праві й законі.

Отже, проблема будь-якого суспільства полягає в тому, щоб не допустити негативні наслідки конфлікту, використовувати його для позитивного вирішення виниклих проблем.

Таким чином, варто зазначити, що юрист повинен знати природу й причини виникнення юридичного конфлікту, уміти контролювати конфліктну ситуацію й спробувати її змінити, тим самим розв'язати конфлікт.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большой толковый социологический словарь (Collins). – Т. 1 (А–О): Пер. с англ. – М., 1999. – 544 с.
2. Кудрявцев В.Н. Юридическая конфликтология [Текст] / отв. ред. В.Н. Кудрявцев. – М.: Изд-во ИГиП РАН, 1995. – 316 с.
3. Астахов П.А. Юридические конфликты и современные формы их разрешения: теоретико-правовое исследование: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2006.
4. Иванов В.М., О.В. Иванова Юридична конфликтологія : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. [Текст] / В.М. Иванов, О.В. Иванова. – К. : МАУП, 2004. – 224 с.
5. Свиридюк Н.П. Філософсько-правові засади конфліктів у сфері професійної діяльності юриста: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 [Текст] / Н.П. Свиридюк. – Київ: нац. ун-т внутр. справ. – К., 2010. – 17 с.
6. Детков А.П. Юридический конфликт / Детков А.П. // Российский юридический журнал. – 2011. – № 5. – 64–70 с.
7. Худойкина Т.В. Юридическая конфликтология в условиях государственно-правовых и общественных преобразований в России: постановка проблемы, теоретические и социологические аспекты / Худойкина Т.В. – СибЮрВестник, 1998. – № 3. – 10 с.
8. Мадіссон В. Правова конфликтологія та юридичний конфлікт у приватних правовідносинах/ В. Мадіссон // Право України. – 2003. – № 9. – С. 39–44.
9. Кривцова В.М. Юридичний конфлікт як феномен правової дійсності: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.12 [Текст] / В.М. Кривцов. – Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2005. – 20 с.

УДК 344.3:351.86(477)

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ КАТЕГОРІЇ «ВІЙСЬКОВЕ УПРАВЛІННЯ» У МЕЖАХ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ

Мельник С. М.,

кандидат юридичних наук,
начальник військово-юридичного факультету
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

Анотація: у статті аналізуються особливості розуміння категорії «військове управління» як подається як у загальній, військовій, так і в юридичній літературі. При цьому, акцентується увага на тих підходах до військового управління, що мають місце саме у межах вітчизняної правової доктрини. Військове управління як категорія публічного права розглядається у системі організації та функціонування відносно нового для української державотворчої практики утворення – Сектору безпеки та оборони України. Крім того, військове управління та практика його реалізації у межах складових Сектору безпеки та оборони України аналізуються з урахування нового безпекового законодавства.

Ключові слова: військова служба, суб'єкти військового управління, адміністративно-правовий статус суб'єктів військового управління, сектор безпеки і оборони України.

Аннотация: в статье анализируются особенности понимания категории «военное управление» представленного как в общей, военной, так и в юридической литературе. При этом, акцентируется внимание на тех подходах к военному управлению, которые имеют место именно в рамках отечественной правовой доктрины. Военное управление как категория публичного права рассматривается в системе организации и функционирования относительно нового для украинской государственно творческой практики образования – Сектора безопасности и обороны Украины. Кроме того, военное управление и практика его реализации в рамках составляющих сектора безопасности и обороны Украины анализируется с учетом нового законодательства о национальной безопасности.

Ключевые слова: военная служба, субъекты военного управления, административно-правовой статус субъектов военного управления, сектор безопасности и обороны Украины.

Annotation: the article analyzes the peculiarities of understanding the category of «military control» presented in general, military, and legal literature. At the same time, attention is focused on those approaches to military governance that take place precisely within the framework of the domestic legal doctrine. Military administration as a category of public law is considered in the system of organization and functioning of education that is relatively new for the Ukrainian state creative practice – the Security and Defense Sector of Ukraine. In addition, the military administration and the practice of its implementation within the components of the security and defense sectors of Ukraine are analyzed in the light of the new legislation on national security.

Key words: military service, subjects of military administration, administrative and legal status of subjects of military administration, security and defense sector of Ukraine.

Організація та функціонування сектору безпеки та оборони у нинішніх умовах розвитку державності в Україні вимагає належної упорядкованості, стійкості та живучості з огляду на ті масштабні цілі, що стоять перед ним. Відповідно до частини 2 статті 12 Закону України «Про національну безпеку України», до складу сектору безпеки і оборони входять: Міністерство оборони України, Збройні Сили України, Державна спеціальна служба транспорту, Міністерство внутрішніх справ України, Національна гвардія України, Національна поліція України, Державна прикордонна служба України, Державна міграційна служба України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Служба безпеки України, Управління державної охорони України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Апарат Ради національної безпеки і оборони України, розвідувальні органи України, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику.

Як видно, сектор безпеки і оборони України, перед яким поставлено значні цілі, має доволі розгалужену структуру, в різноманітних підрозділах якого проходять службу велика кількість осіб. Саме з огляду на це, великого значення набуває питання належного військового управління всіма ланками сектору безпеки та оборони. Як правильно зазначається у соціологічній літературі, визначальною ознакою будь-якої соціальної організації виступає цільова спільність. Саме колективне спрямування на досягнення поставлених цілей викликає гостру потребу введення ієрархії та управління. При цьому, вказується на те, що соціальними ознаками організації є:

- 1) організація створюється як інструмент вирішення спільних задач, засіб досягнення спільних цілей;
- 2) організація складається як людська спільність, специфічна соціальність, тобто сукупність соціальних груп, статусів, норм, відносин лідерства, єдності або конфліктності між різними суб'єктами або група осіб, що сформовано у межах організацій;
- 3) організація об'єктивується як сформована структура зв'язків та норм, що детерміновані адміністративними та

культурними факторами.

У межах соціологічного аналізу соціальних організацій вказується на те, що однією з основних проблем їх функціонування виступає управління, ієрархія та забезпечення цілісності [1, с. 431]. Особливого значення набуває ця проблематика для функціонування сектору безпеки і оборони у напрямі забезпечення національної безпеки та оборони держави, у межах якого значення людського фактору залишається доволі високим.

Крім того, процеси реформування Збройних Сил України, інших військових формувань вимагають відповідного удосконалення процесів військового управління та тих суб'єктів, що його реалізують. С. Ю. Поляков не випадково звертає увагу на те, що ефективне функціонування усієї воєнної організації держави у напрямі виконання покладених на неї завдань напряму залежить від результативності реформування кожної з її складових і особливо – реформування системи управління. Саме тому особливості управління Збройними Силами України складають в умовах сьогодення особливий науковий інтерес [2, с. 191]. Також у юридичній літературі звертається увага на важливість й необхідність військового управління і на локальному рівні. Так, І. О. Остапенко пише, що без військового управління гарнізон не може досягти успіху. При відсутності управління в гарнізоні, загальногарнізонні заходи за участю військ будуть здійснюватися не на належному рівні, не досягнуть бажаного результату, а окремі, навіть, узагалі не відбудуться [3, с. 62]. Ми вважаємо, що за відсутності військового управління на будь-якому рівні може виникнути колапс відповідних систем, що потягне за собою тяжкі та у деяких випадках, навіть трагічні наслідки.

На сьогоднішній момент у межах правової доктрини сформовано міцний пласт найрізноманітніших підходів до розуміння державного управління. У той же час, проблематиці військового управління як різновиду державного управління у юридичній літературі уваги приділяється не достатньо. Крім того, як стверджується у літературі, незважаючи на досить широке вживання категорії “військове управління” в законодавчих актах, єдиного розуміння суті цього поняття і загальноприйнятого його визначення на сьогодні не існує. У названих документах говориться про органи військового управління, їх повноваження та основні функції, але саме військове управління як поняття не розкривається. При цьому наведена військово-юридична категорія подається у таких контекстах як:

- державне і військове управління;
- керівництво воєнною організацією держави;
- керівництво у сфері воєнної безпеки;
- керівництво Збройними Силами України»;
- управління застосуванням Збройних Сил України;
- оперативне і адміністративне управління, тощо.

Такий стан речей вимагає додаткових досліджень та коментарів. У зв'язку з цим, абсолютно очевидно, що без науково обґрунтованого визначення, єдиного підходу до складових частин (галузей) військового управління говорити про повноцінне розуміння цього терміну неможливо [4, с. 269].

Виходячи з того, що військове управління хоч і є доволі специфічним, але все одно є видом державного управління, то з огляду на це варто проаналізувати характерні риси та специфіку державного управління як виду соціального управління. Передусім, варто встановити, що являє собою управління як таке. Які аспекти можуть бути виявлені у його розумінні. З цього приводу необхідно звернутися до тлумачних та енциклопедичних словників.

У першу чергу, слід вказати на те, що тлумачний словник української мови за редакцією В. С. Калашникова розуміє слово управляти як виконувати, завершувати якусь роботу, надавати кому-небудь належного вигляду, задовольняти його потреби, доводити до ладу; спрямовувати рух, діяльність, хід, роботу чого-небудь, керувати [5, с. 834].

У свою чергу, радянський енциклопедичний словник указує на те, що термін “управління” слід розглядати як елемент, функцію організованих систем різноманітної природи (біологічних, соціальних, технічних), що забезпечує збереження їх певної структури, підтримання режиму діяльності, реалізацію їх програм та цілей. Соціальне управління – вплив на суспільство з метою його упорядкування, збереження якостей, специфіки, удосконалення та розвитку [6, с. 1400]. Дійсно, важливим аспектом у розумінні управління виступає те, що у його межах відбувається вплив на відповідні сфери соціального життя з метою їх збереження, удосконалення та розвитку, упорядкування відповідних сфер суспільних відносин, підтримання у належному стані відповідних об'єктів, досягнення відповідних цілей, які стоять перед відповідними соціальними та іншими системами, спрямування розвитку таких систем, задоволення потреб тих суб'єктів, які цього вимагають.

Що стосується самого терміну «вплив», то під ним в управлінській літературі розуміють будь-яку поведінку одного індивіда, що вносить зміни у поведінку, відносини, відчуття тощо іншого індивіда [7, с. 99]. Разом із тим, слід особливо підкреслити, що у межах військового управління такий вплив повинен бути представлений не будь-якою поведінкою суб'єкта військового управління, а саме поведінкою правомірною.

Слово «управління» також подається й у спеціальних словниках. Так, під ним військовий енциклопедичний словник розуміє:

- управління бойовими засобами;
- управління військового коменданта;
- управління повітряним рухом;
- управління військами;
- управління космічними апаратами;
- управління вогнем;
- управління вогнем військ протиповітряної оборони;
- управління ракетою.

Як видно, це словник, виданий за часів Радянського Союзу, серед різноманітних видів технічного управління у воєнній сфері називає також і управління військами, яке є управлінням соціальним та державним. Проте названий

словник не розкриває терміну «управління військами», на його специфіку не вказує.

Варто зазначити, що у сучасній військовій літературі використовується інший підхід. Зокрема, вказується на те, що військове управління можна розглядати у трьох аспектах:

- 1) управління військовослужбовцями;
- 2) управління бойовими засобами (зброєю) як процес відпрацювання та передавання відповідних впливів, що здійснюють керівний вплив, таких як команди або сигнали з метою найефективнішого використання наявних бойових засобів;
- 3) управління військами (силами) як така діяльність командування (командири, начальники тощо), штабів, інших органів військового управління, спрямовану на підтримку постійної бойової готовності військ (сил), підготовку операцій, різноманітних бойових дій, а також управління військами (силами) при виконанні поставлених перед ними задач [8, с. 13].

Як видно, у сучасній військовій науці акцент поступово зміщується з технічного управління та переходить до площини соціального управління, а більш конкретно до такого різновиду державного управління як військове управління. Разом із тим, є не зовсім зрозумілим підхід, відповідно до якого авторами здійснюється виокремлення управління військовослужбовцями та управління військами (силами). Адже, останні складаються з військовослужбовців, а відповідно здійснюючи управління військами (силами) здійснюється управління військовослужбовцями. Крім того, управління військами саме і здійснюється безпосередньо через конкретних військовослужбовців, або через всіх військовослужбовців об'єднаних у категорію особовий склад. На наш погляд, не варто виокремлювати названі два види управління.

Що стосується домінування у науковій та навчальній літературі радянського періоду технічного управління над управлінням соціальним у військовій сфері, то автори навчального посібника «Основи військового управління» за редакцією С. Ю. Полякова називають такі причини: по-перше, у радянські часи, за умов адміністративно-командної системи управління військова наука зовсім не розглядала військового управління людьми (військовослужбовцями), оскільки у той час вважалося, що управління членами будь-яких організацій, у тому числі й самими організаціями займаються виключно партійні організації і, по-друге, за часів соціалізму наука управління людьми у будь-яких організаціях, а також кібернетика були оголошені комуністичною партією як керівною структурою суспільства «лженауками».

При цьому автори вважають, що в сучасних умовах розвитку Збройних Сил України та інших військових формувань у їхніх структурах заборонена діяльність політичних партій. За цих умов вся відповідальність за управління членами військової організації повністю покладена на командирів. До того ж, управляти людьми в сучасних умовах переходу економіки України на ринкові відносини з домінуванням демократичних принципів процес управління став набагато складнішим, чи за умов адміністративно-командної системи [8, с. 14].

З цим твердженням варто погодитися з огляду на те, що сучасні умови демократизації суспільно-політичного життя, які не могли обійти й сферу військового управління, суттєвим чином вплинули на процес такого управління, створили нові проблеми, які в сучасних умовах доводиться постійно вирішувати. Наприклад, постало питання унормування грошового забезпечення військовослужбовців, яке держава повинна урівноважити з доходами громадян, що зумовлені ринком праці та її оплатою.

У зв'язку з цим, не випадково, пункт 1 статті 9 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» встановлює, що держава гарантує військовослужбовцям достатнє матеріальне, грошове та інші види забезпечення в обсязі, що не лише повинно відповідати умовам військової служби, але й стимулювати закріплення кваліфікованих військових кадрів. Очевидним є те, що для того, щоб кваліфіковані військові кадри не звільнилися з військової служби та не пішли працювати в інші сфери, їх слід забезпечувати на належному рівні відповідними видами забезпечення.

Крім того, як приклад, зміни умов військового управління у порівнянні з радянським періодом можна навести звуження дисциплінарної практики командирів. Йдеться про позбавлення у незалежній Україні з огляду на сучасні конституційні вимоги та демократизацію державного та суспільного життя командирів права командирів (начальників) накладати дисциплінарне стягнення у вигляді тримання на гауптвахті військовослужбовців. Зрозуміло, що такі новації не могли не відбитися на військовому управлінні.

Соціологічна наука приділяє значну увагу дослідженню питань соціального управління. О. І. Пригожин указує на те, що центральним ланцюгом у механізмі функціонування соціальних організацій виступає управління. При цьому проблематику такого управління складають різні актуальні аспекти такі як взаємозв'язок формальної та неформальної структури, відносини «керівництво-підлеглі», участь виконавців у відпрацюванні спільних рішень, поєднання особистих, групових та загальноорганізаційних цілей, оцінка керівників, адаптація персоналу [1, с. 441].

Слід звернути увагу на те, що всі наведені вище аспекти є характерними й для військового управління. Серед них можна навести навіть такий аспект, пов'язаний з поєднанням формальних та неформальних відносин. Цей аспект в умовах військового управління, яке за своєю природою є доволі жорстко формалізованим, не може бути виключеним. У соціологічній літературі вказується на те, що формалізація ніколи не може собою всі організаційні відносини. Саме тому, поруч з формальними відносинами, завжди існують неформальні відносини, які представлені соціально-психологічною організацією як системою міжособистісних відносин, що сформувалися стихійно [1, с. 436].

У свою чергу, С. Ю. Поляков та В. С. Полікашин аналізуючи комунікацію як єдину функцію управління військовою організацією, звертали увагу на те, що до її видів можна віднести неформальні комунікації. При цьому канал неформальних комунікацій можна називати каналом поширення чуток. Чутки ходять скрізь, де люди можуть збиратися групами. Каналами чуток інформація передається набагато швидше, ніж каналами неформального повідомлення. Приписувана чуткам репутація неточної інформації зберігається й на сьогоднішній день. Проте дослідження показують, що інформація, передана каналами неформального повідомлення, тобто чутками, частіше

виявляється точною, а не перекрученою. Автори, навіть наводять конкретні приклади використання інформації, переданої через неформальні канали у межах військового управління: інформація про майбутнє скорочення військовослужбовців, про введення додаткових заходів покарання за порушення військової дисципліни, про зміну в організаційній структурі, про майбутні переміщення та підвищення конкретних військовослужбовців та інші приклади [8, с. 114].

Таким чином, можна констатувати, що військове управління, яке є доволі формалізованим та процесуально регламентованим, має цілу низку неформальних проявів. Деякі з них не сприяють нормальній роботі суб'єктів військового управління з виконання тих задач, що на них покладено, наприклад, чутки, за допомогою яких поширюються апатичні або, навіть, панічні настрої серед військовослужбовців. Деякі з них здійснюють нейтральний вплив на процес військового управління, а деякі сприяють діяльності суб'єктів військового управління, підтримують військове управління у досягненні відповідних цілей, наприклад, добрі міжособистісні стосунки командира та підлеглих, або ситуація, коли командир (начальник) виступає не лише формальним, але й не формальним лідером колективу. Разом із тим, незважаючи на поліваріантність неформальної складової у структурі військового управління, вона залишається однією з характерних ознак останнього.

На останок слід зазначити, що у межах сучасної правової доктрини категорія "військове управління" поки що не отримала відповідного висвітлення, а значна кількість питань, пов'язаних з належною організацією військового управління у сфері юриспруденції залишається відкритою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Социология. Основы общей теории: учебник для вузов / отв. ред. академик РАН Г. В. Осипов, действительный член РАЕН Л. Н. Москвичев. – М. : Издательство НОРМА-ИНФРА М), 2002. – 912 с.
2. Поляков С.Ю. Деякі особливості управління Збройними Силами України на сучасному етапі розвитку Української держави / С.Ю. Поляков // Науковий вісник Ужгородського національного ун-ту. Серія «Право». – Вип. 20. – Ч. 1. – Т. 3. – 2012. – С. 191-194.
3. Остапенко І. О. Адміністративно-правовий статус начальника військового гарнізону в Україні / Інна Олегівна Остапенко. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. К. – 2018. – С. 62.
4. Поляков С. Ю. Деякі аспекти визначення категорії «військове управління» та його складових частин / С. Ю. Поляков // Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил, 2010, випуск 4(26). – С. 269-271.
5. Тлумачний словник української мови : Понад 12500 статей (близько 40000 слів) / За ред. д-ра філологічних наук, проф. В. С. Калашникова. – 2-ге вид., випр. і доп. – Х. : Прапор, 2006. – 992 с.
6. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – 4-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – 2400 с.
7. Основи військового управління : навч. посіб. / С. Ю. Поляков, А. І. Куртов, В. С. Полікашін та ін. ; за заг. ред. С. Ю. Полякова. – Х. : НУ ЮАУ, 2014. – 344 с.
8. Основи військового управління : навч. посіб. / С. Ю. Поляков, А. І. Куртов, В. С. Полікашін та ін. ; за заг. ред. С. Ю. Полякова. – Х. : НУ ЮАУ, 2014. – 344 с.
9. Основи військового управління : навч. посіб. / М. М. Тищенко, В. В. Богущкий, Є. І. Григоренко ; за заг. ред. М. М. Тищенко. – 2-ге вид., перероб. та доп. – Х. : Юрайт, 2017. – 360 с.
10. Григоренко Є. І. Конституційні засади проходження військової служби громадянами України: проблеми теорії та практики : монографія / Є. І. Григоренко. – Х. : Право, 2010. – 280 с.

УДК 342.951:364.3

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ЗМІ

Закриницька В. О.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: у статті досліджено особливості організації і нормативно-правового забезпечення органів управління у сфері ЗМІ в історичній ретроспективі. Представлено аналіз державних спроб структуризації ЗМІ.

Ключові слова: засоби масової інформації, масова інформація, інформаційна політика, право масової інформації.

Аннотация: в статье исследованы особенности организации и нормативно-правового обеспечения органов управления в сфере СМИ в исторической ретроспективе. Представлен анализ государственных попыток структуризации СМИ.

Ключевые слова: средства массовой информации, массовая информация, информационная политика, право массовой информации.

Annotation: the article examines the features of the organization and regulatory support of government bodies in the media in a historical retrospective. The analysis of state attempts to structure the media is presented.

Key words: mass media, mass information, information policy, mass media law.

Перш ніж перейти до розкриття особливостей сучасної системи управління у сфері ЗМІ визначення основних шляхів її вдосконалення, необхідно звернутись до історичного досвіду формування і розвитку цієї системи. Аналіз особливостей організації і нормативно-правового забезпечення у визначеній сфері в історичній ретроспективі має безумовний науковий інтерес і практичне значення. Такий аналіз дає можливість простежити основні тенденції розвитку ЗМІ, зрозуміти сутність організаційно-правових проблем, що виникли в процесі розвитку, дозволяє використати або врахувати позитивні здобутки та запобігти прорахункам, що мали місце в минулому.

Важливого значення для дослідження проблем, пов'язаних із історичним розвитком ЗМІ, його організації й особливостей нормативно-правового забезпечення, становлять наукові праці таких як Савостіна А.А., Бельський К.С., Козлов Ю.М., Кудрявцев М.А. М.Р. Зезина, В.П. Мельников, П.І. Ніщерегнич, П.Д. Павленок, М.В. Фіров, Є.І. Холостова та ін. В більшості проведених досліджень, що висвітлення названими вченими питань є певною мірою епізодичним, в контексті інших питань, їх розкриття має переважно оглядовий характер.

Звернемо увагу на те, що з 1703 Петро I видав Іменний Указ про заснування газети «Ведомости» [1, с. 50]. Зазначалось, що державним установам необхідно було надавати в газету інформацію про свою діяльність для подальшої публікації. Тим самим зробили спробу обмежити свободу слова і запобігти зловживанню друкованим словом шляхом встановлення контролю над випуском газети.

Законодавство про ЗМІ за часів правління Павла I розвивалося в першу чергу як «цензурне». У 1797 році він наказує, що книги, котрі здаються сумнівними, представляти на розгляд Раді його імператорської величності. Решта цензури надавалась на розгляд третьому департаменту Сенату. Так створюється нова цензурна інстанція – література підлягає безпосередньому нагляду уряду. Павло I організовує цензурні установи у всіх портових містах. Пізніше він забороняє ввезення з-за кордону друкованих видань і музичних нот.

Вивчення й аналіз дореволюційних і сучасних наукових джерел з даної проблематики дає можливість зробити висновок, що зародження елементів управління з боку держави розвитком ЗМІ з періоду царського правління. Особливий розвиток цей процес отримує в період правління Олександра I, коли у 1804 р був прийнятий Статут про цензуру, який зберігав попередні норми, але дозволяв тлумачити спірні питання у вигідному для автора світлі. Недотримання вимог Статуту переслідувалося в судовому порядку. За часи правління Миколи I в 1826 р ввів новий статут про цензуру, який отримав назву «чавунний». На відміну від Статуту 1804 р в ньому було заборонено пропускати до друку текст, який можна було тлумачити неоднозначно, позначати точками місця, звідки цензорами була викреслена частина тексту.

Не можна обійти увагою і те, що у 30-і рр. вводиться ряд додаткових обмежень в області друкованого слова. З 1832 р дозволу на нові видання може видавати тільки цар. У 1836 р міністр освіти Уваров видає циркуляр про те, що «уявлення про дозвіл нових періодичних видань на деякий час забороняється» [1, с. 51].

Пізніше в 1865 р був прийнятий перший закон про пресу «Тимчасові правила про друк». За своїм змістом реформа друку була ліберальною, була скасована попередня цензура для журналів і газет, книг обсягом понад 10 друкованих аркушів. Загальний нагляд за періодичною пресою передавався з Міністерства освіти в Міністерство внутрішніх справ. Встановлювалась відповідальність друку перед судом. У 1882 р було введено нові «Тимчасові правила», затвердили повний адміністративний контроль над пресою. Нараді чотирьох міністрів було надано право припиняти видання будь-якого періодичного органу, позбавити видавців і редакторів продовжувати діяльність, якщо вона буде визнана «шкідливою».

Інтерес для дослідження представляє спеціальний указ від 24 листопада 1905 р., який декларував усунення адміністративного втручання в справи преси, відновлювався порядок судової відповідальності за порушення у пресі. Разом з тим, головне управління у справах друку при МВС і поліції мало право конфіскувати номери, призупиняти видання, закривати друкарні. Війна 1914 внесла істотні корективи в положення друку. З самого початку військових дій урядом була введена військова цензура, яка поширювалася на всі фронтові і прифронтові губернії. Діяльність військових кореспондентів була строго регламентована.

За радянські часи ЗМІ починає формуватися на абсолютно нових засадах, зокрема були закриті всі контрреволюційні газети, а їх друкарні були реквізовані і передані більшовицьким виданням. Одним з перших декретів Ради Народних Комісарів був Декрет про друк від 27 жовтня 1917 Декрет встановлював порядок закриття тих органів преси, які закликають до відкритого спротиву або непокорі Робітників і Селянському уряду, сіють смуту, закликають до діянь явно злочинного характеру. Пізніше 21 листопада був підписаний другий важливий документ в галузі засобів масової інформації – «Декрет про введення державної монополії на оголошення». Це означало, що всі видання недержавного типу позбавлялися доходів і, відповідно, можливості існування. А вже 10 лютого 1918 був затверджений «Декрет при революційному трибуналі друку», за яким «злочини і проступки проти народу, що здійснюються шляхом використання друку», надходили у відання Революційного трибуналу друку. 3 квітня 1918 була прийнята «Постанова Президії ВЦВК про обов'язок газет друкувати всі декрети і розпорядження ВЦВК і РНК, а також розпорядження і накази місцевих Рад».

Після прийняття Конституції РРФСР 1918 р у вітчизняній правовій системі друку розглядалась виключно з класових позицій. ЗМІ повинні були виконувати роль колективного агітатора і організатора. У цих умовах законодавче оформлення відносин преси з державою і суспільством не було в інтересах правлячої партії.

Правда, Декрет РНК РРФСР про пресу від 27 жовтня (9 листопада) 1917 р, який носив характер відвертої політичної репресії (на підставі цього акта до кінця року були закриті 92 газети), містив обіцянку: «Коли новий порядок зміниться, всякі адміністративні впливи на друк будуть припинені; для неї буде встановлена повна свобода в межах відповідальності перед судом згідно найширшому і прогресивному в цьому відношенні закону». Однак обіцяний декретом нормативний акт зміг з'явитися лише в 1990 році. Попередні спроби створення радянського закону про пресу були безрезультатні. Всі вони націлювалися виключно на законодавче оформлення ролі преси як засобу масової інформації та пропаганди (СМП), а отже, були приречені. Соціальна природа пропаганди така, що вона не тільки не потребує, але і не піддається правовому регулюванню – навіть в тоталітарній державі [2, с. 211].

Вивчення й аналіз сучасних наукових джерел з даної проблематики дає можливість зробити висновок, що у кінці ХХ – на початку ХХІ століття розвиток наукової думки, що стрімко зростав у всіх галузях науки, особливо розвивався у сфері історії, літератури, публіцистики, правознавства. Щодо засобів масової інформації, а саме адміністративно-правового регулювання цієї сфери на той час приділялось недостатньо уваги. Цьому передували, як зазначає В.М. Бебик, такі історико-політичні причини державного устрою того часу так званого Союзу Радянських Соціалістичних республік [3, с. 7].

Після того, як пройшов ХХ з'їзд КПРС як перехід від епохи культу особи до епохи вільного будівництва комунізму, у 1956 році відбувся ХХ з'їзд КПРС, на якому тодішній політичний лідер СРСР М. С. Хрущов у своїй доповіді викрив культ особи Сталіна, засудив репресії та інші перегиби в партійній політиці сталінських часів. Ця подія спричинила за собою великі суспільні звершення, що розпочалися зі змін в політичному житті громадян, а також у роботі тогочасних ЗМІ [4, с. 51-52]. Друковані ЗМІ, радіо та телебачення в II половині 50-х рр. ХХ століття почали більш вірогідно висвітлювати реальний стан в державі, до складу якої тоді належала республіка Україна, УРСР. При цьому, як і раніше, тогочасні засоби масової інформації залишалися під диктатом адміністративно-командного управління верхівки СРСР. І сама галузь журналістики, як і література, наука, прагнула звільнення від колишніх штампів, але в той же час створювала нові, як і раніше, прикрашаючи дійсність, затушовуючи дійсні факти, що невігідно характеризували життя і політику соціалістичної партії в державі, продовжувала маніпулювати свідомістю народу. Панував культ особистості, а курс партії та її рішення трактувались і розглядались як єдино правильні [4, с. 52].

В той же час відбуваються деякі зміни у структурі ЗМІ, а саме виникають нові видання. Збільшується кількість суб'єктів ЗМІ [4, с. 54]. Так, в означений нами вище історичний період (середина і початок 2 половини ХХ ст.) виникають нові центральні суспільно-політичні та літературні журнали: «Питання історії КПРС», «Партійне життя», «Агітатор» та деякі інші. У 1960 році в СРСР видається вже 4 тисячі найменувань журналів, газет тоді ж виходило близько 3 тисяч, передплата на які диктувалась згори і була фактично обов'язковою. У 60-70-і рр. ХХ століття кількість газет і журналів в СРСР постійно зростала. Збільшувалися і тиражі. Періодика видавалася на 57 мовах народів СРСР і світу. Окремою є постанова ЦК КПРС від 18 вересня 1962 року «Про підвищення дієвості виступів радянської преси» [5, с. 12].

З 1953 року управлінням діяльністю друкованих ЗМІ займався відділ видавництва і поліграфічної промисловості Управління культури Виконкому Краснодарського крайового Ради депутатів трудящих. У 1964 році воно було перетворено Управління по друку Виконавчого комітету Краснодарського крайового Ради депутатів трудящих. Останнє несло відповідальність за зміст матеріалів преси, а також займався технічним забезпеченням її діяльності [6, с. 21].

Крайовий комітет по телебаченню і радіомовленню керував 44 редакціями районного радіомовлення і підкорявся Комітету радіоінформації при Раді міністрів СРСР. У підпорядкуванні комітету перебувало 73 радіовузла різних відомств (колгоспів, радгоспів, МТС).

Законодавство стосовно засобів масової інформації в радянський період можна охарактеризувати тим, що у 1950-60-і роки ЦК КПРС прийняло ряд постанов, що стосуються діяльності регулювання засобів масової інформації: «Про підвищення дієвості виступів радянської преси» (1953); «Про порядок вирішення на видання багатотиражних

газет і про зміну назв місцевих газет» (1956); «Про поліпшення освітлення в радянській пресі і по радіо життя соціалістичних країн» (1958); «Про поліпшення керівництва масовим рухом робочих і сільських кореспондентів радянській пресі» (1958); «Про подальший розвиток громадських почав в радянській пресі і радіо» (1960); «Про поліпшення радянського радіомовлення» (1960); «Про подальший розвиток радянського телебачення» (1960); «Про заходи щодо подальшого поліпшення роботи радіомовлення і телебачення» (1962); «Про підвищення дієвості виступів радянській пресі» (1963); «Про організацію державного комітету Ради міністрів СРСР з питань преси» (1963); «Про поліпшення інформації на радіо» (1964); «Про навчально-освітній програмі телебачення» (1965); «Про поліпшення роботи з розгляду листів і організації прийому трудящих» (1967) [7, с. 36]. Ці постанови були прийняті для впорядкування роботи засобів масової інформації у відповідності до вимог правлячої комуністичної партії в той період.

На самому початку перебудови Закон СРСР про пресу потрапив в план законопроектних робіт на XII п'ятирічку. Це було пов'язано з тими зобов'язаннями, які прийняв на себе СРСР, підписавши Підсумковий документ віденської зустрічі держав – учасниць НБСЕ (нині – ОБСЄ): «дозволяти окремим особам, установам та організаціям з повагою до прав на інтелектуальну власність, включаючи авторське право, отримувати, володіти, відтворювати і поширювати інформаційні матеріали всякого роду» [7, с. 37].

Первісна версія офіційного проекту закону про пресу сформувалася в апараті ЦК КПРС на рубежі 1986-1987 рр. Тоталітарна сутність концепції законопроекту найбільш яскраво проявилася в закріпленні основних завдань преси: «мобілізація трудящих на вирішення завдань всебічного вдосконалення соціалістичного суспільства», «вміла і дохідлива пропаганда марксистсько-ленінських ідей, формування в масах комуністичного світогляду», «роз'яснення завдань і цілей радянського суспільства, миролюбної зовнішньої політики СРСР, показ досягнень радянської держави і країн соціалістичної співдружності» та ін. Побудований таким чином проект не міг розраховувати на підтримку розтривоженого в той час процесами демократизації суспільства [8, с. 34].

Вже починаючи з середини липня 1988 року, альтернативу офіційному проекту склав ініціативний авторський проект, розроблений трьома вченими-юристами Ю.М. Батуриним, М.А. Федотовим і М.Л. Ентіним. Концептуальна основа авторського проекту була принципово іншою: безумовне заборона цензури, визнання за громадянами і трудовими колективами права засновувати ЗМІ, забезпечення професійної та економічної незалежності редакцій, детальна регламентація здійснення права на інформацію і статусу журналіста, захист джерел довірчої інформації і т. д. [2, с. 22].

12 червня 1990 був прийнятий Закон СРСР «Про пресу та інші засоби масової інформації». Ухвалення його слід приймати за відправну точку становлення і розвитку російського законодавства про ЗМІ. 1 серпня 1990 Закон про пресу вступив в силу. І з цього моменту все більше і більше стала прояснюватися вбивча для тоталітарної системи сила даного правового акту [10, с. 295].

Аналіз особливостей організації і нормативно-правового забезпечення у визначеній сфері в історичній ретроспективі має безумовний науковий інтерес і практичне значення. Такий аналіз дає можливість простежити основні тенденції розвитку, дозволяє використати або врахувати позитивні здобутки та запобігти прорахункам, що мали місце в минулому.

Як ми вже зазначили вище, в радянський період головним суб'єктом масової комунікації, засобів масової інформації був ЦК КПРС. Існували інші суб'єкти (наприклад, видавці), але всі вони перебували в чітко визначених умовах, позначених лінією правлячої партії та керівними партійно-радянськими документами. У суспільно-політичній пресі існував жорсткий централізм.

У 90-х роках ХХ ст., після проголошення незалежності України, почався етап реформування ЗМІ як базової засади розбудови демократичного суспільства. На початку 1990-х рр., після проголошення Незалежності та прийняття «Закону України про друковані засоби масової інформації» у 1993 році, українські засоби масової інформації отримали можливість більш вільної діяльності. Але вже до виборів у Верховну Раду 1995 р. і президентськими у 1996 р. утворилися фінансово-промислові групи, відбувалося зрощення бізнесу і влади, які стали будувати нову систему управління і контролю діяльності ЗМІ. Досяг успіху в цьому, перш за все, великий бізнес. Утворилися медіахолдинги і організовані ними інформаційні війни до дефолту 1998 р. і в період виборів 1999 р [11, с. 12].

Що ж до тенденцій сьогоденних адміністративно-правових відносин у сфері ЗМІ, то на відміну від старої жорсткої системи державного управління пресою нинішня система є більш гнучкою. Приміром, якщо в радянський період поняття «опозиція» взагалі не могло існувати, то сьогодні в країні існують опозиційні видання різних напрямків [12, с. 11].

З 2000 р., як зазначає В. Селіванов у своїй роботі «Парадокси свободи і демократії» [13, с. 22] в керуванні пресою починається новий етап. Виконавча влада взяла цей процес під свій контроль, ставши засновниками суб'єктів ЗМІ. Сам по собі цей процес керування може зміцнювати адміністративну систему управління, вирішувати проблеми збереження єдності і цілісності країни, формувати загальнонаціональні інтереси, удосконалювати систему ЗМІ і т.д. Тобто, говорячи про позитив чи негатив у цій справі, треба виходити з того, який саме тип держави (демократичний) став утворюватись в останні п'ять-сім років.

Сьогодні ситуація у суспільно-правових відносинах держави та ЗМІ в юридичній площині є зовсім іншою. Кожен із суб'єктів, що собою організують комунікацію, за законом є повністю самостійним і економічно незалежним, визначає інформаційну політику сам. Але фактично набуває обрисів інша конструкція управління пресою. Крім законодавчих актів існують всілякі адміністративні інструкції та приписи, реально регулюють діяльність ЗМІ.

Таким чином, п'ять елементів формування державної системи знаходять історичне підтвердження з ХVІІІ ст. Історичний розвиток за радянських часів підтвердив факт існування системи управління, яка базувалася на виключно державницьких засадах. Становлення національної системи за період незалежності України. Право з боку держави

визначається конституційно, приймається значна кількість законів як загально характеру, так і безпосередньо стосовно ЗМІ та їх окремих категорій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Комаровський В.С. Державна служба у ЗМІ – В.: Изд-во ВГУ, 2003. – 120 с.
2. Березин В.М. Теория массовой коммуникации. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 466 с.
3. Белл Д. Соціальні рамки інформаційного суспільства // У кн.: Нова технократична хвиля на Заході. – М.: Прогрес, 1986. – Хвиля на Заході. – М.: Прогресивність і впливовість
4. Бебик В. М. Незалежна преса в умовах переходу суспільства до демократії // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №6. – С. 7 – 8.
5. Паславський І. І. ЗМІ в політичній системі демократичного суспільства // Зб. праць каф. укр. преси. – Вип. 2. – Львів. – 1996. – С. 49 – 56.
6. Даниленко В. Спроба «соціалізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955–1965 pp.). К, 2007, с.12
7. Власенко А. СМК в сучасному світі. – К., 1990, с.21.
8. Грищенко О. М. Інформаційне суспільство і цілі державної політики // Вісник. – Журналістика. – Випуск 9. – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2001.
9. Кулиев И.О. Информационное обеспечение деятельности органов местного самоуправления (муниципалитетов) в сфере правопорядка. – М., 2002. – С. 26-27.
10. Бачило И. Л. Информационное право - 3-е изд., - М. : Издательство Юрайт, 2013. – 564 с.
11. Рябкало В. А., Валевський О. Л. Пріоритети державної політики у формуванні інформаційної сфери та забезпечення свободи слова // Шляхи формування громадянського суспільства в Україні. Забезпечення права людини на свободу слова та інформацію. – Харків – 2001. – С. 9 – 14 .
12. Суспільна думка і влада: механізм впливу / Під ред. А.А. Ручки. – К. 2011.
13. Селиванов В. Парадокси свободи і демократії // Віче, 2000. – № 12., с. 22.

УДК 342.951:342.51(477)

МІСЦЕ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ В СИСТЕМІ ЗАГАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Пилаєва В. М.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач
кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено визначенню місця транспарентності в системі загальних принципів діяльності органів виконавчої влади в Україні. Автором встановлено зв'язок та співвідношення транспарентності з іншими загальними принципами діяльності органів виконавчої влади. Обґрунтовано авторський підхід щодо необхідності включення транспарентності до структури загальних принципів діяльності органів виконавчої влади в Україні.

Ключові слова: система, структура, принцип, органи виконавчої влади, загальні принципи діяльності органів виконавчої влади, транспарентність.

Аннотация: статья посвящена определению места транспарентности в системе общих принципов деятельности органов исполнительной власти в Украине. Автором определена связь та соотношение транспарентности с другими общими принципами деятельности органов исполнительной власти. Обоснован авторский подход к необходимости включения транспарентности в структуру общих принципов деятельности органов исполнительной власти в Украине.

Ключевые слова: система, структура, принцип, органы исполнительной власти, общие принципы деятельности органов исполнительной власти, транспарентность.

Annotation: the article defines the place of transparency in the system of general principles of the executive power activities in Ukraine. The author establishes connection and correlation between transparency and other principles of the executive power activities. The author's approach to the necessity of including transparency into the structure of general principles of the executive power activities in Ukraine is substantiated.

Key words: system, structure, principle, bodies of executive power, general principles of executive power activities, transparency.

Включення того чи іншого принципу до конкретної системи здійснюється на основі виявлення наявності конкретного взаємозв'язку та взаємного впливу, які чинять один на одного принципи. Тобто наявність безпосередньої чи опосередкованої взаєморегуляції між конкретними принципами вирішує питання включення

принципу до конкретної системи принципів, а характер такої взаєморегуляції визначає місце принципу в ієрархічній структурі даної системи.

За посередництвом системи кожен принцип має власне місце та разом з тим виражає свою індивідуальність. Система визначає межі, способи та інші прояви конкретної реалізації принципів. У свою чергу, повне розкриття змісту та потенціалу принципу транспарентності в діяльності органів виконавчої влади можливо лише в рамках та з урахуванням його системних зв'язків та залежностей з іншими принципами, які включені в систему.

Система – це сукупність елементів, що характеризується структурою, зв'язками та функціями, які забезпечують її цілеспрямований розвиток як цілого [1]. Разом з тим, існує кілька варіантів визначення поняття «система» залежно від того, яке базове поняття покладено в його основу. Такими поняттями можуть бути «цілісність», «сукупність», «множина». Р. Ешбі, В.М. Садовський, О. Раппопорт та інші вважають «системою» певну частину світу, яку можна описати як деяку множину змінних [2]. О.О. Богданов розглядав її як організоване ціле [3]. А.І. Уйюмов розуміє «систему» як протилежне хаосу, дезорганізації та безладу [4]. Згідно з Ю.І. Черняком, система – це відображення у свідомості суб'єкта (дослідника, спостерігача) властивостей об'єктів та їх відношень у вирішенні завдання дослідження, пізнання [5]. У найбільш загальному вигляді система – це об'єднана сукупність закономірно пов'язаних один з одним елементів [1].

Характерними ознаками систем виступають такі: система – це сукупність елементів; елементи поєднані один з одним зв'язками, які значно міцніші порівняно зі зв'язками цих елементів з об'єктами навколишнього середовища; вона характеризується організацією, яка відрізняє її від навколишнього середовища з його високою ентропією; система є цілісним утворенням, тому що для неї характерні інтегровані властивості, які не збігаються з властивостями суми елементів, а також відрізняються від властивостей окремих елементів; обмеженість – система відокремлена від навколишнього середовища; взаємозалежність із навколишнім середовищем – система формує й виявляє свої якості в процесі взаємодії із середовищем; структурність – поведінка системи зумовлена не стільки особливостями окремих елементів, скільки властивостями її структури; множинність описів – складність системи зумовлює множинність її описів [1].

У свою чергу, для визначення сутності поняття «система», необхідно розуміти її співвідношення з категорією «структура». Структура (від лат. *structura* – побудова, розташування, порядок) – загальний, відносно стійкий, змінний у просторі й часі спосіб взаємозв'язку елементів системи та їх відносин. Структура – це внутрішня характеристика організації системи, що виступає об'єднуючою формою стійких взаємозв'язків між її елементами, а також законів таких взаємозв'язків. Вона визначає функціональну складову системи, характер її поведінки, форми взаємодії тощо. Крім того структура відображає форму розташування елементів системи та характер взаємодії її сторін і властивостей. Вона є результатом руху елементів, наслідком їхньої організації, упорядкування, і в цьому сенсі вона виступає як закон взаємозв'язку, відображення внутрішньої логіки побудови системи [1]. Традиційно структура розглядається як статична характеристика системи.

У сукупності елементи й підсистеми називають компонентами системи. Поділ системи на окремі елементи й підсистеми залежить від мети й конкретних завдань дослідження. Співвідношення між компонентами системи, які між собою тісно взаємопов'язані, взаємозалежні та взаємообумовлені, називають зв'язком, який в свою чергу характеризує чинники виникнення й збереження цілісності та властивостей системи. Структурні зв'язки є відносно незалежними від елементів і можуть виступати як інваріант під час переходу від однієї системи до іншої, переносячи закономірності, виявлені й відбиті у структурі однієї з них, на інші.

Характеризуючи систему принципів діяльності органів виконавчої влади необхідно відмітити, що згідно з класифікацією системоутворюючих факторів, вона є: по-перше, за своєю природою інтелектуальною системою, за засобом існування вона абстрактна, детермінована, бо її поведінка є визначеною, за своїм походженням вона штучна; по-друге, за рівнем побудови: багатоелементна, відкрита, ієрархічна, організована, складна та стільникова, бо характеризується розгалуженими зв'язками, множиною шляхів проходження інформації; по-третє, за рівнем функціонування: поліфункціональна, рівноважна, одноцільова, ефективна та результативна; по-четверте, за рівнем розвитку: адаптивна, динамічна, стабільна, неорганічна, перехідна.

Система принципів діяльності органів виконавчої влади формує теоретико-методологічну основу функціональної системи виконавчої влади та структурно складається із загальних, спеціальних та окремих принципів.

Говорячи про транспарентність як комплексний принцип, що категоріально поєднує в собі елементи прозорості, відкритості, гласності, підзвітності, спрощення мови адміністрування та права доступу до публічної інформації, ми обґрунтовуємо позицію включення його до системи загальних принципів діяльності органів виконавчої влади в Україні. Та спираючись на правове поле дослідження особливостей та проблемних питань класифікації принципів діяльності органів виконавчої влади в Україні, до переліку загальних принципів пропонуємо відносити: верховенство права, законність, пріоритет прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина, пропорційність, правову визначеність, транспарентність, підзвітність, ефективність, відповідальність та професіоналізм.

Включення транспарентності до ланки загальних принципів діяльності органів виконавчої влади в Україні викликана низкою чинників, до яких ми відносимо:

становлення транспарентності як комплексного принципу діяльності органів виконавчої влади бере свої витоки із доктрини загальних принципів права, конституційних положень, принципів адміністративного права та принципів державного управління;

транспарентності є самостійним елементом системи європейських принципів «належного врядування» та «доброї адміністрації»;

регулятивний вплив транспарентності як принципу пронизує всі форми діяльності органів виконавчої влади;

виходячи із змісту та значення принципу транспарентності, він забезпечує формування тісних взаємозв'язків з іншими загальними принципами діяльності органів виконавчої влади та закладає основи для формування принципів нижчого порядку (спеціальних та окремих) в системі принципів діяльності органів виконавчої влади в Україні.

Визначення місця транспарентності в системі принципів діяльності органів виконавчої влади, з одного боку, обумовлене внутрішньою та зовнішньою цінністю принципу та, з іншого, існуванням зв'язків транспарентності та інших принципів діяльності органів виконавчої влади, характеру співвідношення між ними. Пропонуємо зосередити увагу, на дослідженні взаємного впливу та зв'язків між названими нами загальними принципами діяльності органів виконавчої влади та транспарентністю.

Між принципами транспарентності та верховенства права існує тісний взаємозв'язок, відповідно до якого принцип транспарентності є одним із чинників, які покликані забезпечувати реалізацію верховенства права в державі. Враховуючи, що одним з головних елементів забезпечення принципу верховенства права є дотримання цього принципу всім органами державної влади та окремо органами виконавчої влади при виконанні покладених на них законами завдань та функцій, інструментами транспарентності, через які здійснюється забезпечення верховенства права є: 1) гласність, яка вимагає публічного прийняття законів, з метою забезпечення дотримання встановленого правопорядку усіма членами суспільства; 2) доступ до публічної інформації – першоосновою якого визначається доступ до законів, що їх видають органи державної влади, крім того важливим аспектом дотримання вимог норм законів самими органами влади є можливість громадян вчасно та повно отримувати доступ до іншої публічної інформації про діяльність органів виконавчої влади, яку вони проводять з метою реалізації всіх функцій, які покладені на них Конституцією та законами; 3) відкритість: реалізація права на участь у формуванні політики держави за посередництвом участі у виборах та референдумах, а також можливості бути обраним до органів державної влади, забезпечує утвердження демократичних засад у суспільстві та правотворчості держави, а, отже, й гарантує забезпечення принципу верховенства права; 4) підзвітність, яка забезпечує участь у прийнятті рішень і, таким чином, дозволяє захищати права та враховувати інтереси кожного громадянина; 5) спрощення мови адміністрування: забезпечує дотримання процедурної транспарентності та робить правозастосовчу діяльність органів виконавчої влади зрозумілою та прозорою для всіх членів суспільства.

Перспективи підвищення легітимності та демократизації виконавчої гілки влади в Україні на пряму пов'язані з тим, в якій мірі діяльність її органів відповідає вимогам принципу законності. Принцип законності, висувуючи вимогу обов'язкового закріплення принципу транспарентності на рівні закону, допомагає встановити єдине розуміння сутності, змісту та окреслює чіткі межі транспарентності, а отже гарантує забезпечення процесу реалізації принципу транспарентності. З іншого боку, принцип транспарентності, створює умови доступу громадськості до публічної інформації та забезпечує проведення громадського контролю за діяльністю посадових осіб органів виконавчої влади на відповідність вимогам принципу законності

Між принципами транспарентності та дотримання пріоритету прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина в діяльності органів виконавчої влади існує тісний зв'язок. Головним призначенням виконавчої гілки влади є служіння народу, виконання законів та формування зовнішньої та внутрішньої політики держави таким чином, щоб це в першу чергу забезпечувало реалізацію та дотримання прав, свобод та інтересів громадян. Крім того, транспарентність будучи комплексним принципом, деталізує та забезпечує дотримання у діяльності органів виконавчої влади комплексу прав громадян на участь в управлінні державними та громадськими справами.

Взаємозв'язок транспарентності з принципом пропорційності виявляється в тому, що останній формує чіткі обмеження відкритості, гласності та доступу до публічної інформації. Поряд з обов'язком державних службовців сприяти утвердженню інформаційних прав та свобод громадян, які визначені Конституцією та входять до невід'ємних політичних прав особи, на них покладено також обов'язок захисту національної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я населення. Отже, посадова особа наділена повноваженнями правомірно відмовити в оприлюдненні або наданні публічної інформації громадянам, за умови, коли ця інформація пройшла трискладовий тест: 1) є такою, що має відношення до легітимної мети, передбаченої законом; 2) її оприлюднення загрожує спричиненням суттєвої шкоди легітимній меті; 3) шкода, яка заподіюється легітимній меті є вагомішою, ніж суспільний інтерес в отриманні інформації.

Як принцип транспарентності, так і принцип визначеності покликані виконувати спільну функцію по гарантуванню зрозумілості та передбачуваності усієї діяльності органів виконавчої влади для суспільства. З поміж іншого, визначеність знаходить свій прояв через забезпечення транспарентністю достовірності, зрозумілості, однозначності, об'єктивності, повноти, надійності, доступності та прозорості в діяльності органів виконавчої влади.

Принцип підконтрольності є принципом «зворотного зв'язку», обов'язком органів виконавчої влади підпорядковуватися зовнішньому та внутрішньому контролю за їх діяльністю з боку громадськості. Зрозуміло, що саме транспарентність є ключовим засобом забезпечення внутрішньої підзвітності органів виконавчої влади. Громадський контроль за діяльністю органів виконавчої влади, як інструмент реалізації транспарентності на практиці, виступає основним засобом забезпечення внутрішньої громадської підзвітності посадових осіб.

Зовнішня цінність транспарентності полягає в тому, що даний принцип покликаний забезпечувати ефективність усього процесу публічного управління, що здійснюється за допомогою гарантування та формування системи засобів реалізації права доступу до публічної інформації, прозорості та відкритості в діяльності органів виконавчої влади, та можливості отримання державними посадовцями зворотного відгуку та оцінки суспільством їх дій та прийнятих рішень.

Принцип відповідальності в діяльності органів виконавчої влади в Україні встановлює обов'язок нести юридичну, політичну, соціальну відповідальність за прийняті ними рішення, дії чи бездіяльність. Підґрунтям соціальної відповідальності посадовців органів виконавчої влади є невідповідність мандату довіри перед суспільством, який формується, у свою чергу, за допомогою реалізації елементів комплексного принципу

транспарентності. Соціальна довіра громадськості до влади формується виходячи із представленої публічної інформації та висвітлення діяльності органів виконавчої влади; із розуміння суспільством власного впливу на представників влади, їх підзвітності, відповідальності; готовності влади реагувати на суспільні запити.

Професіоналізм по відношенню до транспарентності полягає в тому, що покладає на посадових осіб органів виконавчої влади обов'язок дотримання законодавчо встановленої процедури надання громадянам доступу до публічної інформації, доступу до проходження державної служби, забезпечення проведення заходів громадського контролю, тощо.

По відношенню до спеціальних та окремих принципів діяльності органів виконавчої влади транспарентність, будучи принципом загального порядку, виконує функцію загального регулятора. Будуючи загальні норми в галузі забезпечення відкритості, прозорості та гласності усієї діяльності органів виконавчої влади, транспарентність закладає основні приписи, які є обов'язковими для врахування при формуванні певних елементів систем спеціальних та окремих принципів діяльності органів виконавчої влади. З іншого боку, спеціальні та окремі принципи діяльності органів виконавчої влади, в яких деталізуються положення принципу транспарентності, покликані забезпечити дотримання цього принципу на всіх рівнях формування та реалізації органами виконавчої влади, покладених на них функцій та повноважень.

Так приклад, серед групи спеціальних принципів правотворчої діяльності органів виконавчої влади, принципами, які були сформовані на основі та на виконання принципу транспарентності можна назвати принцип ясності і зрозумілості мови акту для його адресатів, в якому деталізовано елемент спрощення мови адміністрування. Звертаючись до ланки окремих принципів діяльності органів виконавчої влади, можна виділити принципи прийняття управлінських рішень тісно пов'язані із транспарентністю: принцип хороших рішень, принцип повноти, цінності, достовірності, точності, актуальності, оперативності та доступності управлінської інформації, яка використовується при прийнятті управлінських рішень, тощо.

Проаналізувавши співвідношення принципу транспарентності з іншими принципами діяльності органів виконавчої влади на всіх рівнях системи, приходимо до висновку, що принцип транспарентності є загальним принципом права та органічно посідає своє місце в системі загальних принципів діяльності органів виконавчої влади. У свою чергу, на прикладі дослідження співвідношення принципу транспарентності та інших принципів діяльності органів виконавчої влади, можемо стверджувати, що наявність тісних взаємозв'язків та взаємовпливів між загальними принципами, а також деталізація положень загальних принципів у принципах спеціальних та окремих, говорить про існування єдиної та цілісної системи принципів діяльності органів виконавчої влади, яка має послідовну ієрархічну структуру.

Отже, принципи діяльності органів виконавчої влади утворюють систему, в якій існують у взаємозв'язку та взаємодоповненні. Виявлення та врахування взаємних впливів принципу транспарентності з іншими принципами визначає його місце в системі та його значення для регулювання діяльності органів виконавчої влади. Крім того, дослідження системи та системних зв'язків між принципами дозволяє більш детально вивчити саме поняття діяльності органів виконавчої влади в Україні, відокремити певні блоки в системі діяльності органів виконавчої влади, та досліджувати їх на відповідність принципу транспарентності, що в свою чергу є чинником вдосконалення та розвитку усієї діяльності органів виконавчої влади в державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія державного управління [Текст]: В 8 т. Т. 4 / Ю. В. Ковбасюк – К.: НАДУ, 2011. – 469 с.
2. Садовский В. Н. Основания общей теории систем. Логико-методологический анализ / В. Н. Садовский. – М. : Наука, 1974. – 280с.
3. Богданов А. А. Всеобщая организационная наука (тектология) / А. А. Богданов. – М. : [б. и.], 1965. – 240 с.
4. Уёмов А. И. Системный подход и общая теория систем / А. И. Уёмов. – М. : Мысль, 1978. – 272 с.
5. Черняк Ю. И. Системный анализ в управлении экономикой / Ю. И. Черняк. – М. : Экономика, 1975. – 193 с.

УДК 342.922:343.35

**ЩОДО ПОРЯДКУ ПРОВЕДЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПЕРЕВІРОК КАНДИДАТІВ
НА ЗАЙНЯТТЯ ПОСАД В ОРГАНАХ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ**

Хабарова Т. В.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри державно-
правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: стаття присвячена розгляду процесуальної форми такого антикорупційного заходу як спеціальна перевірка кандидатів на зайняття посад в органах публічної влади. Окреслено негативний вплив корупції, що зумовлює запровадження спеціальної перевірки відповідних суб'єктів, охарактеризовано чотири стадії проведення спеціальної перевірки, а також проаналізовано дії учасників даного провадження.

Ключові слова: корупція, спеціальна перевірка, корупційний ризик.

Аннотация: статья посвящена рассмотрению процессуальной формы такого антикоррупционного мероприятия как специальная проверка кандидатов на занятие должностей в органах публичной власти. Описано негативное влияние коррупции, которое обуславливает введение специальной проверки соответствующих субъектов, охарактеризованы четыре стадии проведения специальной проверки, а также проанализированы действия участников данного производства.

Ключевые слова: коррупция, специальная проверка, коррупционный риск.

Annotation: the article is devoted to the consideration of the procedural form of such anti-corruption measure as a special check of candidates for positions in public authorities. Outlines the negative impact of corruption, which results in the introduction of a special verification of the relevant subjects, describes the four stages of the special check, and analyzes the actions of participants in this proceeding.

Key words: corruption, special check, corruption risk.

Сьогодні ефективна діяльність органів публічної влади є запорукою належного розвитку суспільства й функціонування нашої держави. Важливою умовою досягнення такої ефективності являється залучення професійних управлінців. Залежно від того, наскільки обґрунтовано й компетентно вирішене питання стосовно вимог до кандидатів на посади в органах публічної влади, переважно залежить і якість здійснення функцій держави.

Разом з тим, засадою, що зумовлює належний рівень діяльності владних суб'єктів й одним із заходів запобігання корупції є спеціальна перевірка осіб, що претендують на зайняття посад, які передбачають зайняття відповідального чи особливо відповідального становища, й також посад з підвищеним корупційним ризиком.

На превеликий жаль, відсутність чесності й схильність посадових осіб до порушення антикорупційного законодавства зумовлює корумпованість усього державного апарату [7, с. 47].

Корупція безпосередньо впливає на формування органів публічної влади. Це відбувається, головним чином, шляхом плати за призначення на посаду. Доволі часто кадрові рішення в органах публічної влади приймаються формально, адже фактично все вирішено поза владними структурами [2, с. 92-93].

З огляду на те, що діяльність органів публічної влади повинна спиратися на компетентність, моральність, суворе дотримання та законність такої діяльності [4, с. 102], проведення спеціальної перевірки, як антикорупційного заходу, слід вважати обов'язковою умовою відбору, за наслідками якої посади в органах публічної влади займатимуть досвідчені, добросовісні й найбільш освічені особи, спроможні сумлінно і неупереджено здійснювати функції держави.

Однією з важливих умов забезпечення належного проведення спеціальної перевірки, на наш погляд, є встановлення чіткої процесуальної форми здійснення спеціальної перевірки кандидатів на посади в органах публічної влади.

На нашу думку, підґрунтям процесуальної форми являються чітко виражені стадії здійснення вказаного заходу. Досліджуючи положення Закону України «Про запобігання корупції», а також «Порядку проведення спеціальної перевірки стосовно осіб, які претендують на зайняття посад, які передбачають зайняття відповідального або особливо відповідального становища, та посад з підвищеним корупційним ризиком», можна виокремити чотири самостійні стадії реалізації спеціальної перевірки кандидатів на посади, серед них, зокрема:

- перша стадія – початкова, зміст якої характеризується подачею встановленого законодавством переліку документів, які засвідчують відомості про особу й яка розпочинається із надання кандидатом на посаду письмової згоди на проведення спеціальної перевірки;

- друга стадія становить собою перевірку інформації про особу-кандидата, метою цієї стадії є встановлення достовірності змісту відомостей про особу-кандидата на посаду;

- третя стадія – зміст якої полягає у прийнятті рішення за наслідками проведення спеціальної перевірки щодо прийняття чи відмови у прийнятті особи на посаду, а також щодо застосування правових заходів впливу у випадку виявлення факту подання особою-кандидатом на посаду підроблених документів чи недостовірних відомостей;

- четверта стадія (факультативна) – стадія оскарження кандидатом на посаду рішення про відмову у зайнятті посади.

Кожна із наведених стадій характеризується наявністю відповідних завдань, здійсненням правових й організаційних дій, а також прийняттям управлінських рішень.

Тож, повертаючись до з'ясування змісту стадій проведення спеціальної перевірки кандидатів на посади в органах публічної влади відзначимо, що згідно положенням законодавства про запобігання корупції, *перша стадія провадження спеціальної перевірки* розпочинається з моменту надання письмової згоди особою, яка претендує на зайняття посади в органі публічної влади. Саме надання письмової згоди можна вважати початком проведення спеціальної перевірки, адже в разі ненадання особою згоди на проведення спеціальної перевірки, питання відносно її призначення на посаду не розглядається.

Зазначимо, що наявністю певних особливостей характеризується проведення спеціальної перевірки кандидатів на посади в органах місцевого самоврядування, перевірка щодо яких проводиться безпосередньо місцевою радою після їх призначення або затвердження на відповідні посади. Тож, з метою проведення спеціальної перевірки, такі особи у триденний строк від дня призначення або затвердження подають до органу місцевого самоврядування передбачений у чинному антикорупційному законодавстві перелік документів. У випадку ненадання особою у передбачений строк згоди на проведення спеціальної перевірки чи встановлення за результатами її проведення фактів, що являються підставою відмови у призначенні або затвердженні на посаді, її повноваження на відповідній посаді достроково припиняються без припинення повноважень депутата ради. Така особа звільняється з відповідної посади без прийняття рішення радою [5].

Для провадження спеціальної перевірки особа, що претендує на зайняття посади, одночасно із поданням згоди на проведення спеціальної перевірки особисто надає до відповідного органу наступний перелік документів, серед яких:

- автобіографія кандидата на посаду;
- копія паспорта громадянина України;
- копії документів про освіту, наявні вчені звання й наукові ступені;
- медична довідка про стан здоров'я кандидата на посаду;
- копія військового квитка або посвідчення військовослужбовця;
- довідка про допуск до державної таємниці.

Окрім наведеного переліку документів, кандидат на посаду, також подає до Національного агентства з питань запобігання корупції, декларацію особи, уповноваженої на реалізацію функцій держави або місцевого самоврядування. Та, на наш погляд, список перелічених документів має також доповнюватися довідкою, в якій містяться відомості про членів сім'ї кандидата на посаду, його неповнолітніх дітей, осіб, які знаходяться під його опікою або піклуванням, найближчого кола родичів й батьків другого із подружжя кандидата на посаду, із зазначенням прізвища, імені, по батькові, адреси місця постійного проживання, дати й місця народження, громадянства, місця роботи або навчання, посади. Якщо зазначені особи не працюють, має зазначитися їх попереднє місце роботи [8]. Інформація про родинні зв'язки й місце роботи зазначених осіб забезпечить керівнику органу, на посаду в якому претендує особа своєчасно вживати необхідні заходи з метою недопущення порушення норм законодавства про запобігання корупції щодо обмеження спільної роботи близьких осіб й урегулювання конфлікту інтересів.

Після одержання письмової згоди від кандидата на посаду про проведення спеціальної перевірки орган, на посаду у якому претендує особа, не пізніше наступного дня направляє до відповідних органів державної влади, до компетенції яких віднесено перевірку відомостей про кандидата на посаду, запит.

Термін проведення спеціальної перевірки не може перевищувати двадцяти п'яти календарних днів від дня надання кандидатом на посаду згоди про проведення щодо нього спеціальної перевірки.

Відомості за запитом про результати проведення спеціальної перевірки, підписані керівником органу або його заступником, який провів перевірку, протягом семи днів від дня надходження запиту подається до органу, що його направив.

Друга стадія здійснення спеціальної перевірки полягає у з'ясуванні достовірності змісту наданих для перевірки відомостей про кандидата на посаду. Слід зауважити, що ця стадія відзначається залученням значного кола уповноважених суб'єктів й багатоманітністю правових документів-відповідей на запит.

Для уповноважених суб'єктів на цій стадії спеціальної перевірки безпосереднім об'єктом діяльності являється інформація, яка стосується біографії кандидата на посаду.

До переліку таких відомостей, згідно Закону України «Про запобігання корупції», належать:

- відомості щодо фактів притягнення кандидата на посаду до кримінальної відповідальності, зокрема й за корупційні правопорушення, а також відомостей відносно наявності у цієї особи судимості, її зняття й погашення;
- відомості щодо факту притягнення кандидата на посаду до адміністративної відповідальності за правопорушення, пов'язані із корупцією;

Зазначимо, що перевірка відомостей про притягнення особи, яка претендує на зайняття посади в органі публічної влади до відповідальності є особливо важливою, адже особи, схильні до вчинення протиправної поведінки не можуть управляти суспільством, це мають бути лише законслухняні громадяни, які здійснюють свої повноваження виключно на підставі й у межах закону.

- відомості щодо достовірності, поданої у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування інформації. Метою цього заходу є безпосереднє порівняння доходів й витрат кандидата на посаду в органі публічної влади до та, головне, під час перебування на відповідній посаді.

- відомості щодо існування у кандидата на посаду корпоративних прав. Перевірка зазначених відомостей має ідентичну мету, що й перевірка змісту декларацій, а також, на нашу думку, сприяє можливості виявити існування у кандидата на посаду в органі публічної влади потенційного конфлікту інтересів [1, с. 14-15].

- відомості про стан здоров'я (зокрема, щодо перебування особи на обліку у наркологічних або психоневрологічних закладах охорони здоров'я), відомості про освіту кандидата на посаду, про наявність наукового ступеня, або вченого звання. Зазначимо, що інформація про стан здоров'я кандидата на посаду та його освіту є досить важливою з огляду на неприпустимість прийняття на посаду в органі публічної влади недієздатної особи або особи, освітній рівень чи досвід якої, не відповідають вимогам посади [1, с. 15]. В цілому, відомості про стан здоров'я кандидата на посаду не можуть становити конфіденційну інформацію, не можуть бути її приватними інтересами, а також не презумують втручання в сферу його особистого життя [3, с. 13-14].

- відомості щодо відношення особи до військового обов'язку;

- відомості щодо наявності у кандидата на посаду допуску до державної таємниці, у разі якщо цього вимагає посада.

Друга стадія проведення спеціальної перевірки завершується наданням уповноваженим органом відповіді на запит.

Третя стадія проведення спеціальної перевірки полягає у прийнятті на підставі одержаних результатів перевірки рішення про призначення кандидата на посаду або про відмову у його призначенні на відповідну посаду, пов'язану з виконанням функцій місцевого самоврядування або держави.

За результатами спеціальної перевірки відомостей про кандидата на посаду в органі публічної влади орган (посадова особа), на посаду в якому претендує особа, складає відповідну довідку. У Довідці про результати спеціальної перевірки, у тому числі, зазначаються: особисті дані кандидата на посаду, перелік документів на підставі яких здійснювалась спеціальна перевірка, найменування органу, у якому особа претендує зайняти посаду, найменування органів, до яких направлялися запити для проведення спеціальної перевірки, а також відомості стосовно виявлення або невиявлення інформації, що перешкоджає зайняттю особою окремої посади. Довідка про результати проведення спеціальної перевірки підписується керівником відповідного структурного підрозділу органу публічної влади [5].

Варто також зазначити, що особі, яка претендує на зайняття посади в органі публічної влади може бути відмовлено у такому призначенні в наступних випадках:

- невідповідності кандидата на посаду визначеним чинним законодавством вимогам посади;

- виявлення за результатами проведення спеціальної перевірки розбіжностей у відомостях про особу, надання особою недостовірних відомостей про себе, а також встановлення факту подання нею підроблених документів. В останньому випадку особа, уповноважена на проведення спеціальної перевірки, яка виявила факт підроблення документів протягом трьох робочих днів повідомляє про це правоохоронні органи.

Особа, відносно якої за результатами проведення спеціальної перевірки встановлено факти, що є підставою відмови у призначенні на посаду, визнається такою, що не пройшла спеціальну перевірку.

Важливо відзначити, що окрім рішення про прийняття особи на посаду чи відмови у прийнятті, уповноваженим суб'єктом також можуть застосовуватися й інші заходи правового характеру.

Зокрема, у разі встановлення за результатами проведення спеціальної перевірки невідповідностей або розбіжностей у наданих кандидатом на посаду автобіографії чи то декларації особи, уповноваженої на виконання функцій місцевого самоврядування або держави, посадовою особою, яка організовує спеціальну перевірку, надається можливість кандидату на посаду протягом п'яти робочих днів подати письмове пояснення за цим фактом й усунути розбіжності. У випадку ж перевірки й розгляду вищезазначених пояснень кандидата на посаду про факт подання ним підроблених документів чи неправдивих відомостей орган, який здійснює призначення на цю посаду, повідомляє про виявлений факт правоохоронні органи й відмовляє у призначенні на посаду [6].

Четвертою й завершальною стадією здійснення спеціальної перевірки на посади в органах публічної влади є стадія оскарження кандидатом на посаду рішення щодо відмови у зайнятті посади. Ця стадія є факультативною. Вона полягає в тому, що особа, щодо якої було проведено спеціальну перевірку, після ознайомлення зі змістом довідки про результати спеціальної перевірки й у разі незгоди із зазначеними в ній результатами, має право у письмовій формі подати відповідному органу публічної влади особисті зауваження. Надані зауваження підлягають розгляду протягом семи від дня надходження. Рішення за результатами спеціальної перевірки щодо відмови у призначенні на посаду також може бути оскаржене до суду.

Таким чином, охарактеризувавши процедуру проведення спеціальної перевірки кандидатів на зайняття посад в органах публічної влади зазначимо про її формальний й поверхневий характер. Однією з проблем, яка супроводжує здійснення такого антикорупційного заходу, й залишається на сьогодні не вирішеною є приховування кандидатами на посади в органах публічної влади окремих фактів власної біографії, які можуть виявитися підставою відмови у призначенні чи обранні на посаду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Банчук О. Запобігання і протидія корупції в органах місцевого самоврядування. Київ, 2012. 92 с.
2. Гвоздецький В. Д. Організаційно-правові засади запобігання і протидії корупції в Україні. Київ, 2011. 592 с.
3. Демський Е. Про деякі питання процедурного забезпечення заходів запобігання й протидії корупції // Віче. 2012. № 4. С. 11-14.

4. Погорецький М. А. Попередження корупційних діянь: організаційно-правові аспекти. Відповідальність посадових осіб за корупційну діяльність // Збірник матеріалів міжнародного науково-практичного семінару. Харків, 2003. 312 с.
5. Порядок проведення спеціальної перевірки стосовно осіб, які претендують на зайняття посад, які передбачають зайняття відповідального або особливо відповідального становища, та посад з підвищеним корупційним ризиком відповідального становища, та посад з підвищеним корупційним ризиком : Порядок від 25.03.2015 № 171 URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/171-2015-%D0%BF> (дата звернення 11.11.2018).
6. Про запобігання корупції: Закон України від 14. жовтня 2014 № 1700-VII // Відомості Верховної Ради. 2014. № 49. ст. 2056.
7. Савчук О. П., Бабич В. Л., Бабич В. А. Корупція: багатоаспектність явища. Ірпінь, 2009. 68 с.
8. Умови проведення конкурсу на зайняття вакантних посад суддів касаційних судів у складі Верховного Суду : URL <http://vkksu.gov.ua/ua/konkurs-do-wierchownogo-sudu/dokument1/umowi-prowiedieniia-konkursu-na-zajniattia-wakantnich-posad-suddiw-kasacijnich-sudiw-u-skladi-wierchownogo-sudu-/> (дата звернення 11.11.2018).

УДК 346.62:336.27(477)

ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ДЕРЖАВНИХ ТА МІСЦЕВИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ

Плотнікова К. О.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено розгляду та удосконаленню питання щодо бюджетних запозичень. Зроблено детальний аналіз бюджетних запозичень на державному та місцевому рівнях. На підставі дослідження законодавства та наукової літератури визначено структуру державної заборгованості та використання позики у бюджетній діяльності. Запропоновано дієві шляхи подолання фінансових проблем регіонів.

Ключові слова: бюджетні запозичення, позика, фінансування бюджету, місцеві бюджети, доходи, видатки, державний борг, фінансова заборгованість.

Аннотация: статья посвящена рассмотрению и совершенствованию вопроса касающегося бюджетных заимствований. Проведен детальный анализ бюджетных заимствований на государственном и местном уровнях. На основании исследования законодательства и научной литературы определена структура государственной задолженности и использования займа в бюджетной деятельности. Предложены действенные пути разрешения финансовых проблем регионов.

Ключевые слова: бюджетные заимствования, заем, финансирование бюджета, местные бюджеты, доходы, расходы, государственный долг, финансовая задолженность.

Annotation: the article is devoted to the consideration and improvement of the issue of budget borrowing. A detailed analysis of budget borrowing at the state and local levels. On the basis of a study of legislation and scientific literature, the structure of public debt and the use of a loan in budgetary activity are determined. Proposed effective ways to resolve the financial problems of the regions.

Key words: budget borrowings, loan, financing of the budget, local budgets, revenues, incomes, public debt, financial debt.

Вкрай перспективними для наукового аналізу є проблеми публічних запозичень. Актуальність даного питання полягає в тому, що воно розглядається як на державному рівні, так і на місцевому. Якщо на рівні Державного бюджету інститут Державної позики вже є більш менш розроблений та сформований, то на рівні місцевих бюджетів не має єдиного підходу щодо запозичень. На сьогодні не доцільно говорити про остаточне вирішення проблеми бюджетних запозичень, оскільки цьому передують багато факторів. По-перше, неоднозначними є підходи до суб'єктного складу відповідних правовідносин; по-друге, співвідношення процедур запозичення із стадіями бюджетного процесу; по-третє, специфіка процедур отримання та повернення запозичень; по-четверте, співвідношення позикових коштів та бюджетних доходів.

Вчений Чвалюк підкреслює, що, «аналізуючи надходження до державного бюджету, що не є його доходами (не доходні надходження), необхідно визначити статус таких бюджетно-фінансових механізмів, як державне зобов'язання та державний борг, співвідношення використаних у законодавчій базі категорій фінансування бюджету, надходжень до бюджету, бюджетних запозичень» [20, с. 125]. Досить складно сприймається останнє твердження. По-перше, поняття статусу, як сукупність прав та обов'язків може застосовуватись до характеристики суб'єкта правовідносин. Що автор має на увазі під статусом бюджетно-фінансового механізму, зрозуміти не можна. По-друге,

і така конструкція, як «фінансово-бюджетний механізм» не відображає змісту поняття, а свідчить про певне дублювання. Бюджетний механізм є складовою фінансового механізму, саме тому акцент на бюджетному аспекті тут зовсім не обов'язковий.

Визначаючи фінансування бюджету як надходження та витрати у зв'язку із зміною обсягу боргу, а також зміною залишку готівкових коштів бюджетів, які використовуються для покриття різниці між доходами та видатками законодавець розподіляє надходження до бюджету на доходи бюджету та кошти, що залучені в результаті взяття боргових зобов'язань [2, ст. 2]. Фінансування бюджетів здійснюється відповідно до статей 14, 18 Бюджетного кодексу України. Здійснюється це за рахунок джерел, що мінімізує розмір дефіциту бюджетів та до яких відносяться внутрішні й зовнішні запозичення. А. М. Чвалюк робить висновок про те, що внутрішні та зовнішні державні запозичення є основними формами недохідних надходжень до бюджету [20, с. 126]. Трохи нижче він ще раз підкреслює, що «...слід дійти висновку, що державні запозичення є основною формою фінансування Державного бюджету України як недохідного формування» [20, с. 141]. Навряд чи такий висновок є остаточним. Важко уявити, куди можуть надходити подібні запозичення, окрім дохідних частин бюджету, і що мається на увазі під недохідними надходженнями до державного бюджету. Бюджет поєднує дохідну та видаткову частину. Якщо кошти надходять не в дохідну частину, тоді йдеться про спрямування їх до видаткової частини бюджету, але це нонсенс. Крім того, складно погодитись і з принциповим розмежуванням доходів бюджету та коштів, на яке посилається автор, аналізуючи ст. 2 Бюджетного кодексу України. Доходи бюджету і є коштами.

А. М. Чвалюк стверджує, що бюджетні державні запозичення та державний борг «співвідносяться між собою як процес та результат. Процедура та система державних запозичень є складовими бюджетного процесу та можуть бути проаналізовані виходячи із чинних класифікацій державного боргу» [18, с. 54; 19, с. 61]. Не можна погодитись з такою думкою автора через те, що бюджетні державні запозичення не можуть бути процесом. Це така ж матеріальна категорія, як і державний борг. Здійснення бюджетно-державних запозичень, дійсно, можна розглядати як певний процес або процедуру, але не навпаки. Також не можна погодитись і з тим, що процедура та система державних запозичень є складовими бюджетного процесу. Законодавець визначає бюджетний процес як регламентований бюджетним законодавством процес складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання, а також контролю за дотриманням бюджетного законодавства [2, п. 10 ч. 1 ст. 2]. Іншими словами, бюджетний процес охоплює стадії появи та виконання акта про бюджет, тож державні запозичення не можуть розглядатися як окрема складова цього процесу. Зважаючи на зазначене, варто схилитись до позиції І. Б. Заверухи, яка, підкреслюючи, що в основі змісту державного боргу є бюджетні запозичення, звертає увагу на те, що не всі боргові зобов'язання держави виникли і виникають на підставі здійснення бюджетних запозичень [6, с. 224]. Дійсно, державний борг доцільно аналізувати як сукупність боргових зобов'язань уряду. До того ж, законодавець визначає державний борг як загальну суму боргових зобов'язань держави з повернення отриманих та непогашених кредитів (позик) станом на звітну дату, що виникають внаслідок державного запозичення [2, п. 20 ч. 1 ст. 2].

Досліджуючи структуру державної заборгованості, деякі науковці виділяють такі, умовно кажучи, види: фінансова заборгованість (боргові зобов'язання держави, що виникли в результаті запозичення кредитних ресурсів); адміністративну заборгованість (грошові зобов'язання, що пов'язані та залежать від поточної бюджетної політики); імовірні боргові зобов'язання (зобов'язання державних органів при наданні визначених фінансових гарантій) [5, с. 13; 21, с. 15]. На підставі зазначеного вище варто сказати про відсутність єдиного критерію при такій диференціації. До того ж незрозуміло використання такого поняття, як фінансова заборгованість. Не можна заборгувати фінанси, можна заборгувати грошима або коштами. Вбачається, що, такою ж загадковою є конструкція адміністративної заборгованості, яку взагалі не використовує чинне бюджетне законодавство.

Аналізуючи проблему бюджетних запозичень, принципово важливим є розмежування внутрішніх та зовнішніх джерел їх реалізації. Виходити треба з природи законодавчих актів, якими мають закріплюватися відповідні процедури. Зовнішнє запозичення забезпечується нормами на межі національного та наднаціонального законодавства, тоді як внутрішнє запозичення забезпечується реалізацією норм чинного внутрішнього законодавства України. Зовнішнє запозичення впорядковується на межі фінансового, фінансово-правового та міжнародно-правового регулювання. В той же час для внутрішніх запозичень не лише достатньо норм закону, але і в значній кількості випадків, припустимих для делегування закону, врегулювання позичання даного виду через підзаконні акти.

Принципово різні підходи закладає законодавець до можливості використання позики у сфері бюджетної діяльності. Як вже було зазначено, на рівні Державного бюджету інститут Державної позики є більш розроблений та сформований, на відміну від місцевих бюджетів, де не встановлено єдиного підходу щодо запозичень. Якщо розглядати це питання на місцевому рівні, то варто зазначити, що залучення фінансових ресурсів для здійснення власної політики займає провідне місце в діяльності органів місцевого самоврядування.

При цьому важливо враховувати принципове розмежування та виокремлення в системі місцевих бюджетів місцевого самоврядування. Справа в тому, що саме останні види бюджетів пов'язуються із певним майном, яке може забезпечити територіальним громадам виконання бюджетних показників. Законодавством закріплена можливість місцевих Рад або інших органів місцевого самоврядування (за делегування відповідного повноваження місцевою Радою) щодо випуску місцевої позики, лотереї, цінних паперів, отримання позички на покриття тимчасових касових розривів. Обов'язковою умовою такого запозичення є погашення його до кінця бюджетного року [14, ст. 70]. Можливість прийняття місцевих бюджетів з дефіцитом, який покривається за рахунок запозичень, закріплено і бюджетним законодавством [2, ст. 16-18]. Але при цьому законодавець встановлює граничний термін – до трьох місяців та – обов'язкову умову погашення подібного запозичення у межах зазначеного бюджетного періоду.

Інститут місцевих позик має виключну роль щодо економічної забезпеченості регіонів. Багатьма науковцями розглядається питання запозичень на місцевому рівні. Так, Г. Алімурзаєв замість місцевих податків та зборів пропонує запровадити таку категорію як «позика місцевої влади». Перспективу він бачить в такому:

- позика не являє собою обов'язковий платіж на відміну від податків, зборів тощо;
- перелік, строки проведення та обсяг позик можуть установлюватись на підставі рішень спеціальних місцевих референдумів;
- кожен член муніципальної громади (фізична чи юридична особи) можуть самі вирішувати, на рахунок якої цільової позики він бажає перевести свої кошти. При цьому законом має встановлюватись обов'язкова кількість коштів, необхідних для перерахування на рахунок будь-якої позики за бажанням члена громади;
- кошти позики на відміну від податку (обов'язкового платежу) повертаються до позикодавця або його правонаступника;
- можуть передбачатись загальнообов'язкові планово-збиткові позички;
- органи муніципальної влади мають надавати членам громади вибір сплачувати місцеві податки і збори чи брати участь у цільових муніципальних позиках. [1, с. 30]

При дослідженні питання місцевих запозичень, необхідно звернути увагу на погляд Л. О. Нікітіної. Вчена зауважує, що існування інституту місцевих позик як джерела покриття дефіциту місцевих бюджетів без належного рівня нормативно-правової регламентації часто призводить до заключення неефективних угод між органами місцевої влади та її кредиторами. Як приклад вона наводить Францію, де однією з вимог, якої необхідно дотримуватись і порушення якої карається, є бездефіцитність бюджету в частині поточних видатків. У бюджеті розвитку Франції дефіцит допускається, але повинен покриватися запозиченнями. Відповідно до законодавства Французької Республіки, будь-яке підприємство зобов'язане планувати та страхувати свої ризики для того, щоб не отримати збитки. Виходячи з цього, якщо підприємство отримало прибутки нижче норми прибутку даної галузі чи групи, це є правопорушенням, що рівнозначне ухилянню від сплати податку [11, с. 39-40].

Одним із шляхів подолання фінансових проблем регіонів могло б відбутись завдяки запровадженню різних форм самооподаткування. Тому, останнім часом на цьому акцентується значна увага. Законодавством запропоновані методи розв'язання фінансових проблем регіонів України. Так, за рішенням зборів громадян за місцем їх проживання можуть запроваджуватись місцеві збори на засадах самооподаткування [14]. Під самооподаткуванням розуміють залучення на добровільній основі коштів для фінансування разових цільових заходів соціально-побутового характеру. Самооподаткування було запроваджено ще у радянські часи і досить детально регламентовано. Самооподаткування сільського населення мало вагомий відмінності від інших місцевих зборів. Організація проведення самооподаткування регулювалась указами Президіумів Верховної Ради союзних республік. Самооподаткування могло бути запроваджено у сільській місцевості з метою залучення додаткових коштів населення для здійснення певних заходів стосовно благоустрою і соціально-культурного розвитку сільських населених пунктів. Кошти від самооподаткування не зараховувались до місцевих бюджетів, а використовувались понад ними [7, с. 677-678]. Запровадження самооподаткування підтримує і Л. О. Нікітіна. На її думку, деталізація в підзаконних нормативно-правових актах процедури запровадження та умов стягнення місцевих зборів, зібраних шляхом добровільного самооподаткування, шляхів їхнього використання, безумовно сприятиме вирішенню ряду питань, особливо у селах, селищах та невеличких містах, які сьогодні і без того є обмеженими у наявності фінансових ресурсів [11, с. 36]. Вчена наголошує на тому, що існування в Україні такого джерела покриття дефіциту бюджету, як місцеві позик, без достатнього правового регулювання може привести до банкрутства територіальної громади через оформлення неефективних позичок недобросовісними кредиторами [11, с. 39-40].

Вчена звертає увагу і на те, що ст. 74 Бюджетного кодексу України присвячена здійсненню місцевих запозичень в якій сказано, що місцеві запозичення здійснюються з метою фінансування бюджету розвитку бюджету Автономної Республіки Крим, міських бюджетів та використовуються для створення, приросту чи оновлення стратегічних об'єктів довготривалого користування або об'єктів, які забезпечують виконання завдань Верховної Ради Автономної Республіки Крим та міських рад, спрямованих на задоволення інтересів населення Автономної Республіки Крим і територіальних громад міст [2]. У коментарі до Бюджетного кодексу України зазначено, що відповідно до п. 33 ст. 2 Кодексу місцеве запозичення – це операції з отримання до бюджету Автономної Республіки Крим та міського бюджету кредитів (позик) на умовах повернення, платності та строковості з метою фінансування бюджету Автономної Республіки Крим чи міського бюджету. Право на здійснення місцевих запозичень у межах, визначених рішенням про місцевий бюджет належить Автономній Республіці Крим, територіальній громаді міста в особі керівника місцевого фінансового органу за дорученням Верховної Ради Автономної Республіки Крим, міської ради.

В Коментарі звернено увагу і на те, що в Бюджетному кодексі України, який діяв раніше, на відміну від ст. 74 коментованого Кодексу, було визначено лише те, що запозичення до місцевих бюджетів здійснюються на визначену мету, а в коментованому Кодексі вже конкретизовано мету їх здійснення – фінансування бюджету розвитку бюджету Автономної Республіки Крим та міських бюджетів [2]. З цього приводу Л. О. Нікітіна відзначає, що місцева рада може прийняти рішення про запозичення до відповідного бюджету за умови, що видатки на обслуговування боргу бюджету щорічно не перевищуватимуть 10 відсотків видатків поточного бюджету протягом будь-якого бюджетного періоду, коли планується обслуговування боргу [11]. Коментар до Бюджетного кодексу України визначає, що видатки на обслуговування місцевого боргу здійснюються за рахунок коштів загального фонду місцевого бюджету [3].

На сьогодні стан місцевих позик не знаходиться на бажаному рівні. Є багато чинників, які впливають на розвиток місцевих запозичень. Наприклад, нормативно-правові, економічні, фінансові. Розглядаючи позику на місцевому рівні, вчені роблять висновок про те, що існує декілька етапів здійснення процесу місцевих запозичень. Для позитивної тенденції та ефективності здійснення місцевих запозичень цей процес повинен відповідати багатьом

принципам. По-перше, прозорості і гласності; по-друге, дієвості та ефективності позики; по-третє, чіткого визначення джерел погашення боргу; по-четверте, використання місцевих позик для виконання тільки важливих для територіальної громади проєктів. Це питання є вкрай важливим, оскільки запровадження ефективного механізму місцевих запозичень буде позитивно впливати на економічний стан регіонів.

Підводячи підсумок, варто зазначити, що запозичення є важливим фінансовим інструментом, оскільки використання залучених коштів є реальною можливістю здійснення важливих завдань та функцій як на державному рівні, так і на місцевому. На жаль, в Україні це питання не вирішено остаточно та не відбувається так ефективно як, наприклад, в інших країнах, тому воно потребує більшого вдосконалення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алимурзаев Г. Местное самоуправление и местные финансы / Г. Алимурзаев // Рос. экон. журн. – 2009. – No 11. – С. 27–32.
2. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010р. No 2456-VI. Відомості Верховної Ради України. 2010. №50. Ст. 572.
3. Бюджетний кодекс України: науково-практичний коментар: станом на 1 берез. 2011 р. / за ред. Л. К. Воронової, М. П. Кучерявенка. Харків: Право, 2011. 608 с.
4. Воронова Л. К. Про правове регулювання відносин у галузі місцевих фінансів. *Правове регулювання державних доходів та видатків*: докл. та вист. на міжнар. наук.-практ. конф. Харків. 1998. С. 9–16.
5. Головачев Д. Л. Регулирование государственного долга в рыночной экономике: автореф. дис. ... канд. эконом. наук. Москва, 1996. 25 с.
6. Заверуха І. Проблеми розуміння категорії «державний борг»: правові аспекти. *Вісник Львівського Університету. Серія юридична*. Львів, 2004. Вип. 40. С. 224–231.
7. Кучерявенко Н. П. Курс налогового права: в 6 т. Харьков: Легас, 2002. Т. I: Генезис налогового регулирования (в двух частях). Ч. 2. 791 с.
8. Кучерявенко Н. П. Согласование родовых и видовых конструкций при регулировании бюджетных доходов. *Очерки бюджетно-правовой науки современности*. Москва-Харьков: Право, 2012. 512 с.
9. Монаенко А. О. Особливості фінансування видатків у фінансовому праві та чинному законодавстві України і зарубіжних країн. *Держава і право*: зб. наук. пр. 2008/2. № 3 (41). С. 443–449.
10. Науково-практичний коментар до Податкового кодексу України: в 3 т. за заг. ред. М. Я. Азарова. Київ: Міністерство фінансів України, 2010. 2389 с.
11. Нікітіна Л. О. Правові засади формування місцевих бюджетів: дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2004. 207 с.
12. Орлюк О. П. Фінансове право: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 528 с.
13. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13–14, №15–16; № 17. Ст. 112.
14. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997р. № 280/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24. Ст. 170.
15. Сидорова Н. В. Теоретичні основи бюджетного права. Харків: Бізнес Інформ, 1998. 236 с.
16. Фінансове право: навч.-метод. посіб. Ірпінь: Академія ДПС України, 2003. 182 с.
17. Фінансове право: підруч. / за ред. М. П. Кучерявенка. Харків: Право, 2013. 400 с.
18. Чвалюк А. М. Державні запозичення як основна форма фінансування Державного бюджету. *Правова держава: напрямки та тенденції її розбудови в Україні*: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. Тернопіль, 25 лют. 2007 р. Тернопіль. 2007. С. 54–59.
19. Чвалюк А. М. Запозичення у системі надходжень до державного бюджету України. *Економіка та право*. 2007. № 1(17). С. 59–63.
20. Чвалюк А. М. Правові основи формування Державного бюджету України: дис. ... канд. юрид. наук. Донецьк, 2008. 237 с.
21. Яковлева О. А. Государственный внутренний долг: источники финансирования и воздействие на экономику России: автореф. дис. канд. эконом. наук. Москва, 1997. 24 с.

УДК 342.9.03-027.236

ПРИНЦИП ОПЕРАТИВНОСТІ В АСПЕКТІ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

Борякіна В. В.,

аспірант юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено принципу оперативності, який слугує засобом результативності та ефективності здійснення адміністративного правосуддя. Обґрунтовано, що принцип оперативності має містити такі елементи, як найменші витрати, найкоротший час і максимально можливий результат. Було визначено, що принцип оперативності формує вектор діяльності учасників адміністративного судочинства, які мають дотримуватись відповідних процесуальних вимог.

Ключові слова: адміністративне судочинство, система принципів адміністративного судочинства, принцип, оперативність, ефективне правосуддя, адміністративний суд, судовий процес, процесуальні вимоги.

Аннотация: статья посвящена принципу оперативности, который служит средством результативности и эффективности осуществления административного правосудия. Обосновано, что принцип оперативности должна содержать такие элементы, как наименьшие затраты, кратчайшие сроки и максимально возможный результат. Было определено, что принцип оперативности формирует вектор деятельности участников административного судопроизводства, которые должны придерживаться соответствующих процессуальных требований.

Ключевые слова: административное судопроизводство, система принципов административного судопроизводства, принцип, оперативность, эффективное правосудие, административный суд, судебный процесс, процессуальные требования.

Annotation: the article is devoted to the principle of efficiency, which serves as a means of the effectiveness and efficiency of the administration of administrative justice. It is substantiated that the principle of efficiency should contain such elements as the lowest costs, the shortest possible time and the highest possible result. It was determined that the principle of efficiency forms the vector of activity of participants in administrative proceedings, who must adhere to the relevant procedural requirements.

Key words: administrative proceedings, the system of principles of administrative proceedings, principle, efficiency, effective justice, administrative court, judicial process, procedural requirements.

В адміністративно-деліктному процесі України однією з найбільш теоретично насичених проблем, що вимагають свого вирішення, є розробка оптимальної системи принципів провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Адміністративне судочинство, за своєю природою, можна вважати ключовим інструментом захисту прав і інтересів фізичних та юридичних осіб у публічно-правовій сфері від порушень зі сторони суб'єктів владної компетенції. Такий захист має будуватися на справедливому, неупередженому і своєчасному розгляді справи.

Забезпечення кожному громадянину права на справедливий судовий розгляд визначено у якості однієї з ключових цілей судової реформи в Україні (п. 3 р. 3 Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020») [8]. Проте недостатня міра уніфікації й послідовності судової практики виявляється перешкодою у забезпеченні права на справедливий суд, в межах усунення якої мають бути виправлені прогалини процесуального законодавства.

Дослідженню питань щодо адміністративного судочинства та принципів його здійснення присвячені праці провідних представників науки адміністративного права і процесу, серед яких варто виділити Авер'янов В.Б., Битяк Ю.П., Селіванов А.О., Колпаков В.К., Пасенюк О.М., Бевзенко В.М., Коліушко І.Б., Комзюк А.Т., Педько Ю.С., Кузьменко О.В., Бринцев В.Д., Руденко А.В., Куйбіда Р.О., Матвійчук В.К., Тищенко М.М., Кобилянський М.Г., Демченко В.К. тощо).

Донедавна процесуальне законодавство ще не знало терміну «судочинство». Разом з цим серед вітчизняних вчених-адміністративістів не існує єдиного підходу стосовно змісту поняття «адміністративне судочинство». Дослідивши та узагальнивши найбільш відомі позиції з цього приводу, вважаємо, що їх можна розподілити на три головні напрями:

- адміністративне судочинство як сукупність принципів і норм, що спричиняють та унормовують порядок розгляду судом справ стосовно публічно-правових спорів (А.О. Селіванов) [12, с. 4];
- адміністративне судочинство як діяльність судів відносно відправлення правосуддя у сфері управлінської діяльності (А.Т. Комзюк [4, с. 49], Ю.С. Педько [7, с. 45], Д.В. Роженко [10, с. 834]);
- адміністративне судочинство як процесуальний порядок (форма) розгляду публічних спорів судом, котрі постають в сфері управління (М.Г. Кобилянський, В.К. Демченко [6, с. 65], А.В. Руденко [11, с. 14], В.К. Матвійчук [5, с. 50]).

Відзначимо, що у діючому Кодексі адміністративного судочинства України (далі – КАС України) зафіксовано трактування терміну «адміністративне судочинство», яке найбільш є відповідним другій за переліком концепції з

числа приведених, де адміністративне судочинство виступає діяльністю адміністративних судів відносно розгляду та вирішення адміністративних справ у порядку, яке визначений КАС України [3].

Під впливом наведених доктринальних позицій вважаємо за потрібне визначити, що адміністративне судочинство є порядком розгляду та вирішення адміністративних справ адміністративними судами у порядку, встановленому КАС України з приводу відносин, які виникають у публічно-правовій сфері.

Усяка діяльність здійснюється на підставі відповідних засад та принципів, іншими словами, головних, засадничих положень, дотримання яких забезпечує спільність дій усіх її учасників, зорієнтує їх на одержання відповідного результату внаслідок застосування найдієвіших та ефективних засобів й методів.

Відповідно й адміністративне судочинство будуватиметься на певних принципах, які виступають не тільки гарантіями реалізації завдань адміністративного судочинства, а й гарантіями додержання його процесуальної форми. За визначенням вчених, основне функціональне призначення таких принципів зводиться до сприяння юридично правильного здійснення прав та свобод громадян, а також виконання обов'язків всіма учасниками процесу [2, с. 62].

Відносно будь-якого судового процесу, адміністративного, зокрема, принципи є найбільш узагальненими правилами поведінки відповідного характеру: вони безпосередньо визначені законом; звернені до всіх учасників процесу; загальнообов'язкові; забезпечуються примусовим засобами державного примусу. Вирішальна роль принципів полягає у їх втіленні у судочинство та надають йому якості правосуддя.

КАС України вказує, що головними засадами (принципами) адміністративного судочинства є:

- 1) верховенство права;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 4) змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі;
- 5) обов'язковість судового рішення;
- 6) забезпечення права на апеляційний перегляд справи;
- 7) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, визначених законом;
- 8) розумність строків розгляду справи судом;
- 9) неприпустимість зловживання процесуальними правами;
- 10) відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення [3].

Кожен принцип судочинства здійснює власну, детально окреслену роль в організації і діяльності адміністративних судів. Проте, з іншої сторони, усі принципи адміністративного судочинства неможливо переглядати, незважаючи на їх загальну єдність та взаємообумовленість.

Проте нинішня система принципів адміністративного судочинства не перелічує принципу оперативності, що є наразі недоліком загальних засад адміністративного судочинства. Адже принцип оперативності забезпечує ефективність адміністративного судочинства загалом.

Параметрами ефективності реалізації адміністративної процедурної діяльності вбачаються: цілі (ступінь відповідності управлінських дій органів публічної влади в ході розв'язання адміністративної справи до мети, яка покладається на них згідно з нормативно-правовими актами), час (витрати часу для вирішення справи з початку реєстрації звернення фізичної особи до одержання нею судового рішення), стиль (поведінка посадових осіб повинна бути згідною з етичними стандартами й доброчесності) і витрати (економічні, соціальні, кадрові, технічні тощо, які пов'язані з розв'язанням конкретної адміністративної справи) [13, с. 152–153].

У такий спосіб розуміємо, що принцип оперативності, який вміщує у собі засаду ефективності в адміністративній процедурі має містити такі елементи, як найменші витрати, найкоротший час і максимально можливий результат.

Необхідно зауважити, що адміністративне судочинство, як і будь-яка інша діяльність, має певні характеристики тривалості у часі. Перебільшена його тривалість може негативно позначатись на учасників процесу, на суд. Швидкість судочинства виступає невід'ємною умовою при досягненні об'єктивної істини. Рішення суду має відповідати фактичним обставинам, які встановити легше, коли менше часу пройшло з моменту їх виникнення. Часова обмеженість дисциплінує учасників спірних правовідносин, запобігає процесуальним зловживанням, сприяє максимально швидкому настанню правової визначеності.

Адміністративне судочинство повинно бути не стільки економічним, а оптимальним. Тягучість процедур та їх затягування спроможні знівелювати результати судового розгляду. Отже, надзвичайно важливим є те, щоб обмежити подовженість адміністративного судочинства у часі та надати реальні часові можливості для застосування прав й виконання обов'язків суб'єктами процесуальних відносин. Це свідчить про нерозривну взаємодію ефективності і економічності адміністративного провадження. Таким чином, принцип процесуальної економії являє один із ефективних механізмів регулювання судових процедур.

Дійсно, правосудне, належне та правильне по своїй суті судове рішення не здатне забезпечити належний ефект внаслідок своєї повільності, невиправданих процедур і повторів. Швидкість судочинства, тобто вчасний розгляд справи із постановою в ній необґрунтованого чи незаконного судового рішення може бути судовою тяганиною в результаті перегляду останнього в апеляційному і касаційному провадженні, та за нововиявленими обставинами.

Таким чином, принцип оперативності вказує на раціональну побудову судочинства, у відповідності до якої процес має провадитись з мінімальними затратами часу, засобів, мінімізованими матеріальними і організаційними затратами, дотримувати забезпечення справедливого, правильного й швидкого розгляду адміністративних справ. Разом з цим значно недопустимою є відмова від ретельної, детальної роботи, яка обумовлює використання максимуму сил від суддів, самовіддачі і знань й навичок.

Принцип оперативності адміністративного судочинства може розкриватись належним чином, коли можна розглядати його у нерозривній взаємодії із протилежною засадою – принципом процесуального формалізму. Призначенням адміністративного процесуального права є регламентація діяльності учасників адміністративного

судочинства за установленим порядком, з специфічною послідовністю дій і гарантіями з боку зловживань під час здійснення правосуддя. При чому процесуальне право закріплює відповідні правові формальності – обов'язкові форми, строки і способи реалізації процесуальних дій, виконання яких є незмінним внаслідок можливої нікчемності відповідної дії шляхом ненадання встановленої процедури правової форми [1].

Так як діючим адміністративним процесуальним законодавством закріплено і формалізовано певні процедури, як-от: пред'явлення адміністративного позову, його забезпечення, підготовки справи до судового розгляду, судовий розгляд справи, ухвалення судового рішення, його оскарження тощо, тому слід говорити про фактичну реалізацію принципу процесуального формалізму, недотримання якого супроводжує нікчемність процесуальних дій.

В свою чергу, оперативність втілюється, насамперед, у розумному зм'якшенні процесуальних формальностей, продуманості правил процесу, установленні норм, без яких не можна обійтись, а також у прискоренні, тобто надання швидкості, процесу. Перше свідчення є протилежною стороною процесуального формалізму і виявляється у праві судді давати позивачу строк для усунення недоліків у позові без його повернення, можливості до об'єднання та роз'єднання кілька позовних вимог для швидкого і правильного судового розгляду; одноособово судді з'ясувати питання про витребування доказів під час підготовки розгляду справи.

Разом з тим, принцип оперативності сформує не тільки побудову адміністративного судочинства, а й вектор діяльності усіх його учасників, які мають дотримуватись відповідних процесуальних вимог. Вважаємо, що раціональне спрощення судочинства має поєднуватись з вжиттям заходів, які спрямовані на посилення відповідальності суддів за недоержання процесуальних законів, відповідальність інших учасників процесу за несумлінну реалізацію процесуальних прав, які були надані, що опосередковуються обмеженням і порушенням умов їх здійснення. Такими зловживаннями процесуальними правами, наприклад, є повторна неявка до судового засідання без поважних причин, заявлення у суду необґрунтованих клопотань без належної підстави, затягування із ознайомленням з матеріалами справи тощо [3].

Вважаємо за потрібне відзначити, що для недопущення надмірного затягування судового адміністративного процесу та забезпечення дієвості принципу оперативності адміністративного судочинства дотримуватись рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи від 16.09.86 №R (86) 12, де вказано, що мають бути застосовані такі заходи, як сприяння, де це доречно, примиренню сторін (як за межами судової системи, так і до або під час судового розгляду); застосування альтернативних способів вирішення спорів; страхування судових витрат та інші заходи, метою яких зменшення навантаженості на суддів та сприяння реалізації принципу доступу до правосуддя [9].

Враховуючи означене, можемо підсумувати, що принцип оперативності постає чинником ефективності адміністративного судочинства. Удосконалення адміністративного законодавства перебуває у постійному розвитку, що спричинено трансформаціями соціально-економічних умов в державі, ростом науково-технічного прогресу, підвищенням якості надання судових послуг для громадян, забезпечення можливості на справедливий суд, доержання європейських стандартів та принципів. Отже, доречність у реалізації ідеї принципу оперативності та його закріплення у системі принципів КАС України як повноцінного та самостійного принципу адміністративного судочинства є невідкладною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бучик А. Ю. Аналіз принципу процесуальної економії у складовій адміністративного процесу. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2016. № 2 (14) URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n2/16baysap.pdf>
2. Ковалів М. В. Адміністративне судочинство: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 596 с.
3. Кодекс адміністративного судочинства України від 15.12.2017 р. № 2747-IV URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>
4. Комзюк А.Т. Адміністративний процес України : навч. посіб. К.: Прецедент, 2007. 531 с.
5. Матвійчук В.К. Науково-практичний коментар до Кодексу адміністративного судочинства України : в 2 т. К. : КРІТ, 2007.Т. 1. 2007. 788 с.
6. Пасенюк О.М. Адміністративне судочинство України : підручник. К.: Юрінком Інтер, 2009. 672 с.
7. Педько Ю.С. Становлення адміністративної юстиції в Україні : монографія. К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. 208 с.
8. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015 URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
9. Рекомендація (86) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах від 16 вересня 1986 р. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/6b6c1e2e6ad3e2fcc225745c0034f4cc/7442a47eb0b374b9c2257d8700495f8b/\\$FILE/Рекомендация%20№%20R%20\(86\)%2012.doc](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/6b6c1e2e6ad3e2fcc225745c0034f4cc/7442a47eb0b374b9c2257d8700495f8b/$FILE/Рекомендация%20№%20R%20(86)%2012.doc)
10. Роженко Д.В. Поняття й ознаки адміністративного судочинства та місце у ньому письмового провадження. Форум права. 2013. № 1. С. 831-836
11. Руденко А.В. Адміністративне судочинство: становлення та здійснення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 20 с.
12. Селиванов А.О. Адміністративне судочинство – новий інститут реалізації судової влади. Вісник Верховного суду України. 2005. № 10 (62). С. 2-5
13. Соловійова О. М. Принципи адміністративної процедури. Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2011. № 988. Вип. № 10. С. 149-155.

УДК 342.9:35.07

ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Бахтіна Ю. С.,

викладач кафедри правових дисциплін
Одеського інституту ПрАТ "ВНЗ"МАУП"

Анотація: у статті визначено поняття функції державного управління. Досліджено основні підходи до даного терміну. Розглянуто класифікацію функцій державного управління за різними критеріями. Проаналізовано як розширювався перелік функцій державного управління на протязі часу. Зазначено, що до основних функцій державного управління відносяться: контроль, планування, організація, координацію, регулювання та прогнозування. Виокремлено в якості функції державного управління моніторинг.

Ключові слова: державне управління, функції державного управління, планування, прогнозування, контроль, організація, координація.

Аннотация: в статье определено понятие функции государственного управления. Исследованы основные подходы к данному понятию. Рассмотрена классификация функций государственного управления по различным критериям. Проанализировано как расширялся перечень функций государственного управления на протяжении времени. Отмечено, что к основным функциям государственного управления относятся: контроль, планирование, организация, координация, регулирование и прогнозирование. Выделено в качестве функции государственного управления мониторинг.

Ключевые слова: государственное управление, функции государственного управления, планирование, прогнозирование, контроль, организация, координация.

Annotation: the definition of the public administration's function is determined in the article. The basic approaches of this term are investigated. The classification of public administration's functions according to different criteria is considered. It is analyzed how the list of public administration's functions has expanded over time. It is noted that the main public administration's functions include: control, planning, organization, coordination, regulation and forecasting. Monitoring is identified as a public administration's function.

Key words: public administration, functions of public administration, planning, forecasting, control, organization, coordination.

Сучасні демократії розуміють державне управління, перш за все, як службу для громадян та громадськості. Таке розуміння ролі державного управління є основою, з якої впливають її принципи (такі як прозорість, публічність, підзвітність, громадський контроль), форми та методи діяльності, вимоги до професійної та неупередженої роботи тощо.

Основні характеристики державного управління полягають у пізнанні різнорідних і часто суперечливих цілей, які воно зобов'язане захищати. У нинішній період основних соціальних змін і нових вимог, які мають бути забезпечені, незважаючи на обмежені фінансові та людські ресурси, державна політика піддається значно більшою мірою тиску на проведення відповідального відбору пріоритетних цілей та переосмислення завдань і функцій державного управління відповідно до мети. Постійний професійний та політичний діалог є основоположним для процесу визначення цих завдань та функцій, що веде до нових економічних, юридичних та інших рішень.

Актуальність нашого дослідження полягає у тому, що в науці адміністративного права, незважаючи на велику кількість напрацювань у сфері державного управління взагалі та його функцій зокрема, досі немає єдиного загальноприйнятого підходу щодо визначення та класифікації функцій державного управління. Як немає і уніфікованого визначення самого терміну «державне управління», яке тлумачиться в широкому і вузькому значенні, у вузькому розумінні – це діяльність тільки виконавчої гілки влади, в той час як за широкого підходу державне управління є характерним для всіх гілок державної влади. Тому й питання, які стосуються фундаментальних категорій, як то: принципи, методи, функції можуть розглядатись під різним кутом. В зв'язку з цим і виникає необхідність у найповнішому, найгрунтовнішому дослідженні функцій державного управління.

Теоретичні та прикладні проблеми державного управління у своїх працях висвітлювали В.Б. Авер'янов, Г.В. Атаманчук, О.М. Бандурка, Д.М. Бахрах, І.Л. Бачило, Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, Т.Є. Кагановська, В.І. Кнорринг, Ю.М. Козлов, Б.М. Лазарев, В.Я. Малиновський, Н.Р. Нижник, Д.М. Овсянко, Ю.М. Старілов тощо.

Мета нашого дослідження полягає у аналізі поняття «функції державного управління» та підходів до його тлумачення, а також розгляді класифікації функцій державного управління.

Ми припускаємо, що функції державного управління можуть і повинні виходити з ідентифікованих та визнаних громадських інтересів, оскільки їх забезпечення є причиною його самого існування. Спосіб прийняття і задоволення загальних або суспільних інтересів – перетин історичних традицій, конкретного етапу розвитку відповідного суспільства, існуючої інституційної структури державного управління, а також належного політичного акценту.

Термін «функція» походить від латинського *functio* («відправлення, діяльність») і означає діяльність, спрямовану на досягнення цілі. Загалом функція – робота когось-чогось, обов'язок, коло діяльності когось, чогось, призначення, роль чогось-небудь [1, с. 1552]; це спосіб поведінки, властивий будь-якому об'єкту, що сприяє

збереженню існування цього об'єкта або тієї системи, в яку він входить в якості елемента [2, с. 418]. У науковій літературі найчастіше термін «функція» використовується як назва або характеристика напрямку діяльності, як узагальнююча характеристика сутності завдань і цілей діяльності будь-кого або призначення будь-чого.

В науці адміністративного права та державного управління йде мова як про «функції державного управління», так і про «функції органів державного управління», «управлінські функції» та «функції управління». Щодо співвідношення функцій держави та функцій державного управління, то перші розкривають суспільну природу й роль держави, а функції державного управління показують, як, якими способами, у процесі яких взаємозв'язків із суспільством вона їх здійснює [3, с. 27]. О.М. Бандурка наголошує на тому, що в науці і на практиці функції управління, як окремі напрямки управлінської діяльності, дістали назву «управлінські функції» [4, с. 16]. В той же час, «функції управління» є родовим явищем по відношенню до «функцій державного управління» [5, с. 11]. Так, функція управління представляє собою реальний, силовий, цілеспрямований, організуючий і регулюючий вплив на кероване явище, відносини, становище, на який останні реагують і сприймають його [6, с. 124]. Щодо функцій державного управління, то це взяті в комплексі головні види державно-управлінської діяльності, що виражають і конкретизують владно-організаційну сутність і призначення державного управління. Вони є засобом здійснення державно-владного впливу на суспільні відносини в державі, виражають зміст і призначення державного управління в суспільстві [3, с. 27]. Тобто однією з ключових відмінностей між цими термінами є саме суб'єкт здійснення такого впливу – держава.

Про вплив держави йде мова і у визначеннях, які надають Ю.П. Битяк та Н.Р. Нижник. Так, Ю.П. Битяк визначає функції державного управління як об'єктивно зумовлені види владних, цілепокладаючих, організуючих і регулюючих впливів держави (відповідних державних органів, посадових осіб) на керовані об'єкти [7, с. 129-130]. В свою чергу Н.Р. Нижник, надаючи визначення функцій державного управління, зазначає, що це специфічний за предметом, змістом і засобами забезпечення цілісний управляючий вплив держави, в якому можна не лише виділяти й описувати функції державного управління, а й аналізувати розподіл кожної з них «по вертикалі» і «по горизонталі», тобто функціональну структуру державного управління [8, с. 88]. Щодо останнього визначення, на наш погляд не досить вдалим є тлумачення терміну через «невідоме», зміст якого намагаються з'ясувати.

В.Я. Малиновський та Є.І. Білокур тлумачать функції державного управління через складові змісту управлінської діяльності. В.Я. Малиновський розглядає функції державного управління як складові змісту управлінської діяльності, що характеризуються певною самостійністю, однорідністю, складністю та стабільністю владно-організуючого впливу суб'єкта управління, спрямованого на забезпечення життєво значущих потреб об'єкта управління [9, с. 202]. В той же час, Є.І. Білокур розуміє під функціями державного управління відносно самостійні та однорідні складові змісту державно-управлінської діяльності, які відображають окремі напрями цієї діяльності, здійснюються уповноваженими органами (посадовими особами) державного управління і спрямовані на забезпечення виконання цілей і завдань державного управління [10, с. 14].

В наступних визначеннях функції державного управління характеризуються як певні види діяльності. Т.Є. Кагановська визначає функції державного управління як стійкі, відносно самостійні, найбільш загальні види діяльності органів державної влади, спрямовані на досягнення цілей державного управління [11, с. 81]. Т.М. Кравцова та Г.В. Калініченко розуміють під функціями державного управління взяті в комплексі головні види державно-управлінської діяльності, що виражають і конкретизують владно-організаційну сутність і призначення державного управління. Вони є засобом здійснення державно-владного впливу на суспільні відносини в державі, виражають зміст і призначення державного управління в суспільстві [3, с. 27].

Незважаючи на різні підходи науковців до визначення функцій державного управління, зміст термінів передбачає діяльність, за допомогою якої органи державної влади виконують свої повноваження для досягнення певної мети. В такій діяльності присутній обов'язковий суб'єкт – це держава (в особі її органів), об'єкт управління та мета такої діяльності. Наявність різних дефініцій функцій державного управління говорить про складність і багатогранність даного явища. Тому при класифікації функцій державного управління також немає єдиного підходу.

Виходячи з принципу універсальності управління, який проголошує, що функції управління є характерними як для державного, так і для приватного управління, класифікація функцій у більшості випадків спирається на класифікацію функцій управління, що застосовується у менеджменті [12, с. 56].

Одним із перших, хто здійснив класифікацію функцій управління був французький вчений Анрі Файоль. Він зазначав, що управління включає п'ять функцій: передбачення, організацію, командування, координацію та контроль [13, с. 5]. Це твердження підкреслює ідею, що для виконання своїх функцій органи державного управління звертаються до всіх атрибутів лідерства, і це має включати в себе: забезпечення їхньої діяльності і планування; організацію процесу впровадження; прийняття рішення, а також підготовку варіантів прийняття рішень для політиків; координування процесу впровадження; розгляд всієї правозастосовної діяльності та досягнення політичних цінностей.

Американський дослідник, послідовник теорії А. Файоля, Лютер Гулік, розширив перелік фayoлівських функцій управління до семи. У своїй праці «Нотатки з теорії організації» [14, с. 116] він ввів знамениту мнемонічну абревіатуру POSDCORB, яка відображає управлінські функції: планування, організацію, підбір персоналу, керівництво, координацію, звітність, бюджетування. Інший американець, основоположник наукового менеджменту, Фредерік У. Тейлор, поділяє функції управління на диспетчерування, нормування, інструктаж, контроль, роботу з кадрами [15, с. 5-40]

У підручнику з менеджменту Леслі Рю та Лойда Біара «Менеджмент: теорія та застосування» [16, с. 7] автори виокремлюють п'ять функцій управління: планування, організацію, комплектацію кадрами, мотивацію та контроль. Схожої класифікації управлінських функцій дотримуються й інші зарубіжні науковці: так, Роберт М. Фалмер [17] виокремлює планування, організацію, виконання та контроль; Кеннет Кіллен [18, с. 31-108] розглядає планування,

організацію, керівництво, мотивацію та контроль; Г. Кунц та С.О'Доннел [19, с.112] пропонують такі функції як: планування, організацію, роботу з кадрами, керівництво і лідерство, контроль.

Щодо останнього підходу – цікавим є бачення авторів, що теоретично першою управлінською функцією є планування, а інші функції мають йти саме в такій послідовності. Однак, на практиці концепція виглядає не зовсім реалістичною, управління – це системна мережа, а не послідовно виконуваний комплекс обов'язків. Іншим цікавим моментом в дослідженнях авторів є те, що вони заперечують виокремлення в якості самостійної функції координації, розглядаючи її як основу управління, а кожну управлінську функцію як діяльність з координації.

Бернар Гурне пропонує класифікацію функцій державного управління, за якої він виокремлює три групи функцій: головні, допоміжні, командні. Головні функції спрямовані на виконання завдань, «замовлених» суспільством суб'єкту державного управління – вони охоплюють політико-адміністративні, економічні, соціальні, гуманітарні функції; допоміжні функції впливають із потреб системи управління, їх основне призначення – забезпечення виконання головних функцій (вони включають управління персоналом, організаційне та матеріально-технічне забезпечення управління, забезпечення функціонування бюджетної системи, юридичне забезпечення, діловодство); командні, в свою чергу, пов'язані із застосуванням влади і включають прогнозування, відстеження результативності, зв'язки з громадськістю, розробку концепцій і стратегій, організацію служб і процедур, контролю та аудиту [20, с. 19].

За радянської доби перелік функцій державного управління складався з організації, планування, регулювання, кадрового забезпечення, контролю [21, с. 84]. Але функції управління є динамічним явищем і з часом вони змінюються, їхній перелік розширюється. Це залежить як від конкретних історичних умов, так і від політичної та економічної ситуації в країні. Отже, на зміну радянським владно-розпорядницьким функціям приходять інші. Виростає питома вага стимулювання, пріоритетів, прогнозування, фінансово-кредитних способів, методичної допомоги, інформаційного обслуговування, кадрового забезпечення [22, с. 15].

В. І. Кноринг зазначає, що функції управління вельми багатогранні, до них відносяться: організація виробництва, планування (прогнозування, моделювання, програмування), координація, мотивація, контроль і облік виконання поставлених завдань і, нарешті, маркетинг, виокремлений нещодавно в самостійну функцію. При цьому він підкреслює, що будь-яка класифікація не є абсолютною. А запропонована – є найбільш загальною і відображає найважливіші етапи організації управлінського процесу [23, с. 48]. В. І. Кноринг допускає можливість *виокремлення в якості управлінських функцій таких, як бухгалтерський облік, науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи, матеріально-технічне постачання, управління кадрами і якістю продукції, розпорядництво (командування), керівництво, комунікацію, дослідження, оцінку, прийняття управлінського рішення, представництво, ведення переговорів, укладання угод.*

У російській науці з адміністративного права та державного управління поширеною є класифікація, що включає до функцій державного управління: прогнозування (планування); організацію (формування системи управління і забезпечення її нормально діяльності); координацію (забезпечення узгоджених дій різних учасників відносин у керованій сфері); регулювання (встановлення режиму взаємодії суб'єкта та об'єкта управління); розпорядництво (владне рішення конкретних питань, що виникають у керованій сфері); контроль (спостереження за функціонуванням керованої сфери) [24, с. 3; 25, с. 254]. Схожим є підхід Ю.М. Старілова, він пропонує розглядати такі функції державного управління як інформаційне забезпечення діяльності державних органів; прогнозування і моделювання; планування; організацію; розпорядництво; керівництво; координацію; контроль; регулювання; облік [26, с. 41-47].

Б.М. Лазарев виокремлює наступні функції державного управління: планування, прогнозування, функцію формування або організації системи державного управління, регулювання, координацію, контроль та облік [27, с. 150]. Практично таку ж класифікацію пропонує і Т.Є. Кагановська, виокремлюючи прогнозування, планування, організація, регулювання, координацію, контроль та облік в якості функцій державного управління [11, с. 80]. Аналогічним є підхід до класифікації Т.М. Кравцової та Г.В. Калініченко, які розглядають зазначені функції ще і в якості окремих стадій здійснення державного управління [28, с. 523]. Схожим є бачення Ю.Ф. Кравченка, але замість координації та обліку він виокремлює аналіз. Отже до загальних функцій управління він відносить такі види управлінської діяльності як аналіз, прогнозування, планування, організацію, регулювання, контроль [29, с. 89].

В.Б. Авер'янов крім традиційного поділу функцій управління на загальні (або основні) функції, спеціальні (або спеціалізовані) та допоміжні, пропонує класифікацію за цільовою спрямованістю функцій. Вчений виділяв цільовстановлюючі (прогнозування, планування); ресурсозабезпечувальні (фінансування, стимулювання, кадрове забезпечення); організаційно-регулюючі (керівництво, координація, організація, регулювання, контроль); трансформаційні (організаційне проектування, реорганізація, організаційний розвиток, раціоналізація, організаційна діагностика) функції [30, с. 263].

Схожий підхід застосовує О.М. Бандурка, поділяючи функції управління за їх загальним значенням на цільові та організаційні. До цільових він відносить прогнозування і планування, а до організаційних – загальноорганізаційні, матеріально-технічного забезпечення, економіко-фінансового розвитку, облік і контроль, політико-правового забезпечення, духовно-ідеологічного забезпечення, соціального забезпечення та соціального захисту працівників системи, мотивацію [7, с. 19].

А.Ф. Мельник розглядає класифікацію функцій державного управління аналогічну тій, що була запропонована Г.В. Атаманчуком. Так, за критерієм змісту, характером і обсягом функції державного управління поділяються на загальні й спеціальні. До загальних функцій управління А.Ф. Мельник відносить: аналіз, прогнозування, планування, організацію, регулювання, роботу з персоналом, облік, контроль [31, с. 88] (Г.В. Атаманчук розглядав лише п'ять з них – організацію, планування, регулювання, кадрове забезпечення, контроль). Спеціальні функції управління реалізуються, як правило, в окремих сферах і визначаються в основному запитами об'єктів управління (економічних,

духовних тощо). Крім того науковці класифікують функції залежно від спрямованості й місця впливу на внутрішні й зовнішні, де внутрішні – уособлюють управління всередині державної управлінської системи, а зовнішні – характеризують безпосередньо процес впливу органів державної влади на об'єкти управління.

На думку Ю.П. Битяка, найбільш поширеною у вітчизняній літературі є класифікація функцій державного управління на загальні, спеціальні і допоміжні. Загальними функціями державного управління є прогнозування, планування, організація, регулювання, координація, облік та контроль – вони притаманні всій системі державного управління. Спеціальні функції управління відображують особливості та умови управління сферами соціальної діяльності, характеризують особливості конкретного суб'єкта або об'єкта державного управління. Допоміжні функції обслуговують процеси реалізації загальних і спеціальних функцій і до них відносяться кадрова, матеріально-технічна, фінансова, діловодство та інші [7, с. 130-133].

Майже аналогічну класифікацію пропонує і В.Я. Малиновський, але з дещо іншим «наповненням». До основних функцій він відносить адміністративно-політичні, економічні, соціальні, культурно-освітні; до загальних – стратегічне планування, прийняття управлінських рішень, організацію діяльності, мотивацію, контроль; до допоміжних – управління людськими ресурсами, фінансову діяльність і бюджетний процес, юридично-судові функції, діловодство і документування, зв'язки з громадськістю [9, с. 210].

Отже, в юридичній літературі досі немає як загальноприйнятого визначення «функції державного управління», так немає і єдиного підходу до того, що ж відноситься до цих функцій. Очевидно, що будь-яка класифікація функцій державного управління є схоластичною, бо будь-які такі функції є взаємозалежними [32, с. 102]. Функції державного управління в сукупності утворюють складну, багаторівневу функціональну структуру державного управління. Функціональна структура державного управління є сукупністю функцій державного управління й управлінських функцій органів державної влади у їх взаємодії. Ця структура забезпечує управлінський взаємозв'язок держави як суб'єкта управління із суспільною системою та внутрішню динамічність її як системи, що управляє [31, с. 88].

Якщо проаналізувати розглянуті класифікації функцій державного управління, то стає очевидним, що найчастіше до таких функцій відносять: контроль, планування, організацію, координацію, регулювання та прогнозування. Рідше зустрічаються – керівництво, облік, робота з кадрами, мотивація. Це дає підґрунтя стверджувати, що незважаючи на різні підходи до класифікації функцій державного управління, є фундаментальні з них, без яких неможливо виконання завдань державного управління. І лідером виступає контроль (майже двадцять разів його було згадано в нашому дослідженні в якості функції управління, починаючи з запропонованої класифікації А. Файоля і до наших часів), далі йде планування, при цьому і в якості окремої функції, і в поєднанні з прогнозуванням (проте останнє все частіше виступає окремою функцією), і замикає «трикутник лідерів» – організація. Проте слід сказати, що останнім часом з'являються нові підходи до функцій державного управління, а отже постає питання про розширення переліку функцій за рахунок мотивації, маркетингу, аналізу, оцінки тощо. Дана тенденція говорить про посилення ролі функцій, що мають аналітичне забарвлення. Це дає нам підстави стверджувати про можливість виокремлення в якості функції державного управління – правового моніторингу, як певної аналітичної діяльності, що включає в себе спостереження, планування, прогнозування, аналіз, оцінку. Отже, перспективним напрямком подальшого дослідження ми вбачаємо як раз дослідження моніторингової діяльності в якості функції державного управління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад і голов. ред. В. Т. Бусел. К.: Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Философская энциклопедия. Т.5. М., 1970. 740 с.
3. Кравцова Т. М., Калініченко Г. В. Ще раз про сутність та ознаки функцій державного управління. *Право і безпека*. 2011. № 1 (38). С. 25-29.
4. Бандурка О.М. Управління в органах внутрішніх справ України: Підручник. Харків: Ун-т внутр. справ, 1998. 480 с.
5. Евгения Белокур К определению понятия функции государственного управления. *Legea si Viata*. 2013, December. С.10-13.
6. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления : курс лекций. М. : Омега-Л, 2005. 584 с.
7. Адміністративне право України : підручник. Ю. П. Битяк (кер. авт. кол.), В. М. Гаращук, В. В. Богущкий та ін. Х. : Право, 2010. 624 с.
8. Нижник Н.Р. Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи. К. : Оріяни, 1998. 192 с.
9. Малиновський В. Я. Державне управління: Навчальний посібник. 2-е вид. переробл. та допов. К. : Атіка, 2003. 576 с.
10. Білокур Є. І. Функції державного управління: поняття, особливості, правове регулювання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса. 2015, 23 с.
11. Кагановська Т. Є. Поняття та зміст державного управління. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2009. № 2. С. 73–81.
12. Білокур Є. І. Функції державного управління: поняття, особливості, правове регулювання : дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса. 2015, 194 с.
13. Fayol Henri. General and industrial management. Translated by Constance Storrs, foreword by L. Urwick, New York, Pitman Publishing Corporation. 2013. 142 p.
14. Гл.9 Лютер Гулик Государственное управление и общественные интересы: Шафритца Дж., Хай А. (ред) Классики теории государственного управления: Американская школа. М.: Изд-во Московского университета, 2003. 800 с.
15. Тейлор Ф. У. Наукова організація праці. Наука управляти з історії менеджменту: Хрестоматія. Навч. посібник. Упоряд. О. Слєпов. К.: Либідь, 1993. С. 5-40.
16. Leslie W. Rue, Lloyd L. Byars. Administracion: teoria y aplicaciones. Alfaomega, 2006. 562 p.
17. Фалмер Роберт М. Энциклопедия современного управления. Пер. с англ. М., 1992. Т. 1 - 5.
18. Киллен К. Вопросы управления. Москва: Экономика, 1981. 200 с.
19. Кунц Г., О'Доннел С. Управление: системный и ситуационный анализ управленческих функций. Том 1 М.: «Прогресс», 1981. 496 с.
20. Гурне, Б. Державне управління. пер. з фр. В. Шовкун ; Ін-т держ. упр. та самоврядування при Каб. Міністрів України. К. : Основи, 1993. 166 с.

21. Атаманчук Г.В. Государственное управление : проблемы методологии правового исследования. М., 1975. 239 с.
22. Тихомиров Ю.А. Административное право и процесс. М.: 2001. 652 с.
23. Кнорринг В. И. Теория, практика и искусство управления. Учебник для вузов по специальности "Менеджмент". 2-е изд., изм. и доп. М.: Издательство НОРМА, 2001. 528 с.
24. Административное право. Попов Л.Л. (ред.). М.: Юристъ, 2005. 703 с.
25. Правовое обеспечение государственного управления и исполнительная власть : учебник для магистров. Э.П. Андрухина, И.В. Ахрем, Н.Н. Бакурова, Ю.А. Демашова, ред.: С.А. Старостин, Моск. гос. юрид. ун-т им. О.Е. Кутафина (МГЮА). М. : Проспект, 2016. 335 с.
26. Россинский Б.В., Стариков Ю.Н. Административное право Учебник. 4-е изд., пересмотр. и доп. М.: Норма, 2009. 928 с.
27. Лазарев Б.М. Государственное управление на этапе перестройки. М.: Юрид. лит., 1988. 320 с.
28. Кравцова Т. М., Калініченко Г. В. Дослідження видів функцій державного управління та їх значення у процесі державно-управлінської діяльності. *Форум права*. 2011. № 1. С. 522-527.
29. Теорія управління органами внутрішніх справ: Підручник. За ред. Ю.Ф. Кравченка. К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1999. 702 с.
30. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч. У 2 т.: Т. 1. Редкол.: В.Б. Авер'янов (голова) та ін.: К., 2004. 584 с.
31. Державне управління : навч. посіб. А.Ф. Мельник, О.Ю. Оболенський, А.Ю. Васіна, Л.Ю. Гордієнко ; за ред. А. Мельник. К.: Знання-Прес, 2003. 343 с.
32. Iulian M. Nedelcu, 2010. "The Functions Of Public Administration In The Law On The Special Forecasts And Programming Functions And The Relationship With Citizens," *Curentul Juridic, The Juridical Current, Le Courant Juridique*, Petru Maior University, Faculty of Economics Law and Administrative Sciences and Pro Iure Foundation, vol. 41, pages 99-107.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 347(477):130.123

КАТЕГОРІЇ ДУХОВНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Бервено С. М.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено розгляду духовності як окремої категорії пізнання людської цінності, адже законодавець сприймає це як синонім моралі і культури. Висвітлено важливість впровадження духовно-морального виховання, в тому числі в освітні програми, з метою подолання духовної кризи, що стала актуальною проблемою у наш час, адже цивільне право має обслуговувати певний рівень духовності суспільства і адекватно сприймати існуючі їх засади, а духовність повинна сприйматись як найвища морально-етична цінність, мотив та її заповіді мають враховуватися в якості зразкових моделей належної поведінки учасників цивільного обігу.

Ключові слова: духовність, психічне самовдосконалення, духовно-моральне виховання, духовна криза, цивільне право.

Аннотация: статья посвящена рассмотрению духовности как отдельной категории познания человеческой ценности, ведь законодатель воспринимает это как синоним морали и культуры. Освещена важность внедрения духовно-нравственного воспитания, в том числе в образовательные программы, с целью преодоления духовного кризиса, ставшей актуальной проблемой в наше время, ведь гражданское право должно обслуживать определенный уровень духовности общества и адекватно воспринимать существующие их принципы, а духовность должна восприниматься как самая высокая морально-этическая ценность, мотив и ее заповеди должны учитываться в качестве образцовых моделей должного поведения участников гражданского права.

Ключевые слова: духовность, психическое самосовершенствование, духовно-нравственное воспитание, духовный кризис, гражданское право.

Annotation: the article is devoted to the consideration of spirituality as a separate category of knowledge of human values, because the legislator perceives it as a synonym for morality and culture. The importance of introducing spiritual and moral education, including in educational programs, is highlighted in order to overcome the spiritual crisis, which has become an actual problem in our time, because civil law must serve a certain level of spirituality of society and to adequately perceive their existing principles, and spirituality should be perceived as the highest moral and ethical value, the motive and its commandments should be taken into account as exemplary models of the proper conduct of the participants in civil revolution.

Key words: spirituality, mental self-improvement, spiritual and moral education, spiritual crisis, civil law.

Багато вчених у минулому столітті вивчали всесвіт, через це почався розлад між релігією, наукою і філософією, почалася духовна криза суспільства, яка спровокувала появу економічних, екологічних та інших криз. Від цього погіршився стан безпеки держави.

М. Бердяєв стверджував, що завоювання духовності є головною метою людського життя. Духовність – це найвища якість, цінність, досягнення в людині. Завдяки їй людина змінює, відтворює, просвітлює природний та історичний світ. Духовна людина бере відповідальність не лише за свою долю і своїх близьких, але й за долю свого народу, людства: «Найвища мета життя не економічна, не соціальна, а духовна» [1].

Законодавець в жодному акті не розкрив змісту цього поняття. Духовність сприймається як синонім моралі і культури. По суті, різниця в дослідженні духовності, на думку В.В. Знакова в тому, що: «У богослова нема сумнівів в тому, що духовність від Духа Святого, а у вченого-атеїста – від людини і людства» [2].

Джерелом духовності вважають людину (її свідомість, продукти творчості). Духовність пов'язують з ідеалами, інтелектуальним, психічним та емоційним характером особистості. Під духом, як підставою духовності, все ще розуміють сукупність у суб'єкта певного стану психіки, його внутрішнє життя, світ знань, емоцій, образів, сприйнять [3, с. 179; 4, с. 487].

В енциклопедії вказується, що поняття «духовність» розглядається як індивідуальний і гуманістично спрямований феномен. Стверджується, що духовність відображає цінності та досвід існування людини. Духовність спрямовує людину до вищих цінностей, ідеалу, в усвідомленому спрямуванні до досконалості; відповідно одухотворення полягає у засвоєнні вищих цінностей, в наближенні до ідеалу [5, с. 81].

Вчені Платонов Г.В. і Косічев А.Д. розуміють духовність, як комплекс суттєвих якостей людської психіки (душі), які виявляють її моральний, естетичний, інтелектуально-когнітивний і екологічний зміст спрямований на

затвердження людського в людях, тобто гуманізму, на подолання бездуховності в світогляді і культурі. На думку авторів основи духовності складають поняття: Віри, Надії, Любові, Софії (мудрості), Краси, Справедливості, Гармонії [6, с. 16-33].

Психологи в поняття «духовність» включають: прагнення до свободи, які є основним бажаним етичним, моральним і правовим феноменом людської взаємодії [7, с. 112].

В цьому розумінні духовність – це здатність людини до психічного самовдосконалення. Психіка поєднує інтелектуальний, чуттєво емоційний і вольовий аспекти. Це сприяє формуванню потреби в пізнанні світу, себе, людей і духовних цінностей [8, с. 5-7].

Дослідники філософських аспектів духовності виявляють навіть товарність її продукту, що і вказує на сферу дії загальних законів виробництва [9, с. 52-53].

Духовність суспільних відносин та її рівень також суттєво впливає на поведінку особи. Деякі прибічники атеїстичних поглядів розуміють духовність, як міру прийняття людиною духа і виявлення його в житті, у відносинах між людьми. На їх думку, дух – це об'єктивна реальність, така ж сама, як і будь-що інше; це знання (інформація, енергія), що входить у нас, коли ми готові їх сприймати [10, с. 12].

Отже, поняття духовності охоплює мораль, культуру, інтелектуально-чуттєво-емоційний стан, психіку і здатність людини до засвоєння духовних цінностей, але при цьому не враховуються релігійні стандарти.

Алексієнко А.П. поєднуючи атеїстичний і релігійний підходи стверджує, що духовність не тотожна релігійності і існує у трьох вимірах. Перший вимір відповідає фізичному рівню буття індивіда і включає: потяг до ідеалу, з метою досягнення успіху, завоювання місця у суспільстві, створення іміджу; прагнення до морального вдосконалення заради прихильного ставлення до себе; служіння людям заради винагороди.

Другий вимір становлення духовності визначається: готовністю до подвигів в ім'я високих ідеалів; бажанням служити людям обміном послугами (я – тобі, ти – мені); реалізацією сутнісних сил, талантів і здібностей із завищеною самооцінкою.

І нарешті третій найвищий вимір духовності за словами цього автора передбачає повне прийняття християнських цінностей і очищення покаянням від гріховних нахилів і пристрастей. Таке перетворення дає розквіт талантів, здібностей при безкорисливості, жертвному служінні із любов'ю, за прикладом Христа. Цей рівень духовності вимагає певних зусиль у пошуку зустрічі з Богом.

Поряд з цим С. Ярмусь вважає, що з позиції суто релігійного підходу духовність охоплює свідому активність людського духа, яка веде і підносить людину до ідеалу добра. «Духовність людини – це активність її розуму, серця і духа, – всі прояви її життя, інспірованого (натхненого) ідеалом Найвищого Добра, Благодаттю Божественного Духа. На духовність людини припадає та її активність, яка виринає із спонук Віри, Надії, Любові» [11, с. 30-31].

Духовність виникла в умовах релігійних вірувань, як стан людини, що вірить в Бога і додержується Його заповідей. Від того, як людина сприймає ці заповіді та виконує їх залежить рівень її духовності і стан суспільства. Державність будувалася на цих же засадах, яка стримувала людей від злочинів, омани, заздрості, зазіхання на чуже.

Стандарти релігійної духовності значно вище світської духовності, оскільки передбачають віру в Бога. Бути трошки релігійно духовним неможливо, ти або віриш в Бога, або не віриш. Духовність передбачає наявність ідеалу, який обумовлює поведінку людей.

В православ'ї ідеал, як край моральної досконалості, охоплює людину і є тим об'єктивним незмінним, до чого слід прагнути. Православна духовність керується істиною, що одухотворена любов'ю. Християнство закликає до досконалості в любові: «будьте совершенны, как совершен Отец ваш небесный» [12].

Ідеал релігійної духовності є образ Христа. Ця духовність є іскрою Божою в людині, ознакою присутності в ній Святого Духа. Ми отримали цю духовність, бо ми єдині серед усіх творинь, які мають свідомість, здатні міркувати, самостійно і вільно обирати ідеал.

Біблія хоч і не надає поняття духовності, але достатньо розкриває її зміст і призначення. Всі сходяться на тому, що вона є відповідь людини на заклик Бога про її долю і спасіння. Тертуліан вперше визначив поняття духовності, як похідне від слова spiritus (дух).

Отець Олександр Мень відрізняє релігійну духовність від наукового її розуміння, бо вважає, що дух не втискується в раціональні визначення. Дух – це і мислення, і свідомість, і воля людська, це весь той континіум, складний і в той же час єдиний цілосний потік, який складає особливість людини.

«Дух є дія, енергія, дар, якість и не належить людині, людина не власна над духом», – відзначає богослов А. Лоргус [13, с. 168–188].

Отже, під духовністю слід розуміти стан людини, яка вірить в Бога і слідує Його правді заради реалізації внутрішньої духовної потреби.

Після проголошення незалежності України існує проблема повернення людей до християнських традицій. Перший Всеукраїнський з'їзд педагогів із предметів духовно-морального спрямування 23–25 червня 2017 р., за участю народних депутатів України, представників Міністерства освіти і науки України, керівників освітніх закладів, науковців і представників Церков, визнав наявність духовної кризи суспільства. В своєму рішенні з'їзд визначив, що становлення й життєдіяльність держави, її безпека залежать від духовно-морального стану громадянського суспільства.

Духовна криза з'явилася через розрив між вірою та знаннями, атеїстичний світогляд. Ця криза призводить до низки наслідків (корупція, криза інституту сім'ї, злочинність), для подолання яких потрібне духовно-моральне виховання, яке на даний час не може проводитися через відсутність правових механізмів упровадження духовності і предметів духовно-морального спрямування в освітній процес.

Духовність з релігійної точки зору дослідив Августин Аврелій (Блаженний). Він вбачав історію розгортання у просторі й часі божественного задуму. Історичність же стосується тільки земного перебування людства, де люди і народи поділяються за двома типами спілкування – двома Градами. Перший Град складають люди, які обирають

вимоги гріховного тіла: «Вчинки тіла явні: перелюб, нечистість, розпуста, ідолослужіння, чари, ворожечі, сварка, задрість, гнів, суперечки, незгоди, ересі, зазидки, п'янство, гулянки й подібне до цього» (Гал. 5, 19-21) [14, с. 19-21].

Другий «Град божий» охоплює бажаючих жити з плодами духу – «по Богу»: «А плід духа: любов, радість, мир, довготерпіння, добрість, милосердя, віра, здержливість, лагідність» (Гал. 5, 22-23) [14, с. 22-23]. Нині ці Гради змішані, і панує «град земний». Громадяни «Граду божого» на землі палігристи. Та кінець обом Градам наперед призначений, адже «утворені вони двома родами любові, – земний любов'ю до себе, доведеною до презирства до Бога, і небесний любов'ю до Бога, доведеною до презирства до самого себе» [15, с. 63].

З точки зору релігійних тверджень людина складається з тіла, душі і духу (більш докладніше див: «Даниловський благовістник» 1992, т. 1). Ми створені єдиним Духом Бога. Тіло – це зовнішня оболонка, яка потребує задоволення потреб так само як і в інших живих сутностях. Для спілкування з зовнішнім світом тіло наділено п'ятьма органами почуттів, а для оживлення людини і управління її тілом Бог наділив її душею.

В порівнянні з тілом, душа є більш високим виміром і тісно пов'язана з духом від Духу Святого. Душа є нижчим початком людини і зв'язком між тілом і духом. Душа складає особистість людини, її «Я»; а дух – функцію духовного організму, пульта керування душею и тілом. Душа – це орган пізнання і виразу себе, а дух – орган богопізнання. Субстанціями душі є розум, воля, почуття. В розумі мислення, в волі – вибір рішень. В п'яти тілесних органах почуттів проходить життя і пізнання миру [16].

Гегель казав, що душа є посередником між тілом і духом. Його духом «живуть» інші тварі умовно неживої природи [17, с. 141]. Усі тварі є частками єдиного цілого та взаємопов'язані між собою.

Натомість Е. Тейлор вважав, що «Душа є тонкий, не речовий образ людини, за своєю природою дещо подібне пару, повітрю, гнію. Вона складає причину життя і мислень в тій сутності, яку вона одушевляє. Душа незалежно та неподільно володіє особистою свідомістю і свободою тілесного володаря в минулому і сьогоднішньому. Вона здатна швидко покидати тіло і переноситись з місця на місце» [18, с. 213].

Основними елементами душі є дух, як орган спілкування з Богом; інтуїція - пряме знання від Бога та совість – показник добра і зла. Дух і духовність розглядається як присутність в душі людини Бога та впливає на її віру та духовні процеси. Без віри в Бога духовність втрачає позитивний зміст, оскільки ми не можемо пізнати те, в що не віримо. Отже, саме дух є підставою формування духовності на підставі віри в Бога.

В темі духовності говорять про душевність і релігійність, які не співпадають з духовністю і не є її синонімами. Душевність має і релігійно апатична людина, яка не вірить в Бога. Вона може проявляти кращі якості душі: співчуття до болі іншої людини, тощо. Однак, не приймаючи Духа Божого; не розуміє те, про що потрібно судити духовно (1 Кор.2:14) [19, 2:14]. Людина, яка не вірить в Бога найчастіше створює бога в собі, що призводить до морального знебожіння. Релігійність виходить за межі духовності, коли релігійно просвітлена людина не має віри і не додержується того, що знає.

В Християнстві віра включає прийняття і дотримання церковних догматів, особисту довіру до Бога та вірність Йому. Геракліт Ефеський зауважував: «Адже всі людські закони залежать від єдиного божественного: він простирає свою владу, як забажає, над всім панує, і усе перевершує» [20, с. 129].

Закон, який відповідає вищим духовним цінностям суспільства підвищить соціальну цінність права, ефективність діяльності усіх гілок державної влади і місцевого самоврядування. Його духовність має відповідати засадам провідної для України християнської релігії.

Зміст заповідей духовності, вимоги до належної поведінки надані спочатку в Старому Завіті через Мойсея, які стали базою Синайського законодавства, а потім в Новому Завіті через Христа, які стали базою Християнства. Заповіді розглядалися як закон життя та як межі дозволеної поведінки у житті.

Однак Бог знав і допускав, що люди свій несправедливий порядок стануть сприймати за прояв духовності. Тому Бог попереджає нас в наслідках словами: «Я – Господь, Бог твій, Бог ревнивий, що карає за провину батьків на синах до третього й четвертого покоління тих, хто ненавидить Мене, і що чинить милість тисячам поколінь тих, хто любить Мене і хто держиться Моїх Заповідей» (Вихід 20:5-6) [21, 20:5-6].

Заповіді духовності відіграють роль Конституції і схожі з законами шумерського царя Ur-Nammu (2050 до Р. Х.), шумеро-акадського правителя Lipit-Ishtar, вавилонського царя Hammurabi (1800 до Р. Х.), ассирійськими і хітітськими законами (1500 років до Р. Х.) і т.д. Це викликано єдністю духовних цінностей у душі людини. Людина, яка дотримується заповідей виконує всі інші закони. Заповіді давалися для спасіння людей в умовах апогею їх падіння. Бог повелів Ісусу Навіну: «чини за Законом, не відхилився від нього ні праворуч, ні ліворуч, щоб щастило тобі в усьому, де ти будеш ходити. Нехай книга цього Закону не відійде від твоїх уст, але будеш роздумувати про неї вдень та вночі, щоб додержувати чинити все, що написано в ній, бо тоді зробиш щасливими дороги свої, і буде щастити тобі» (Ісус Навин, 1:8, 9) [22, 1:8, 9].

З урахуванням надбань Християнської думки звернемось спочатку до заповідей Старого Завіту. Перша з них говорить: «Я – Господь Бог твій, Котрий вивів тебе з землі єгипетської з будинку рабства; нехай не буде в тебе інших Богів, крім мене» (Другозак., 5:6, 7).

Її духовний аспект зобов'язує вірити лише Богу, людина має любити Бога у своїх ближніх, бо любов'ю ми підтверджуємо віру і дотримання закону.

Друга заповідь, «Не створи собі кумира, і ні якого зображення того, що на небі вгорі, що на землі внизу і що у водах нижче землі; не поклоняйся і не служи їм» (Другозак., 5:8, 9). У даній заповіді Бог застеріг людей від рабства речей, від пристрасті до матеріальних благ. Людина має служити духовним благам. Створюючи кумира, людина відкидає Бога і починає служити і догоджати кумирові та може для нього порушувати інтереси інших осіб. Це закінчується неминуючою втратою кумира, предмета пристрасті, того, що возлюбив більш Бога.

Третя заповідь: «Не вимовляй імені Бога твого дарма» (Другозак, 5:11). Значення цієї заповіді полягає у тому, що не треба викликати Бога у простих життєвих ситуаціях, легковажних клятвах, на злі справи, бо це перекладає відповідальність за невиконання зобов'язання на Бога.

Однак, це практично неможливо, оскільки ми не в силах змінити навіть колір волосся. Усяка людина, що вимовляє Його ім'я в марнослов'ї або клятві споконвічно не права. Дріб'язковість і характер підкріплованих Його ім'ям справ далекий Його силі і святості. Його ім'я в присязі дозволяється вимовляти лише у винятково важливих випадках (Євреям, 6:16-17) [23, 6:16-17].

Четверта заповідь: *«Пам'ятай день суботній, щоб святити його! Шість днів працею і роби всю працю свою, а день сьомий – день спокою (субота) присвячує Господу Богу Твоєму»* (Другозак., 5:12 – 15). Її духовний аспект у тому, що Бог встановив відпочинок для користі людини, він потрібен не лише для оновлення сил, аде й для усвідомлення мети і змісту праці. Її порушують і ті, що лінуються трудитися в буденні дні, і ті, хто хоча і не працює в неділю, але не присвячує його Богові, перебуваючи в забавах, розгулі і надмірності. День відпочинку запобігає накопичуванню зла, тому у цей день важливо не грішити. Звертатися Бога потрібно не лише для вшанування Його справ, але й для очищення душі від гріха.

П'ята заповідь: *«Почитай батька свого і матір свою, щоб тобі було гарно і щоб ти довго жив на землі»* (Другозак., 5:16). Зміст заповіді у шануванні та любові до батьків, що дали життя і представляють Творця, кожний хто скаже погано про Батька і матір карався смертю. Виключенням є відхід у чорне чернецтво, що вимагає відкинути батька і матір та йти за Ним.

І якщо батьки або керівники вимагають від своїх підлеглих противного вірі і Законам Божим, Біблія дає настанову: *«судить, чи справедливо перед Богом слухати вас більше, ніж Бога»* (7, Діяння, 4:19) [24, 4:19]. Людина повинна бути готовим перетерпіти за віру усе. Шанування батьків формує стійкість генетичного ланцюга покоління, формує спадкоємну відповідальність, розплату.

Шоста заповідь: *«Не вбий»* (Другозак., 5:17) забороняє позбавляти життя інших і себе, бо життя є подарунком і тільки Бог призначає його межі. Ця заповідь містить виключення для ворогів, злочинців, хоча Писання уточнює: *«Не умертвляй безневинний і правого»* (Вихід, 23:7) [21, 23:7], допускаючи самозахист і змушене знищення агресора. Самогубство є гріхом. Винний і той, хто сприяє вбивству, і той, який засуджує безневинного, той, хто допомагає убивці наказом, і той, хто надмірно руйнує своє здоров'я.

Сьома заповідь: *«Не чини перелюбу»* (Другозак., 5:18) забороняє перелюб, тобто порушення подружньої вірності і будь-яку незаконну і нечисту любов. Маючи вибір, людина повинна вибрати вірність, а не зраду та володіти своїми почуттями і волею. Про її важливість говорить уже те, що цар Давида, при всіх заслугах перед Богом був покараний за гріх перелюбства смертю дитини (2-я Книга царств, 12:7) [25, 23:7].

Порушення заповіді порушує нормальний стан основного закону любові. Блуд і пристрасті насолоди вбивають любов і розвивають гординю, ненависть. З відступу цієї заповіді нашими прабатьками в нас увійшов гріх і страх, ми стали злочинні і смертні. Своїм злом людство стало забруднювати і руйнувати природу.

Восьма заповідь: *«Не кради», «не побажай чужого»* (Другозак 5:19). Суть у забороні присвоєння чужого. Зміст крадіжки включає псування, обман, хабарництво, одержання плати за невиконану роботу, відхилення від платежу боргу, податку, приховання і присвоєння знахідки. Заповідь оберігає і від мотивів крадіжок: пристрастей до матеріального. Яка користь людині, якщо він придбає увесь світ, а душі своїй нашкодить. Тому віра учить безпристрасності, безкорисливості, працьовитості і милосердю: *«Хто крав, надалі не кради, а краще трудися, роблячи своїми руками корисне, щоб було з чого приділити нужденній»* (Ефесеям, 4:28) [26, 4:28].

Дев'ята заповідь: *«Не свідчи неправдиво проти ближнього свого»* (Другозак., 5:20). Зміст заповіді забороняє всяку неправду, доноси, слухи. Треба утримуватися від марнослов'я, бо слово – дарунок, котрий треба вживати винятково для добра, світу і гармонії.

Десята заповідь: *«Не жадай дому ближнього твого, не жадай жінки ближнього твого, ані раба його, ані рабині його, ані вола його, ані осла його, ані всякої худоби його, ані всього, що у ближнього твого»* (Другозак., 5:21). Її духовний зміст стримує від заздрості, нечистих бажань і думок, щоб попередити гріх на стадії помислу, почуття і бажання. Для забезпечення цього заповідь вимагає зберігати чистоту серця і бути задоволеним своїм жеребом. У Християнській літературі вважається, що за допомогою даної заповіді оформляли умови повернення обраним народом боргу за вихід з полону.

Перші чотири заповіді Мойсея визначають ставлення людини до Бога, а інші шість – людини до людини. Усі заповіді забезпечують праведність людини, їх положення об'єднують позитивне право і духовність в єдиній бажаній нормі поведінки. За це Він обіцяє Своє благословення, а за їх порушення хвороби, біди, прокляття.

З приходом Христа цей Завіт (договір) став Старим. Заповіді Христа звернені до кожного з метою зупинити скочування суспільства в зло і безодню. Заповіді назавжди актуальні і незмінні чинники прогресу. І ніяка держава не здатна створити ті вічні цінності, що дає Християнська духовність. Христос не скасував десяти заповідей, але вказав їхній зміст у душі – любові, як умови виконання закону.

Бездуховність народу, нації та її лідерів призводить до катастроф. Христос, звертаючись до своїх учнів, говорить: *«Ви – сіль землі. Якщо сіль втратить силу, то чим зробити її солоною. Вона вже ні на що не годиться, як тільки хіба викинути її геть на потоптання людям»* (Мт. 5:13), [27, 5:13].

В Нагірній проповіді Христос надав шанс спасіння в заповідях любові, яка полягає у виконанні обов'язків перед Богом і ближнім. Вона в турботі про душу, в очищенні її від гріхів, в збереженні здоров'я і турботі про ріст душевних сил, здібностей. Любов до себе не повинна шкодити любові до ближніх. Немає більше від тієї любові, як хто душу свою покладе (тобто пожертвує життям своїм) за друзів своїх (ближніх своїх) (Ін. 15, 13) [28, 15,13]. Христос каже: *«Хто любить батька чи матір більше, ніж Мене, недостойний Мене; і хто не бере хрест свій (хто відмовляється від усіх життєвих бід, страждань і випробувань, які посилає Господь, а йде легким, беззаконним шляхом. Хто не йде слідом за Мною, той недостойний Мене»* (Мт. 10, 37–38) [29, 37-38]. Якщо людина любить Бога, то вона не може не любити і батька, і матір, і дітей, і всіх ближніх. Любов до когось без любові до Бога може бути навіть злочинною.

Усі заповіді мають зв'язок між духовністю людини в земному житті і долею в царстві вічності. Заповіді Христа описують найважливіші закони світобудови. Христос як би говорить: «Я не змушую, вам вирішувати якими бути, останнє слово за вами, але попереджаю про наслідки вибору, щоб потім не посилалися на незнання».

Викладене дає підстав вважати, що держави повинні враховувати духовні закони для покращення життя. Для цього треба в правових явищах застосовувати канони релігії. Адже позитивне право в історичному плані формувалося на підставі релігійних вірувань, як додаткового до наукового, методу пізнання [30, с. 90-109].

Ми поділяємо висновок науковців, які вважають, що взаємодія релігійних і правових, релігійно-догматичних категорій і каркасу юридичної науки набуває все більшого визнання. Це визнають такі правники як Лафітський В.І [31, с. 53-58], Павлов В.І (Духовность и ее экспликация в простарнстве права и государства).

Релігійну духовність треба сприймати як ту, що може і має покращити стан права. Зрозуміло, що духовність не вводить за законом, як не можна забезпечити ним віру в Бога. Без правових важелів ускладнюється не лише спасіння окремої людини, але і процвітання держави.

Зі слів С. Зикової, у випадку, коли незмінна присутність в правовій свідомості релігійних компонентів, не береться до уваги при конструюванні і здійсненні позитивного права і державної політики. Це призводить до розриву між правом і правосвідомістю, між нею і державною ідеологією. Від цього позитивне право стає нездатним в повній мірі реалізувати свій регулятивний потенціал, а держава – в повній мірі легітимувати свою владу [32].

Коли метою діяльності постає бездуховна ідея, то право і законодавство, не забезпечать її досягнення. При дефіциті духовності позитивного права діяльність викличе негативні наслідки. Сприйняття цивільним правом духовних цінностей потребує щоб люди дотримувались релігійно-духовних цінностей, які викладені в заповідях і які забезпечують належний їх стан і стан суспільства.

Раніше цивільне право враховувало духовні цінності, догми і канони Православ'я. Такий підхід був притаманним як для континентальної, так і для англо-американської правової системи. Їх прохристиянська спрямованість домінували і впливали на мусульманську, і на далекосхідну, і на індуїстську, і навіть на соціалістичну систему права.

Так, в країнах мусульманської системи цивільного права і понині нормативно-правові акти формуються і застосовуються лише з урахуванням заповідей Корану, їх тлумачення в Суні, звичаїв і адатів Шаріату. Окрім цього, в цих країнах присутні деякі нормативно-правові акти, що створені на базі вимог інших правових систем, але які не можуть, як правило, застосовуватись без прив'язки до шаріату.

Значно більший вплив релігія здійснила і здійснює на формування північної системи цивільного права. Зокрема в Данії, Фінляндії, Ісландії, Норвегії та Швеції Церква перебуває під захистом і опікою держави, а мораль і право визнані похідними від релігійної духовності, що позитивно відбилося на стані національної правосвідомості, правових принципах і звичаях.

В цивільно-правовій системі далекосхідних країн (КНР, Японія, Корея, Індокитай, Індонезія, Малайзія) домінують релігійно-філософські теорії, принципи конфуціанства, інших, споріднених релігій. Так конфуціанство тут має прояв в формуванні правосвідомості і правових явищ, відкриваючи шляхи до духовного самовдосконалення людини. Через суспільну правосвідомість, звичаї, принципи і духовність в цих країнах конфуціанство панує над правом.

В країнах індуїстських цивільно-правових системах (Індія, Бірма, В'єтнам, Сінгапур тощо) важливим фактором їх еволюції стало релігійно-філософське вчення Буддизму. Йому притаманна власна система самовдосконалення особистості з її реінкарнацією, медитацією, кармою і т. і. Окрім того, величезний вплив на формування цієї системи права мали і притаманні релігійні звичаї [33].

Ніяка національна релігійна школа, як і цивільно-правова система, не існує ізольовано від інших інституцій. Кожна цивільно-правова система має відбитки інших історичних факторів, надбань і досвіду оточуючих держав.

Отже, цивільне право має обслуговувати певний рівень духовності суспільства і адекватно сприймати існуючі їх засади. Цицерон зазначав, що найбільш безправ'я там, де царить лише буква закону. Під впливом теологічних, філософських й етичних категорій духовність сприймається як найвища морально-етична цінність, мотив та її заповіді мають враховуватися в якості зразкових моделей належної поведінки учасників цивільного обігу.

В ст. 1 Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік 1961 року зазначалось, що воно регулює майнові і пов'язані з ними особисті немайнові відносини з метою все більшого задоволення матеріальних та духовних потреб громадян. При цьому тлумачення та визначення духовності в нормативних актах та в цивільно-правовій науці взагалі не існувало.

Тобто в це поняття кожен суд буде вкладати свій зміст. Можна сказати, що засад духовності суспільства або зовсім не існує, або вони не мають суттєвого значення, оскільки, говорячи про додержання норм суспільної моралі не включається питання про суспільні засади духовності суспільства.

У минулому теорія цивільного права знаходила механізми сприйняття в букві і душі законів кращих релігійних надбань. Навіть у Своді законів Російської імперії виділялася окрема глава церковних злочинів. В Цивільному же Уложенні вимоги додержання церковних канонів сприяло зміцненню духовності і правомірній поведінці учасників правовідносин.

Цікаво зазначити, що ЦК використовує категорію духовності лише один раз в ст. 31 ЦК стосовно дрібних побутових правочинів. Він визнає їх такими, якщо вони поряд з іншими критеріями, вони відповідають духовному розвитку особи, що не досягла 14 років, однак такого критерію не встановлено відносно правочинів неповнолітніх віком від 14 до 18 років. Тобто, про яку саме духовність законодавець мав на увазі не зрозуміло. Її визначення немає ні в самому ЦК, ні в інших його нормативних актах.

Введення в дію ЦК України відбулося вже давно, але проблеми духовності ще досі не досліджені, а позитивне право і правосвідомість зазнали впливу від духовної кризи. І.А. Ільїн казав, що правосвідомість, яка втрачає свої

релігійні коріння, опиняється нездатною підтримувати культуру і порядок в державі. Вона нагадує нам, що «спасіння та оновлення правосвідомості і правопорядку прийшло від християнства» [34, с. 265-267].

Духовна криза суспільства буде продовжуватися поки законодавець і суб'єкти цивільних правовідносин чітко не визначать поняття і сутність духовності, бо нові соціальні зв'язки вимагають розуміння сутності духовності і питань її реалізації у державі.

На даний час актуальним завданням є дослідження духовності, як цивільно-правової категорії, пошуку механізмів включення її у критерії здійснення суб'єктивних цивільних прав, виконання цивільних обов'язків і відповідальність. Юридична рівність суб'єктів цивільних прав, повнота їх договірної свободи неможливі без духовних імперативів.

В Україні проблемі духовності була присвячена Постанова Верховної Ради України від 20 квітня 2004 р. з парламентських слухань «Духовна криза суспільства і шляхи її подолання». В ній зазначено, що для подолання цієї кризи і для формування гуманістичної орієнтації суспільства, визначальними має бути **духовний** розвиток. Необхідно забезпечити інтенсифікацію **духовно-інтелектуального** потенціалу суспільства. Верховна Рада визнала за необхідне сприяти приведенню законодавства України з питань духовності у відповідність до міжнародних актів, рекомендацій ЮНЕСКО та Ради Європи.

На нашу думку, в цивільному праві вимоги духовності повинні мати статус принципів ЦК і принципів здійснення і захисту особистих немайнових прав. Закономірності розвитку суспільства, правова система, і ці принципи мають задавати духовний вектор розвитку. Завдяки цьому правова система адаптується до найважливіших інтересів і потреб людини і суспільства, стає сумісною з ними [35, с. 237].

Цікаво, що ст. 31 ЦК України в обсяг дієздатності фізичних осіб віком до 14 років, включає право самостійного здійснення дрібних побутових правочинів, якщо вони відповідають духовному і соціальному розвитку особи. В той же час ЦК не вимагає духовної або соціальної зрілості неповнолітніх, дієздатної особи.

Ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та ст. 18 Загальної Декларації прав людини гарантує право «батьків і в певних випадках законних опікунів забезпечувати релігійне і моральне виховання своїх дітей відповідно до своїх власних переконань». В принципі, цього права їх доволі важко позбавити. Тому в згаданому Пакті й сказано про «повагу до свободи батьків» виховувати дитину в певній традиції. Цей міжнародний стандарт та принцип щодо свободи совісті напругу пов'язаний також як з повагою держави до духовності взагалі, визнання суспільно корисного значення релігії, так і до законодавчого забезпечення цих вимог.

Контрольним органом, покликаним стежити за додержанням державами зобов'язань в галузі прав людини є Комітет з прав людини. Україна визнала його компетенцію приймати повідомлення, що надсилаються особами, які перебувають під її юрисдикцією про порушення взятих нею на себе зобов'язань. Комітет засуджує будь які спроби дискримінації будь якої релігії, духовності або вірування Цією статтею в межах свободи совісті кожної людини та складовою свободи проповідувати релігію чи віру, містяться гарантії свободи батьків або законних опікунів надавати дітям релігійну та моральну освіту відповідно до їх власних переконань.

Отже, духовність має факультативне значення. Згідно ж ст. 55 ЦК України, опіка і піклування встановлюються з метою забезпечення прав і інтересів малолітніх і неповнолітніх, а також повнолітніх осіб, що за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки. Її ціль виховання осіб до повноліття, у випадку, коли вони внаслідок смерті батьків, позбавлення їхніх батьківських прав, хвороби або з інших причин залишилися без батьківського піклування. Вона також припускає і захист особистих і майнових інтересів цих дітей [36].

Опікун і піклувальник зобов'язані піклуватися про малолітніх і неповнолітніх, створюючи їм необхідні умови побуту, відпочинку і лікування. В силу вимог ст. ст. 67, 68 ЦК України, вони, як і батьки, мають виховувати, навчати і розвивати дітей [36]. Поряд з цим у ч. 1 ст. 249 Сімейного кодексу України встановлено, що опікун (піклувальник) зобов'язаний виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, **духовний** розвиток.

Більш повно і вдало розкриваються вимоги про духовність в Сімейному кодексі. Було б логічніше, якщо у ст. 32 ЦК України йшла мова не тільки про духовність осіб до 14 років, але й осіб у віці від 14 до 18 років, тобто неповнолітніх, а сам ЦК України також визначав духовність дієздатних осіб.

Духовні закони мають стати основою цивільного законодавства, норми якого повинні відповідати суспільній моралі. Концепція кодифікації ГК України з пріоритетом регулювання особистих немайнових відносин вимагає забезпечення їх духовними законами. Їх порушення підсилює схильність до порушення соціальних законів. У ГК України, інститут інтелектуальної власності повинний мати захист його вищих нематеріальних цінностей і інтересів.

Спори учасників цивільно-правових зобов'язань про належний стан духовності сприяло б застосування відновного правосуддя. Рекомендації Ради Європи «Про медіацію у цивільних справах» та «Про сімейну медіацію» пропонують членам Євросоюзу більш ефективне відшкодування майнової та моральної шкоди в позадоговірних зобов'язаннях. Медіація здатна краще забезпечити примирення сторін договірної та позадоговірної зобов'язання за участю посередника – медіатора. Її прийняття у вітчизняному законодавстві збагатило б як цивільно-правовий інститут представництва, так і цивільно-процесуальну процедуру мирової угоди.

Включення критерію духовності в захист особистості, підприємництва, договірної свободи і дисципліни сприяло підвищенню соціальної цінності цивільного права, порушення якого б призводило до порушень законів за це б мала місце відповідальність. В текстах Біблії мається додаткове покарання в передачі родового гріха і розплати до третього і четвертого покоління. Однак незалежно від виду, характеру і ваги і наслідків їхнього порушення незмінним залишається милість і прощення Бога.

Рекомендації парламентських слухань: «Духовна криза суспільства і шляхи її подолання», за Постановою Верховної Ради України від 20 квітня 2004 р. відзначає, що це створює серйозні проблеми розвитку суспільства на принципах гуманізму, демократизму, єдності загальнолюдських і національних цінностей, формування високодуховної людини, та необхідності консолідації, координації зусиль усіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування [37].

Для подолання кризи і формування гуманістичного суспільства вказані Рекомендації пропонували підняти духовний потенціал правової науки, культури, освіти. Визначальними цінностями мають бути свобода, соціальна справедливість, сумнінність, духовність. Духовною основою національної самосвідомості народу має стати єдина всеукраїнська ідея побудови та розвитку держави.

В Рекомендації також не було визначено поняття духовності, а саму духовність потрібно відновлювати поліпшенням соціально-економічних умов життя, культури, науки, освіти. Рекомендації наполягали прийняти закони щодо національної інформаційної політики, охорони культурної спадщини, підтримки розвитку національної кінематографії. Рекомендації також пропонували сприяти приведенню законів з питань культури і духовності у відповідність із міжнародними угодами, конвенціями, рекомендаціями ЮНЕСКО і Ради Європи. Дані Рекомендації втілені лише в частині орієнтації на міжнародні стандарти.

Раніше релігія і право збігалися в регулюванні суспільних відносин, а духовність захищалась у Цивільному укладенні Російської імперії, нарівні з церковним і синодальним правом. При протиріччі правочинів духовним принципам, вони визнавалися нікчемними. Проте духовність, і право в ізоляції неможливі. Тому, визначивши поняття духовності в існуючому законодавстві України сприяло б забезпеченню покращення життя суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н.А. Философия свободного духа. – М.: Республика, 1994. – 480 с.
2. Знаков, В.В. Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры / В.В. Знаков // Вопросы психологии. – 1998. – №3. – С. 104–114.
3. Философский энциклопедический словарь. Ред.: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М.: Сов. Энциклопедия. – 1983. – С. 179.
4. Украинская советская энциклопедия. – Т. 3. – К.: Госкомиздат, 1980. – С. 487.
5. Педагогический энциклопедический словарь / Под ред. Б.М. Бим-Бад. – М.: Большая российская энциклопедия, 2003. – 527 с.
6. Платонов Г.В. Проблема духовности личности (состав, типы, назначение) / Г.В. Платонов, А.Д. Косичев // Вестник Московского университета. – Серия 7. – Философия. – 1998. – №3. – С. 16–33.
7. Будз Володимир. Онтологічні засади буття людини і суспільства // Вісник Прикарпатського ун-ту. Філософські і психологічні науки. Випуск X, 2007. – Вид-во Прикарпатського ун-ту, 2007. – С. 112.
8. Юзвак Ж. Духовність: погляд психолога // Початкова школа. – 2000. – №3. – С. 5-7.
9. Кривуля О. М. Философия. – Т.2. – С. 52-53.
10. Алексеев А.П. Природа духовности. – Харків: «Факт», 2004. – 238 с.
11. Ярмусь С. Досвід віри українця: Вибрані твори / Упоряд. А. Колодний. – К.: Світ знань, 2002. – 512 с.
12. Православная богословская энциклопедия. Том 5, стлб. 801. Изд. Петроград. Приложение к духовному журналу "Странник" за 1904 г. Орфография современная.
13. Лоргус, А. Душа и дух: природа и бытие / А. Лоргус // Православное учение о человеке: сб. избранных статей. – Москва – Клин: «Христианская жизнь». – 2004. – С. 168–188.
14. Библия | К Галатам 5 (Синодальный перевод) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://allbible.info/bible/sinodal/ga/5/>
15. Августин Аврелий (Блаженный). О граде божием // Творения блаженного Августина епископа Иппонийского. – Часть 5. – Киев, 1907. – С. 63.
16. Еловигов Ю. М. Интеллектуальное богословие. О Христе и церкви [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.itheology.ru/intellectual_theology
17. Гегель Г.Ф. Энциклопедия философских наук. – Т. 1, Наука логики. – М.: Мысль, 1974. – С. 141.
18. Тейлор Э. Первобытная культура. – М. 1989 – С. 213.
19. Библия | 1-е Коринфянам 2 (Синодальный перевод) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://allbible.info/bible/sinodal/1co/2/>
20. Тихолаз А.Г. Геракліт. Навчальний посібник з давньогрецької філософії. – К., 1995. – С. 129.
21. Библия / вихід, розділ 20 / Український переклад І. Огієнка / [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <https://www.bibleonline.ru/bible/ukr/02/20/>
22. Исус Навин, розділ 1 / Український переклад І. Огієнка / Библия Онлайн [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://bibleonline.ru/bible/ukr/06/01/>
23. Библия | К Евреям 6 (Синодальный перевод) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://allbible.info/bible/sinodal/heb/6/>
24. Библия | Деяния 4 (Синодальный перевод) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://allbible.info/bible/sinodal/ac/4/>
25. Вторая книга Царств, глава 12 / Русский синодальный перевод [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://bibleonline.ru/bible/rus/10/12/>
26. Библия | К Ефессянам 4 (Синодальный перевод) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://allbible.info/bible/sinodal/eph/4/>
27. Библия | От Матфея 5 (Синодальный перевод) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://allbible.info/bible/sinodal/mt/5/>
28. Библия | От Иоанна 15 (Синодальный перевод) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://allbible.info/bible/sinodal/joh/15/>
29. Библия | От Матфея 10 (Синодальный перевод) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://allbible.info/bible/sinodal/mt/10/>
30. Евстифеева Е.А. К анализу феномена веры // Философские науки. – 1984. – №6. – С. 71–76; Вайнгартнер П. Сходство и различие между научной и религиозной верой // Вопросы философии. – 1996. – №5. – С. 90–109.
31. Лафитский, В.И. Принцип верховенства права в этико-правовом измерении / В.И. Лафитский // Журнал российского права. – 2007. – №9. – С. 53 – 58.
32. Зыкова С. В. Формы и элементы религиозности в российском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2006.
33. Цвайгерт К., Кети Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. – М., 1998. Правовые системы стран мира: энциклопедический справочник / Отв. ред. А.Я. Сухарев. – М., 2001.
34. Ільїн ІА. Путь духовного оновлення. – М., 2003. – С. 265-267.

35. Рыбаков В. А. Проблемы формирования гражданско-правовой активности (Вопросы теории и практики). – Уфа, 1993. – С. 237.
36. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15>
37. Про Рекомендації парламентських слухань "Духовна криза суспільства і шляхи її подолання" від 20.04.2004 № 1689-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-15>

УДК №347.23:640.418(477)

ЖИТЛОВА КІМНАТА У ГУРТОЖИТКУ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Чуйкова В. Ю.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права №2
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

Анотація: для розкриття визначеного питання зроблений аналіз: змісту понять «житло» та «житлове приміщення»; особливого статусу гуртожитків, у яких можлива приватизація жилих та нежилых приміщень; повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо забезпечення реалізації законних прав мешканців гуртожитків, їх утримання і використання та прибудинкових територій за призначенням; механізму реалізації мешканцями гуртожитків права на житло шляхом його приватизації.

Ключові слова: житло, житлове приміщення, приватизація, гуртожиток, територіальні громади, набуття права власності, статус гуртожитків, реалізація права на житло, компенсація вартості будівель.

Аннотация: для раскрытия поставленного вопроса сделан анализ: содержания понятий «жильё» и «жилое помещение»; особого статуса общежитий, в которых возможна приватизация жилых и нежилых помещений; полномочия органов государственной власти и органов местного самоуправления по обеспечению реализации законных прав жильцов общежитий, содержанию и использованию общежитий и придомовых территорий по назначению; механизма реализации жильцами общежитий права на жильё путём его приватизации.

Ключевые слова: жильё, жилое помещение, приватизация, общежитие, территориальные громады, приобретение права собственности, статус общежитий, реализация права на жильё, компенсация стоимости общежитий.

Annotation: an analysis has been made for the disclosure of a definite issue: the content of the concepts of «housing» and «living space»; special status of dormitories in which privatization of residential and non-residential premises is possible; powers of state authorities and local self-government bodies to ensure the realization of housing rights of residents of dormitories, the maintenance and use of dormitories and adjoining territories for their intended purpose; the mechanism of housing residents' right to housing by residents through the privatization of residential premises in them.

Key words: housing, housing, privatization, dormitory, territorial communities, acquisition of property rights, status of dormitories, realization of the right to housing, compensation of the cost of dormitories.

Одним із показників успішності державної політики є забезпеченість громадян житлом. Проблема забезпечення та закріплення цього права громадян, які тривалий час проживають у гуртожитках, завжди залишалася актуальною і не розв'язаною. В Україні, по даним Фонду державного майна, налічується 14 тис. гуртожитків (без врахування студентських), у яких проживають близько 1,5 млн родин або 4 млн громадян. І всі вони мають право на покращення житлових умов, відповідно норм законодавства.

Відповідно до статті 47 Конституції України [1], кожен громадянин має право на житло, а держава створює умови для його реалізації за допомогою норм права. Одним із способів набуття права власності на житло є можливість його приватизації відповідно до закону.

Для розкриття визначеного питання необхідно зробити аналіз: змісту понять «житло» та «житлове приміщення»; їх видів; особливого статусу гуртожитків, у яких можлива приватизація жилих та нежилых приміщень; повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо забезпечення реалізації законних прав мешканців гуртожитків, утримання та використання гуртожитків та прибудинкових територій за призначенням; механізму реалізації мешканцями гуртожитків права на житло шляхом його приватизації.

В законодавстві поняття «житлове приміщення» має декілька значень: як родове поняття, яке охоплює всі види помешкань, які можуть бути об'єктом цивільно-правових угод; як частина житлового будинку (квартира, кімната у багатоквартирному будинку); як окрема категорія у складі житлового комплексу.

Помешкання поділяються на окремі види і також мають свої ознаки. У складі житлових будівель особливо виділяються квартири та житлові кімнати у багатоквартирних будинках, які є житлом для громадян.

В законодавстві України **житло** як об'єкт права власності врегульоване книгою III главою 28 Цивільного кодексу України [2, с. 102].

Житлом є житловий будинок, квартира, інші приміщення, призначені та придатні для постійного проживання в них (ст. 379 ЦК). Кожен вид житла має свої ознаки.

Житловий будинок – це будівля капітального типу, споруджена з дотриманням вимог, встановлених законом та іншими нормативно-правовими актами, і призначена для постійного у ній проживання (ст. 380 ЦК).

Згідно з Законом України від 02 вересня 2014 року «Про внесення змін у деякі законодавчі акти щодо переведення садових і дачних будинків у житлові будинки та реєстрації в них місця проживання» [6] закріплює право громадян на переведення дачних і садових будинків, які відповідають будівельним нормам, в жилі у Порядку, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. «Про затвердження Порядку передачі дачних і садових будинків, які відповідають будівельним нормам, в житлові будинки» [9].

Квартира – це ізольоване помешкання в житловому будинку, придатне для постійного у ньому проживання, і таке, що відповідає санітарно-технічним вимогам, встановленим законом (ст. 382 ЦК).

Власникам квартир у багатоквартирному будинку належать на праві спільної сумісної власності приміщення загального користування, опорні конструкції будинку, обладнання за межами або всередині квартири, яке обслуговує більше однієї квартири, а також споруди, які призначені для забезпечення потреб всіх власників квартир. Закон України від 14 травня 2015 року «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирних будинках» передбачає особливості здійснення права власності у багатоквартирних будинках, регулює правові, організаційні та економічні відносини, пов'язані з реалізацією прав та виконанні обов'язків співвласників багатоквартирних будинків щодо його утримання та управління [7].

Стаття 384 ЦК України регулює права **ЖБК** (житлово-будівельного кооперативу) та його членів на квартиру в будинку кооперативу. Будинок, споруджений або придбаний ЖБК, є його власністю. Член ЖБК має право володіння і користування квартирою, яку він займає в будинку кооперативу, до її викупу. У разі викупу квартири член ЖБК стає її власником.

Квартирою вважається кімната, відокремлена постійними стінами частина квартири. За своїм призначенням кімнати поділяються на житлові і допоміжні (кухня, коридор, ванна кімната, туалет, комори).

Для характеристики житлового приміщення важливо також визначити відділення всередині помешкання:

1) загальної площі, тобто суми площ усіх приміщень квартири, включаючи площу житлових, підсобних приміщень та місць загального користування в квартирі (коридори, кухня та інші);

2) корисної площі, яка включає в себе тільки площу всіх житлових кімнат, утеплених терас і веранд, обладнаних для мешкання.

Житлові приміщення класифікують в залежності від підстав їх надання громадянам. Виділяють житло, що: надається за договором соціального найму; надається за договором комерційного найму або договором оренди; у будинках житлових кооперативів; знаходиться у власності громадян; службові та спеціалізовані приміщення; надається громадянам з інших підстав.

Таким чином, видами житлових приміщень, які вважаються житлом, є житловий будинок, квартира в житловому будинку, житлова кімната у гуртожитку.

Гуртожитки поділяються на **два види**: для проживання одиноких громадян (жилі приміщення знаходяться у спільному користуванні кількох осіб, які не перебувають у сімейних стосунках); для проживання сімей (жилі приміщення, що складаються з однієї чи кількох кімнат, які перебувають у відособленому користуванні сім'єю).

Гуртожитки (як цілісні майнові комплекси), на які поширюється дія Закону, підлягають передачі у власність відповідних територіальних громад. Об'єкти державної форми власності передаються територіальним громадам безоплатно. Будівлі, що було включено до статутних капіталів господарських товариств, створених у процесі приватизації (корпоратизації), передаються у власність територіальній громаді за умови попередньої повної компенсації їх вартості або безоплатно, за умови згоди на це власника майна.

Громадяни, на яких поширюється дія Закону України від 04 вересня 2008 року «Про забезпечення реалізації житлових прав мешканців гуртожитків», мають право на приватизацію житлових приміщень у гуртожитках, які перебувають у власності територіальних громад і можуть бути приватизовані відповідно до закону [4]. Закон України від 05 квітня 2017 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення реалізації житлових прав мешканців гуртожитків» більш чітко визначив сферу дії закону від 04.09.2008 р. Внесені зміни надали можливість приватизації кімнат у гуртожитках, їх реконструкцію, надавати їм статусу житлових будинків для малосімейних з пріоритетним правом на приватизацію після реконструкції тими громадянами, які, згідно з чинним законодавством, не можуть бути виселені без надання іншого житла [10].

Житло у гуртожитках надається одиноким громадянам і сім'ям, які мають право проживати в них, за рішенням адміністрації підприємства, установи, організації або органу місцевого самоврядування, у власності чи управлінні яких перебуває будівля.

Умови безоплатної передачі житла у гуртожитках:

- 1) наймач не має власного житла;
- 2) більше 5 років має законну реєстрацію в ньому і фактично в ньому проживає;
- 3) гуртожиток переданий у комунальну власність;
- 4) на житло виданий ордер та договір найму на заселення;
- 5) наймач знаходиться у трудових відносинах з підприємством, установою, організацією, у власності або управлінні яких знаходиться будівля.

Передача здійснюється двома шляхами:

а) шляхом безоплатної передачі громадянам з розрахунку санітарної норми 21 м загальної площі на наймача та кожного члена сім'ї і додатково 10 м на сім'ю;

б) шляхом продажу залишків загальної площі житлових приміщень громадян, які в них мешкають.

Видаються житлові чеки з урахуванням залишкової вартості житла, яке приватизується.

Статус гуртожитків, на які поширюється дія Закону, після прийняття відповідною місцевою радою рішення щодо їх приватизації або про надання їм статусу житла соціального призначення не може бути змінений, крім випадків визнання будівлі (як цілісного майнового комплексу або його відокремленої частини) аварійною або непридатною для проживання людей [4, ст. 10].

Розмір компенсації вартості гуртожитків розраховується відповідно до вартості будівлі, за якою їх було включено до статутних капіталів господарських товариств, створених у процесі приватизації (корпоратизації), з урахуванням її зменшення внаслідок нарахованого фізичного зносу і збільшення в результаті фактичних витрат власників на проведення капітального ремонту за час перебування будівлі у їх власності. У разі наявності корпоративних прав держави у статутному капіталі таких товариств розмір компенсації визначається пропорційно обсягу таких прав відповідно до закону.

За згодою сторін компенсація вартості гуртожитків може здійснюватися грошима або майном (майновими правами). Порядок визначення розміру компенсацій встановлюється Кабінетом Міністрів України. Рішення про передачу гуртожитків у власність територіальних громад приймають відповідні органи управління (уповноважені особи) власників будівель або суд. Видатки, пов'язані з передачею їх у власність територіальних громад, здійснюються за рахунок передбачених на це коштів державного та місцевого бюджетів відповідно до державної програми передачі гуртожитків у власність територіальних громад [4, ст. 14].

До повноважень Кабінету Міністрів України у житловій сфері щодо приватизації громадянами житла у гуртожитках належить:

- 1) забезпечення реалізації державної політики у цій сфері;
- 2) розроблення державної програми передачі гуртожитків територіальним громадам, здійснення контролю за її виконанням;
- 3) координація діяльності центральних органів виконавчої влади та місцевих державних адміністрацій у цій сфері.

Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері житлово-комунального господарства, у житловій сфері щодо приватизації громадянами житла у гуртожитках:

- 1) забезпечує формування державної житлової, науково-технічної та економічної політики, готує пропозиції щодо фінансування, утримання, використання будівель, що підлягають передачі територіальним громадам;
- 2) організовує в межах своїх повноважень розроблення державної та місцевих програм передачі гуртожитків у власність громад;
- 3) здійснює нормативно-методичне забезпечення формування, утримання, фінансування житлового фонду гуртожитків та прибудинкових територій.

Місцеві державні адміністрації у житловій сфері щодо приватизації громадянами житла у гуртожитках:

- 1) забезпечують виконання державної політики з питань формування та утримання житлового фонду гуртожитків та здійснюють контроль за її реалізацією;
- 2) беруть участь у розробленні державної програми передачі таких будівель територіальним громадам та її фінансуванні;
- 3) забезпечують спільно з відповідними органами місцевого самоврядування виконання затверджених державної та місцевих програм фінансування, утримання та використання гуртожитків і прибудинкових територій за призначенням.

Органи місцевого самоврядування у житловій сфері щодо приватизації громадянами житла у гуртожитках:

- 1) приймають рішення про прийняття у власність відповідної територіальної громади гуртожитків (майнових комплексів);
- 2) приймають рішення про надання відповідним житловим комплексам статусу "гуртожиток" і одночасно про надання дозволу на приватизацію жилих та нежилих приміщень таких об'єктів;
- 3) приймають рішення про надання відповідним незаселеним житловим комплексам статусу "житло соціального призначення";
- 4) приймають рішення про реконструкцію, капітальний ремонт чи перепрофілювання або про знесення будинку (цілісного майнового комплексу) після його прийняття у власність територіальної громади та відселення мешканців відповідно до чинного законодавства;
- 5) приймають рішення про використання згідно з чинним законодавством земельних ділянок, необхідних для житлового фонду гуртожитків та житлового фонду соціального призначення, що перебувають у власності територіальних громад;
- 6) здійснюють володіння, використання, управління, експлуатацію переданих територіальним громадам будинків (майнових комплексів) (безпосередньо чи через визначеного виконавчим органом ради управителя), організують їх належне обслуговування та ремонт, упорядкування, а також забезпечують утримання та облаштування прибудинкових територій;
- 7) здійснюють контроль за використанням усіх будинків, що перебувають у державній та комунальній власності виключно за призначенням, визначають управителів гуртожитків, а також виконавців житлових і комунальних послуг;

8) вживають необхідних заходів, в межах наданих повноважень, щодо забезпечення, збереження та використання житлового фонду таких будинків незалежно від форми власності;

9) встановлюють плату за оформлення реєстрації місця проживання в гуртожитку;

10) встановлюють плату за проживання в ньому та за участь в утриманні місць загального користування та прибудинкової території;

11) приймають рішення про проведення реконструкції, капітального ремонту, переобладнання будинку, про визнання його аварійним чи непридатним для проживання в ньому людей та про знесення аварійних та непридатних для проживання будівель [4, ст. 18].

Законом встановлюються такі особливості використання житлових і нежитлових приміщень у гуртожитках, переданих у власність територіальних громад:

1) передача та прийняття будинків, що є об'єктом державної власності, у власність територіальних громад здійснюється відповідно до Закону України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності» [5];

2) передача гуртожитків (як цілих майнових комплексів) у власність територіальних громад здійснюється за рішенням законного власника будівлі (чи уповноваженої власником особи) або за рішенням суду;

3) прийняття будинків (як цілих майнових комплексів) у власність територіальної громади здійснюється за рішенням відповідної місцевої ради (або за рішенням виконавчого органу місцевої ради з наступним затвердженням цією радою);

4) передача будівель, що є об'єктами приватної власності, у власність територіальних громад здійснюється на договірних умовах відповідно до чинного законодавства;

5) після прийняття об'єкту у власність територіальної громади місцева рада приймає на сесії в межах своєї компетенції відповідне рішення щодо подальшого його використання, а саме:

а) залишити цілий майновий комплекс у статусі «гуртожиток» та дозволити приватизацію його житлових і нежитлових приміщень. У цьому випадку здійснюється приватизація приміщень його законними мешканцями;

б) надати цілому майновому комплексу статус «соціальне житло» та не дозволити приватизацію його житлових приміщень. У цьому випадку приватизація житлових приміщень гуртожитку не здійснюється, а його колишнім мешканцям, за їх згодою, надається відповідне соціальне або інше житло;

в) перепрофілювати будівлю та використовувати цілий майновий комплекс колишнього гуртожитку за іншим призначенням. У цьому випадку рада одночасно приймає рішення щодо забезпечення його законних мешканців іншим житлом згідно із законодавством;

г) знести цілий майновий комплекс колишнього гуртожитку та вжити заходів щодо будівництва на звільненій земельній ділянці соціального житла або продажу земельної ділянки на аукціоні згідно із чинним законодавством. У цьому випадку рада одночасно приймає рішення щодо забезпечення законних мешканців такого гуртожитку іншим житлом відповідно із законом;

д) знести колишній гуртожиток (відповідний цілий майновий комплекс) та вивільнити земельну ділянку з наступним її продажем на аукціоні. У цьому випадку особи, на яких поширюється дія цього Закону, підлягають переселенню в інше придатне для проживання людей житло, що належить на праві власності або на праві користування відповідній місцевій раді. Таким особам, за їх згодою, виконавчим органом місцевої ради може бути видана грошова компенсація за взяття ними (їх сім'ями) житла в оренду на певний строк (але не більше одного року). Розмір і порядок видачі зазначеної компенсації визначає кожна місцева рада самостійно відповідно до вимог чинного законодавства та виходячи із власних можливостей;

б) передача житлових приміщень у гуртожитках у власність громадян здійснюється на підставі рішення органу місцевого самоврядування [8].

Утримання приватизованих житлових приміщень у гуртожитках здійснюється за рахунок коштів їх власників згідно нової редакції п.8 Правил користування приміщеннями житлових будинків і гуртожитків, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2016 року №1024, незалежно від форми власності на них [11].

Поняття «житло» нерозривно пов'язане з визначенням місця проживання/ місця перебування фізичної особи, а також її реєстрації. Закон України від 11.12.2003 року у ст. 3 в редакції від 23.03.2017 року визначає: **місцем перебування** є адміністративно-територіальна одиниця, на території якої особа проживає строком менше шести місяців на рік. **Місцем проживання** є житло, розташоване на території адміністративно-територіальної одиниці, в якому особа проживає, а також спеціалізовані соціальні установи, заклади соціального обслуговування та соціального захисту, військові частини. Місце перебування /місце проживання особи фіксується зазначенням адреси житла, яка підлягає обов'язковій реєстрації. **Реєстрація** – внесення інформації до реєстру територіальної громади, документів, до яких вносяться відомості про місце проживання/місце перебування особи, із зазначенням адреси житла/місця перебування із подальшим внесенням відповідної інформації до Єдиного державного демографічного реєстру у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку. Правила реєстрації місця проживання затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 02.03.2016 року №207 «Про затвердження Правил реєстрації місця проживання та Порядку передачі органами реєстрації інформації до Єдиного державного демографічного реєстру» [12].

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України.
2. Цивільний кодекс України. – К.: Алерта, 2017. – 320 с.
3. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11 грудня 2003 року. – ВВР, 2004, №15, ст. 232.
4. Про забезпечення реалізації житлових прав мешканців гуртожитків: Закон України від 04 вересня 2008 року. – ВВР, 2008, №46, ст. 323.

5. Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності: Закон України. – ВВР, 1998, №34, ст. 228.
6. Про внесення змін у деякі законодавчі акти щодо переводу садових і дачних будинків у житлові будинки та реєстрації в них місця проживання: Закон України від 02 вересня 2014 року. – ВВР, 2014, №43, ст. 2037.
7. Про особливості здійснення права власності у багатоквартирних будинках: Закон України від 14 травня 2015 року. – ВВР, 2015, №29, ст. 262.
8. Про внесення змін до Закону України «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності»: Закон України від 03 вересня 2015 року. – ВВР, 2015, №45, ст. 404.
9. Про затвердження Порядку переводу дачних і садових будинків, які відповідають будівельним нормам, в житлові будинки: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon/rada/gov/ua/laws/show/321-2015-n.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення реалізації житлових прав мешканців гуртожитків: Закон України від 05 квітня 2017 року. – ВВР, 2017, №24, ст. 277.
11. Про внесення змін до Правил користування приміщеннями житлових будинків і гуртожитків: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2016 р. №1024 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon/rada/gov/ua/laws/show/1024-2016-n.
12. Про затвердження Правил реєстрації місця проживання та Порядку передачі органами реєстрації інформації до Єдиного державного демографічного реєстру: Правила реєстрації місця проживання, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 02.03.2016 р. №207. – Офіційний вісник, 2016, №28, ст. 1108; №101, ст. 3312.

УДК 340.94

НЕЯВКА ПОЗИВАЧА ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ ЗАЛИШЕННЯ ПОЗОВУ БЕЗ РОЗГЛЯДУ

Селіванов М. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
адвокат, директор Legal-tech company «ДОМ ЮРИСТА»

Анотація: статтю присвячено правому регулюванню дій суду під час неявки позивача в судові засідання.

Ключові слова: неявка позивача, залишення позову без розгляду, право на доступ до суду, розумний строк розгляду справи.

Аннотация: статья посвящена правому регулированию действий суда при неявке истца в судебные заседания

Ключевые слова: неявка истца, оставление иска без рассмотрения, право на доступ к суду, разумный срок рассмотрения дела.

Annotation: the article is devoted to the legal regulation of actions of the court in the absence of the plaintiff in court sessions

Key words: absence of the plaintiff, withdrawal of the claim without consideration, right to access to the court, reasonable period of consideration of the case.

Постановка проблеми

На практиці є непоодинокими випадки коли судовий процес порушується з іншою метою ніж вирішення спору по суті (вжиття заходів забезпечення позову, отримання доказів для іншого процесу, тощо). В таких випадках позивачі зацікавлені в якнайдовшому існуванні судового процесу. Одним зі способів затягування судового розгляду, який використовується позивачами, є неявка в судові засідання.

Суди першої інстанції дуже поблажливо ставляться до неявки позивача і відкладають розгляд справи або навіть виносять рішення за відсутності позивача (і заяви про розгляд справи без його участі). Суди апеляційної і касаційної інстанції доволі часто скасовують ухвалу про залишення позову без розгляду з універсальним обґрунтуванням «з метою право на доступ до правосуддя та запобігання порушень ст. 6 Конвенції».

Суть проблеми

Проблема наслідків неявки позивача полягає у пошуку рішення в зіткненні двох процесуальних принципів – «право на доступ до суду» з одного боку та «дотримання встановленої процесуальним законом процедури» з іншого.

В результаті рішення поставленої проблеми мають сформуватися підходи та критерії відшукування справедливого балансу інтересів при неявці позивача в судові засідання.

Доводи та міркування до вирішення проблеми

Європейський суд з прав людини у своїй прецедентній практиці виходить з того, що положення п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує кожному право подати до суду будь-який позов, що стосується його цивільних прав і обов'язків.

Проте право на суд не є абсолютним і воно може бути піддане обмеженням, дозволеним за змістом, тому що

право на доступ до суду за своєю природою потребує регулювання з боку держави. «Право на суд» не є абсолютним. Право на доступ до суду за самою своєю природою потребує регулювання з боку держави та з боку держави може бути піддане обмеженням, зокрема шляхом встановлення певної процедури розгляду справи.

Змагальність виявляється в тому, що:

- дії суду залежать від вимог позивача та заперечень відповідача;
- суд вирішує справу в межах заявлених вимог та на підстав наданих йому доказів;
- особи, які беруть участь у справі, займають активне становище щодо інших учасників процесу та суду;
- сторони самостійно визначають, які саме докази подавати суду, а які притримати;
- особи, які беруть участь у справі, можуть брати участь у справі особисто або через представників;
- кожна особа зобов'язана доказати факти, на які вона покликається;
- у разі невиконання процесуальних обов'язків або нездійснення процесуальних прав для особи настають небажані для неї правові наслідки.

Диспозитивність (від лат. Dispono – розпоряджаюся) – це надання особам, які беруть участь у справі, можливості вільно розпоряджатися своїми матеріальними та процесуальними правами на власний розсуд. Зміст принципу диспозитивності перш за все розкривається через положення «хто хоче здійснити свої права, повинен сам потурбуватися про це».

Вказані принципи надають кожному учаснику процесу можливість самостійно розпоряджатися наданими йому законом процесуальними правами, в тому числі і правом брати участь в судових засіданнях.

З системного аналізу п. 3 ч. ст. 257 ЦПК України та положень ст. 223 ЦПК України вбачається те, що законодавець безпосередньо пов'язує участь позивача в судових засіданнях з рухом судового процесу. Це уявляється вірним – дії суду залежать від дій позивача.

Неявка позивача в судове засідання є його волевиявленням, проявом дії принципу диспозитивності. В ситуації подання позивачем заяви про залишення позову без розгляду (п. 5 ч. 1 ст. 257 ЦПК України) суд має безальтернативно винести ухвалу про залишення позову без розгляду.

В цьому контексті повторна неявка належним чином повідомленого позивача є конклюдентними діями, якими робиться заява про залишення позову без розгляду, а також є правовим наслідком нездійснення позивачем права брати участь у судовому засіданні. Таким чином законодавець передбачив баланс захисту прав як позивача, який повторно не з'явився у судове засідання, так і відповідача, який у зв'язку з такою неявкою вимушений витратити свої час та кошти.

Згідно з вимогами ЦПК України суд повинен з'ясувати причини неявки належним чином повідомленого позивача в судове засідання і у випадку повторної неявки позивача, якщо від нього не надійшла заява про розгляд справи за його відсутності, суд залишає позовну заяву без розгляду.

В переважній більшості випадків доводи позивача при обґрунтуванні неявиці в судове засідання зводяться до аргументу, що позивач не був обізнаний з часом розгляду справи (не отримав повістку).

На моє переконання цей довод є необґрунтованим та безпідставним.

Європейський суд з прав людини в рішенні від 07 липня 1989 року у справі «Юніон Аліментаріа проти Іспанії» зазначив, що заявник зобов'язаний демонструвати готовність брати участь на всіх етапах розгляду, що стосуються безпосереднього його, утримуватися від використання прийомів, які пов'язані із зволіканням у розгляді справи, а також максимально використовувати всі засоби внутрішнього законодавства для прискорення процедури слухання.

Крім того, як наголошує в своїх рішеннях Європейський суд, позивач як сторона, яка задіяна в ході судового розгляду, зобов'язана з розумним інтервалом часу сама цікавитися провадженням у її справі, добросовісно користуватися належними їй процесуальними правами та неухильно виконувати процесуальні обов'язки (див. наприклад рішення Європейського суду прав людини у справі «Каракуця проти України»).

За ст. ст. 12, 13 ЦПК України цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності та диспозитивності. Особа на власний розсуд користується своїми процесуальними правами та обов'язками відповідно до зазначених положень, а також положень, визначених ст. ст. 43, 49 ЦПК України, але зобов'язана здійснювати їх добросовісно (ч. 1 ст. 44 ЦПК України).

Також слід відмітити, що в Україні діє система публікації відомостей про час та місце розгляду справи в мережі Інтернет на сайті «Судова влада» і позивач має усі можливості з отримання інформації про розгляд його справи.

Отже, позивач має цікавитись ходом справи та результатами окремих судових засідань, використовувати засоби внутрішнього законодавства для прискорення процедури слухання (наприклад, розгляд справи в режимі відеоконференції в порядку ст. 212 ЦПК України, у разі неможливості особистої явки до суду). Доводи позивача про необізнаність з часом розгляду справи є безпідставними та не мають обґрунтовувати поважність неявки позивача в судове засідання.

Згідно з ч. 5 ст. 223 ЦПК України, у разі повторної неявки позивача в судове засідання без поважних причин або неповідомлення ним про причини неявки суд залишає позовну заяву без розгляду, крім випадку, якщо від нього надійшла заява про розгляд справи за його відсутності, і його нез'явлення не перешкоджає вирішенню спору.

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 257 ЦПК України суд постановляє ухвалу про залишення заяви без розгляду, якщо належним чином повідомлений позивач повторно не з'явився в судове засідання або не повідомив про причини неявки, крім випадку, якщо від нього надійшла заява про розгляд справи за його відсутності і його нез'явлення не перешкоджає розгляду справи.

Згідно зі ст. 19 Конституції України, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Дії суду, як особливого суб'єкта владних повноважень, регламентовані процесуальним кодексом та не допускають

аналогії закону, чи аналогії права. Дискреція суду на обрання варіантів дій має бути прямо передбачена в процесуальному законі.

У Науковому висновку щодо меж дискреційного повноваження суб'єкта владних повноважень та судового контролю за його реалізацією (https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/naukovi_visnovki/nauk_visnovok_01_03_2018) зокрема зроблено наступні висновки:

- дискреційне повноваження може полягати у виборі діяти, чи без діяти, а якщо діяти, то у виборі варіанту рішення чи дії серед варіантів, що прямо або опосередковано закріплені у законі. Важливою ознакою такого вибору є те, що він здійснюється без необхідності узгодження варіанту вибору із будь-ким;

- дискреційне повноваження надається у спосіб його закріплення в оціночному понятті, відносно-визначеній нормі, альтернативній нормі, нормі із невизначеною гіпотезою. Для позначення дискреційного повноваження законодавець використовує, зокрема, терміни «може», «має право», «за власної ініціативи», «дбає», «забезпечує», «веде діяльність», «встановлює», «визначає», «на свій розсуд». Однак наявність такого терміну у законі не свідчить автоматично про наявність у суб'єкта владних повноважень дискреційного повноваження; подібний термін є приводом для докладного аналізу закону на предмет того, що відповідне повноваження є дійсно дискреційним.

Згідно з граматичного (мовного, текстового) аналізу ч. 5 ст. 223 ЦПК України та п. 5 ч. 1 ст. 257 ЦПК України терміни «може», «має право», «за власної ініціативи» та інші законодавцем не застосовані.

Не передбачається у ч. 5 ст. 223 ЦПК України та у п. 5 ч. 1 ст. 257 ЦПК України можливість суду інших варіантів дій, окрім залишення позовної заяви без розгляду.

З огляду на зазначене, повноваження суду залишити позовну заяву без розгляду не є дискреційним.

Отже, за змістом зазначених вище норм в разі повторної неявки позивача в судове засідання за умови, що він був належним чином повідомлений про час та місце розгляду справи, суд безальтернативно зобов'язаний залишити позовну заяву без розгляду.

Залишення позову без розгляду – є негативним правовим наслідком для позивача у випадку зловживання ним своїми процесуальними правами, який сприяє швидкому розгляду справи.

Обов'язок швидкого здійснення правосуддя покладається, в першу чергу, на відповідні державні судові органи. Розумність тривалості судового провадження оцінюється в залежності від обставин справи та з огляду на складність справи, поведінки сторін, предмету спору. Нездатність суду ефективно протидіяти недобросовісно створюваним учасниками справи перепонам для руху справи є порушенням ч. 1 ст. 6 даної Конвенції (рішення Європейського суду з прав людини від 08.11.2005 року у справі «Смірнова проти України»).

Це не є порушенням прав учасників спору. Європейський суд з прав людини у своїй практиці висловлював правову позицію про те, що обмеження доступу до суду з метою запобігання зловживанню процесуальними засобами також загалом може визнаватися таким, що має легітимну мету (Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Моннелл і Морріс проти Сполученого королівства»).

Відповідно до Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних та кримінальних справ від 17.10.2014 № 11 «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення» недотримання строків розгляду цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення порушує конституційне право на судовий захист, гарантований статтею 55 Конституції України, і негативно впливає на ефективність правосуддя та на авторитет судової влади.

Перебіг строків судового розгляду у цивільних справах починається з часу надходження позовної заяви до суду, а закінчується ухваленням остаточного рішення у справі, якщо воно не на користь особи (справа «Скопелліті проти Італії» від 23 листопада 1993 року), або виконанням рішення, ухваленого на користь особи (справа «Папахелас проти Греції» від 25 березня 1999 року).

Відтак, суд зобов'язаний присікати недобросовісні дії позивача та залишати позов без розгляду у разі повторної неявки належним чином повідомленого позивача, від якого не надійшло заяви про розгляд справи без його участі.

Зазначене забезпечує дотримання судом строків розгляду справи та балансу інтересів сторін спору, зокрема, забезпечує інтереси відповідача, який вимушений витратити час, кошти, свою чи представника явку в судові засідання.

УДК 346.62:347.731.15

**ПЕРСПЕКТИВИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ КРИПТОВАЛЮТ
В УКРАЇНІ (ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)**

Погрібний Д. І.

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

Анотація: у статті розглянуто проблеми визначення правового статусу криптовалют та сучасні підходи до створення господарсько-правових механізмів їх регулювання в Україні. Проведено порівняльний аналіз проекту Закону України «Про обіг криптовалюти в Україні» та проекту Закону України «Про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні» та запропоновано шляхи оптимізації вітчизняного законодавства щодо правового регулювання криптовалют. Проаналізовано основні тенденції щодо регулювання криптовалют з боку міжнародних фінансових регуляторів, а також запропоновано уніфікувати загальні для всіх криптовалют ознаки. Визначено, що криптовалюти є абсолютно новим феноменом, який виник як результат еволюційного розвитку електронних грошей.

Ключові слова: криптовалюта; Bitcoin; електронні гроші; правовий статус криптовалют; криптовалютна біржа; блокчейн; загальні ознаки криптовалют.

Аннотация: в статье рассмотрены проблемы определения правового статуса криптовалют и современные подходы к созданию хозяйственно-правовых механизмов их регулирования в Украине. Проведен сравнительный анализ проекта Закона Украины «Об обращении криптовалют в Украине» и проекта Закона Украины «О стимулировании рынка криптовалют и их производных в Украине» и предложены пути оптимизации отечественного законодательства о правовом регулировании криптовалют. Проведен анализ основных тенденций регулирования криптовалют со стороны международных финансовых регуляторов и ведущих государств мира, а также предложено унифицировать общие для всех криптовалют признаки. Определено, что криптовалюты являются абсолютно новым феноменом, который возник как результат эволюционного развития электронных денег.

Ключевые слова: криптовалюта; Bitcoin; электронные деньги; правовой статус криптовалют; криптовалютная биржа; блокчейн; общие признаки криптовалют.

Annotation: the article deals with the problems of determining the legal status of cryptocurrency and modern approaches to the creation of economic and legal mechanisms for their regulation in Ukraine. A comparative analysis of the draft Law of Ukraine "On the Cryptographic Currency in Ukraine" and the Draft Law of Ukraine "On Stimulation of the Cryptographic Market and its Derivatives in Ukraine" was conducted, and ways of optimizing the domestic legislation on legal regulation of cryptocurrency were proposed. The main tendencies in the regulation of cryptocurrencies by the international financial regulators are analyzed, and it is proposed to unify the common features for all cryptocurrencies. It has been determined that cryptocurrency is a completely new phenomenon that arose as a result of the evolutionary development of electronic money.

Key words: cryptocurrency; Bitcoin; electronic money; legal status of cryptocurrency; cryptoexchange; blockchain; common features of cryptocurrencies.

Одним з провідних векторів на шляху трансформації української економіки з екстенсивного до інноваційного руслу є впровадження сучасних інформаційних технологій, зокрема, використання криптовалют та електронних грошей в господарському обороті. Поява криптовалют є наслідком об'єктивного процесу конкуренції між системами фіксації фактів переходу вартості. Так, на сьогоднішній день в світі представлено безліч подібних сервісів зі своїми перевагами і недоліками. Криптовалюта, в цьому сенсі, є новим етапом після появи перших електронних грошей. При цьому, вони в змозі задовольнити такі сучасні зростаючі вимоги як: моментальна швидкість розрахунків (від декількох секунд, до декількох хвилин); відсутність комісії за вчинення транзакцій; анонімність розрахунків; високий ступінь захищеності операцій; незворотність платежів; відсутність необхідності конвертації в валюту країни виробництва розрахунків.

Сьогодні нараховується біля тисячі видів криптовалют, серед яких найбільшого поширення набули такі як Bitcoin, BitcoinCash, Ripple, Ethereum, Litecoin та інші. На цей момент, не сформувалася стала термінологія та уніфіковані підходи до визначення, регулювання та економіко-правового обґрунтування використання криптовалют в світі. Зростання їх популярності відбувається на тлі відсутності єдиного поняття «криптовалюта» («cryptocurrency») – воно варіюється від ототожнення з поняттями «товар», «платіжний засіб», «розрахункова одиниця» до понять «нематеріальний цифровий актив», «інвестиційний актив», «фінансовий актив», «окремий вид цінних паперів» тощо.

Основні механізми зростання економіки України продовжують сьогодні концентруватися в групі галузей, чия конкурентоспроможність в основному залежить від використання екстенсивних факторів виробництва і потребує відносно невисокого рівня інноваційної активності, ґрунтуючись на експорті сировинних товарів і продукції нижчих

виробничих переділів, що обумовлює низьку конкурентоспроможність економіки, нееквівалентний обмін та значне відставання країни в соціально-економічному розвитку [1]. Отже, визначення правового статусу криптовалют та створення дієвих господарсько-правових механізмів їх використання стане одним з каталізаторів позитивних змін та оздоровлення багатьох галузей економіки України.

Питанням, що розглядаються в статті, приділялося чимало уваги з боку іноземних та вітчизняних правників та економістів. Аналізу проблем, пов'язаних з економіко-правовим дослідженням сутності криптовалют, присвячено роботи таких іноземних та вітчизняних правників та економістів, як: Р. Коен, А. Грінспен, Е. Мак, Д.С. Вахрушев, К.С. Пащенко, О.В. Железов, Н. Поливка та інші. Проте правовий статус криптовалют як в Україні, так і за кордоном є все ще невизначеним.

Метою статті є з'ясування сучасних підходів до визначення правового статусу криптовалют з метою створення в Україні дієвих господарсько-правових механізмів їх регулювання.

Слід погодитись з тією думкою, що феномен появи такої криптовалюти як Bitcoin не був очевидним та прогнозованим для економістів та правників. У 2008 році людиною або групою людей під псевдонімом Сатоші Накомото було створено концепцію Bitcoin, а в 2009 році опубліковано принцип роботи платіжної системи у вигляді розподіленої, децентралізованої пірингової мережі або **p2p** (від англ. peer-to-peer – від партнера до партнера). Отже, Bitcoin встиг пройти еволюцію від віртуальної валюти для комп'ютерних ігор до криптовалюти, яка конкурує із долларом США. Зокрема, кількість компаній, які приймають Bitcoin в якості оплати за товари та послуги, постійно зростає в світі. Порівняльний аналіз курсу криптовалюти Bitcoin та золота свідчить про те, що вже в середині 2013 року вони наблизились настільки, що дозволило говорити про Bitcoin як про «електронне золото». У грудні 2017 року ця криптовалюта стала шостою за капіталізацією валютою світу, обійшовши рубль, англійський фунт і південнокорейську вону. Станом на 10.11.2018 р. ринкова капіталізація Bitcoin складає близько 111 млрд. доларів США [2].

Bitcoin не має єдиного емісійного центру, а емісія відбувається автоматично на основі математичного алгоритму і кожен учасник мережі бере участь у підтриманні роботи мережі. Транзакції із цифровим підписом між двома вузлами передаються до всіх вузлів мережі p2p, а самі дані про переміщення коштів зберігаються у розподіленій базі даних. Для запобігання можливості втрати чужих грошей або використання своїх коштів двічі використовуються криптографічні методи захисту інформації. Важливо зазначити, що основою Bitcoin є технологія **блокчейн** (від англ. block chain – ланцюжок блоків). Блокчейн – це публічна база всіх транзакцій, коли-небудь зроблених у системі Bitcoin, яка організована у систему блоків даних. Використовуючи цю базу, кожен користувач має змогу дізнатися, яка кількість Bitcoin належала певному конкретному гаманцю у певний відрізок часу. Блокчейн зберігається одночасно у всіх користувачів мережі.

Потенціал господарсько-правового забезпечення використання криптовалют є багатообіцяючим, але обмеження цієї реалізації пов'язане з декількома факторами. Одними з основних факторів є, зокрема, відсутність уніфікованих підходів до визначення правового статусу криптовалют з боку міжнародних фінансових регуляторів та відсутність фундаментального економіко-правового обґрунтування цього питання. Незважаючи на різноманіття поглядів щодо економіко-правової сутності криптовалют, науковці доходять згоди щодо таких загальних ознак криптовалют, як: 1) відсутність централізованого емісійного центру, тобто їх децентралізований характер; 2) анонімність учасників операцій – у мережі використовуються криптографічні методи асиметричного шифрування даних із застосуванням публічного та приватного ключів; 3) відсутність реальної їх забезпеченості. Дійсно, вартість Bitcoin та інших криптовалют є результатом співвідношення попиту та пропозиції на них серед користувачів. Тобто як формально, так і фізично, Bitcoin є поза межами класичної грошової системи. Він не є вираженням жодних фіатних грошей, а є високотехнологічним явищем, що існує виключно за своїм внутрішнім математичним алгоритмом. І якщо виходити з легального визначення електронних грошей, то можна сказати, що Bitcoin на сьогодні виконує функцію грошей, не будучи при цьому електронними грошима [3]. Станом на сьогодні, сформувалися два основних підходи щодо співвідношення електронних грошей та криптовалют: 1) криптовалюти є видом електронних грошей; 2) електронні гроші і криптовалюти є абсолютно різними економіко-правовими категоріями, тобто криптовалюта є окремим економічним феноменом.

Термін «криптовалюта» часто ототожнюють з «віртуальною валютою» («virtual currency») та «цифровою валютою» («digital currency»). Однак ці терміни не можна вважати абсолютними синонімами криптовалюти, оскільки вони ширші за обсягом («криптовалюти» є одним з видів «децентралізованих віртуальних валют» - доповідь FATF (Міжнародна група з протидії відмиванню брудних грошей) «Віртуальні валюти», 2014 рік) [4]. Помилкове й застосування до криптовалют правового режиму валюти виключно через загальноживану назву, що породжує низку правових колізій. Наприклад, Європейський центральний банк у своїх дослідженнях про віртуальні цифрові валюти «Virtual currency schemes – a further analysis» не висловлює однозначного рішення щодо використання віртуальних валют, і застерігає від їх використання у своїй фінансовій діяльності [5].

Варто зазначити, що ставлення до криптовалют з боку урядів різних держав також пройшло ряд етапів – від поблажливого ставлення як до «пустушок з інтернету» до повної заборони їх обігу на території одних країн (Китай) або визнання повноцінним «гравцем» на ринку валют, розроблення нормативного регулювання та включення офіційних котирувань на фондових біржах в інших країнах (Швейцарія, Канада, Австралія) [6]. Наприклад, в США вже сформувалась прецедентна практика, яка визначає криптовалюти як «валюту, або ж іншу форму грошей». Позиція американських суддів була підтверджена і Financial Crimes Enforcement Network (FinCEN), яка у 2013 році кваліфікувала Bitcoin як «одну з форм грошей». Тим не менш, інший впливовий американський орган Internal Revenue Service (IRS) визначив, що для цілей федерального оподаткування криптовалюту слід трактувати не як «форму грошей», а як власність. В Німеччині Bitcoin має статус «приватних коштів». The German Federal Financial Supervisory Authority (BaFin) визначає його як приватні кошти, які використовуються в якості оплати і замінюють

традиційну валюту в цивільно-правових договорах [3]. В той же час, за законодавством Ізраїлю Bitcoin не підпадає під юридичне визначення валюти ні як фінансове забезпечення, ні як оподатковуваний актив; у КНР та Японії Bitcoin вважається віртуальним товаром, а не валютою, у Канаді – нематеріальним активом [7].

У прес-релізі від 30.11.2017 р., що має назву «Спільна заява фінансових регуляторів щодо статусу криптовалют в Україні», узагальнюється позиція Національного банку України, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку і Національної комісії, що здійснює регулювання у сфері ринків фінансових послуг відносно правового статусу криптовалют. Позиція фінансових регуляторів зводиться до того, що незважаючи на існування в світі численних практик використання криптовалют у якості міри вартості, засобу обміну та накопичення, її складна правова природа не дозволяє ототожнити її з будь-яким із суміжних понять (грошові кошти, валюта, валютна цінність, законний платіжний засіб, електронні гроші, цінні папери, грошовий сурогат тощо). Така позиція фінансових регуляторів пов'язана з тим, що поняття «криптовалюта» та регулювання операцій з нею не підпадають під режим правового регулювання:

а) обігу грошових коштів (криптовалюта не існує у формі банкнот, монет, записів на рахунках у банках, через що, вона не може бути визнана грошима); б) валютного законодавства (криптовалюта не має прив'язки до грошової одиниці жодної з держав, вона не може бути визнана валютою або законним платіжним засобом іноземної держави, та не є валютною цінністю в трактуванні валютного законодавства);

в) обігу електронних грошей та використання платіжних засобів (криптовалюта не випускається банком і не є грошовим зобов'язанням певної особи, тому, вона не може бути визнана електронними грошима);

г) криптовалюта не може бути визнана цінним папером, оскільки в неї відсутні ознаки документа та емітента, а саме: не має установлені форми документа з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право, не має визначення взаємовідносин емітента цінного папера (особи, яка видала цінний папір) і особи, яка має права на цінний папір, та не передбачає виконання зобов'язань за таким цінним папером, а також можливості передачі прав на цінний папір та прав за цінним папером іншим особам;

д) у криптовалюти відсутні ознаки документа у вигляді грошових знаків, відсутній емітент, а також відсутня мета виготовлення (отже, криптовалюта не може бути визнана грошовим сурогатом згідно з його визначенням у Законі України «Про Національний банк України») [8].

Згідно із Законом «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» [9] електронні гроші – це одиниці вартості, що зберігаються на електронному пристрої, приймаються як засіб платежу іншими особами, аніж тим хто їх випускає, і є грошовим зобов'язанням у готівковій або безготівковій формі. Випуск електронних грошей може здійснювати виключно банк, на якого покладаються обов'язки з їх погашення. Через свої технології Bitcoin не потрапляє під українське визначення поняття «електронні гроші», оскільки не містить зобов'язання емітента з його погашення, не має єдиного емісійного центру, і не прив'язаний до жодних готівкових або безготівкових коштів. У свою чергу «безготівкові кошти» за українським законодавством можуть існувати виключно у формі записів на банківських рахунках. Банки не беруть участі у процесі емісії та обігу криптовалют, тому Bitcoin не може вважатись «коштами». Не потрапляє Bitcoin і під визначення «платіжної системи», оскільки основною та обов'язковою функцією платіжної системи є проведення переказу грошових коштів. Тоді як через гаманець Bitcoin здійснюється переказ виключно Bitcoin, який, як зазначено вище, грошовими коштами не є.

Спробою врегулювання в правовому полі відносин в сфері обігу, використання, зберігання та проведення операцій за допомогою криптовалюти став проект Закону України «Про обіг криптовалюти в Україні» (далі – проект закону «Про обіг криптовалюти»), реєстр. № 7183 від 06.10.2017 р.) [10] та альтернативний законопроект «Про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні» (далі – проект закону «Про стимулювання ринку криптовалют»), реєстр. № 7183-1 від 10.10.2017 р.) [11], який претендує на таку стратегічну мету як визначення загальних засад функціонування та правового регулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні. Ця мета прямо впливає зі змісту преамбули зазначеного законопроекту.

Проект закону «Про обіг криптовалюти» визначає основні терміни, які використовуються в цій сфері: «криптовалюта», «система блокчейн», «майнінг» тощо. Крім цього, визначається орган, який має здійснювати державне управління в цій сфері (Національний банк України), засади проведення операцій з криптовалютами тощо. Як слушно зазначається у висновку Головного науково-експертного управління апарату Верховної Ради України на вищезгаданій законопроект: «при прийнятті вказаного проекту потрібно врахувати, що поява відповідного фінансового інструменту може мати наслідком не лише позитивні, а й негативні наслідки. Зокрема, частина вільних інвестиційних ресурсів може бути спрямована не безпосередньо у реальний сектор економіки чи на фондовий ринок, а з метою фінансових спекуляцій в програмний код (набір символів, цифр та букв), що впливає з визначення криптовалюти в статті 1 проекту» [10].

Слід зауважити, що термінологічний апарат двох законопроектів стосовно регулювання обігу криптовалюти в Україні має певні відмінності. Так, базовий термін *криптовалюта* відповідно до ч. 1 ст. 1 проекту закону «Про обіг криптовалюти» визначається як «**програмний код** (набір символів, цифр та букв), що є об'єктом права власності, який може виступати засобом міни, відомості про який вносяться та зберігаються у системі блокчейн...». В той же час, ч. 1 ст. 1 проекту закону «Про стимулювання ринку криптовалют» [11] визнає *криптовалютою* «**децентралізований цифровий вимір вартості**, що може бути виражений в цифровому вигляді та функціонує як засіб обміну, збереження вартості або одиниця обліку, що заснований на математичних обчисленнях, є їх результатом та має криптографічний захист обліку». При цьому, чітко ставиться акцент на тому, що криптовалюта для цілей правового регулювання вважається фінансовим активом.

Крім цього, в проекті закону «Про обіг криптовалюти» та в проекті «Про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні» є термінологічно неоднозначним таке визначення як «криптовалютна біржа». Так, в першому з цих законопроектів визначається, що «криптовалютна біржа» - це організація, яка забезпечує взаємозв'язок між

суб'єктами криптовалютних операцій, забезпечує обмін криптовалюти на електронні гроші, валютні цінності, цінні папери. В другому законопроекті зазначено, що криптобіржа – юридична особа, що має статус фінансової установи та надає всі види фінансових послуг на ринку криптовалют. Але, особливості правового статусу, правовий режим та механізм реалізації зазначених функцій в цих законопроектах не визначені.

Незважаючи на різні підходи до визначення різноманітних ознак криптовалют, загальними їх ознаками є: 1) відсутність централізованого емісійного центру, тобто їх децентралізований характер; 2) анонімність учасників операцій – у мережі використовуються криптографічні методи асиметричного шифрування даних із застосуванням публічного та приватного ключів; 3) відсутність реальної їх забезпеченості (вартість криптовалют є результатом співвідношення попиту та пропозиції на них серед користувачів). Таким чином, слід погодитись з тією позицією, що криптовалюти є абсолютно новим економіко-правовим явищем відмінним від традиційних електронних грошей.

Стосовно вирішення питання щодо створення фундаментальної нормативної бази для господарсько-правового забезпечення використання Bitcoin та інших криптовалют в Україні слід зазначити наступне: проекти законів «Про обіг криптовалют в Україні» та «Про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні» потребують ретельного техніко-юридичного доопрацювання поряд з внесенням змістовних змін до чинних нормативно-правових актів в цій сфері. Більш доречним на даному етапі вбачається врегулювання правовідносин щодо обігу, зберігання, володіння, використання криптовалют шляхом внесення змін до наступних законів: «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», «Про Національний банк України».

Таким чином, для розвитку електронної комерції в Україні необхідно внести зміни до законодавства і надати змогу здійснювати платежі не лише гривнею, а й криптовалютою. Необхідна належна законодавча база у сфері обігу криптовалют і ефективний механізм її реалізації для захисту прав осіб, які укладають цивільно-правові та господарсько-правові договори [12]. Отже, створення належних господарсько-правових механізмів регулювання обігу криптовалют та діяльності криптовалютних бірж стане запорукою успішної інтеграції української економіки в міжнародне інноваційне середовище. При цьому слід урахувати потенційні переваги та недоліки використання криптовалют в якості платіжного засобу.

До недоліків використання криптовалют відносяться, перш за все, ризики, пов'язані з відсутністю реального їх забезпечення. Відповідно, при настанні певних форс-мажорних обставин (нові економічні кризи, війни, заборони та обмеження використання на рівні держав) вартість криптовалют на фондовому ринку може миттєво перетворитись з ліквідного активу на «мильну бульбашку». До переваг слід віднести наступні фактори: моментальна швидкість розрахунків (від декількох секунд, до декількох хвилин); відсутність комісії за вчинення транзакцій; анонімність розрахунків; високий ступінь захищеності операцій; незворотність платежів; відсутність необхідності конвертації в валюту країни виробництва розрахунків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інноваційна Україна 2020: Національна доповідь / available at // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/07/Інноваційна-Україна-2020++.pdf>
2. Рыночная капитализация Bitcoin / available at // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://coinmarketcap.com/ru/currencies/bitcoin/>
3. Поливка Н. Криптовалюти і «різноманітні біткоіни». *Юридична газета Online* / available at // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/kriptovalyuti-i-riznomanitni-bitkoini.html>
4. Доповідь FATF «Віртуальні валюти», 2014 / available at // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://eurasiangroup.org/files/FATF_docs/Virtualnye_valyuty_FATF_2014.pdf
5. Про використання в розрахунках віртуальних валют / available at // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=22249610&cat_id=80928
6. Пашенко К. Порівняльний аналіз фінансово-правової сутності електронних грошей та криптовалют / К. Пашенко // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – № 7. – С. 97-100.
7. В НБУ пояснили, який статус Bitcoin має в Україні / available at // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.segodnya.ua/economics/finance/v-nbu-obyasnili-kakoy-status-imeet-bitcoin-v-ukraine-1046544.html>
8. Спільна заява фінансових регуляторів щодо статусу криптовалют в Україні / available at // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=59735329
9. Про платіжні системи та переказ коштів в Україні : Закон України від 05.04.2001 р. № 2346-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 29. – Ст. 137.
10. Проект Закону України «Про обіг криптовалют в Україні» від 06.10.2017 р. № 7183 / available at // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62684
11. Проект Закону України «Про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні» від 10.10.2017 р. № 7183-1 / available at // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62710
12. Мельничук М. Віртуальна валюта як юридичний феномен в електронній комерції / М. Мельничук // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2017. – Випуск 5. – Том 1. – С. 106-109.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.9

**НАСИЛЬСТВО ЯК ОЗНАКА ДІЙ СПІВУЧАСНИКІВ
(КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)**

Храмцов О. М.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті розглядаються проблеми кримінально-правової кваліфікації насильницьких дій одних співучасників злочину відносно інших з метою залучення останніх до спільного вчинення злочинів. Аналізуються норми, які визначають дії виконавця (співвиконавця), підбурювача та пособника у вчиненні злочину. Пропонуються авторські рекомендації кваліфікації злочинів у відповідних випадках. Надаються пропозиції щодо вдосконалення законодавства про кримінальну відповідальність у даній сфері.

Ключові слова: фізичне насильство, психічне насильство, співучасть у злочині, виконавець злочину, підбурювач до злочину, пособник у злочині, сукупність злочинів.

Аннотация: в статье рассматриваются проблемы уголовно-правовой квалификации насильственных действий одних соучастников преступления по отношению к другим с целью привлечения последних к совместному совершению преступления. Анализируются нормы, которые определяют действия исполнителя (соисполнителя), подстрекателя и пособника в совершении преступления. Даются предложения по усовершенствованию законодательства об уголовной ответственности в данной сфере.

Ключевые слова: физическое насилие, психическое насилие, соучастие в преступлении, исполнитель преступления, подстрекатель к преступлению, пособник в преступлении, совокупность преступлений.

Annotation: the article deals with the problems of criminal legal qualification of violent actions of some accomplices of a crime in relation to others with the purpose of involving the latter to a joint commission of the crime. The norm that determines the actions of the perpetrator (co-executor), instigator and accomplice in committing a crime has been analyzed. A suggestion for the improvement of the legislation on criminal liability in this area has been given.

Key words: physical violence, mental violence, complicity in the crime, the perpetrator of the crime, the instigator to the crime, abettor, the cumulative crime.

Традиційно насильство досліджується як категорія Особливої частини законодавства про кримінальну відповідальність, а саме як ознака об'єктивної сторони злочину. Разом з тим, фізичне і психічне насильство є категоріями Загальної частини такого законодавства. Так воно спостерігається в діях співучасників злочинів (підбурювача, пособника, співвиконавця). Воно притаманно і поведінці осіб, яка відноситься до обставин, що виключають злочинність діяння. У цьому випадку його значення проявляється в такому: воно є підставою для наявності у особи права певним чином діяти (необхідна оборона, крайня необхідність, затримання злочинця тощо); воно виступає підставою для застосування «безмежної» необхідної оборони (ч. 5 ст. 36 КК України); його наслідки визначають особливості кримінальної відповідальності та покарання у разі перевищення відповідних меж. Істотне значення фізичне та психічне насильство має і в обставинах, що пом'якшують та обтяжують покарання винних осіб. Зокрема, воно характеризує погрозу, примус до злочинних дій або використання залежності особи від злочинця. Насильницькі дії є джерелом виникнення сильного душевного хвилювання, яке призводить до вчинення злочину. Його наслідки, в першу чергу, характеризують тяжкі та особливо тяжкі наслідки злочину. Фізичне та психічне насильство характеризує жорстокість та особливо жорстокість злочину.

На наш погляд, фізичне насильство як кримінально-правова категорія представляє собою умисний, суспільно небезпечний, протиправний вплив на іншу особу, що зумовлюється ворожою, інструментальною або негативистською мотивацією та здійснюється фізичними діями чи бездіяльністю всупереч чи поза волею людини, тим самим впливаючи на свободу її волевиявлення та спричиняючи їй фізіологічну та (або) психічну шкоду чи створюючи реальну загрозу їх спричинення. Під психічним насильством як кримінально-правовою категорією слід розуміти умисний, суспільно небезпечний, протиправний вплив на психіку іншої особи або групи осіб, що зумовлюється ворожою, інструментальною або негативистською мотивацією та здійснюється інформаційним (діями або бездіяльністю) або позаінформаційним шляхом всупереч чи поза волею людини, тим самим впливаючи на свободу її волевиявлення та спричиняючи їй психічну та (або) фізіологічну шкоду. Вказані види та ознаки кримінального насильства слід ураховувати при кваліфікації дій винних осіб за нормами як Загальної, так і Особливої частини законодавства про кримінальну відповідальність.

Дана стаття присвячена проблемам кваліфікації насильства в діях одних співучасників злочину, які спрямовані на залучення до злочину інших співучасників. Ця проблема досліджувалася в роботах, як українських, так і закордонних вчених-криміналістів, зокрема: Колоколова Г.О., Трайніна А.М., Гришаєва П.І., Бурчака Ф.Г., Тельнова П.Ф., Гуторової Н.О., Фріса П.Л., Митрофанова І.І., Притули А.М., Абакумової Ю.В., Жаровської Г.П., Козлова А.П. та інших. Але роботи вказаних дослідників були присвячені переважно проблемам співучасті взагалі. В даній статті розглядаються проблемні питання теорії та практики кримінально-правової кваліфікації саме насильницьких дій одних співучасників щодо інших, які вчиняються з метою залучення останніх для спільного вчинення суспільнонебезпечних діянь.

У статті 26 КК України надається наступне визначення поняття «співучасть у злочині»: це умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину. Ці суб'єкти часто виконують різні ролі, але їхні дії (бездіяльність) спрямовані на досягнення спільного для всіх результату. Частина 2 ст. 27 КК України визнає виконавцем (співвиконавцем) особу, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, які відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин, передбачений Кримінальним кодексом. Останній випадок належить до так званого «непрямого спричинення». У цьому разі виконавець особисто не виконує дій, які утворюють об'єктивну сторону складу злочину, передбаченого Особливою частиною КК або особисто виконує лише частину таких дій. Іншу їхню необхідну частину або всі такі дії виконують інші особи, які, через певні, передбачені законом обставини, не підлягають кримінальній відповідальності. П.Ф. Тельнов визначає такі категорії осіб, яких використовують у разі непрямого спричинення: малолітній; неосудний; особа, яка діє під впливом фізичного насильства, погроз або наказу, якщо воля особи, яку примушують, відсутня і її звільнено від кримінальної відповідальності; особа, яка діє в умовах помилки, яка виключає її відповідальність або припускає караність лише за необережний злочин [1, с. 2]. Таким чином, фізичне та психічне насильство, що заподіюється іншій особі, яка у випадках, передбачених законодавством про кримінальну відповідальність, не визнається суб'єктом злочину, перетворює особу, яка вчиняє такі дії, на виконавця злочину. Окрім того, потребують окремої кваліфікації зазначені насильницькі дії. Тобто має місце ідеальна сукупність злочинів. Сама ж особа, яка виконує об'єктивну сторону злочину, виступає своєрідним «знаряддям» чи «засобом» вчинення злочину. Якщо ж для виконання об'єктивної сторони злочину використовують неповнолітню особу, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, організатора чи підбурювача слід не лише визнати виконавцем злочину, який така особа вчинила, але й додатково кваліфікувати його дії згідно зі ст. 304 КК України, як втягнення неповнолітнього в злочинну діяльність.

У науці існує думка про те, що регулювання «непрямого спричинення» в межах інституту співучасті є необґрунтованим, тому що останнє створює самостійний інститут [2, с. 346]. І. І. Митрофанов та А.М. Притула зазначають, що злочинну діяльність непрямого виконавця злочину, який не відповідає за своїми показниками ознакам виконавця злочину, необґрунтовано включено до ч. 2 ст. 27 КК: непрямий виконавець не виконує особисто діяння, що становить об'єктивну сторону злочину, і використовує особу, яка не підлягає кримінальній відповідальності, тому в цьому випадку немає співучасті у злочині відповідно до ст. 26 КК України [3, с. 53]. Ми із цим не погоджуємося. Для урегулювання цього питання не слід створювати окремий припис. Це питання може вирішуватися в межах норм про співучасть, до речі, як і інші спеціальні питання відповідальності за співучасть.

Другим видом співучасника, в діях якого спостерігаються ознаки фізичного та психічного насильства, є підбурювач до вчинення злочину. Згідно із ч. 4 ст. 26 КК України, підбурювачем є особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або в інакший спосіб схилила іншого співучасника до вчинення злочину. А.Н. Трайнін підбурювача називав «інтелектуальним автором злочину», який не виконує чорної ролі безпосереднього вчинення злочину, його роль «чистіше»: він штовхає іншого на злочин, а сам залишається в стороні [4, с. 71]. Дійсно, діяльність підбурювача відрізняється від діяльності інших співучасників тим, що саме він викликає бажання в останніх вчинити злочин. Методи та засоби, якими користується підбурювач, є різними і залежать багато в чому від суб'єктивних особливостей як підбурювача, так і осіб, яких він підбурює, характеру їхніх взаємовідносин тощо. Від правильного визначення ознак підбурювання залежить кваліфікація суб'єктивних та об'єктивних ознак вчиненого як самим підбурювачем, так і іншими співучасниками. Як справедливо наголошує П.І. Гришаєв, методи і засоби підбурювання повинні не вводити в оману або повністю пригнічувати волю особи, яку підбурюють, а призводити до виникнення у неї бажання або, у всякому випадку, змусити її свідомо прийняти рішення вчинити певний злочин [5, с. 142].

У законі про кримінальну відповідальність не подано вичерпного переліку дій підбурювача. Але називаються найбільш поширені його види. Ми підтримуємо позицію Н.О. Гуторової, яка зазначає, що досить складно визначити в абстрактному плані дієвість того чи іншого способу підбурювання [6, с. 54]. Неможливість надати вичерпний перелік способів підбурювання до злочину зазначав і Ф.Г. Бурчак. На його думку, в абстрактному плані встановити дієвість тих чи інших засобів підбурювання та провести їх класифікацію неможливо. Важливим є не те, які засоби використав підбурювач, а те, наскільки ці засоби виявилися ефективними [7, с. 12].

Дійсно, не можна дати вичерпного переліку дій, які характеризують підбурювача. У кожному випадку, підбурення має індивідуальні риси. Слід підтримати думку П.Л. Фріса, який наголошує, що спосіб підбурювання обирається залежно від рис та характеристик того, кого підбурюють, від характеру передбачуваного злочину, обставин, за яких здійснюється підбурювання і за яких має здійснитися злочин [8, с. 210].

У науці кримінального права немає і єдності позиції з приводу того, потрібно чи ні в законі визначати види підбурювання. З.А. Абакаров, визначаючи термін «підбурювання», підкреслює, що із його визначення необхідно виключити перелік способів таких дій у зв'язку з великою їхньою кількістю та різноманітністю. Він пропонує визначати підбурювання як умисне схилення у будь-який спосіб іншої особи до вчинення або до співучасті у вчиненні конкретного умисного злочину, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу [9, с. 8].

Ю.В. Абакумова, навпаки, наголошує на тому, що способами підбурювання є: 1) умовляння, 2) підкуп, 3) погроза, 4) примус; 5) схилення іншим чином [10, с. 142]. Г.П. Жаровська пропонує розширити коло способів підбурювання до вчинення злочинів і передбачити такі: погроза, фізичний чи психічний примус, вимога у вигляді наказу, доручення, умовляння, підкуп, прохання, обіцянка вигоди [11, с. 14].

А.П. Козлов зазначає, що способи підбурювання слід розділяти з використанням правил формальної логіки на видові та підвидові. Такий розподіл обґрунтовується тим, що двома основними різновидами впливу на волю особи є метод переконання та метод примусу [12, с. 132].

Попередній Кримінальний кодекс України давав таке визначення терміну «підбурювач»: це особа, яка схилила до вчинення злочину. Тобто не встановлювалися конкретні засоби підбурювання до вчинення злочину. На наш погляд, така позиція є більш правильною. Зрозуміло, що найкращою є ситуація, коли в законі міститься вичерпний перелік дій підбурювача, що дозволяє запобігти вузькому чи розширеному тлумаченню закону в теорії та практиці. Але, разом з тим, традиційна позиція полягає в тому, що способи підбурювання є настільки різноманітними, що їх не можна формалізувати [13, с. 114].

Іншу думку має А.П. Козлов. Він наголошує на тому, що в законі можна надати вичерпний перелік способів підбурювання. Вчений виділяє декілька родових понять, які визначають способи підбурювання. На його думку, підбурювачем є особа, яка схилила іншу особу до вчинення злочину шляхом примусу із застосуванням фізичного або психічного насильства, або вимоги (наказу, доручення), або переконання із застосуванням поради, прохання, обіцянки вигоди (підкуп, статевий зв'язок, просування по службі, інше покращення особистих відносин) [12, с. 139]. Але вченому все ж таки не вдалося надати вичерпний перелік дій підбурювача, оскільки у своєму визначенні він вживає слово «інше».

На наш погляд, у законодавстві України слід відмовитися від хоча б приблизного переліку засобів підбурювання. Це дозволить правозастосовним органам у кожному конкретному випадку визначати засіб підбурювання з урахуванням цілої низки факторів об'єктивного та суб'єктивного характеру. Вважаємо, що термін «схилила» є найбільш вдалим у випадку формулювання ознак підбурювання. На підставі цього запропоновано авторську редакцію частини 4 ст. 27 КК України: «Підбурювачем є особа, яка схилила іншого співучасника до вчинення злочину».

Підводячи підсумки слід зазначити наступне: кримінальне фізичне та психічне насильство є категоріями як Особливої, так і Загальної частини законодавства про кримінальну відповідальність; насильство притаманне діям співучасників, які здійснюються з метою залучення інших осіб для спільного вчинення злочину; у всіх випадках повинна даватися належна кримінально-правова оцінка насильницьких дій; такі дії в окремих випадках потребують додаткової кваліфікації по нормам, які передбачають кримінальну відповідальність за вчинення насильницьких та інших злочинів; необхідні зміни і доповнення в законодавство про кримінальну відповідальність, яке визначає дії співучасників злочину, разом з тим є недоречними пропозиції про виділення в окремі норми випадків так званого «опосередкованого спричинення».

ЛІТЕРАТУРА

1. Тельнов П.Ф. Ответственность за соучастие в преступлении: монография. Москва: Юрид. лит.-ра, 1974. 208 с.;
2. Курс уголовного права в 5 т. Т.1: Общая часть. Учение о преступлении / под. общ. ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. Москва: Зерцало-М, 2002. 556 с.;
3. Митрофанов І.І., Питула А.М. Співучасть у злочині: навч. посіб. Одеса: Фенікс, 2012. 205 с.;
4. Трайнин А.Н. Учение о соучастии: монография. Москва: Юрид. узд-е НКЮ СССР. 160 с.;
5. Гришаев П.И. Соучастие по уголовному праву: монография. Москва: Госюриздат, 1959. 255 с.;
6. Гуторова Н.А. Соучастие в преступлении по уголовному праву Украины: учеб. пособ. Харьков: ХНУВД. 102 с.;
7. Бурчак Ф.Г. Подстрекательство как вид преступления по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Киев, 1965. 20 с.;
8. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студентів ВУЗів. Київ: Атіка, 2004. 488 с.;
9. Абакаров З.А. Ответственность за подстрекательство к совершению преступления по российскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2006. 26 с.;
10. Абакумова Ю.В. Кримінальна відповідальність особи за вчинення злочину при виконанні спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2007. 211 с.;
11. Жаровська Г.П. Співучасть у злочині за кримінальним правом України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. 19 с.;
12. Козлов А.П. Соучастие: традиции и реальность: учеб. пос. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. 362 с.;
13. Колоколов Г.О. Соучастия в преступлении (О соучастии вообще и о подстрекательстве в частности). *Ученые записки Императорского Московского Университета. Отдел юридический*. Москва: Университетская типография, 1881. 196 с.

УДК 343.985:343.71

ОРГАНІЗАЦІЙНО ТАКТИЧНІ ПИТАННЯ ПРОВЕДЕННЯ ТИМЧАСОВОГО ДОСТУПУ ДО РЕЧЕЙ І ДОКУМЕНТІВ В ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО БАНКРУТСТВА

Марушев А. Д.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

Анотація: стаття присвячена дослідженню проблематики застосування тимчасового доступу до речей і документів як заходу забезпечення кримінального провадження в процесі розслідування кримінального банкрутства. Сформульовані та запропоновані фактичні підстави застосування тимчасового доступу до речей і документів в процесі розслідування кримінального банкрутства. Виокремлено можливі бухгалтерські документи які підлягають вилученню шляхом застосування тимчасового доступу до речей і документів у злочинах цієї категорії.

Ключові слова: вилучення речей і документів, заходи забезпечення кримінального провадження, кримінальне банкрутство, слідчий, судово-економічна експертиза, тимчасовий доступ до речей і документів.

Аннотация: статья посвящена исследованию проблематики применения временного доступа к вещам и документам как меры обеспечения уголовного судопроизводства в процессе расследования криминального банкротства. Сформулированы и предложены фактические основания применения временного доступа к вещам и документам в процессе расследования криминального банкротства. Определены необходимые бухгалтерские документы подлежащие изъятию путем применения временного доступа к вещам и документам в преступлениях этой категории.

Ключевые слова: изъятие вещей и документов, меры обеспечения уголовного производства, уголовное банкротство, следователь, судебно-экономическая экспертиза, временный доступ к вещам и документам.

Annotation: the article is devoted to the problem of application of temporary access to things and documents as a measure of criminal proceedings in the investigation of criminal bankruptcy. Formulated and proposed the actual basis for the use of temporary access to things and documents in the investigation of criminal bankruptcy. Possible accounting documents subject to seizure by applying temporary access to things and documents in crimes of this category are highlighted.

Key words: seizure of things and documents, measures to ensure criminal proceedings, criminal bankruptcy, investigator, forensic economic expertise, temporary access to things and documents.

За своїм цивільно-правовим призначенням інститут банкрутства має мету в законному порядку регулювати питання ринку з неконкурентоздатними (неефективними) учасниками господарської діяльності. Однак, як свідчить слідча й судова практика, процедура банкрутства все частіше набуває кримінального забарвлення і використовується як складний механізм вчинення злочинних діянь, які посягають на відносини власності та встановлений порядок економічного обігу. Суть цих злочинів полягає у злочинних діях осіб, спрямованих під виглядом законної ліквідації (банкрутства) підприємства, отримати прибуток, або іншу вигоду від банкрутству підприємства, шляхом завдання шкоди державі, підприємствам та фізичним особам, або сховати вже вчинений злочин. Наприклад, на державному підприємстві якби за «дарма» розпродавались матеріальні цінності, а потім підприємство визнавалось банкрутом і продавалось «своєму покупцеві».

Треба зазначити, що питання розслідування злочинів, що передбачені статтями 218-1, 219 й 220-2 КК України, на сьогоднішній день, на наш погляд недостатньо досліджені. Не становить таємниці і те що, матеріальний збиток від кримінальних банкрутств по Україні, обчислюється мільйонами гривень щорічно, але до кримінальної відповідальності притягуються лише одиниці.

В результаті кримінального банкрутства комерційних підприємств у тому числі й банків страждає, в першу чергу, суспільство і виникає серйозна загроза для розвитку країни в цілому. При цьому слід зазначити, що в Україні дуже високий рівень латентності кримінальних банкрутств, що в свою чергу ускладнює процес їх повноцінного вивчення і розвиток методики їх розслідування.

Ми вважаємо, що поняття «кримінальне банкрутство» об'єднує злочини, що передбачені ст. 218-1, 219 й 220-2 Кримінального кодексу України, зокрема: доведення банку до неплатоспроможності (віднесення банку до категорії неплатоспроможних); доведення до банкрутства; фальсифікація фінансових документів та звітності фінансової організації, приховування неплатоспроможності фінансової установи або підстав для відкликання (анулювання) ліцензії фінансової установи.

Аналіз способів вчинення цих злочинів дозволяє зробити висновок, що вчинення злочинних дій обов'язково маскується під «законну господарську операцію» і в підтвердження її складається фіктивний документ. Послідовно проведення таких значних у своїй кількості господарських операцій зумовлюють «стійку фінансову неспроможність» суб'єкта господарювання виконати свої зобов'язання перед державою, кредиторами, юридичними та фізичними особами.

В процесі розслідування цих злочинів виникає гостра потреба у вилученні різнопланових документів, що відображають вже здійснену господарську діяльність яка і призвела підприємство до банкрутства. Перелік цих документів доволі великий й класифікувати їх можна за різними підставами, але основними джерелами аналізу фінансово-господарської діяльності і визначення неплатоспроможного підприємства є:

- установчі документи підприємства (засновницький договір, статут), а також довідка про включення до ЄДРПОУ, свідоцтво про державну реєстрацію, реєстр власників акцій (за наявності);
- баланс підприємства (форма № 1, для суб'єктів малого підприємництва - форма № 1-м);
- звіт про фінансові результати (форма № 2, для суб'єктів малого підприємництва - форма № 2-м);
- звіт про рух грошових коштів (форма № 3);
- звіт про власний капітал (форма № 4);
- примітки до річної фінансової звітності (форма № 5);
- звіт про наявність та рух основних фондів, амортизацію (знос) (форма № 11-ОЗ);
- обстеження технологічних інновацій промислового підприємства (форма № 1-інновація);
- звіт про фінансові результати і дебіторську та кредиторську заборгованість (форма № 1-Б);
- звіт з праці (форма № 1-ПВ);
- звіт про стан умов праці, пільги та компенсації за роботу зі шкідливими умовами праці (форма № 1-ПВ (умови праці));
- звіт про використання робочого часу (форма № 3-ПВ);
- звіт про виробництво промислової продукції (форма № 1П-НПП);
- інша інформація, необхідна для проведення аналізу та виявлення резервів виробництва [4, роз. 2].

Отже в процесі розслідування необхідно встановити ознаки стійкої фінансової неплатоспроможності [5, с. 129-130], суму боргових зобов'язань перед державою (як правило несплачені податки), суму боргових зобов'язань перед фінансовими установами, суму боргових зобов'язань перед юридичними та фізичними особами тощо. Усі ці зобов'язання виникли у результаті здійснення господарської діяльності та були оформлені відповідними бухгалтерськими документами й можуть виступати в якості доказів винності осіб. Отже для встановлення цих та інших фактів і необхідно провести вилучення цих документів.

Треба зазначити, проблемою застосування тимчасового доступу до речей і документів як заходу забезпечення кримінального провадження досліджувалася такими вченими, як А.П. Бущенко, О.М. Гумін, М.В. Капустіна, М.П. Климчук, О.І. Коровайко, М.А. Погорецький, С.М. Смоков, О.Ю. Татаров, Л.Д. Удалова, В.І. Фаринник, В.О. Фінагесв, С.С. Чернявський, О.Г. Шило та ін. Ними розглянуті питання правової природи тимчасового доступу до речей і документів, його місця у системі заходів забезпечення.

Згідно КПК України вилучення документів в кримінальному провадженні здійснюється в результаті проведення таких слідчих (розшукових) дій як обшук, слідчий огляд і заходу забезпечення кримінального провадження – тимчасового доступу до речей та документів.

В чинному КПК України закріплено правила й механізм застосування тимчасового доступу до речей і документів [3, с. 151-152]. На це вказує і Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, при розгляді клопотань про тимчасовий доступ до речей і документів слід враховувати, що, беручи до уваги зміст положень ч. 1 ст. 86, частин 2 та 3 ст. 93 КПК, застосування стороною кримінального провадження такого способу збирання доказів, як вилучення речей чи документів (ч. 7 ст. 163 КПК) під час отримання доступу до речей і документів може здійснюватися у випадках, якщо: 1) особа, у володінні якої знаходяться речі або документи, не бажає добровільно передати їх стороні кримінального провадження або є підстави вважати, що вона не здійснить таку передачу добровільно після отримання відповідного запиту чи намагатиметься змінити або знищити відповідні речі або документи [1, с. 294].;

Загальною метою проведення тимчасового доступу до речей і документів під час досудового розслідування злочинів у сфері кримінального банкрутства є створення процесуальної для слідчого можливості збирати докази. Під час цієї процесуальної дії слідчий може ознайомитись із певними фінансовими й бухгалтерськими документами, які мають значення для встановлення обставин вчинення злочинів у сфері кримінального банкрутства, і виготовити їх копії, а у разі необхідності вилучити оригінали документів.

Фактичними підставами застосування в кримінальному провадженні слідчим процесуальної дії як тимчасовий доступ до речей і документів є:

- з матеріалів розслідування кримінального банкрутства випливає, що в документах є відомості, які можуть бути використані як доказ факту вчинення кримінального банкрутства;
- з матеріалів кримінального провадження вбачається, що в документах зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб (наприклад, акт на списання нового технологічного обладнання);
- з матеріалів кримінального провадження вбачається, що на ряд господарських операцій були оформлені фальсифіковані бухгалтерські документи і виникає потреба в проведенні судових експертиз (почеркознавча, технічна експертиза документів);
- з матеріалів кримінального провадження вбачається необхідність проведення судово-економічних експертиз, а саме: експертизи документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності для встановлення: документальної обґрунтованості оформлення операцій з одержання, зберігання, виготовлення, реалізації товарно-матеріальних цінностей, у тому числі грошових, основних засобів, надання послуг; визначення документальної обґрунтованості розміру нестачі або надлишків товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів, періоду і місця їх утворення; визначення обліку доходів та витрат за фінансово-господарськими операціями, що підлягають оподаткуванню податком на прибуток; визначення відповідності чинному законодавству відображення в податковому обліку податкових зобов'язань та податкового кредиту з податку на додану вартість тощо; експертизи документів про

економічну діяльність підприємств і організацій для встановлення: документальної обґрунтованості, аналізу показників фінансового стану (платоспроможності, фінансової стійкості, прибутковості тощо); документальної обґрунтованості розрахунків при приватизації та оренді відповідно до чинних методик оцінки вартості майна, що приватизується, та інші питання, пов'язані з приватизацією, банкрутством підприємства аналізу економічної доцільності отримання і використання кредитів, позик тощо;

- до слідчого надійшло обґрунтоване клопотання від експерту, про необхідність надання додаткових документів фінансово-господарської діяльності підприємства, пов'язаних із проведенням експертизи;

Плануючи проведення тимчасового доступу до речей та документів як способу збирання доказів в процесі розслідування злочинів у сфері кримінального банкрутства, слідчий повинен бути переконаний що всі інші процесуальні дії не дали позитивний результат. Тобто після проведених допитів учасників сторони захисту й інших учасників кримінального провадження на підтримку своїх показань документів представлено не було.

На практиці та і з рекомендації Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ визначається, що сторона кримінального провадження може витребувати та отримати речі або документи за умови їх добровільного надання володільцем без застосування процедури, передбаченої главою 15 КПК [2, п. 8]. Дійсно, слідчі доволі часто складають і направляють так званий запит/«вимога» слідчого «в порядку ст. 93 КПК України» надати документи, що стосуються діяльності підприємства. Як правило, це фінансово-господарська документація (договори, накладні, акти, платіжні документи), інформація щодо активів компанії, дані про співробітників/службових осіб підприємства, посадові інструкції, накази тощо. Але складання таких запитів/вимог не регламентовано КПК України. В ряді випадків перелічені документи надаються слідчому, а в інших ні.

Перед складанням клопотання до суду на проведення тимчасового доступу до речей і документів, слідчому необхідно вирішити ряд організаційних питань, таких як:

1. Проаналізувати представлені документи заявником про економічний стан підприємства.
2. Визначити доказову інформативність наявних документів у кримінальному провадженні.
3. Одержати консультацію у спеціалістів-економістів, ознайомитися з нормативними актами, що регулюють господарську діяльність боржника і процедуру ліквідації підприємства.
4. Визначити які документи, і за який термін підлягають вилученню.
5. Провести допити заінтересованих осіб з метою з'ясування місцезнаходження визначених документів і осіб в яких вони зберігаються.
6. Визначити, що необхідно вилучати копії чи оригінали.
7. Визначити необхідність залучення спеціалістів.
8. Визначити де і як зберігати вилучену документацію.

Необхідність проведення тимчасового доступу до речей і документів, у якості першочергової процесуальної дії в процесі розслідування злочинів, пов'язаних з кримінальним банкрутством визначається тим, що:

- а) доказова інформація, що міститься в документах, що вилучаються, у випадку їхнього знищення практично нічим не може бути заповнена;
- б) дані що містяться, у них необхідні будуть, у залежності від сформованої на момент розслідування слідчої ситуації, для проведення судових експертиз; Необхідно відзначити, що у випадках, коли призначення судових експертиз планується на наступному етапі розслідування, вилучення документів необхідно робити невідкладно, у крайньому разі, забезпечити безпеку їх збереження.
- в) за даними, що містяться в документах, що вилучаються, можливе визначення ознак способу здійснення злочину (наприклад, встановлення інтелектуальної підробки документів у яких відображена фіктивна операція по продажу, відчуженню майна тощо);
- г) за даними, що містяться в документах, що вилучаються, як правило, визначають осіб винних у здійсненні злочину, а також ступінь провини і відповідальності підозрюваних осіб.

При розслідуванні злочинів, пов'язаних з кримінальним банкрутством вилученню, шляхом проведення тимчасового доступу до речей і документів підлягають наступні групи документів:

1. Реєстраційні документи - заява, установчі договір, статут, протоколи загальних зборів, свідчення про реєстрації, сертифікати підтверджуючі відкриття кодів господарської діяльності, державна ліцензія на здійснення окремих видів господарської діяльності.
2. Організаційно-розпорядничі документи підприємства-боржника (накази, розпорядження, реєстр акціонерів, протоколи загальних зборів акціонерів і засідань ради директорів, адміністративних органів управління, ревізійних комісій тощо).
3. Посадові інструкції та функціональні обов'язки посадових осіб підприємства-боржника, які відповідають за здійснення неліквідної господарської операції (керуючого, начальника кредитного відділу, економістів, юристів тощо), офіційні списки відповідних працівників підприємства (керівників, технологів, економістів тощо) і займаних ними посад.
4. Звітні документи підприємства (юридична справа підприємства): фінансові звіти; податкові декларації і розрахунки платежів до бюджету; форми державної і відомчої статистичної та бухгалтерської звітності підприємства за галузевими та відомчими ознаками.
5. Документи контролюючих органів, які здійснювали фінансово-економічний контроль за господарською діяльністю підприємства-боржника (акти податкових перевірок, ревізій, інвентаризацій, зустрічних перевірок, аудиторських перевірок, аналітичні довідки та інші документи контролю та нагляду за фінансово-господарською діяльністю підприємства).
6. Документи, що підтверджують характер і механізм відносин підприємства-позичальника з іншими суб'єктами господарювання щодо виконання умов кредитного договору, товарного кредиту, умов заключених угод, (первинні та

зведені документи бухгалтерського оформлення господарських операцій; внутрішні та зовнішні документи фінансово-господарської діяльності; розрахункові, прибуткові та видаткові документи, що підтверджують рух грошових коштів або товарно-матеріальних цінностей), документи синтетичного й аналітичного обліку - головна книга, журнали-ордери, оборотні відомості, документи підтвердуючі зведення про дебіторську заборгованість боржника на дату представлення звіту і про нереалізовані права вимоги боржника; відомості про стан кредиторської заборгованості боржника на дату представлення звіту.

7. Документи, що підтверджують правомірність відчуження майна (активів підприємства-боржника): книга записів закладів; повідомлення банку про надання позичальником закладеного майна в оренду; прибутково-видаткові документи про відчуження закладеного майна, інвентаризаційні акти на списання або пошкодження майна, акт ліквідації основних засобів з описанням причин ліквідації; відомість амортизаційних нарахувань (перевіряється правильність застосування норм амортизаційних нарахувань); накладна на оприбуткування придатних матеріалів; акт оцінки зношених основних засобів; заява особи про придбання інвентарного об'єкта; прибутковий касовий ордер про оплату в касу підприємства вартості придбаного об'єкта тощо).

8. Документи, що безпосередньо підтверджують рух грошових коштів (виписки банку з розрахункового рахунку підприємства про наявність та рух коштів за певний період із розшифруванням підстав платежу та одержувачів коштів; фінансові документи підприємств, що підтверджують прибуття та витрачання грошових коштів на розрахункових рахунках (платіжні доручення, меморіальні ордери, виписки про рух грошових коштів, видатковий касовий ордер банку та інші документи, що пов'язані з перетворенням грошових коштів на готівку).

9. Документи, що відображають процедуру погашення зобов'язань боржником: ордер-розпорядження банку про списання засобів з рахунку позичальника або платіжне доручення про сплату боргу; додаткова угода про пролонгацію строків кредитного договору та збільшення процентних ставок за кредит у разі неповернення кредиту (процентів) у строк; листи про неможливість виконання зобов'язань тощо [6, с. 175-178].

10. Документи, що відображають процедуру банкрутства у господарському суді: претензія щодо непогашення боргу з повідомленням про вручення та інші документи доарбітражного врегулювання спору; заява в господарський суд про визнання позичальника банкрутом та інші документи арбітражної справи про банкрутство; документи про об'явлення боржника банкрутом: судові рішення, постанови, постанови арбітражу про визнання боржника банкрутом, рішення ліквідаційної комісії, перелік встановлених судом кредиторів.

11. Документи, що підтверджують наявність чи відсутність у боржника майна і коштів, що можуть бути спрямовані на задоволення вимог кредиторів

Підсумовуючи викладене, варто зауважити, що тимчасовий доступ до речей і документів є важливою процесуальною дією під час розслідування злочинів у сфері кримінального банкрутства. Однак на практиці часто постають проблеми під час проведення тимчасового доступу до речей і документів, передусім недостатньо повно обгрунтовується: а) необхідність вилучення саме цих документів; б) мета вилучення цих документів; в) особа у володінні якої знаходиться документ; г) місце зберігання документів; д) необхідність вилучення саме оригіналів документів, а не копій; е) не виконання особою обов'язку добровільного надання слідчому документів; ж) доказова інформативність цих документів; подальше їх використання (наприклад, для проведення тих чи інших судових експертиз тощо). Саме ці прогалини призводять до втрати документа та використанні його інформативності в якості доказу, втрачена часу тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гловюк І. В. Тимчасовий доступ до речей і документів як захід забезпечення кримінального провадження, спрямований на збирання та перевірку доказів / І. В. Гловюк., С. В. Андрусенко // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. - №3-2. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pap.in.ua/3-2_2013/9/Holoviuk%20I.V.,%20Andrusenko%20S.V.pdf.
2. Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 511-550/04-13 від 04.04.2013 р. «Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України» // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files/Інформаційний%20лист%20від%2004.04.2013%20р.doc>
3. Капустіна М. В. Тимчасовий доступ до речей і документів: проблеми унормування та застосування // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»: зб. наук. праць. Вип. № 5 / ред. кол.: В.М. Стратонов, В.М. Бевзенко, К.С. Шапошников та ін. – Херсон: ХДУ, 2016. – С. 92-99.
4. «Методичні рекомендації щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства» затверджені наказом Міністерства економіки України № 14 від 19.01.2006 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1022.3220.3&nobreak=1>
5. Улибіна В. О. Ознаки стійкої фінансової неспроможності в контексті злочину доведення до банкрутства// Юридичний вісник. Повітряне і космічне право: наук. пр. Нац. авіац. ун-ту. – 2012. – Том 2 № 23. – С. 128-131.
6. Чернявський С.С. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження): навч. посібник – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 264 С.176-178.

УДК 343.98:343.326

**ОСОБЛИВОСТІ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ГРОМАДЯН
У КРИМІНАЛІСТИЧНІЙ ТАКТИЦІ: АНАЛІЗ МІЖНАРОДНОГО
ЗАКОНОДАВСТВА**

Чорний Г. О.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

Анотація: у статті розглянуті основні питання міжнародного та національного законодавства щодо недопущення катування при проведенні досудового слідства та розгляду кримінального провадження у суді. Автор виділяє ознаки катування та проводить розмежування щодо застосування окремих видів тактичних прийомів.

Ключові слова: міжнародні акти, недопущення катування, тактичні прийоми.

Аннотация: в статье рассмотрены основные вопросы международного и национального законодательства о недопустимости пыток при проведении досудебного следствия и рассмотрения уголовного производства в суде. Автор выделяет признаки пыток и проводит разграничения относительно применения отдельных видов тактических приемов.

Ключевые слова: международные акты, недопущения пыток, тактические приемы.

Annotation: in the article the basic questions of international and national legislation are considered about impermissibility of tortures during realization of pre-trial investigation and consideration of criminal production in a court. An author distinguishes the signs of tortures and conducts differentiation in relation to application of separate kinds of tactical receptions.

Key words: international acts, non-admissions of tortures, tactical receptions.

Тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій та система тактичних прийомів (тактичні комбінації) розглядаються як «упорядкована сукупність (комплекс) взаємопов'язаних та взаємозумовлених прийомів, яким притаманні цільова спрямованість та вибірковість у процесі їх реалізації» [4, с. 227]. Безпосередньо застосування тактичних прийомів підпорядковане загальним принципам, серед яких розрізняють такі як: -законність, - етичність, - науковість, вибірковість, пізнавальна цінність.

Принцип законності при застосуванні тактичних прийомів в системі криміналістичної тактики, на нашу думку, є найбільш важливим та необхідним з точки зору дотримання прав людини, збирання доказів та їх допустимості, оцінки та формування внутрішнього переконання як підґрунтя винесення правосудного рішення (вироку).

Законність, як принцип застосування тактичних прийомів, полягає в тому, що за своїм характером, змістом і цілеспрямованістю ці прийоми повинні повністю відповідати духу і букві закону. Тактичний прийом може застосовуватися лише в межах тих слідчих (розшукових) і судових дій, порядок здійснення яких визначений кримінально процесуальним законом. Відповідність тактичного прийому вимогам законності означає також й те, що він не може суперечити закону.

Стаття 9 Конституції України безпосередньо передбачає, що «...чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [2, с. 7].

Підписані та ратифіковані Україною міжнародні договори мають на меті узгодити діюче національне законодавство та привести його норми у відповідність з основними вимогами щодо захисту основних прав та свобод громадян, стандартів проведення досудового слідства та відповідний судовий розгляд.

Застосування тактичних прийомів при проведенні досудового розслідування та/або судового розгляду можуть, за своєю сутністю та природою походження, порушувати законні права процесуальних осіб, а деяких випадках розглядатися як ознаки катування.

Розглядаючи більш детально зазначений тезис необхідно звернути особливу увагу на комплекс міжнародних актів (договорів), який діє в зазначеному правовому полі, а саме:

- Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Конвенцію ратифіковано із застереженнями Указом Президії ВР №3484-XI від 26.01.1987 р. (про зняття застереження України до статті 20 Конвенції додатково див. Закон №234-XIV від 05.11.1998 р.).

Стаття 1 передбачає, що термін «катування» означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне спричиняється сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона запідозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого характеру, коли такий біль або страждання спричиняються державними посадовими особами чи іншими особами, які

виступають в офіційній якості, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи з їх мовчазної згоди. В цей термін не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи викликаються ними випадково.

- Резолюція 37/194 від 18 грудня 1982 року ГА ООН прийняла Принципи медичної етики, що стосуються ролі працівників охорони здоров'я, особливо лікарів, для захисту ув'язнених або затриманих осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведінки та покарання. Ними передбачено: – «працівники охорони здоров'я, особливо лікарі, що забезпечують медичне обслуговування ув'язнених або затриманих осіб, повинні охороняти їх фізичне та психічне здоров'я і забезпечувати лікування захворювань такої ж якості та рівня, яке забезпечується особам, які не є ув'язненими або затриманими» (принцип 1); – «працівники охорони здоров'я, особливо лікарі, здійснюють грубе порушення медичної етики, а також злочин, у відповідності до діючих міжнародних документів, якщо вони займаються активно або пасивно діями, які являють собою участь або співучасть у катуванні чи інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видах поведінки і покарання, або підбурювання до їх здійснення, або спроби здійснити їх» (принцип 2).

– Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню або ув'язненню у будь-якій формі. Резолюція 43/173 ГА ООН від 9 грудня 1988 р.; – Токійська декларація. Основні лікарські принципи щодо катувань та інших видів жорстокого, негуманного або принизливого поведінки чи покарання при затриманні та ув'язненні. Прийнята 29-ю Всесвітньою медичною асамблеєю, Токіо, жовтень 1975 р.; – Основні принципи поведінки з ув'язненими. Резолюція 45/111 ГА ООН від 14 грудня 1990 р.; – Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі. Резолюція 45/113 ГА ООН від 14 грудня 1990 р. 4. 18 грудня 2002 року був прийнятий Факультативний протокол до Конвенції (далі – ФПКПК), який ратифіковано Законом України від 21 липня 2006 року. Протокол спрямований на регулярний моніторинг усіх місць несвободи з метою попередження в них жорстокого поведінки з людьми, які там утримуються, і створив механізм візитів за моделлю Європейської конвенції про запобігання катуванню чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведінки чи покаранню (далі – ЄКПП). Ці функції виконує Підкомітет з попередження катувань та інших жорстоких, нелюдських та принижуючих гідність видів звернення та покарання Комітету проти катувань. Також Протокол встановлює для держав – сторін обов'язковість створення національного превентивного механізму (далі – НПМ).

- Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року (ратифікована постановою Верховної Ради України від 27 лютого 1991 року), передбачає обов'язок держав-учасниць забезпечити: – щоб жодна дитина не піддавалась катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поведінки чи покарання; – сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведінки, покарання чи збройних конфліктів. Таке відновлення і реінтеграція мають здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу і гідність дитини (ст. 39). Водночас Конвенція ООН про права інвалідів від 13 грудня 2006 року (ратифікована Законом України від 16 грудня 2009 року) у ст. 15 ще раз підкреслює, що ніхто не повинен піддаватися катуванню або жорстоким, нелюдським чи таким, що принижують його гідність, поведінки або покаранню; зокрема, жодна особа не повинна без власної вільної згоди піддаватися медичним чи науковим дослідженням, а також зобов'язує держави-учасниці вжити усіх ефективних законодавчих, адміністративних, судових чи інших заходів для того, щоб інваліди нарівні з іншими не піддавалися катуванням або жорстоким, нелюдським чи таким, що принижують гідність, видам поведінки та покарання.

- Необхідно згадати також про деякі акти, прийняті в межах Ради Європи. Стаття 3 «Заборона катувань» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) передбачає: «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведінки або покаранню». На основі цього положення розроблено і 26 листопада 1987 року прийнято Європейську конвенцію про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведінки чи покаранню (ратифікована згідно із Законом України від 24 січня 1997 року). Станом на 12 травня 2003 року її ратифікували 44 держави Європи. Цією Конвенцією створено Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведінки чи покаранню, який, шляхом здійснення інспекцій, перевіряє поведінки з позбавленими волі особами з метою посилення, у разі необхідності, захисту таких осіб від катувань чи нелюдського або такого, що принижує їхню гідність, поведінки чи покарання.

– Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи країнам-членам щодо Європейських пенітенціарних правил. Затверджена Комітетом Міністрів Ради Європи 12 лютого 1987 р. на 404-му засіданні представників міністрів; – Рекомендацію Комітету Міністрів Ради Європи державам-учасницям щодо застосування тримання під вартою, умов, у яких воно відбувається, і запровадження гарантій від зловживань. Прийнята Комітетом Міністрів Ради Європи 27 вересня 2006 року на 974-й зустрічі заступників міністрів.

Діюче національне законодавство у ст. 28 Конституції України визначає: «Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поведінки чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідженням» [2, с. 12].

Статтею 289 Цивільного кодексу України визначено: «Фізична особа має право на особисту недоторканність. Фізична особа не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поведінки чи покаранню. Фізичне покарання батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних не допускається. У разі жорстокої, аморальної поведінки фізичної особи щодо іншої особи, яка є в безпорадному стані, застосовуються заходи, встановлені цим Кодексом та іншим законом» [1, с. 123].

Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) передбачає у ст. 11 «Повага до людської гідності» такі положення: 1) під час кримінального провадження повинна бути забезпечена повага до людської гідності, прав і свобод кожної особи; 2) забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність; 3) кожен має право захищати усіма засобами, що не заборонені законом, свою людську гідність, права, свободи та інтереси, порушені під час здійснення кримінального провадження. Стаття 87 цього Кодексу говорить про недопустимість доказів, отриманих внаслідок істотного порушення прав та свобод людини. Так, недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, обов'язковість яких надана Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини. Суд зобов'язаний визнати істотними порушеннями прав людини і основоположних свобод, зокрема отримання доказів внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження. Зазначені докази повинні визнаватися судом недопустимими під час будь-якого судового розгляду, крім розгляду, якщо вирішується питання про відповідальність за вчинення зазначеного істотного порушення прав та свобод людини, внаслідок якого такі відомості були отримані [4, с. 12, 45-49].

Особливо слід відзначити статтю 206 КПК України «Загальні обов'язки судді щодо захисту прав людини». Згідно з нею, слідчий суддя зобов'язаний, зокрема:

1) якщо під час будь-якого судового засідання особа заявляє про застосування до неї насильства під час затримання або тримання в уповноваженому органі державної влади, державній установі (орган державної влади, державна установа, яким законом надано право здійснювати тримання під вартою осіб), – зафіксувати таку заяву або прийняти від особи письмову заяву та: – забезпечити невідкладне проведення судово-медичного обстеження особи; – доручити відповідному органу досудового розслідування провести дослідження фактів, викладених в заяві особи; – вжити необхідних заходів для забезпечення безпеки особи згідно із законодавством;

2) діяти в такому ж порядку, незалежно від наявності заяви особи, якщо її зовнішній вигляд, стан чи інші відомі слідчому судді обставини дають підстави для обґрунтованої підозри порушення вимог законодавства під час затримання або тримання в уповноваженому органі державної влади, державній установі.

Стаття 127 Кримінального кодексу України передбачає кримінальну відповідальність за катування» [3, с. 75].

Аналіз вищезазначеного національного та міжнародного законодавства, щодо недопущення тортур, дозволяє відокремити наступні ідентифікуючі ознаки:

1. Заподіяння фізичного болю, фізичних або моральних (психологічних) страждань шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій; застосовується відносно потерпілих або інших осіб; всупереч волі примусити їх вчинити певні дії (отримати відомості або визнання) або з метою залякування чи дискримінації; розглядаючи моральні (психологічні) страждання, як складову катування, необхідно зазначити, що вони можуть заподіюватися не тільки шляхом фізичного але й психічного насильства.

Останнє може мати такі прояви як: - погрози вчинення певних негативних дій (погрози життю, здоров'ю, знищення майна тощо) відносно особи або близьких їй осіб; - повідомлення недостовірної інформації та/або повідомлення про нібито маючи докази винності особи у ситуації їх відсутності (ведення особи в оману активним шляхом); - застосування «слідчих хитрощів» або «психологічних пасток».

Зазначені дії слідчий, прокурор застосовує при проведенні таких слідчих дій як допит потерпілого, свідка, одночасний допит двох або більше раніше допитаних осіб, обшук.

Разом з тим, необхідно відмежовувати психічне насильство, яке безумовне є незаконним, від психологічного впливу на процесуальних осіб, виключно в межах діючого національного та міжнародного законодавства.

Термін «психологічний вплив» вказує на його цільове спрямування – психіку людини. Будь-яке спілкування – це передусім психологічний вплив на співрозмовника. У взаємодії кожна особа постає у ролі об'єкта та суб'єкта спілкування. Під час спілкування одна людина звертається до іншої або з повідомленням, або з запитанням, або пропонує, просить чи наказує що-небудь робити.

Мовний вплив може бути трьох видів: інформування (передавання інформації); переконання (полягає у впливі через звернення до критичної свідомості особи); навіювання (припускає вплив, пов'язаний зі зниженням свідомості й критичності при сприйнятті та реалізації навіюваного змісту) [5, с. 234-235]

Психологічний вплив обумовлений: - покладеними на слідчого, прокурора, суддю організаційно-розпорядчими обов'язками щодо організації проведення тієї чи іншої процесуальної дії; - спрямован не на подавлення волі особи з метою вчити певні дії, а на спонування до вчинення певних законних дій (надати показання, видати зняряддя вчинення злочину тощо); - наявністю різних типів темпераменту та властивостей характеру.

Вважаємо, що дотримання норм міжнародного та національного законодавства при застосуванні тактичних прийомів (тактичних комбінацій) на досудовому слідстві та безпосередньому розгляді у суді забезпечить не тільки швидке розслідування кримінального правопорушення, винесення правосудного вироку, але й дотримання прав та свобод громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України. – Х.: Одиссей, 2011. – 352с.
2. Конституція України. – Х. Одиссей. 2018. – 49с.
3. Кримінальний кодекс України: зі змінами та доповненнями. \уклад. та підгот. В.І. Тютюгін. – Х.: Право, 2016. – 308 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. – Х. «Право». 2018.
5. Криміналістика: підруч./В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель. За ред. В.Ю.Шепітько. – 5-те вид. переробл. та допов. – К.: Інюре. 2016. – 640.

УДК 343.98

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ МОДЕЛЮВАННЯ В УМОВАХ ЗМАГАЛЬНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ СЕРІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ

Гетьман Г. М.,

кандидат юридичних наук,
науковий співробітник

Науково-дослідного інституту
вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса

Національної академії правових наук України

Анотація: у статті досліджуються питання можливості використання методу моделювання, в умовах змагального кримінального процесу, при розслідуванні серійних злочинів. Окремо приділено увагу питанню визначення поняття серійних злочинів. Окрім того автор розглядає окремі аспекти можливості використання психологічного профілювання при розслідуванні серійних злочинів.

Ключові слова: змагальний кримінальний процес, метод моделювання, серійні убивства, серійні злочини, психологічний профіль особи невідомого злочинця.

Аннотация: в статье исследуются вопросы возможности применения метода моделирования, в условиях состязательного уголовного процесса, при расследовании серийных преступлений. Отдельно внимание было уделено вопросам определения понятия серийных преступлений. В частности, рассматривает отдельные аспекты возможности использования психологического профилирования при расследовании серийных преступлений.

Ключевые слова: состязательный уголовный процесс, метод моделирования, серийные убийства, серийные преступления, психологический профиль личности неизвестного преступника.

Annotation: the article examines the possibility of using the modeling method in the conditions of adversarial criminal proceedings in the investigation of serial crimes. Special attention is paid to the definition of the concept of serial crimes. In addition, the author considers some aspects of the possibility of using psychological profiling in the investigation of serial crimes.

Key words: adversarial criminal process modelling approach, serial murder, serial crimes, the psychological personality profile of an unknown offender.

Розслідування серійних злочинів є доволі складним процесом у практичній діяльності слідчого, особливо в умовах змагального кримінального процесу. Взагалі, поняття «серійний злочин», викликає доволі багато дискусій як серед вітчизняних, так і закордонних дослідників. Це також ускладнює процес розслідування, оскільки слідчий у своїй практичній діяльності об'єднує злочини «у серії» лише на підставі своїх знань, здобутих за роки роботи у слідстві. Труднощі виникають у той момент, коли при вчиненні двох і більше злочинів постає необхідність виявити схожі ознаки, які можуть вказувати на те, що саме ці злочини було вчинено однією особою чи групою осіб. Особлива складність виникає тоді, коли продовжується «серія злочинів», які подібні за типовими ознаками, однак вчинені у різних обласних територіях (географічна ознака).

Метою даної статті є саме дослідження поняття «серійний злочин» та використання методу моделювання для виокремлення типових ознак такої категорії злочинів. Окремо, слід приділити увагу важливості моделювання та застосування психологічного профілю особи невідомого злочинця слідчим в умовах змагального кримінального процесу.

Тема розслідування серійних злочинів не втрачає свої актуальності. Це пов'язано з настанням небезпечних наслідків, значною кількістю жертв, особливо дітей. Так, останнім часом, на телебаченні та у соціальних мережах постійно розповсюджується інформація про зникнення дітей. Неспроможність органів поліції вчасно реагувати та належним чином розслідувати злочини такого виду, спонукає людей самостійно діяти у пошуку зниклих людей.

Необхідність розслідування серійних злочинів є актуальною темою для багатьох країн світу. Саме тому, не можна залишити поза увагою психологічний профіль особи невідомого злочинця, оскільки саме побудова психологічної моделі є основою розслідування серійних злочинів. У даному випадку мова йде про вчинення двох і більше злочинів, які характеризуються своєю схожістю та вказують на одну особу злочинця. У такому випадку виникає необхідність застосування методики психологічного профілювання, яка дозволяє визначити основні психологічні та фізичні особливості особи невідомого злочинця, значно звужити коло підозрюваних осіб та організувати цілеспрямований пошук конкретного злочинця.

Проте, слід приділити увагу, у даному випадку, що являє собою поняття «серійні злочини», які інколи називають багатоепізодними. Слід наголосити, що в онові поняття «багатоепізодність» лежить кількісний критерій.

Деякі вчені під серійними убивствами, вчиненими на підставі сексуальних мотивів, розуміють два і більше факти позбавлення життя [2, с. 4]. Інші, визначають ознаку серійності, як вчинення однією особою або групою осіб за попередньою домовленістю трьох та більше убивств (або посягання на убивство), що характеризуються однотипністю способів їх вчинення, а також єдністю та схожістю мотивів [6, с. 114].

Більшість вчених зосереджують свою увагу на *серійних убивствах*. На нашу думку, поняття «*серійні убивства*» занадто вузька категорія, оскільки серійність може мати місце у випадках викрадення людей, зокрема дітей, з метою торгівлі людьми на підставі різних мотивів. Тому, під серійними злочинами слід розуміти вчинення двох і більше злочинів певного виду, які схожі за типовими ознаками поведінки особи злочинця, враховуючи психологічні прояви особи злочинця, що можуть мати відображення у слідовій картині злочину.

Досліджуючи питання розслідування серійних злочинів слід зауважити, що під час проведення слідчих (розшукових) слідчий має використовувати метод моделювання та залучати спеціалістів з психології та психіатрії (в окремих випадках можливе залучення спеціалістів інших галузей знань), з метою встановлення особи невідомого злочинця. Особливої актуальності використання методу моделювання набуває в умовах діючого кримінального процесуального законодавства, яке базується на принципі змагальності.

Прийняття Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) у 2012 році сприяло закріпленню засади змагальності сторін та свободи в наданні сторонами кримінального провадження суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, яка передбачена п. 4 ч. 1 ст. 129 Конституції України. Сутність принципу змагальності, відповідно до ч. 1 та ч. 2 ст. 22 КПК України, полягає у самостійному обстоюванні стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів та рівності прав на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав. При цьому, «рівноправність сторін означає, що кожна з них користується однаковим обсягом процесуальних прав для здійснення своїх функцій і жодна із сторін не має перед судом переваг у доведенні переконливості своєї позиції» [7, с. 73].

Здебільшого принцип змагальності знаходить свою реалізацію на стадії судового розгляду кримінального провадження. Окрім того, чинний КПК України значно розширює права учасників кримінального провадження, які представляють сторону захисту. Однак, останнім часом були висловлені думки про те, що на стадії досудового слідства мають місце окремі елементи змагальності. Зокрема, такої точки зору дотримується М. А. Маркуш, підтримуючи погляди окремих процесуалістів [9, с. 64].

Виходячи із вищезазначеного можна зробити висновок про важливість використання методу моделювання під час становлення особи невідомого злочинця (побудова психологічного профілю особи невідомого злочинця) в умовах змагального кримінального процесу, який у подальшому може слугувати джерелом доказової інформації.

Поняття моделювання особи невідомого злочинця, або побудова психологічного профілю особи невідомого злочинця, є досить об'ємним та викликає багато дискусій серед учених. У даному випадку доцільно, певною мірою, зосередити увагу на терміні «особа злочинця». Так, в юридичній, зокрема в кримінальній психології, при розгляді соціально-психологічної характеристики особи злочинця використовується така категорія як «особа злочинця». М. І. Єнікеев указує, що особа злочинця – сукупність типологічних якостей індивіда, що обумовлюють вчинене ним злочинне діяння [4, с. 47]. На думку В. Ю. Шепітько що «особа злочинця – це соціально-психологічне поняття, яке охоплює сукупність типових психологічних і моральних якостей індивіда, що формуються внаслідок учинення злочинів. Особа злочинця охоплює цілу систему психологічних властивостей: спонукання, установки, переконання, емоційні й вольові особливості тощо. Дослідження особи злочинця передбачає необхідність вивчення механізмів протиправної поведінки, мотивації різних видів злочинів, індивідуально-психологічних і соціальних чинників, ситуативних реакцій людини» [9, с. 549].

Зокрема, А. Ф. Зелінський зазначає, що особа злочинця – це сукупність психологічних та моральних характеристик, тією або іншою мірою типово властивих людям, винним у злочинній діяльності певного типу [5, с. 24]. Таким чином, розглядаючи поняття «особа злочинця», вчені виокремлюють типові ознаки злочинця, які, у свою чергу, утворюють класифікацію злочинних типів. В. Ю. Шепітько зазначив із цього приводу, що «у психології спостерігалися різні підходи до типізації особи злочинців (О. Г. Ковальов, Ч. Ломброзо, А. С. Петрова, В. Ф. Пирожков, С. В. Познишев та ін.). Дослідження особи злочинця передбачає виявлення типового, визначення критеріїв градації кримінальних типів, встановлення особливостей у кримінальних відносинах. Водночас слід говорити про формування особи злочинця стосовно типу злочинної діяльності (насиленницький тип, корисливий тип чи «білокомірцевий» тип особи злочинця тощо). При вивченні окремих категорій злочинців істотна увага приділялася насильницькому типу злочинця (хуліган, гвалтівник, убивця)» [9, с. 549].

Так, М. І. Єнікеев указує, що у типології особистостей злочинців слід розрізняти три градації: 1) загальний тип злочинця; 2) особа злочинця певної категорії; 3) особа злочинця певного виду. Ці градації співвідносяться між собою як загальне, особливе та одиничне» [4, с. 52]. Поряд із тим О. В. Александренко зазначила, що, наприклад, «аналіз загальних ознак серійних сексуальних убивств дозволив сформулювати більш ніж двадцять ознак, що відображають особливості цих злочинів, які можна визначити як такі, що найбільш переконливо характеризують розглядувані злочини [1, с. 89].

Однак питання щодо моделювання особи невідомого при складенні психологічного профілю, при вчиненні серійних убивств, вимагають з'ясування того, які психологічні особливості особи повинен розкривати психологічний профіль для подальшого створення пошукової ідеальної моделі особи невідомого злочинця.

Моделювання особи невідомого злочинця при створенні психологічного профілю є складним процесом, який вимагає залучення спеціалістів, що володіють спеціальним знаннями з криміналістики, юридичної, кримінальної та загальної психології. Вчені, які досліджували проблеми профілювання, виокремлюють два види профілю: 1) індуктивний та 2) дедуктивний [3, с. 22]. Джерелами індуктивного профілю є: 1) офіційне та неофіційне вивчення відомих злочинців, що тримаються під вартою, а також клінічні дослідження; 2) практичний досвід, із якого спеціаліст зі складення профілю одержує окремі, іноді досить оригінальні відомості; 3) засоби масової інформації, в тому числі найбільш популярні, – іншими словами, процес моделювання поведінки злочинця, місця злочину і жертв на основі відомих поведінкових й емоційних ознак, що виявлені у інших злочинців, на інших місця злочинів і/або у

жертв. За допомогою таких узагальнень можливо точно передбачити деякі елементи злочинної поведінки, однак такі відомості можуть бути недостатньо логічними, послідовними та надійними. При складенні індуктивного (криміналістичного) профілю враховуються певні особливості:

- 1) невеликі групи відомих злочинців, що вчиняють такі ж самі злочини, як невідомі злочинці, мають схожі характеристики, які можуть бути використані відносно відомих злочинців при синтезі інформації;
- 2) злочинці, які вчинили злочини раніше, існують у тому самому культурному середовищі, що й нинішні злочинці, оскільки вони перебувають під впливом того самого оточуючого середовища і мають подібну мотивацію;
- 3) поведінку людини можна передбачити на основі первинного статистичного аналізу наявних характеристик;
- 4) поведінка й мотиви не змінюються з часом, тобто є статистичними, передбачуваними явищами;
- 5) до кола спеціалістів зі складення індуктивного профілю можуть входити: профайлери й колишні профайлери правоохоронних органів; судові психологи та судові психіатри, які спеціалізуються на клінічних дослідженнях; криміналісти (такі категорії спеціалістів не обов'язково повинні мати підготовку у сфері кримінальної психології або патопсихології, а також можуть не мати досвіду розслідування серійних насильницьких злочинів).

Модель складення дедуктивного профілю – це процес інтерпретації доказів з урахуванням таких деталей, як фотографії місця події, результати розтину трупа, а також ретельне вивчення жертв конкретного злочинця з метою відновлення специфічної моделі його поведінки на місці злочину, з якої можливо вивести психологічні риси злочинця, його демографічні ознаки, емоційний стан, мотиви. Дедуктивний профіль складається на основі аналізу матеріалів і відновлення моделі поведінки одного злочинця на місці вчинення злочину. Після відтворення моделі поведінки злочинця аналізуються деталі, особливості місця злочину і характеристики жертви. На основі даних, отриманих методом дедукції, складається профіль, що включає характеристики особи, яка могла вчинити цей злочин. Процес складення дедуктивного профілю найбільш точно можна назвати «Аналізом поведінкових ознак», і цей процес залежить від здібностей аналітика розпізнати поведінкові моделі злочинця і вивести з них ті, які мали місце при вчиненні злочину. Емоційний стан злочинця, індивідуальна модель поведінки під час чинення злочину виводяться лише із даних про місце злочину та вивчення жертв. Складення дедуктивного профілю вимагає спеціальної підготовки та навичок у галузі криміналістики, відтворення місця події, судової медицини. Крім того, застосування цього методу дозволяє встановити спосіб дії злочинця, що є важливим у встановленні зв'язку між декількома вчиненими злочинами. Дедуктивний метод складення профілю дозволяє також виокремити почерк злочинця. На відміну від способу дії, почерк злочинця є сукупністю поведінкових дій, які не є необхідними для вчинення злочину. Почерк складається із відмінних особистісних ідентифікаторів злочинця, що обумовлюють його поведінку на місці злочину. Такими значущими ідентифікаторами можуть бути: 1) специфічні особливості сексуального насильства над жертвою; 2) наявність специфічних вузлів, якими зв'язана жертва; 3) подібність у виборі жертв для вчинення злочину; 4) сліди ритуальних дій, нанесення ран та тілесних ушкоджень [3, с. 22 – 28].

Таким чином, можна зробити висновок, що під час розслідування серійних злочинів, застосовуючи метод моделювання особи невідомого злочинця, психологічний профіль має бути побудований на основі таких положень:

- 1) серійний злочинець діє виходячи із власних мотивів;
- 2) кожен злочин, у ланці серії злочинів, необхідно розслідувати окремо з виокремленням мотивації і поведінкових особливостей особи злочинця;
- 3) об'єднати, на підставі загальних рис окремих злочинів мотивацію злочинця в єдиний мотив, яким керується злочинець;
- 4) поведінка кожної людини є індивідуальною і формується у часі та просторі під впливом біологічних, соціальних та політичних факторів;
- 5) способи вчинення злочину можуть видозмінюватися (еволюціонувати) у часі під час вчинення нових злочинів («ріст» та становлення злочинця);
- б) злочинець може керуватися декількома мотивами у момент вчинення злочинів.

Зазначимо що моделювання особи невідомого злочинця під час складення психологічного профілю, у ході розслідування серійних злочинів, зумовлюється такими обставинами:

- 1) вид вчиненого злочину;
- 2) наявність слідів, які можуть вказувати на психічний та/або психологічний стан особи злочинця. Зокрема, на психічні вади злочинця або психічні відхилення від норми;
- 3) неможливість встановити особу невідомого злочинця за виявленими на місці злочину та (або) на місці події речовими доказами.

Таким чином, створення в процесі аналізу інформації психологічного профілю особи невідомого злочинця, при розслідуванні серійних злочинів, сприяє: а) визначенню його психологічного й емоційного стану при вчиненні злочину, тобто поза його буденним життям, що дозволяє прогнозувати можливу поведінку цієї особи в умовах реального існування в соціумі; б) можливому прогнозуванню подальших дій невідомого злочинця, що охоплює уяву про те, як він буде діяти, через який проміжок часу після вчинення попереднього злочину може вчинити наступний, у який час доби, яке знаряддя злочину обере, де буде «полювати» на жертву, її типаж, вік, стать, територіальне місце вчинення злочину, спосіб пересування, маскуванню або знищення слідів злочину; в) наданню в розпорядження слідчого інформацію орієнтуючого змісту, що є своєрідним керівництвом для нього під час встановлення особи невідомого злочинця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александренко Е. В. Анализ особенностей совершения и расследования преступлений серийных сексуальных убийств / Е. В. Александренко // Криміналістичний вісник. – 2010. – № 2. – С. 88–96.
2. Антонян Ю. М., Верещагин В. А. Потапов С. А., Шостакович Б. В. Серийные сексуальные убийства. Учеб. пособ. – М. : Щит-М, 1997. – 202 с.

3. Баронін А. С. Психологічний профіль вбивць : посіб. з кримін. психол. та криміналістики / Анатолій Станіславович Баронін. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2001. – 176 с.
4. Еникеев М. И. Юридическая психология : учеб. для вузов / Марат Исхакович Еникеев. – М.: НОРМА (Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М), 2000. – 517 с.
5. Зелинский А. Ф. Криминальная психология : науч.-практ. пособие / Анатолій Феофанович Зелинский. – К. : Юринком Интер, 1999. – С. 240.
6. Китаев Н. Н., Китаева В. Н. Экспертные психологические исследования в уголовном процессе [Текст] : монография / Н. Н. Китаев, В. Н. Китаева. – Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2002. – 432 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1/ О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – 768 с.
8. Маркуш М. А. Принцип змагальності в кримінальному процесі України: Монографія.- Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2007. – 208 с.
9. Шепітько В. Ю. Соціально-психологічні характеристики особи злочинця в криміналістиці: проблеми використання типології та можливостей моделювання // Вибрані твори / Валерій Юрійович Шепітько. – Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2010. – С. С. 548 – 556.

УДК 343.985;343.13

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ОДНОЧАСНОГО ДОПИТУ КІЛЬКОХ РАНІШЕ ДОПИТАНИХ ОСІБ

Поліванова І. О.,

аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: розглянуті відмінності одночасного допиту кількох раніше допитаних осіб від звичайного допиту. У зв'язку з цим проаналізовані зміни в КПК України, що стосуються проведення одночасного допиту. Сформульовані положення, які відображають специфічність завдань даної слідчої дії і впливають на її підготовку і проведення. На цій основі визначені особливості підготовчих заходів при прийнятті рішення про проведення одночасного допиту.

Ключові слова: одночасний допит, істотні розбіжності, неправдиві показання, міжособистісний конфлікт, психологічний вплив.

Аннотация: рассмотрены различия одновременного допроса нескольких ранее допрошенных лиц от обычного допроса. В связи с этим проанализированы изменения в УПК Украины, касающиеся проведения одновременного допроса. Сформулированы положения, отражающие специфичность задач данного следственного действия и влияющие на ее подготовку и проведение. На этой основе определены особенности подготовительных мероприятий при принятии решения о проведении одновременного допроса.

Ключевые слова: одновременный допрос, существенные различия, ложные показания, межличностный конфликт, психологическое воздействие.

Annotation: the differences of simultaneous interrogation of several previously interrogated persons from the usual interrogation are considered. In this regard, changes were made to the CPC of Ukraine regarding the conduct of simultaneous interrogation. Formulated provisions that reflect the specificity of the tasks of this investigative action and affect its preparation and conduct. On this basis, the peculiarities of the preparatory measures are determined at the decision to conduct simultaneous interrogation.

Key words: simultaneous interrogation, significant differences, false testimony, interpersonal conflict, psychological influence.

Аналіз слідчо-судової практики і наукових публікацій показує, що одночасний допит кількох (двох чи більше) раніше допитаних осіб (ч. 9 ст. 224 КПК України) є однією з найскладніших слідчих дій, при проведенні якої, як видається, допускається низка помилок, пов'язаних з тлумаченням її сутності та підготовкою. Обумовлено це, на наш погляд, як новелами в процесуальній регламентації (недостатньо чіткої) даного способу отримання доказів в КПК України 2012 р., так і недостатністю знань слідчого в умовах викладення в спеціальній літературі досить суперечливих рекомендацій. В результаті формується уявлення про дану слідчу дію як звичайний різновид допиту, метою якого є «закріплення» раніше отриманих показань. Це спотворене (неадекватне) поняття слідчої дії тягне за собою зайві витрати сил і часу на її підготовку і проведення, в результаті чого не тільки не досягається поставлена мета, але й може бути погіршена судова перспектива кримінального провадження в цілому.

Потрібно зазначити, що питання підготовки і проведення одночасного допиту двох раніше допитаних осіб (очної ставки) в минулому досить глибоко досліджувалися відповідно до Кримінально-процесуального кодексу України

1960 р. Більшість із сформульованих положень не втратили свою актуальність і в дійсний час, але вимагають певної корекції з урахуванням оновлення сучасного кримінального процесуального законодавства України. Зокрема, це стосується визначення підготовчих заходів при прийнятті рішення щодо проведення одночасного допиту кількох раніше вже допитаних осіб, що і складає мету даної статті.

По-перше, потрібно відзначити, що одночасний допит кількох вже допитаних осіб не є звичайним продовженням раніше проведених допитів учасників кримінального провадження (потерпілого, свідків, підозрюваного). У зв'язку із цим потрібно звернути увагу, що на відміну від звичайного допиту проведення одночасного допиту раніше вже допитаних осіб є правом слідчого (прокурора), а не його обов'язком. Тобто рішення про його проведення (чи не проведення) віддано на розсуд слідчого, який повинен встановити його доцільність з урахування тієї слідчої ситуації, яка склалася на певний момент досудового розслідування з урахуванням всіх його процесуальних і тактичних нюансів.

По-друге, якщо в КПК України 1960 р. мета очної ставки визначалася як «з'ясування обставин справи» при виявленні суперечностей в показаннях раніше допитаних осіб (статті 172, 173), то в чинному КПК України ця мета визначається як «з'ясування причин розбіжностей» у їхніх показаннях (ч. 9 ст. 224). На перший погляд, це є незначними змінами в редакції процесуальних норм, але видається, що все таки це є просуванням до визначення більш точної мети даної слідчої дії, що важливо для розуміння її призначення.

Дослідник проблематики проведення одночасного допиту кількох раніше вже допитаних осіб С. Ю. Карпушин зазначає, що дана слідча дія поряд з загальними завданнями доказування покликана вирішувати спеціальні завдання за особливої її організації і тактики проведення:

- з'ясування причин розбіжностей у показаннях раніше допитаних осіб та їх усунення;
- викриття одного з допитаних в умисному чи помилковому наданні неправдивих показань;
- посилення тактико-психологічного впливу на несумлінного учасника слідчої (розшукової) дії з метою схилення його до надання правдивих показань;
- зміцнення вольових якостей і позиції сумлінного учасника (учасників) одночасного допиту;
- виявлення та встановлення нових обставин розслідуваної події;
- додаткова перевірка й закріплення показань свідків, потерпілих, підозрюваних;
- мінімізація тактичних ризиків, які полягають в унеможливленні неправомірного психологічного впливу на учасника (учасників), зміни показань добросовісних (правдивих) учасників, розголошення таємниці слідства тощо [1, с. 240].

З наведеним положенням можна погодитися, але з однією умовою – серед спеціальних завдань одночасного допиту кількох раніше вже допитаних осіб обов'язково потрібно виділяти головне і похідні завдання. Видається, що головним завданням одночасного допиту кількох вже допитаних осіб виступає з'ясування причини розбіжностей в показаннях і викриття неправди в показаннях певної особи.

У цьому зв'язку варто пригадати й історію появи в кримінальному процесі цієї слідчої дії, яка іменувалася очною ставкою. Своїм корінням вона сягає в стародавні часи, коли супротивні сторони (вже допитані учасники) ставилися «очі на очі» і доводили перед судом свою правоту [2, с. 80]. При цьому судом для встановлення правоти того чи іншого учасника використовувався фактор присутності – безпосередній психологічний вплив протилежної сторони. Тобто в основу очної ставки покладалося використання психологічних механізмів впливу на недобросовісну сторону під час спілкування віч-на-віч.

Сучасні фахівці в галузі юридичної психології виходять з того, що очна ставка як різновид допиту є специфічним психічним спілкуванням, під час якого вже на початку складаються конфліктні стосунки і висока емоційна напруженість [3, с. 428; 4, с. 234]. Як відзначає соціолог Л. Е. Орбан-Лембрик, у процесі спілкування людей між собою можуть виникати часткові суперечності, а може виявлятися й антагонізм позицій, породжений наявністю в них взаємно заперечливих цінностей, цілей і мотивів. Тоді стосунки ускладнюються до такої міри, яка набуває характеру міжособистісного конфлікту. У таких конфліктах може бути висока ціна – вони можуть тягнути за собою розмаїття негативних емоцій, стресів, переживань і розчарувань, що може привести до зміни системи стосунків і цінностей [5, с. 515].

Видається, що в основу одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб закладено саме використання міжособистісного конфлікту і пов'язаних з ним емоційних переживань для викриття неправдивих показань несумлінної особи. І ці емоційні переживання найбільш сильні, коли особа, яка оцінює показання (контрагент несумлінного учасника допиту), входить до кола його знайомих і її оцінки важливі у їхньому найближчому середовищі. Саме це робить такий допит гостро конфліктним, в якому слідчий намагається використати конфлікт між певними особами для викриття неправдивості одного з учасників допиту і встановлення істини в кінцевому підсумку. Такі конфліктні відносини у кримінальному провадженні найчастіше складаються у таких конфігураціях: «потерпілий – підозрюваний», «свідок – підозрюваний», «підозрюваний, який обрав співробітництво з слідством – підозрюваний, який заявив на минулому допиті захисну «легенду» своєї поведінки».

Але потрібно зважати на ту обставину, що під час одночасного допиту раніше допитаних осіб результат може бути протилежним – недобросовісний (неправдивий) учасник може виявитися психологічно сильнішим, а відтак і впливовішим. В цьому випадку є ймовірність того, що він негативно вплине на добросовісного учасника і той змінить свої показання, пристосувавши їх під неправдиві показання (відомо, що значна частина свідків і потерпілих змінюють свої показання на протязі кримінального провадження). Відтак, рішення про проведення даної слідчої дії повинно спиратися на низку підготовчих дій, які б гарантували від настання негативних наслідків, які можуть суттєво погіршити слідчу ситуацію, а часто і судову перспективу справи. В цьому відношенні недостатньо спиратися на загальні рекомендації підготовки звичайного допиту. Так, Ю. А. Чаплинська рекомендує наступні підготовчі заходи: 1) вивчення матеріалів кримінального провадження; 2) прийняття рішення про проведення одночасного

допиту; 3) визначення часу і місця проведення одночасного допиту; 4) встановлення обставин, які підлягають з'ясуванню; 5) проведення додаткового допиту; 6) визначення осіб, між якими буде проведений одночасний допит, та черговості їх допиту; 7) добір учасників для проведення одночасного допиту; 8) психологічна підготовка учасників одночасного допиту; 9) визначення та підготовка технічних засобів фіксації одночасного допиту; 10) складання плану проведення одночасного допиту [6, с. 550-553]. При всій наявній інформативності наведених рекомендацій неважко помітити, що вони ґрунтуються на загальних засадах проведення допитів. Але ж у звичайного допиту і одночасного допиту раніше допитаних осіб різні цілі. Тому, на наш же погляд, акцент потрібно робити саме на особливостях одночасного допиту, які б відображали його психологічний механізм і орієнтували б слідчого у визначенні доцільності чи недоцільності його проведення у конкретній слідчій ситуації.

Видається, що проведення одночасного допиту раніше вже допитаних осіб орієнтовано на певну ситуацію, яка включає в себе кілька специфічних чинників, пов'язаних з отриманням показань. У зв'язку із цим не можна погодитися, що ця слідча дія є найбільш розповсюдженою та ефективною [6, с. 548]. Скоріше навпаки – одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб не є такою вже популярною і результативною слідчою дією, що пояснюється складністю її підготовки та розповсюдженими помилками, які допускаються при цьому. Тому підготовка до проведення вказаної слідчої дії повинна бути спрямована на виявлення (а часто і створення) сприятливих умов для її проведення. При відсутності ж цих умов немає й сенсу для її проведення, вона є недоцільною, а іноді й шкідливою для перспектив слідства. Таким чином можна стверджувати, що приймаючи рішення, слідчий зобов'язаний подумати, чи своєчасно і доцільно проведення одночасного допиту, чи є для цього належні умови.

Аналіз проблематики проведення одночасного допиту двох чи більше раніше допитаних осіб показує, що результативною ця слідча дія буде тільки при здійсненні наступних підготовчих заходів, які можуть бути сформульовані у вигляді тактичних завдань розслідування і засобів їх вирішення.

1. *Встановлення розбіжностей у показаннях раніше допитаних осіб, які мають суттєве значення у кримінальному провадженні.* Досягається це проведенням ретельного аналізу протоколів проведених допитів. І це повинні бути не якісь дрібні суперечності чи неспівпадання (вони завжди існують в показаннях різних людей про одні і ті ж обставини), а такі розбіжності, які істотно впливають на прийняття слідчим певних тактичних чи процесуальних рішень (наприклад, визначення подальшого напрямку досудового розслідування, здійснення затримання особи тощо). При цьому важливо проаналізувати, чи не можна усунути ці розбіжності іншими засобами окрім проведення одночасного допиту. У літературі цілком обґрунтовано підкреслюється, що далеко не кожна суперечність в показаннях вимагає проведення очної ставки, так як вельми серйозні розбіжності можуть бути усунені повторним допитом та іншими засобами, які часом більш надійно встановлюють причину їх виникнення, і вносять необхідні корективи в раніше надані показання [7, с. 218].

2. *Встановлення ознак неправдивості показань однієї особи і достовірності показань інших допитаних осіб, між якими виявлені розбіжності.* Це досить складне завдання, але воно є вирішуваним і передбачає перевірку показань не тільки шляхом їх порівняння між собою, але й шляхом співставлення з результатами інших слідчих дій (огляду місця події, речей і документів, експертиз, негласних слідчо-розшукових дій) з врахуванням наявної інформації про особистість допитаних учасників кримінального провадження.

3. *Вивчення особистостей людей, в показаннях яких виявлені істотні розбіжності, з метою визначення осіб, які будуть приймати участь в одночасному допиті.* Метою даного підготовчого заходу є виявлення з числа вже допитаних осіб, тих які мають налаштованість на допомогу слідству і мають вольові якості, що дозволять вплинути на недобросовісну особу. Добросовісний учасник одночасного допиту повинен володіти здатністю переконати неправдиву особу в своїй правоті (аргументами, емоціями) в умовах міжособистісного конфлікту при контакті вічна-віч. Як правило, така особа входить до числа знайомих недобросовісного учасника допиту і користується певною впливовістю серед їх сумісного оточення.

4. *Проведення психологічної підготовки визначених добросовісних учасників майбутнього одночасного допиту.* Вона здійснюється шляхом попередніх бесід з добросовісними учасниками одночасного допиту і її мета полягає в роз'ясненні сутності даної слідчої дії та їх ролі в ній, а також в підтриманні їхньої активної позиції і рішучості. Зокрема, завданням при цьому може бути нейтралізація можливих побоювань (острахи) того чи іншого учасника, приведення його у такий психологічний стан, який забезпечує відчуття ним своєї правоти і рішучості її відстоювати. Така моральна підтримка потерпілих і свідків з боку слідчого при підготовці одночасного допиту кількох раніше вже допитаних осіб важить багато.

5. *Визначення порядку проведення одночасного допиту кількох раніше допитаних осіб.* Формально такий допит полягає у почерговій пропозиції дати показання щодо одних і тих же обставин розслідуваної події раніше допитаним учасникам, між якими були виявлені істотні розбіжності. Слідчий заздалегідь знає точки зору по спірних обставинах учасників з показань, отриманих від них при первинному їх допиті. Тому ключовим тут є питання про черговість допиту з огляду на поставлену мету.

За загальним правилом, рекомендується ставити питання спочатку тому, хто, на думку слідчого, дає правдиві свідчення, щоб ця особа не піддавалася впливу того, хто дає неправдиві показання. Але з цього правила можуть бути винятки, наприклад, якщо недобросовісним учасником виступає підозрюваний, який залучив у відповідності з ч. 9 ст. 224 КПК України свого захисника – кваліфікованого юриста. В цій ситуації правдивий учасник допиту може перетворитися в суб'єкта, який не викриває, а виправдовується, відстоюючи свою правоту при відповіді на запитання адвоката протилежної сторони. Тому в прогнотованих подібних ситуаціях, на наш погляд, потрібно першим допитувати недобросовісного учасника. У всякому разі слідчому потрібно досконально продумувати порядок проведення одночасного допиту з врахуванням всіх процесуальних і тактичних нюансів конкретної слідчої ситуації.

6. *Визначення часу проведення одночасного допиту.* Ця підготовча дія може тлумачитися по-різному. Так, Ю. А. Чаплинська розглядає її через призму раптовості проведення одночасного допиту, маючи на увазі недопустимість зволікання. Вказаний автор робить однозначний висновок, що чим більше часу минає з моменту виникнення необхідності проведення даної слідчої дії, тим меншою є її результативність [6, с. 550-551]. Видається, що тут більше підходить термін не «раптовість», а «свочасність». А вже після виявлення розбіжностей в показаннях потрібно провести низку підготовчих дій, переконатися в наявності сприятливих умов для проведення одночасного допиту (може скластися ситуація, коли його проведення є взагалі недоцільним).

На наш погляд, слідчому потрібно обирати такий час проведення одночасного допиту, щоб він не був передчасним або запізнитим. Передчасний допит може взагалі не дати позитивного результату і навіть опинитися шкідливим і погіршити ситуацію. Запізнитий допит також може не привести до бажаних результатів, оскільки слідчий прогавив найбільш сприятливий для його проведення час (наприклад, коли підозрюваному вже стали відомі показання потерпілих, свідків або інших підозрюваних, і він з цього вже зробив відповідні висновки і перебудував свою позицію). В цьому випадку втрачається взагалі сенс у проведенні даної слідчої дії.

7. *Прогнозування можливих ситуацій, які можуть скластися в процесі проведення одночасного допиту, і підготовка відповідних запитань та інших заходів реагування (складання плану).* Цей підготовчий захід передбачає використання такого методу, який отримав найменування криміналістичного прогнозування (в даному випадку щодо можливої поведінки учасників кримінального провадження) [8, с. 43-44]. Його мета полягає у передбаченні можливих ускладнень під час одночасного допиту, пов'язаних з поведінкою його учасників, та визначенні заходів їх подолання.

Наприклад, недобросовісний учасник допиту (підозрюваний у вчиненні тяжкого злочину), вислухавши показання іншого підозрюваного, який згодився співробітничати з слідством (потерпілого, свідка), може заявити: «Те, що ти зараз сказав, суцільний наклеп. Ти що, забув про свою жінку і дітей? Скажи краще правду». Така прихована погроза може вплинути на добросовісного учасника і він може змінити свої раніше надані свідчення. Щоб цього не сталося слідчому потрібно заздалегідь не тільки самому передбачити і проаналізувати таку ситуацію, але й ознайомити з можливістю її настання й добросовісних учасників одночасного допиту, рекомендувавши певну лінію їх поведінки і відповідні заходи реагування з свого боку.

Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що одночасний допит кількох раніше допитаних осіб є унікальним різновидом допиту, проводити який доцільно тільки при наявності певних умов. Тому на нього не можна механічно переносити загальні правила допиту, зокрема підготовчі заходи. Специфічні цілі одночасного допиту обумовлюють й особливості його підготовки. Підготовчі заходи до проведення одночасного допиту кількох раніше допитаних осіб тісно пов'язані з тактичними прийомами проведення даної слідчої дії, які потребують окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпушин С. Ю. Проведення одночасного допиту у кримінальному провадженні / С. Ю. Карпушин // Право і суспільство. – 2015. – № 5.2. – С. 238-243.
2. Быховский И.Е. Происхождение и развитие института следственных действий / И.Е. Быховский // Вопросы совершенствования предварительного следствия. Вып. 6. – Ленинград, 1980. – С. 79–81.
3. Романов В.В. Юридическая психология: учебник / В.В. Романов. – М.: Юристъ, 1998. – 488 с.
4. Юридична психологія: підручник / Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін.: заг. ред. Л.І. Казміренко, С.М. Моїсєєва. – Вид. 2-е, доопр. та доп. – К.: КНТ, 2008. – 352 с.
5. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: підручник: У 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К.: Либідь, 2004. – 576 с.
6. Чаплинська Ю. А. Одночасний допит двох раніше допитаних осіб (організаційний аспект) / Ю. А. Чаплинська // Науковий вісник Дніпропетровського ун-ту внутр. справ. – 2013. – № 1. – С. 548–555.
7. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей / А.Р. Ратинов. – М.: Юрлитинформ, 2001. – 352 с.
8. Криміналістика: підручник: у 2 т. Т. 1 / [А. Ф. Волобуєв, М.В. Даньшин, А.В. Іщенко та ін.]; за заг. ред. А.Ф. Волобуєва, Р.Л. Степанюка, В.О. Малайрової; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2017. – 384 с.

УДК 343.16

**СТОРОНА ОБВИНУВАННЯ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ
ПОТРЕБУЄ КАРДИНАЛЬНОГО ОНОВЛЕННЯ**

Попович І. М.,

здобувач Університету сучасних знань

Анотація: статтю присвячено аналізу сучасного стану сторони обвинувачення у вітчизняному досудовому розслідуванні. Досліджуючи проблематику автор акцентує свою увагу на окремих прогалинах та прорахунках, які містяться у діючому законодавстві при визначенні сторони обвинувачення. Пропонується авторське бачення шляхів усунення цих помилок та вдосконалення функціонування сторони обвинувачення у кримінальному провадженні України.

Ключові слова: кримінальний процес, досудове розслідування, сторони, обвинувачення, вдосконалення.

Аннотация: статья посвящена анализу современного состояния стороны обвинения в отечественном досудебном расследовании. Исследуя проблематику, автор акцентирует своё внимание на отдельных пробелах и просчетах действующего законодательства в определении стороны обвинения. Предлагается авторское видение путей устранения этих ошибок и усовершенствования функционирования стороны обвинения в уголовном производстве Украины.

Ключевые слова: уголовный процесс, досудебное расследование, стороны, обвинение, усовершенствование.

Annotation: the article is devoted to the analysis of the current state of the prosecution in the domestic pre-trial investigation. Investigating the problematics, the author focuses his attention on certain gaps and miscalculations of the current legislation in determining the party of the prosecution. The author's vision of ways to eliminate these mistakes and improve the functioning of the prosecution in the criminal proceedings of Ukraine is proposed.

Key words: criminal procedure, pre-trial investigation, parties, prosecution, improvement.

Суттєвими ознаками змагальності у досудовому розслідуванні, як і у кримінальному провадженні в цілому, є наявність двох сторін – обвинувачення, захисту, які відокремлені від суду й беруть активну участь у дослідженні доказів на рівноправній основі [1, с. 104]. Уся процедура кримінального провадження конкретна – це реалізація стороною обвинувачення діяльності, спрямованої на викриття особи у вчиненні кримінального правопорушення з метою притягнення її до кримінальної відповідальності, а стороною захисту – діяльності, спрямованої на спростування чи послаблення висунутої підозри або обвинувачення [2, с. 10].

Обидві сторони досудового розслідування формуються законодавцем із окремих учасників кримінального провадження, об'єднаних на підставі протилежних процесуальних інтересів. Кожна зі сторін відстоює у кримінальному процесі протилежну позицію щодо кримінальної відповідальності підозрюваного, обвинуваченого у вчиненому кримінальному правопорушенні. На стадії досудового розслідування сторона обвинувачення реалізує свою основоположну (загальнопроцесуальну, наскрізну) кримінальну процесуальну функцію обвинувачення. Сторона ж захисту на означеній стадії кримінального провадження реалізує свою основоположну (загальнопроцесуальну, наскрізну) функцію захисту.

До сторони обвинувачення чинний Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) відносить: прокурора, слідчого, керівника органу досудового розслідування, співробітника оперативного підрозділу, визначеного законом державного органу правопорядку (ст. 36–41 КПК України).

Прокурор – це владний суб'єкт кримінального провадження, який діє в усіх його стадіях і в межах своєї компетенції, визначеної ст. 131-1 Конституції України, ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року та ст. 36 КПК України, виступаючи від імені держави, виконує основоположну (загальнопроцесуальну, наскрізну) функцію обвинувачення. У стадії досудового розслідування цю функцію прокурор реалізує шляхом підготовки обвинувального акту у формі «твердження про вчинення певною фізичною особою діяння, передбаченого Законом України «Про кримінальну відповідальність», висунутого в порядку, встановленому кримінальним процесуальним законом» (п. 13 ч. 1 ст. 3 КПК України). У стадії ж судового розгляду кримінальної справи по суті прокурор реалізує означену функцію шляхом підтримання публічного обвинувачення – «здійснення процесуальної діяльності, що полягає в доведенні перед судом обвинувачення з метою забезпечення кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення» (п. 3 ч. 1 ст. 3 КПК України).

Найбільш широким обсягом процесуальних повноважень прокурор наділений у досудовому розслідуванні, де, забезпечуючи підготовку і процесуальне оформлення обвинувачення, він здійснює ще й нагляд за неухильним дотриманням законів під час розслідування кримінальних правопорушень слідчими у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, а також виконує правозахисну та координаційну функції [3, с. 96–98]. Прокурор є основним (провідним) суб'єктом сторони обвинувачення, бо саме на нього покладається конституційний обов'язок з виконання основоположної (загальнопроцесуальної, наскрізної) функції обвинувачення в обох її формах: матеріальній (досудовій) [4, с. 99] і процесуальній (судовій) [5, с. 68–75].

Другим учасником сторони обвинувачення у кримінальному провадженні КПК України визначає слідчого, на якого покладається виконання обов'язку, пов'язаного з безпосереднім проведенням досудового розслідування

кримінальних правопорушень (ст. 40 КПК України). Призначенням слідчого є проведення кримінальної процесуальної діяльності, на підставі якої він зобов'язаний у ретроспективному (зворотньому) порядку відновити на паперових і магнітних носіях картину (образ) вчиненого кримінального правопорушення як події минулого, у всіх його деталях, встановити причетних до нього фізичних осіб та роль кожного з них у вчиненому [6, с. 289–290]. Означений вид діяльності законодавець визначає «досудовим розслідуванням», тобто самостійною кримінальною процесуальною функцією (ч. 2 ст. 40 КПК України). При цьому означена функція не є основоположною (загальнопроцесуальною, наскрізною), бо виконується лише в єдиній стадії кримінального провадження. Слідчий також є владним суб'єктом кримінального провадження, діяльність якого розпочинається, здійснюється, завершується лише у досудовій стадії цього багатостадійного (багатоступового) провадження.

До третього учасника сторони обвинувачення у досудовому розслідуванні законодавець відносить керівника органу досудового розслідування (ст. 39 КПК України), на якого покладається виконання внутрішньовідомчої функції, пов'язаної з реалізацією організаційно-управлінських повноважень, спрямованих виключно на ресурсне і матеріальне забезпечення діяльності підпорядкованих йому слідчих [7, с. 31–35]. Діяльність керівника органу досудового розслідування, як і слідчого, розпочинається, здійснюється і завершується виключно у стадії досудового розслідування. Вона не є ні основоположною (загальнопроцесуальною, наскрізною) функцією обвинувачення, ні якоюсь іншою процесуальною функцією, бо носить суто організаційно-управлінський характер.

Останній учасник сторони обвинувачення у досудовому розслідуванні – це співробітник оперативного підрозділу, перерахованих ст. 41 КПК України державних органів правопорядку, який за письмовим дорученням слідчого чи прокурора виконує у кримінальному провадженні окремі слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії. Процесуальна діяльність цього учасника сторони обвинувачення не носить постійного характеру, є епізодичною і так само, як діяльність слідчого та керівника органу досудового розслідування, реалізується виключно у межах єдиної стадії кримінального провадження – у досудовому розслідуванні [8, с. 73].

Як бачимо, законодавець України сформував сторону обвинувачення із одних лише владних суб'єктів, які діють на досудовій стадії кримінального провадження, які в силу закону зобов'язані боротися з кримінальними правопорушеннями специфічними, притаманними кожному із них засобами і виконувати завдання кримінального процесу, хоч ніякий із цих державних органів не є безпосереднім учасником кримінально-правового конфлікту, який розслідується. При цьому законодавець проігнорував загальновідоме наукове положення, що будь-яке кримінальне правопорушення – кримінальний проступок чи злочин, завжди є двостороннім актом: 1) правопорушник (особа, яка вчинила кримінальний проступок чи злочин) і 2) жертва кримінального правопорушення (особа, якій цим правопорушенням завдано моральної, фізичної, майнової чи іншої, передбаченої законом про кримінальну відповідальність, шкоди). Правопорушник – це законовідступник, об'єкт кримінально-правового впливу, носій писаного права і обов'язку та притягнення до кримінальної відповідальності і понесення покарання. Жертва кримінального правопорушення – це законслухняна особа, об'єкт кримінально-правової охорони, носій природних, невід'ємних прав людини на життя, здоров'я, честь, гідність, особисту недоторканність, безпеку тощо [9, с. 68–72].

В усі часи держава як гарант законності в країні і жертва правопорушення, як потерпілий від нього, завжди стояли пліч-о-пліч на одній стороні і разом обвинувачували особу, яка вчинила це правопорушення. Це природно, законно і справедливо. Не рахуючись з цією усталеною традицією, Верховна Рада України, приймаючи КПК України 2012 року, безцеремонно і безапеляційно порушила означене правило і безпідставно вилучила найбільш зацікавленого у покаранні свого кривдника (підозрюваного, обвинуваченого) учасника кримінального провадження – жертву кримінального правопорушення (потерпілого) зі сторони обвинувачення. Відтепер підозрюваному, обвинуваченому стало набагато легше захищатися від претензій, хоч і владних, але не скривджених ним безпосередньо осіб, бо ці обвинувачі не є учасниками кримінально-правового конфлікту й не можуть відчувати тих страждань і того болю, які відчуває жертва кримінального правопорушення – потерпілий.

Більше того, ні слідчого, ні керівника органу досудового розслідування, ні співробітника оперативного підрозділу ні в якому разі не можна відносити до сторони обвинувачення, бо вони діють лише у єдиній стадії кримінального провадження – досудовому розслідуванні і виконують там зовсім інші функції, які не мають жодного відношення до функцій обвинувачення. Так, слідчий при проведенні розслідування кримінального правопорушення завжди діє як *contra*, так і *pro*, тобто в однаковій мірі збирає і досліджує докази, які викривають чи обтяжують відповідальність підозрюваного, обвинуваченого, так і докази, які виправдовують чи пом'якшують його відповідальність. Не випадково у ч. 2 ст. 40 КПК України прямо відзначається, що слідчий як об'єктивний і неупереджений дослідник, виконує у кримінальному процесі України функцію розслідування кримінальних правопорушень, яку в жодному разі не можна ототожнювати з функцією обвинувачення [10, с. 80–83].

Віднесення ж керівника органу досудового розслідування до сторони обвинувачення взагалі є юридичним нонсенсом, бо його функція однозначно визначена ч. 1 ст. 39 КПК України. Там дослівно сказано, що «керівник органу досудового розслідування організовує досудове розслідування». То як, в яких формах і на яких підставах цей владний суб'єкт хоч би у якійсь мірі мав змогу виконувати непосильну йому функцію обвинувачення? Відповіді тут немає й не може бути.

Співробітник оперативного підрозділу виконує оперативно-розшукову, а не процесуальну функцію. При виконанні окремого дослідження слідчого чи прокурора він тимчасово користується повноваженнями слідчого, щоби забезпечити належність і допустимість доказу, а не виконувати процесуальну функцію обвинувачення по кримінальній справі, яку він навіть не знає і ніколи не буде знати. Про підозрюваного, обвинуваченого у нього будь-які відомості можуть бути повністю відсутніми. То що ж це за обвинувач?

Непродуманість, поспішний підхід законодавця до формування сторони обвинувачення у кримінальному провадженні призвів до її спотворення, що потягло за собою тяжкі наслідки: якість досудового розслідування кримінальних правопорушень суттєво знизилася; обвинувачам-прокурорам, без підтримки потерпілих, складно

відстоювати свої позиції в судах; велика кількість кримінальних справ не знаходить свого справедливого вирішення в судах; принцип змагальності сторін у досудовій стадії кримінального провадження майже не діє.

Усі ці суттєві прорахунки законодавця необхідно терміново виправити. Якщо функція обвинувачення є не лише кримінально процесуальною, а ще й конституційною, а її виконання покладено виключно на органи прокуратури (п. 1 ст. 131-1 Конституції України), то це означає, що вона є неподільною. То ж притягувати до її виконання будь-які інші державні органи неприпустимо.

Це означає, що слідчий керівник органу досудового розслідування і співробітник оперативного підрозділу мають бути вилучені зі сторони обвинувачення як незаконно до неї залучені. Виходячи з того, що функція обвинувачення історично виникла з діяльності потерпілих від злочинів, а пізніше була за делегована ще й одному із державних органів, а сам потерпілий є безпосередньою стороною кримінально-правового конфлікту, ми наголошуємо на необхідності найскорішого повернення жертви кримінального правопорушення до сторони обвинувачення.

Крім того, до сторони обвинувачення, крім прокурора і потерпілого віднести ще й законного представника потерпілого, представника-адвоката потерпілого, а також цивільного позивача по кримінальному провадженню, позаяк їхні процесуальні інтереси збігаються. Внесення означених змін до КПК України буде відповідати Рекомендаціям Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам NR (85)11 щодо положення потерпілого в межах кримінального права і кримінального процесу, а також забезпечить підняття рівня змагальності сторін на досудовій стадії кримінального провадження – досудовому розслідуванню.

ЛІТЕРАТУРА

1. Латычин Т.А. Проблемы гарантий принципа состязательности в уголовном процессе. *Государство и право*. 2002. № 6. С. 103–105.
2. Вишневская О.В. Состязательная деятельность защитника на предварительном следствии: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Казань, 2004. 19 с.
3. Юрчишин В.М. Проблеми удосконалення функцій прокурора у досудових стадіях кримінального процесу України. *Науковий вісник Чернівецького університету: «Правознавство»*. 2010. № 538. С. 96–98.
4. Алексеев С.Н. Функции прокуроров по новому УПК РФ. *Государство и право*. 2002. № 5. С. 98–101.
5. Корж В.П. Новый підхід до визначення основних функцій органів прокуратури та пріоритетних напрямків їх діяльності. *Вісник прокуратури*. 2011. № 1. С. 68–75.
6. Ляш А.О. Процесуальний статус слідчого за новим КПК України: деякі зауваження. *Малінівські читання: матеріали 1-ї між народ. наук.-практ. конф.* Острог. 2012. С. 289–290.
7. Михайленко О.Р., Юрчишин В.М. Внутрішньовідомчий контроль за розслідуванням злочинів. *Вісник академії прокуратури України*. 2006. № 2. С. 31–35.
8. Грошевий Ю.М., Фомін С.Б. Кримінально-процесуальне доказування та оперативно-розшукова діяльність: навч. посіб. Харків, 2010. 106 с.
9. Півненко В.П. Встановлення презумпції правоти та пріоритетності прав потерпілого – основа докорінної зміни кримінальної політики України. *Прокуратура. Людина. Держава*. 2004. № 1. С. 68–72.
10. Півненко В., Андрусак В. Про кримінальну процесуальну функцію органів досудового слідства. *Вісник Академії прокуратури України*. 2007. № 4. С. 80–83.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.782

**ДІЯЛЬНІСТЬ РОБОЧОЇ ГРУПИ З НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЧИ НЕДОБРОВІЛЬНИХ
ЗНИКНЕНЬ РАДИ ООН З ПРАВ ЛЮДИНИ**

Гришко Л. М.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного
і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: у статті розкривається діяльність Робочої групи з насильницьких чи недобровільних зникнень Ради ООН з прав людини – найстарішого нині існуючого механізму. Автором надано загальну характеристику правовій основі діяльності даного механізму та розкривається його робота у сфері розгляду випадків насильницьких зникнень осіб із моменту заснування. Також розкрито роль Робочої групи з насильницьких чи недобровільних зникнень у прийнятті важливих міжнародних документів у сфері запобігання насильницьким чи недобровільним зникненням людей. Зроблено висновок, про те, що діяльність даного механізму направлена на встановлення долі або місцезнаходження особи не залежно від умов та терміну, який минув із моменту зникнення особи.

Ключові слова: права людини, право на недоторканість особи, насильницькі чи недобровільні зникнення, спеціальні процедури та механізми, мандат спеціальних процедур.

Аннотация: в статье раскрывается деятельность Рабочей группы по насильственным или недобровольным исчезновениям Совета ООН по правам человека – старейшего ныне существующего механизма. Автором предоставляется общая характеристика правовой основы деятельности данного механизма и раскрывается его работа в сфере рассмотрения случаев насильственных исчезновений лиц с момента основания. Также раскрыта роль Рабочей группы по насильственным или недобровольным исчезновениям в принятии важных международных документов в сфере предотвращения насильственных или недобровольных исчезновений людей. Сделан вывод о том, что деятельность данного механизма направлена на установление судьбы или местонахождения лица независимо от условий и времени истекшего с момента исчезновения человека.

Ключевые слова: права человека, право на неприкосновенность личности, насильственное или недобровольное исчезновение, специальные процедуры и механизмы, мандат специальных процедур.

Annotation: the article reveals the work of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances of the Human Rights Council, the oldest existing mechanism. The author gives a general description of the legal basis of the activity of this mechanism and discloses his work in the field of cases of violent disappearances of persons from the moment of their foundation. The article reveals the role of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearance in the adoption of important international instruments in the area of prevention of enforced or involuntary disappearances of people. The author concludes that the activity of this mechanism is aimed at establishing the fate or location of a person, regardless of the conditions and the term that has expired since the disappearance of the person.

Key words: human rights, the right to liberty and security of person, the enforced or involuntary disappearance of a person, the special procedures and mechanisms, the mandate of special procedures.

ООН приділила увагу праву на недоторканість особи з моменту прийняття Загальної декларації прав людини 1948 р. Порушення даного права унеможливає реалізацію основних прав та свобод людини та зводить нанівець діяльність усіх механізмів захисту прав і свобод. Зокрема, внаслідок насильницького зникнення, особа не має можливості, а ні на захист, ані на реалізацію своїх прав. Слід також вказати, що наявність у державі збройного конфлікту неминує призводить до збільшення кількості випадків насильницьких зникнень.

З метою запобігання практиці насильницьких зникнень у другій половині ХХ століття був створений договірний механізм міжнародно-правового захисту осіб на універсальному та регіональному рівнях [1, с. 4].

Окрім аспекти проблематики досліджувалися в працях із різних галузей міжнародного права, зокрема міжнародного права прав людини, міжнародного кримінального права. Зокрема, різні аспекти даної проблематики досліджувалися у працях М. В. Буроменського, Л.В. Іногамова-Хегай, Л. С. Мавлетова, В. В. Мицика, Т. Л. Сиройд, Л. В. Старостенко, Л.І. Фесечко, В.Ю. Цвікі та ін.

Метою дослідження є розкриття діяльності Робочої групи з насильницьких чи недобровільних зникнень (далі – РГНЗ), її ролі у сфері забезпечення права на особисту недоторканність особи та розслідуванні випадків насильницьких зникнень.

З метою сприяння загальній повазі та захисту всіх прав людини в усьому світі та за розгляд ситуацій, пов'язаних із порушенням прав людини, а також підготовки відповідних рекомендацій, Рада з прав людини (далі – РПЛ), запроваджує низку спеціальних процедур та механізмів. Спеціальні процедури представляють собою або окрему особу (спеціальний доповідач, спеціальний представник або незалежний експерт) або робочу групу. Мандат спеціальних процедур надається РПЛ відомим та незалежним експертам, що працюють на добровільних засадах [2]. Спеціальні процедури Ради з прав людини – це незалежні експерти в галузі прав людини, уповноважені інформувати і консультувати з конкретних питань в межах свого мандату. Система спеціальних процедур є центральним елементом механізму ООН з прав людини і охоплює всі права людини. Якою саме буде процедура визначається РПЛ в залежності від ситуації у певному регіоні, державі, або щодо реалізації певного права та його гарантування. Станом на 1 серпня 2017 року діяло 44 тематичних і 12 державних мандатів [3]. РПЛ також працює зі спеціальними процедурами ООН, що створено Комісією ООН з прав людини та продовжені РПЛ.

Правовою основою діяльності РГНЗ є: Статут ООН, Міжнародний білль про права людини і Декларація про захист усіх осіб від насильницьких або недобровільних зникнень, прийнята Генеральною Асамблеєю в її резолюції 47/133 від 18 грудня 1992 року (далі «Декларація»); Резолюції Ради з прав людини «Примусові або недобровільні зникнення» (A/HRC/16/16, A/HRC/7/12, E/CN.4/RES/2004/40); Кодекс поведінки мандатарів спеціальних процедур Ради з прав людини (A/HRC/RES/5/2); Методи роботи Робочої групи з примусового або недобровільного зникнення (A/HRC/WGEID/102/2.) та ін.

Запроваджено РГНЗ у 1980 році Комісією ООН з прав людини. Так, у відповідності до Резолюції 20 (XXXVI) від 29 лютого 1980 року Комісія з прав людини прийняла рішення про заснування РГНЗ строком на один рік, у кількості п'яти членів, для служби в якості експертів, для розгляду питань, що стосуються примусових або недобровільних зникнень людей [4]. У такій же чисельності РГНЗ діє й до сьогодні. Проте, у 1986 році мандат РГНЗ було вперше продовжено не на рік, а на три роки, після чого мандат постійно поновлювався. Остання Резолюцією РПЛ про продовження мандата РГНЗ прийнята у 2017 році (A/HRC/RES/36/6) [4].

Одним із головних завдань РГНЗ є допомога сім'ям дізнатися про долю чи місцезнаходження їх рідних, щодо яких є повідомлення про зникнення. У межах цього гуманітарного потенціалу Робоча група слугує каналом комунікації між членами сімей жертв насильницьких зникнень та відповідних урядів. З цією метою РГНЗ отримує, аналізує та передає урядам повідомлення про насильницькі зникнення, подані родичами зниклих осіб або правозахисних організацій, що діють від їхнього імені. Робоча група закликає уряди провести розслідування та інформувати Робочу групу про результати. РГНЗ постійно слідкує за цими випадками та здійснює постійний контроль за відповідями урядів щодо запитів про зниклих осіб доки не визначено долю чи місцезнаходження особи.

З прийняттям Генеральною Асамблеєю в 1992 році Декларації про захист усіх осіб від насильницького зникнення (далі - Декларація), РГНЗ було також доручено здійснювати моніторинг прогресу, досягнутого державами у виконанні своїх зобов'язань, що випливають із Декларації, і надавати урядам допомогу в їх діяльності щодо реалізації положень Декларації. РГНЗ звертає увагу урядів та неурядових організацій на різні аспекти Декларації та рекомендує шляхи подолання перешкод для реалізації її положень.

Отже, цим механізмом РПЛ забезпечує профілактичну роль, надаючи допомогу державам у подоланні перешкод на шляху реалізації Декларації. Це здійснюється, як шляхом відвідування країн та надання безпосередніх консультацій, так і надання консультаційних послуг за запитом.

Загалом у звітах РГНЗ досить детально описуються результати її роботи. Група неодноразово звертала увагу на свою переваженість. Так, із моменту створення у 1980 році Робоча група передала інформацію у цілому по 57 149 справах до 108 держав. Кількість випадків, що перебувають під активним спостереженням, загалом складає 45 499 справ по 92 країнах. За звітний період (18 травня 2017 року по 2 травня 2018 року) було з'ясовано обставини про 404 випадки насильницьких зникнень (A/HRC/39/46).

Останній звіт РГНЗ було розглянуто 30 липня 2018 року (A/HRC/39/46). Так, у доповідній записці Секретаріату зазначається, що мандат Робочої групи у допомозі сім'ям зниклих осіб з'ясувати долю та місцезнаходження їхніх зниклих родичів; допомозі і контролі за виконанням державами своїх зобов'язань, що випливають із Декларації про захист усіх осіб від примусового зникнення 2006 року, та надання державам допомоги у запобіганні та викориненні насильницьких зникнень.

Слід згадати також про додаткову доповідь РГНЗ від 11 вересня 2018 року (A/HRC/39/46/Add.4), яка присвячена питанням насильницьких чи недобровільних зникнення щодо місії Групи у Сербії, в якій представлено коментарі з боку держави. З поміж питань, які порушуються РГНЗ, слід згадати такі: прискорення процедур пошуків зниклих людей; сприяння в обов'язковому порядку усіма зацікавленими сторонами у пошуках зниклих осіб, надаючи відповідну інформацію та документацію на національному та регіональному рівнях; продовження регіонального діалогу про зниклих осіб та ініціатив, спрямованих на пошук шляхів вирішення цієї проблеми; безвідкладного доступу до архівів, в яких зберігається інформація про випадки насильницьких зникнень, щоб полегшити локалізацію невідкритих могил і пришвидшити пошук зниклих осіб; забезпечення гендерно-чутливого підходу при розробці та впровадженні репараційних програм з метою подолання гендерної нерівності (у відповіді держави йдеться про припинення насильницьких дій щодо жінок, припинення замовчувань фактів насильства та ін.); посилення та систематизації програми захисту свідків; забезпечення компенсації усім жертвам примусового зникнення; підвищення обізнаності громадськості про переслідування військових злочинів, у тому числі розслідування випадків насильницьких зникнення, з метою зменшення негативних ставлення щодо розслідувань військових злочинів; забезпечення збільшення інституційної та фінансової підтримки сім'ям та асоціаціям сімей жертв примусового зникнення; невідкладної перевірки усіх місць розташування потенційних масових могил; виявлення можливих помилок в ідентифікації зниклих осіб, що мали місце в минулому, за умови, додержання права сімей жертв насильницьких зникнень на приватність та максимальної захищеності даних ДНК; прискорення процесу

переслідування військових злочинців; розробка навчальних матеріалів, що сприяють плюралізму і висвітлюють історію об'єктивно для боротьби з етнічною поляризацією та етнічною дискримінацією.

Перший звіт РГНЗ датовано 26 січня 1981 року (E/CN.4/1435), в ньому йдеться про права людини щодо затриманих у будь-якій формі або ув'язнених осіб, зокрема зниклих осіб. У доповіді висвітлюється активність РГНЗ, звертається увага на факти насильницького зникнення осіб у Чилі, Аргентині, Сальвадорі, Ефіопії, Гватемалі, Індонезії, Мексиці, Нікарагуа, Філіппінах, Уругваї, Болівії, Бразилії, Перу та ін., а також окремо розкриваються проблеми щодо насильницьких зникнень у Південній Африці та Намібії та щодо жінок та дітей. Наприклад, щодо Аргентини були тисячі повідомлень, адресованих безпосередньо до РГНЗ окремими особами, як правило, родичами зниклих осіб. Загалом, у відповідності до звіту, кількість зниклих по країнах коливалася від 11000 до 13000 осіб. Проте, вже в 1987 році перелік держав щодо яких розглядаються випадки насильницьких зникнень збільшився приблизно удвічі (E/CN.4/1988/19). У кожній доповіді надається характеристика рівня співпраці з урядами держав.

Особливу увагу привертає підрозділ звіту (E/CN.4/1435), присвячений правам людини, які було порушено в результаті насильницького або недобровільного зникнення. Так, з позиції РГНЗ 1981 року, при встановленні особи, як такої, що стала жертвою насильницького або недобровільного зникнення, характерним є позбавлення її наступних прав: право на свободу та особисту недоторканність (як право яке заперечується самим фактом насильницького або недобровільного зникнення); право на гуманні умови тримання під вартою та свободу від тортур, жорстокого або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання; право на життя (у відповідності до одержаної інформації, РГНЗ вказує, що під час затримання зникла людина може бути вбита). Щодо вагітних жінок, дітей та біженців, які страждають унаслідок насильницького або недобровільного зникнення, їх конкретні права, закріплені міжнародними документами з прав людини, порушуються (наприклад, право кожної дитини на захист).

Перший звіт РГНЗ підтверджує висновок, що до 80-х років насильницьке зникнення розглядалося не як окреме порушення права людини, а як сукупність порушення інших фундаментальних прав [1, с. 4].

У наш час, розуміння насильницького зникнення визначається трьома сукупними елементами: позбавлення волі проти бажання людини; залучення державних службовців, хоча б і за мовчазною згодою; відмова визнати позбавлення волі або приховування долі чи місцезнаходження зниклої особи [4].

Важливо відзначити незалежність діяльності РГНЗ та напрацювання нею власної критичної позиції щодо випадків насильницьких зникнень. Наприклад, у відповідності до доповіді, представленої за результатами діяльності 1987 року, у своїх рекомендаціях РГНЗ звертає увагу, що низкою урядів їй було запропоновано провести різницю між ситуаціями зі зникненнями в умовах військового режиму та режиму, де діють виборні органи влади. Інша група держав виступила з пропозицією проте, що ситуація, стосовно осіб, які зникли у минулому, має розглядатися дещо інакше, ніж ситуація зі зникнення в період сьогодення. Після ретельного зважування аргументів група вирішила, що навряд чи можна очікувати, що вона буде робити свої висновки у залежності від системи управління в державі. Більше того, за досвідом РГНЗ, сам факт управління державою виборними органами зовсім не означає і не гарантує відсутності зникнень. Що стосується розрізнення ситуацій поточних зникнень людей та тих зникнень, які були в минулому, але уже протягом певного часу не відбуваються, то РГНЗ відзначає, що такий підхід відволікає від необхідності розслідування попередніх випадків зникнень і не буде справедливим щодо тих осіб, чий біль за втрату родича чи близької людини з часом не вгамовується (E/N.4/1988/19).

Доповіді РГНЗ свідчать, що група здійснює моніторинг випадків зі зникненням людей виключно в інтересах зниклих осіб, їхніх родичів та близьких. Водночас, у доповіді 1987 року (E/N.4/1988/19) звертається увага на перший випадок звернення до міжнародного судового органу за захистом від насильницьких зникнень людей. Це був Міжамериканський суд з прав людини, який розглядав три справи щодо зникнень, які відбувалися на території Гондурасу. РГНЗ зробила висновок, що вирок Суду може бути корисним для неї та для Комісії з прав людини при вивченні питань насильницьких або недобровільних зникнень.

Загалом у рекомендаціях РГНЗ акцентується увага на таких ключових питаннях:

1) пріоритетним напрямком діяльності Комісії ООН з прав людини є подальший розгляд випадків примусового або недобровільного зникнення людей та основних причин таких зникнень; Комісії ООН з прав людини слід закликати всі уряди співпрацювати з Організацією Об'єднаних Націй та її органами у сфері запобігання насильницьким чи недобровільним зникненням, надавати усю необхідну інформацію, забезпечити припинення всіх зникнень та у разі їх виявлення таких випадків, провести термінове і належне розслідування (E/CN.4/1435);

2) збільшення кількості зниклих осіб та рекомендується не послаблювати заходи щодо попередження та розслідування випадків насильницьких чи недобровільних зникнень (E/CN.4/1492);

3) звернення до Комісії з прав людини з проханням про таке: повторно закликати уряди «вжити заходів щодо захисту сімей зниклих осіб від будь-якого залякування або жорстокого поводження, якому вони могли б бути піддані»; закликати уряди співпрацювати з РГНЗ і максимально повно вести співпрацю з нею; закликати уряди до забезпечення необхідних гарантій прав людини у надзвичайних ситуаціях, у тому числі запобігання випадків зникнення; закликати уряди до запрошення РГНЗ до своїх країн; закликати зацікавлені уряду скористатися консультативними службами Організації Об'єднаних Націй, зокрема, щодо підготовки кваліфікованих фахівців з питань прав людини серед співробітників сил безпеки та судової гілки влади (E/CN.4/1989/18);

4) сприяти Генеральному секретарю в його нинішніх зусиллях щодо поліпшення діяльності з інформування громадськості в рамках програми з прав людини, беручи до уваги також мету та цілі РГНЗ; продовжувати розгляд питання про можливість укладення міжнародного документа про насильницьке або недобровільне зникнення; подовження мандата РГНЗ на два роки, при цьому їй звітування залишається щорічним (E/CN.4/1988/19).

Слід відзначити, що ідея про створення міжнародної конвенції з цього питання зустрічається й у інших висновках РГНЗ. Так, уже в 1989 році РГНЗ була ознайомлена із різними ініціативами неурядових організацій, спрямованими на підготовку міжнародного документа із насильницьких зникнень (E/CN.4/1989/18). Група

розглядала проекти декларації, та вирішила продовжити вивчення питання про прийняття міжнародної конвенції з урахуванням зауважень, підготовлених Міжамериканською комісією з прав людини.

РГНЗ також звертала увагу, що певні заходи попередження насильницьких зникнень вже передбачено Декларацією про захист усіх осіб від насильницького зникнення ООН 1992 року (A/RES/47/133) та Міжамериканською конвенцією про насильницьке зникнення осіб 1994 року [5]. Крім того, в 2005 році РГНЗ у своїй доповіді (E/CN.4/2005/65) наголошує на необхідності прийняття обов'язкового документа для захисту усіх осіб від насильницьких зникнень.

Таким чином, у результаті діяльності РГНЗ було обґрунтовано необхідність прийняття та здійснено розробку міжнародного документа із урахування її практичного досвіду. 29 червня 2006 року Рада з прав людини прийняла резолюцію 1/1, в якій, зазначено, що вона взяла до уваги доповідь РГНЗ (E/CN.4/2006/57) та рішення Групи щодо завершення своєї роботи над проектом документу та передачею проекту Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від примусового зникнення до РПЛ для прийняття. У свою чергу РПЛ прийняла Міжнародну конвенцію про захист усіх осіб від примусового зникнення, рекомендувавши Генеральній Асамблеї прийняти даний документ. Уже на шістдесят першій сесії Генеральної Асамблеї Конвенція була розглянута Третім комітетом (A/61/448), і за його рекомендацією 20 грудня 2006 року Генеральна Асамблея прийняла цей документ.

Важливим аспектом діяльності РГНЗ починаючи із 2010 року, є її співпраця з Комітетом із насильницьких зникнень. Так, 23 грудня 2010 р. набула чинності Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень 2006 року (A/RES/47/133), на підставі якої створено Комітет з насильницьких зникнень. Подібно до ряду інших тематичних питань прав людини, Комітет з насильницьких зникнення та РГНЗ співіснують один із одним і прагнуть співпрацювати та координувати свою діяльність з метою посилення спільних зусиль із попередження та викорінення примусових зникнень людей [4].

Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень 2006 року ратифікована Україною у 2015 році. У 2018 році РГНЗ відвідала Україну з метою перевірки ситуації в нашій державі. Звіт має бути представлений РПЛ у вересні 2019 року.

З огляду на проведені дослідження, слід зазначити, що РГНЗ здійснила істотний внесок у прийняття важливих міжнародних документів у сфері запобігання насильницьким чи недобровільним зникненням людей та забезпечує моніторинг стану виконання цих документів державами.

Найголовнішим завданням РГНЗ є допомога сім'ям дізнатися про долю чи місцезнаходження їх рідних, що зникли. Група виступає каналом комунікації між членами сімей жертв насильницьких зникнень та відповідних урядів. Діяльність РГНЗ направлена на встановлення долі або місцезнаходження особи незалежно від умов та терміну який минув із моменту зникнення особи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цвікі В.Ю. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень: дис. ...канд. юрид. наук. Львів, 2017. 247 с.
2. Офіційний сайт ООН. Права людини. URL: <http://www.un.org/ru/sections/what-we-do/protect-human-rights/> (дата звернення: 30.11.2018).
3. Специальные процедуры Совета по правам человека ООН. URL: <https://www.ohchr.org/RU/HRBodies/SP/Pages/Welcomepage.aspx> (дата звернення: 30.11.2018).
4. Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances URL: <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Disappearances/Pages/DisappearancesIndex.aspx> <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Disappearances/Pages/DisappearancesIndex.aspx> (дата звернення: 30.11.2018).
5. Inter-American convention on forced disappearance of persons 06.09.1994 URL: <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-60.html> (дата звернення: 30.11.2018).

УДК 341.783

МІЖНАРОДНА ЦИВІЛЬНА СЛУЖБА: ВІД ВИТОКІВ ДО СУЧАСНОСТІ

Шевченко А. Л.,

викладач кафедри міжнародного
і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено дослідженню становлення і розвитку міжнародної цивільної служби від кінця XIX – початку XX ст. до створення ООН. Проаналізовано відповідні положення правових актів міжнародних організацій у цій сфері. Особливу увагу приділено концепції міжнародної цивільної служби, яка склалася в рамках Ліги Націй, а також впливовій особистості і діяльності її першого Генерального Секретаря. Зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: міжнародна організація, міжнародна цивільна служба, міжнародний цивільний службовець, персонал, секретаріат, генеральний секретар, Статут ООН.

Аннотация: статья посвящена исследованию становления и развития международной гражданской службы от конца XIX – начала XX века до основания ООН. Проанализированы соответствующие положения правовых актов международных организаций в данной области. Особенное внимание уделено концепции международной гражданской службы, сформировавшейся в рамках Лиги Наций, а также влиятельной личности и деятельности её первого Генерального Секретаря. Сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: международная организация, международная гражданская служба, международный гражданский служащий, персонал, секретариат, генеральный секретарь, Устав ООН.

Annotation: the article is devoted to the formation and development of international civil service from the late XIX – the beginning of XX century to the establishment of the United Nations. Certain provisions of legal acts of the international organizations in this area are analyzed. Particular attention is paid to the concept of international civil service developed within the framework of the League of Nations, as well as to the influential personality and activity of its first Secretary-General. Relevant conclusions are made.

Key words: international organization, international civil service, international civil servant, secretariat, Secretary-General, staff / personnel, Charter of the United Nations.

Становлення інституту міжнародної цивільної служби нерозривно пов'язане зі створенням міжнародних організацій. На сьогодні діяльність міжнародних організацій, головним чином міжнародних міждержавних організацій (далі – міжнародні організації), охоплює фактично усі сфери суспільного життя. Виступаючи в якості класичного суб'єкта міжнародного права, міжнародні організації відіграють суттєву роль у розвитку міждержавних стосунків і міжнародних відносин.

Незважаючи на те, що прообрази міжнародних організацій (комісії, спілки, союзи) формувалися у XIX ст., сама ідея згуртованості держав і координації дій сягає давніх віків (зокрема, грецькі союзи, які здебільшого поділялися на релігійні, релігійно-політичні, політичні, – сіммахії та амфікційні у Стародавній Греції, Ганзейський союз у XIII ст., тощо) [1].

Завдяки прискореному розвитку торгівлі, транспорту, зв'язку у XIX ст. перед державами постала необхідність пошуку шляхів для спільного вирішення питань у нових сферах публічного управління, зокрема, міжнародних перевезень товарів, послуг, залізничного транспорту, судноплавства, вироблення загальних стандартів ваг і вимірювань, тощо. Інакше кажучи, нові сфери суспільного життя потребують нових форм співробітництва на міжнародному рівні за постійної координації й узгодженості дій держав. Так, за результатами Віденського конгресу 1814-1815 рр. було утворено Центральну комісію з навігації на Рейні (*Central Commission for the Navigation of the Rhine*), яка почала працювати на постійній основі з 1831 р., а пізніше аналогічні комісії – для річок Дунай, Ельба та ін.; у другій половині XIX ст. створено постійно-діючі об'єднання, так звані міжнародні адміністративні союзи – Всесвітній телеграфний союз (*International Telegraphic Union*, 1865 р.), Всесвітній поштовий союз (*Universal Postal Union*, 1874 р.), Міжнародне бюро ваг і вимірювань (*International Bureau of Weights and Measures*, 1875 р.), Міжнародний союз вантажних перевезень залізничним транспортом (*International Union of Railway Freight Transportation*, 1890 р.) [2, с. 43], тощо.

Створення вищеозначених міжнародних органів мало сприяти подоланню недоліків традиційних форм міжнародного співробітництва, зокрема, міжнародних конференцій. Останні проводилися нерегулярно і не мали відповідного механізму, який функціонував би у період між роботою конференцій. Однак, слід зазначити, що навіть у випадку з міжнародними конференціями держави-учасниці визнавали необхідність наявності цивільних службовців, які безпосередньо виконували б завдання, що покладаються на міжнародні форуми, сприяючи роботі останніх на всіх її стадіях. Практика створення таких підрозділів *ad hoc* і стала передумовою формування постійних міжнародних структур (секретаріатів, бюро, рад), які сьогодні несуть відповідальність за керівництво будь-якою міжнародною організацією; у свою чергу цивільні службовці міжнародних органів і конференцій стали

попередниками міжнародних цивільних службовців [3]. У цьому контексті постає питання щодо створення відповідних міжнародних структур із цивільними службовцями у їх складі та порядку їх формування і функціонування.

Вищезазначене свідчить про актуальність обраної проблематики дослідження, її значимість для розвитку міжнародних відносин. Слід зазначити, що проблематиці діяльності міжнародних міжурядових організацій присвячено низку робіт вітчизняних і зарубіжних авторів, зокрема: Абашидзе А., Ашавський Б., Малінін С., Морозов Г., Сироїд Т., Тарасов О., Циганкова Т. та ін. Однак саме питання становлення та розвитку міжнародної цивільної служби не знайшло достатнього висвітлення в доктрині.

Робота має за мету дослідження етапів становлення та розвитку міжнародної цивільної служби як складової діяльності міжнародних міжурядових організацій.

Пристаючи до викладення основного матеріалу необхідно зазначити, що, у XIX ст. підбір працівників для матеріально-технічного забезпечення міжнародних конференцій, які, зазвичай, передували створенню постійно діючих міжнародних організацій, здійснювався приймаючою державою з числа своїх громадян з певними можливостями для держав-учасниць (гостів) пропонувати власних громадян для роботи у конференції. Так, під час Паризького конгресу 1865 р. технічне забезпечення надавали французи, у роботі Лондонських конференцій 1867 і 1871 рр. – британські дипломати, і лише під час Гаазьких конференцій 1899 і 1907 рр. працював секретаріат, який складався з дипломатів держав-учасниць конференції. Тож наступним кроком мала бути реалізація секретаріатами при висшегаданих міжнародних організаціях функцій щоденного управління [1; 3].

Роль і масштаби діяльності секретаріатів поступово зростали, адже поглиблення міждержавного співробітництва вимагало постійного механізму управління. Проте, найважливішим елементом ефективної роботи секретаріатів виявився набір цивільних службовців до його складу, де головною проблемою постала національна приналежність працівників таких структур, а отже, можливість впливу на них з боку урядів держав-учасниць. Крім того, можливість впливу з боку приймаючої держави (держави перебування тієї чи іншої міжнародної структури) також породила необхідність формування абсолютно нового правового статусу посадових осіб, які працюють при міжнародних органах і організаціях.

Перший міжнародний секретаріат було створено у складі міжнародної організації – Міжнародний аграрний інститут у Римі (1905 р.) [4, с. 22]. Відповідно до ст. 2 Конвенції про створення Міжнародного аграрного інституту «інститут складається з Генеральної Асамблеї і Постійного Комітету»; останній «має складатися з представників, обраних державами-членами, ... по одному від кожної держави-члена» (ст. 7); «Постійний Комітет очолюється Генеральним Секретарем, який одночасно є секретарем Асамблеї» (ст. 8) [5]. Аналізуючи положення Конвенції 1905 р. можна дійти висновку, що Постійний Комітет виступав одночасно в якості виконавчого (ст. 6) і адміністративно-технічного органу (секретаріату) Інституту. І хоча відповідно до Конвенції співробітники Інституту призначалися її учасниками, на практиці, таке призначення мав схвалити італійський уряд. Так, персонал Інституту складався переважно з італійців, адже заробітна плата була надто низькою для залучення іноземних цивільних службовців [6, с. 321, 354].

Незважаючи на значну роботу, проведenu упродовж XIX ст., міжнародну цивільну службу було започатковано в межах Ліги Націй під керівництвом сера Еріка Драммонда (*Sir Eric Drummond*) у 1919 р. Секретар кабінету міністрів (*British cabinet*) Великобританії Моріс Хенкі (*Maurice Hankey*), якого було запропоновано на посаду Генерального Секретаря Ліги Націй, виступав за збереження національної системи відрядження персоналу до міжнародної організації замість створення незалежного секретаріату, натомість Е. Драммонд пояснював, що «*попередня система не мала позитивних наслідків, тому під час зустрічі членів комітету, створеного на Пленарній мирній конференції, з метою вирішення питання про створення Організації, я заклав до прийняття іншого плану ... Ми переконані, що виконання рішень має бути доручено особам, які під час виконання своїх службових обов'язків залишаються неупередженими і вільними від впливу національних держав-членів Ліги*» [7, с. 981].

Е. Драммонд у якості першого Генерального Секретаря Ліги Націй відіграв визначальну роль у формуванні концепції міжнародної цивільної служби. Досвід Драммонда у якості экс-голови Британського міністерства закордонних справ переконав його, що цінності британської державної служби, такі як принцип безіменності (*anonymity*) цивільних службовців, об'єктивності (*nonpartisanship*), неупередженості, незалежності, відданості обов'язкам перед чинними урядами усіх держав-членів, просування по службі та професійного зростання, заснованого на особистих заслугах, мають бути корисними у створенні правової та організаційної структури міжнародного секретаріату [3; 8, с. 436-437].

У своїй статті, опублікованій у 1924 р., Драммонд узагальнив власні ідеї щодо впровадження британської моделі управління у роботу Ліги Націй наступним чином: «У минулому міжнародні конференції проводилися за відсутності будь-якої організованої міжнародної підготовчої роботи, саме тому ми вважаємо за необхідне створення нової системи, яка сприятиме виконанню Лігою своїх статутних цілей. На нашу думку, надзвичайно важливим є створення незалежної професійної організації, яка перед початком обговорень національних представників могла б скласти детальний звіт про проблеми, які підлягають обговоренню, і вказати на ті питання, з приводу яких позиції урядів були схожими. За умови, що обговорення між представниками урядів торкатимуться виключно тих питань, щодо яких дійсно існують протиріччя, вірогідність досягнення успішного результату значно зросте. Крім того, ми наголосили на тому, що виконання прийнятих рішень має бути доручено особам, які стоять на службі перед усіма державами-членами Ліги, і які виконують свої посадові обов'язки без будь-якого впливу з боку національних урядів. ... Відповідно до означеної схеми Генеральний Секретар виступатиме у якості координаційного центру діяльності Секретаріату, а його члени нестимуть відповідальність тільки перед ним, а не перед урядами країни, громадянами яких вони є ...» [9, с. 7].

Після створення Секретаріату за моделлю Драммонда, у травні 1920 р. було подано доповідь до Ради Ліги Націй її британським членом Артуром Дж. Балфуром (*Arthur James Balfour*), у якій підтримувалася думка про те, що «члени Секретаріату з моменту призначення на посаду не є службовцями країни, громадянами якої вони є, але наразі стають службовцями лише Ліги Націй. Їх обов'язки не є національними, але міжнародними... Ніякі дії не повинні послаблювати значення їх міжнародної відданості» [10]. Ця вимога висувалася Положеннями про персонал 1930 р.: «Вони не можуть запитувати та отримувати вказівки від будь-якого уряду або іншого органу, що не входить до Секретаріату Ліги Націй» [3].

Спираючись на доповідь Балфура, слід виділити два основних принципи, відповідно до яких повинна будуватися міжнародна цивільна служба: а) її міжнародний склад і б) міжнародний характер відповідальності. Таким чином, до секретаріату повинні залучатися державні службовці з усіх країн-членів, які повинні бути вірними організації, а не країні походження.

Означена міжнародна модель цивільної служби вважалася досить успішною. Така модель представляла собою еволюцію від підтримки адміністрування конференції до створення постійного органу, який мав представляти колективний інтерес. У продовження доповіді Балфура, доповідь Ноблемера (*Noblemaire report*) від 1921 р. підтримала міжнародну структуру та характер роботи Секретаріату. Проте доповідь була досить консервативною, адже у ній наголошувалося на тому, що головним завданням секретаріату є збір документів та підготовка основ для прийняття рішень «без внесення пропозицій щодо змісту цих рішень» [8, с. 436].

Концепцію міжнародної цивільної служби було також покладено в основу Міжнародного бюро праці (МБП) – постійного секретаріату Міжнародної організації праці (МОП). Перший Директор МБП Альбер Тома (*Albert Thomas*), будучи французьким політиком і, таким чином, представляючи інший стиль управління, прийшов (поряд з Е. Драммондом) до аналогічних висновків щодо побудови системи адміністрування Організації. Однак, на відміну від Ліги Націй, секретаріат якої зосереджував увагу на виконанні своїх обов'язків, діючи «у кулуарах», адже Драммонд надавав перевагу засобам тихої дипломатії, управління Тома було більш ініціативним, активним, і відіграло визначальну роль не тільки у виконанні, але й у підготовці рішень [3; 8, с. 437; 11, с. 654].

Учасники Паризької мирної конференції не розглядали питання щодо структури і специфічної ролі Секретаріату Ліги Націй [3]. У статті 2 Статуту Ліги Секретаріат визнано складовою інституційного механізму Організації: «Діяльність Ліги відповідно до цього Статуту забезпечується її інституціями, а саме Асамблеєю і Радою, а також постійним Секретаріатом». Окремі положення про Секретаріат закріплено у ст. 6 Статуту Ліги, відповідно до якої до складу Секретаріату входить Генеральний Секретар, а також необхідні секретарі і необхідний персонал. Статут містив лише формальні обмеження повноважень Генерального Секретаря стосовно його рішень щодо призначення персоналу (ст. 6(3) Секретарі та співробітники Секретаріату призначаються Генеральним Секретарем за згодою Рада), адже, виходячи з практики діяльності, Генеральний Секретар був абсолютно вільним у формуванні складу та функціонування Секретаріату у відповідності до нової концепції [12]. Слід зазначити, що відповідно до ст. 7 Статуту Ліги «усі посади в органах Ліги або інших структурах, пов'язаних з нею, зокрема в Секретаріаті, є однаково доступними як для чоловіків, так і для жінок». Міжнародний характер і відповідальність посадових осіб було підкреслено у ст. 1. Положення про персонал Ліги: «Посадові особи Секретаріату Ліги Націй є лише міжнародними службовцями, і їх обов'язки не є національними, але міжнародними» [13, с. 219-220].

Упродовж перебування Е. Драммонда на посаді Генерального Секретаря Ліги (до 1933 р.) було доведено, що модель міжнародної цивільної служби – у складі чоловіків і жінок різних народів, національностей, ідеологій та культур, однак цілком незалежних від національних держав і присвячених спільній справі – є життєздатною і ефективною [14, с. 161]. Діяльність Секретаріату Ліги Націй у наступні роки після відставки Драммонда і призначення на посаду Генерального Секретаря його наступника Джозефа Авенола (*Joseph Avenol*), який працював при секретаріаті Драммонда, не мала успіху. Після приєднання Німеччини та Італії до Ліги, чиновники з цих країн вважали, що їхні національні інтереси слід просувати та захищати, навіть якщо вони йдуть усупереч спільним інтересам міжнародної організації. У доповіді Комітету тринадцяти (створеного у 1930 р. у зв'язку з існуванням загрози незалежності Секретаріату) сформульовані деякі рекомендації щодо вирішення цих проблем, і хоча вони не були прийняті Лігою, сам факт обговорення таких питань на Асамблеї (1930-1932 рр.) говорить про стійкість духу міжнародної цивільної служби в управлінні міжнародними справами [3]. Незважаючи на те, що упродовж 30-х років ХХ ст. Секретаріат Ліги був цілком заполітизованим, оскільки співробітники певних національностей відкрито підтримували свої уряди, досвід Ліги Націй щодо застосування міжнародної моделі цивільної служби дискредитував її початкову концепцію [9, с. 8].

Слід зазначити, що досвід Ліги Націй було враховано при формулюванні правової основи функціонування нової організації – Організації Об'єднаних Націй. Правила та норми про персонал у складі Організації були сформульовані у відповідності до зобов'язань, що покладаються відповідно до Статуту ООН як на держав-членів Організації, так і на її персонал. Означені положення знайшли своє закріплення у статтях 100 та 101 Статуту ООН.

У відповідності до ст. 100 Статуту ООН, «при виконанні своїх обов'язків Генеральний Секретар і персонал Секретаріату не повинні запитувати або отримувати вказівки від будь-якого уряду або влади, сторонньої до Організації; вони повинні утримуватися від будь-яких дій, які могли б позначитися на їхньому становищі у якості міжнародних посадових осіб, які відповідають лише перед Організацією» [15]. Далі в означеній статті передбачено обов'язок держав-членів ООН «поважати суто міжнародний характер обов'язків Генерального Секретаря і персоналу Секретаріату і не намагатися впливати на них під час виконання ними своїх обов'язків». Закріплення такої норми, яка зобов'язує уряди усіх держав-членів поважати міжнародний характер діяльності осіб, які перебувають на міжнародній цивільній службі, стало суттєвим кроком уперед до формування незалежного Секретаріату, відповідального лише перед міжнародною організацією, а не окремими державами.

Як зазначено у ст. 101 Статуту ООН «при прийнятті на службу та визначенні умов такої служби варто керуватися, головним чином, необхідністю забезпечення високого рівня працездатності, компетентності та сумлінності; належну увагу варто приділяти підбору персоналу на якомога ширшій географічній основі» [15]. Виходячи з наведених формулювань означеної статті, засновники ООН з питань прийому на міжнародну цивільну службу приділяли більшу увагу особистим якостям кандидатів, зокрема «працездатності, компетентності та сумлінності», аніж геополітичному критерію підбору таких кандидатів. Натомість залучення до роботи секретаріатів осіб, які є представниками різних і віддалених один від одного географічних регіонів, відповідає вимогам самої концепції міжнародної цивільної служби – служіння людству.

Практика залучення до роботи адміністративних структур міжнародних організацій, які масово вийшли на міжнародну арену у XIX ст., національних цивільних службовців, на яких поширювалися право та юрисдикція їхніх держав, продемонструвала неефективність такої моделі управління міжнародними справами. Натомість, розвиток інституту міжнародних організацій на початку XX ст. призвів до формування концепції міжнародної цивільної служби, побудованої відповідно до внутрішніх актів міжнародної організації і підпорядкованої лише останній [16, с. 1069-1070].

Таким чином, сучасну концепцію міжнародної цивільної служби було втілено у роботі постійних секретаріатів Ліги Націй і Міжнародної організації праці. У подальшому принципи, сформульовані першим Генеральним Секретарем Ліги Націй Е. Драммондом, знайшли своє закріплення у Статуті ООН і втілювалися в роботі її Секретаріату. Остаточну модель міжнародної цивільної служби, сформованої в межах ООН, покладено у систему управління низки її спеціалізованих установ та інших міжнародних організацій.

Вищезначене свідчить про те, що інститут міжнародної цивільної служби є обов'язковим атрибутом міжнародної організації, а міжнародний характер діяльності цивільних службовців, побудований на засадах незалежності, неупередженості, цілковитій відданості, компетентності та сумлінності, – запорукою ефективного функціонування міжнародної організації, її органів та інституцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Volker Barth. International Organisations and Congresses / European History Online (EGO), published by the Leibniz Institute of European History (IEG), Mainz 2012-01-18. URL: <http://www.ieg-ego.eu/barthv-2011-en>.
2. Encyclopedia of Public International Law, Volume 5 / ed. by Rudolf Bernhardt. North-Holland, 1983. 427 p.
3. Dobromir Mihajlov. The Origin and the Early Development of International Civil Service. Miskolc Journal of International Law, Vol. 1, No. 2. 2004. P. 79-87. URL: <http://epa.oszk.hu/00200/00294/00002/20042mihajlov1.htm>.
4. Jacques Lemoine. The International Civil Servant: An Endangered Species. Netherlands: Springer, 1995. 364 p.
5. International Institute of Agriculture (Convention signed at Rome, 7 June 1905). URL: <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000001-0436.pdf>.
6. International Institutional Law: unity within diversity. 5th rev. ed. / ed. by Henry G. Schermers, Niels M. Blokker. Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2011. 1274 p.
7. From The World Today, March 1924, cited by Norman L. Hill, "The Personnel of International Administration", American Political Science Review, Vol. 23, No. 4 (1929), P. 981.
8. Edward Newman. The International Civil Service: Still a Viable Concept? Global Society, Vol. 21, No. 3, July. London: Routledge, 2007. P. 429-447.
9. The International Civil Service: Changing Role and Concepts / edited by Norman A. Graham, Robert S. Jordan. New York: Published in cooperation with UNITAR [by] Pergamon Press, 1980. 258 p.
10. Dag Hammarskjöld. The International Civil Service in Law and in Fact. Lecture delivered to Congregation at Oxford University, 30 May 1961. P. 329-353. URL: <http://www.un.org/depts/dhl/dag/docs/internationalcivilservant.pdf>.
11. Laurence R. Helfer. Understanding Change in International Organizations: Globalization and Innovation in the ILO. Vanderbilt Law Review, 59 (3), 2006. P. 649-726.
12. Covenant of the League of Nations, 28 April 1919. URL: <https://www.refworld.org/docid/3dd8b9854.html>.
13. Historical Dictionary of the League of Nations / ed. by Anique H. M. van Ginneken. Historical Dictionaries of International Organizations, No. 23. Lanham, Maryland: Scarecrow Press, 2006. 271 p.
14. The Oxford Handbook on the United Nations / ed. by Thomas George Weiss, Sam Daws. Oxford University Press, 2007. 810 p.
15. Устав Организации Объединённых Наций. URL: <http://www.un.org/ru/sections/un-charter/chapter-xv/index.html>.
16. The Oxford Handbook of International Organizations / ed. by Jacob Katz Cogan, Ian Hurd, Ian Johnstone. Oxford University Press, 2016. 1100 p.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

УДК 351.74:341.9

**ДІЯЛЬНІСТЬ КОНТРОЗВІДУВАЛЬНИХ ОРГАНІВ В ДЕРЖАВНІЙ СИСТЕМІ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ:
ДОСВІД КРАЇН НАТО ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ**

Коваленко Є. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент спеціальної кафедри № 1
«Правові засади забезпечення державної безпеки»
Інституту підготовки юридичних кадрів для СБ України
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

Плетньов О. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент спеціальної кафедри № 1
«Правові засади забезпечення державної безпеки»
Інституту підготовки юридичних кадрів для СБ України
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

Анотація: у статті досліджено особливості впровадження в практику українських контррозвідувальних органів в державній системі забезпечення інформаційної безпеки досвіду країн НАТО. Зокрема, проаналізовано особливості забезпечення інформаційної безпеки в НАТО. Здійснено оцінку нормативної бази України стосовно забезпечення кібербезпеки у контексті протидії гібридній війні. Окреслено перспективи реформи Служби безпеки України відповідно до стандартів НАТО.

Ключові слова: інформаційна безпека, держава, НАТО, кібербезпека, гібридна війна.

Аннотация: в статье исследованы особенности внедрения в практику украинских контрразведывательных органов в государственной системе обеспечения информационной безопасности опыта стран НАТО. В частности, проанализированы особенности обеспечения информационной безопасности в НАТО. Осуществлена оценка нормативной базы Украины по обеспечению кибербезопасности в контексте противодействия гибридной войне. Определены перспективы реформы Службы безопасности Украины в соответствии со стандартами НАТО.

Ключевые слова: информационная безопасность, государство, НАТО, кибербезопасность, гибридная война.

Annotation: the features of introduction of experience of the NATO countries into the practice of the Ukrainian secret service bodies in the state system of ensuring information security are investigated in the article. In particular, the features of ensuring information security in NATO are analyzed. An assessment of the regulatory base of Ukraine on ensuring cyber security in the context of counteraction to hybrid war is carried out. The prospects of reform of Security Service of Ukraine according to the NATO standards are defined.

Key words: information security, state, NATO, cyber security, hybrid war.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиріч спостерігається активізація злочинності у кіберпросторі. Підвищується рівень ризиків безпечного використання глобальної мережі Інтернет, корпоративних систем консолідації інформації, з'являються нові сервіси, на які вигідно спрямовувати кібератаки. Країни Північноатлантичного альянсу накопичили суттєвий досвід стосовно діяльності контррозвідувальних органів в державній системі забезпечення інформаційної безпеки. Відповідно, актуальним і необхідним є впровадження цього досвіду у вітчизняну практику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми забезпечення інформаційної безпеки в нинішніх умовах досліджувалися численними вченими, зокрема: А. Дорожкіним [1], В. Широковим [2], В. Ярочкіним [3] та ін.

Однак недостатньо опрацьованим залишається коло проблем, що стосується впровадження досвіду країн НАТО у вітчизняну практику відносно протистояння гібридним війнам, зокрема, забезпечення кібербезпеки.

Формулювання цілей статті. Приймаючи до уваги актуальність означеної проблематики, метою даної статті є впровадження в практику українських контррозвідувальних органів в державній системі забезпечення інформаційної безпеки досвіду країн НАТО.

Досягнення поставленої мети обумовлює необхідність вирішення таких завдань:

- дослідити особливості забезпечення інформаційної безпеки в НАТО;

- проаналізувати нормативну базу України стосовно забезпечення кібербезпеки у контексті протидії гібридній війні;

- окреслити перспективи реформи Служби безпеки України відповідно до стандартів НАТО.

Виклад основного матеріалу.

Головним елементом боротьби США з кіберзлочинністю залишається «Міжнародна стратегія США для кіберпростору», прийнята у 2011 році. Це основоположний документ, який підтримує три принципи:

- свободу самовираження;
- недоторканність приватних даних;
- вільний доступ до інформації.

«Міжнародна стратегія США для кіберпростору» відповідає основній меті США: глобальній роботі з розвитку відкритої, доступної, безпечної й надійної інформаційної інфраструктури, яка б підтримувала міжнародну комерційну діяльність, забезпечувала належний рівень безпеки і заохочувала самовираження і використання новітніх технологій.

Міжнародна стратегія США для кіберпростору повністю підтримує думку про те, що існуючі міжнародні норми мирної поведінки і вирішення конфліктів цілком можна застосувати і в кіберпросторі, визнаючи при цьому, що ці норми потрібно адаптувати для інформаційного простору. Таким чином, ці норми слід прив'язати до традиційних принципів підтримки фундаментальних свобод, поваги права приватної власності, права на збереження таємниці особистих даних, права на захист від правопорушників, а також права на застосування засобів самозахисту. Саме на цьому фундаменті стоять міжнародні норми, перераховані нижче:

- глобальна сумісність систем;
- стабільність мережі;
- надійний доступ до мережевих ресурсів;
- багатостороннє управління;
- забезпечення кібербезпеки зусиллями держав.

У «Міжнародній стратегії США для кіберпростору» описуються три ключових вектори, яких дотримуються США щодо забезпечення кібербезпеки:

- поліпшення міжнародних дипломатичних відносин;
- відображення і запобігання нападам за допомогою поліпшення систем захисту;
- сприяння загального процвітання і безпеки за допомогою інвестицій в їх розвиток.

У «Міжнародній стратегії США для кіберпростору» також детально розкриваються 7 пріоритетних напрямків розвитку безпечної, надійної та доступної мережі Інтернет:

- просування міжнародних стандартів і підтримка відкритих ринків з метою економічного зростання;
- підвищення безпеки, надійності і відмовостійкості глобальних мереж;
- розвиток співпраці у правовій сфері та забезпечення дотримання законів;
- готовність збройних сил до протистояння загрозам в кіберпросторі;
- створення ефективних структур управління мережею Інтернет;
- нарощування можливостей підвищення безпеки і процвітання;
- побудова в мережі Інтернеті системи фундаментальних свобод і прав на приватну власність.

Вищенаведений план відноситься до розробленої більше двох років тому в США комплексної дорожньої карти, яка описує розвиток політики взаємодії з електронним середовищем для кожного відомства. Ця ж дорожня карта є базою для розвитку програм кібербезпеки і демонструє, як саме США бачать майбутнє безпечної і ефективної мережі Інтернет.

За минулий час було запущено кілька програм, націлених на впровадження зазначеної стратегії з урахуванням посилення описаних загроз. Багато в чому зростання загроз стимулює підвищення кількості ініціатив щодо забезпечення безпеки. Так, у 2012 році США підтримали проекти ООН, зусилля ОБСЄ та НАТО, націлені на пошуки компромісів щодо питань безпеки.

У лютому 2013 року Білий дім США видав указ, який регулює процедури підвищення захищеності критичних об'єктів інфраструктури. Даний указ є можливістю для сторонніх осіб отримати уявлення про комплексну взаємодію численних федеральних агентств з питань кібербезпеки, починаючи з Міністерства внутрішньої безпеки, Міністерства торгівлі, Міністерства оборони, Міністерства юстиції і закінчуючи такими органами як Адміністративно-бюджетне управління і Федеральне бюро розслідувань. І це одні з небагатьох захисників державної інфраструктури. Також в лютому в Конгрес було подано законопроект під назвою Cyber Intelligence Sharing and Protection Act, який стосувався нелегального контенту в мережі Інтернет. Передбачалося, що він буде схвалений до кінця року. Ці ж служби є відповідальними за налагодження зв'язків зі своїми зарубіжними колегами і координування питань кібербезпеки (від правозастосування до стандартів сумісності).

Вищезазначене дозволяє констатувати, що забезпечення інформаційної безпеки в НАТО являє собою забезпечення кібербезпеки або протистояння гібридним війнам, одним із різновидів яких є кібератаки. Стратегії гібридних війн і рекомендації щодо протистояння гібридним загрозам протягом останніх років розробляються в США і НАТО, при цьому робиться висновок про принципові зміни в характері гібридної війни. Суть цих змін зводиться до посилення впливу на підготовку, хід і результат гібридної війни як військової, так і іррегулярної складових контингенту з одночасним залученням потенціалу цивільних компонентів.

В найближчих умовах поняття «гібридних воєн і загроз» містяться у деяких офіційних і робочих документах США і НАТО. На думку фахівців альянсу, такі війни включають в себе проведення широкого спектру прямих бойових дій і таємних операцій, що здійснюються за єдиним планом збройними силами, партизанськими і іншими іррегулярними формуваннями за участю різних цивільних компонентів.

В інтересах вдосконалення здатності союзників протистояти новим гібридним загрозам, в документах США і НАТО містяться вимоги налагодити тісну координацію між міністерствами внутрішніх справ; залучати сили поліції і жандармерії для припинення нетрадиційних загроз, пов'язаних з пропагандистськими кампаніями, кібератаками і діями місцевих сепаратистів. Проведення навчань для відпрацювання дій в гібридній війні є одним з пріоритетів функціонування альянсу.

Фактично поняття «гібридні загрози» об'єднує широкий діапазон ворожих обставин і намірів, таких як кібервійна, сценарії асиметричних конфліктів низької інтенсивності, глобальний тероризм, піратство, незаконна міграція, корупція, етнічні та релігійні конфлікти, безпека ресурсів, демографічні виклики, транснаціональна організована злочинність, проблеми глобалізації і поширення зброї масового знищення. У концепції НАТО, яка отримала назву «NATO's Bi-Strategic Command Capstone Concept» (2010), гібридні загрози визначаються як загрози, що створюються супротивником, здатним одночасно адаптивно використовувати традиційні і нетрадиційні засоби для досягнення власних цілей.

Що стосується українського досвіду державного забезпечення кібербезпеки, то ключовим нормативним актом України у цьому контексті є Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII.

Проаналізувавши зазначений закон, можна зазначити, що питання забезпечення кібербезпеки є надзвичайно актуальними для України, а заходи з протидії викликам і загрозам у зазначеній сфері перебувають на початковому етапі і не мають комплексного характеру.

Цей Закон визначає правові та організаційні основи забезпечення захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави, національних інтересів України у кіберпросторі, основні цілі, напрями та принципи державної політики у сфері кібербезпеки, повноваження державних органів, підприємств, установ, організацій, осіб та громадян у цій сфері, основні засади координації їхньої діяльності із забезпечення кібербезпеки.

Але аналіз тексту даного закону свідчить про те, що багато положень мають декларативний характер, він перевантажений положеннями, в яких мова йде про наміри, принципи, що неприйнятні для закону. Більш того, закон багато в чому дублює положення Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України» від 15 березня 2016 року № 96.

Відповідно, необхідно доопрацювати понятійний апарат закону, оскільки введення в правове поле нової термінології має здійснюватися комплексно і узгоджуватися з вже існуючою. Дійсно, присутні в законі визначення термінів є занадто складними. Зокрема, у Стратегії кібербезпеки України, рівно як і у Законі України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» відсутнє визначення гібридної війни.

Крім Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» правову основу забезпечення кібербезпеки України становлять Конституція України, закони України щодо основ національної безпеки, засад внутрішньої і зовнішньої політики, електронних комунікацій, захисту державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом, цей та інші закони України, Конвенція про кіберзлочинність, інші міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, укази Президента України, акти Кабінету Міністрів України, а також інші нормативно-правові акти, що приймаються на виконання законів України.

У контексті дотримання вимог сучасного законодавства України відносно державного забезпечення кібербезпеки в Україні, а також на вимогу виконання перехідних положень Закону України «Про національну безпеку України» 21 червня 2018 року № 2469-VIII, в Україні було започатковано процес реформування Служби безпеки України. Так, ще у 2016 році, коли з'явилася міжнародна дорадча група з питань реформування СБУ, було розроблено проект концепції реформи СБУ. Окрім українських представників, до групи увійшли експерти з Консультативної місії ЄС та офісу зв'язку НАТО. Вони займалися розробкою концепції, яка визначає основні напрями реформи спецслужби. Однак зазначений законопроект було повернено на доопрацювання.

Крім того, було розроблено проект закону «Про внесення змін до Закону України «Про Службу безпеки України». Даний законопроект спрямований на посилення і розширення повноважень відомства, поліпшення соціального та правового захисту особового складу.

При цьому ключовими векторами реформи Служби безпеки України, відповідно до зазначеного законопроекту, є наступні:

- ліквідація підрозділів по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю;
- трансформація підрозділів з контррозвідувального захисту економіки до підрозділу контррозвідувального захисту критичної інфраструктури;
- скорочення підслідності (економічні злочини, в тому числі контрабанди, фінансування тероризму, а також злочини проти миру, безпеки людства, міжнародного правопорядку тощо, які пропонується передати до інших державних органів);
- створення на базі військової контррозвідки окремого державного органу (з урахуванням польського досвіду);
- передача з СБУ до РНБО антитерористичного центру;
- відновлення окремого самостійного органу з охорони державної таємниці (до 1998 року існував Державний комітет України з питань державних секретів та технічного захисту інформації);
- демілітаризація всіх підрозділів забезпечення;
- істотне збільшення грошового утримання особового складу СБУ за аналогією з законодавчо закріпленими зарплатами співробітників прокуратури, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України і інших органів;
- створення кваліфікаційно-дисциплінарної комісії СБУ з залучення громадянського контролю;
- уніфікація відомчої: медицини, освіти, науки із загальнодержавною системою;

- особливий порядок і права в кримінальному провадженні.

Крім того, у ст. 22 Закону України «Про національну безпеку України» розглядаються функції Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, яка є державним органом, призначеним для забезпечення функціонування і розвитку державної системи урядового зв'язку, Національної системи конфіденційного зв'язку, формування та реалізації державної політики у сферах кіберзахисту критичної інформаційної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом, криптографічного та технічного захисту інформації, телекомунікацій, користування радіочастотним ресурсом України, поштового зв'язку спеціального призначення, урядового фельд'єгерського зв'язку, а також інших завдань відповідно до закону.

Відповідно, проведення зазначеної реформи СБУ в Україні потребує вдосконалення процесів підготовки кадрів в сфері забезпечення інформаційної безпеки відповідно до стандартів НАТО. При цьому особлива увага повинна приділятися спеціалізованим заходам за участю представників НАТО: кілька великих навчань, освітні семінари, курси англійської мови, а також стажування в аналогічних підрозділах США.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. За результатами проведених досліджень було отримано наступні висновки.

1. Досліджено особливості забезпечення інформаційної безпеки в НАТО. Відмічено, що забезпечення інформаційної безпеки в НАТО являє собою забезпечення кібербезпеки або протистояння гібридним війнам, одним із різновидів яких є кібератаки. Стратегії гібридних війн і рекомендації щодо протистояння гібридним загрозам протягом останніх років розробляються в США і НАТО з метою посилення впливу на підготовку, хід і результат гібридної війни як військової, так і іррегулярної складових контингенту з одночасним залученням потенціалу цивільних компонентів.

2. Проаналізовано нормативну базу України стосовно забезпечення кібербезпеки у контексті протидії гібридній війні. Зазначено, що необхідно доопрацювати понятійний апарат діючого у сфері кібербезпеки законодавства, оскільки введення в правове поле нової термінології має здійснюватися комплексно і узгоджуватися з вже існуючою.

3. Окреслено перспективи реформи Служби безпеки України відповідно до стандартів НАТО. Підкреслено, що ключовим напрямом реформи СБУ відповідно до стандартів НАТО є трансформація підрозділів з контррозвідувального захисту економіки до підрозділу контррозвідувального захисту критичної інфраструктури; створення на базі військової контррозвідки окремого державного органу та відновлення окремого самостійного органу з охорони державної таємниці.

Результати дослідження дозволять суттєво вдосконалити процеси функціонування контррозвідувальних органів в державній системі забезпечення інформаційної безпеки України з урахуванням досвіду країн НАТО.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дорожкін А. В. Информационная безопасность как инструмент обеспечения экономической безопасности хозяйствующего субъекта / А. В. Дорожкін, В. Н. Яценев // Экономика и предпринимательство. 2015. – № 5-1 (58-1). – С. 812–816.
2. Широков В. А. Компьютерные преступления: основные тенденции развития / В. А. Широков // Юрист. – 2006. – № 10. – С. 18–21.
3. Ярочкин В. Безопасность информационных систем / В. Ярочкин. – М. : Ось-89, 2012. – 320 с.

УДК 341.7(477)

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ І МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ
ЯК ФУНКЦІОНАЛЬНЕ СПРЯМУВАННЯ ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ**

Кузьменко О. В.,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри права
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»

Григоренко Я. О.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин,
міжнародної інформації та безпеки
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: у статті надано спробу визначити функції дипломатичної служби з урахуванням загального вчення про функції. Зроблено порівняльний аналіз деяких функцій та принципів дипломатичної служби, які регламентуються Законом України «Про дипломатичну службу» від 20 вересня 2001 року та Законом України від 7 червня 2018 року, який набуде чинності 18 грудня 2018 року. Висвітлено загальні ознаки питанням реформування дипломатичної служби на сучасному етапі розвитку державотворення. Надано характеристику забезпеченню національних інтересів та міжнародної безпеки як функціональному спрямуванню дипломатичної служби.

Ключові слова: безпека, національна безпека, міжнародна безпека, національні інтереси, дипломатична діяльність, дипломатична служба, дипломатія, функції, права, свободи.

Аннотация: в статье осуществлена попытка определения функций дипломатической службы на основании общего учения о функциях. Осуществлен сравнительный анализ отдельных принципов и функций дипломатической службы, которые регламентируются Законом Украины «О дипломатической службе» от 20 сентября 2001 года и Законом Украины «О дипломатической службе» от 7 июня 2018 года, который вступает в силу 18 декабря 2018 года. В общих чертах обозначены вопросы реформирования дипломатической службы на современном этапе развития государственности. Представлена характеристика обеспечения национальных интересов и международной безопасности как функциональной направляющей дипломатической службы.

Ключевые слова: дипломатическая деятельность, дипломатическая служба, дипломатия, функции, права, свободы, безопасность, международная безопасность, национальные интересы.

Annotation: the article attempts to determine the functions of the diplomatic service on the basis of a general theory of functions. A comparative analysis of individual principles and functions of the diplomatic service, which are regulated by the Law of Ukraine “On Diplomatic Service” of September 20, 2001 and the Law of Ukraine «On Diplomatic Service» of June 7, 2018, which comes into force on December 18, 2018, has been carried out. In general terms, issues of reforming the diplomatic service at the present stage of statehood development are outlined. The characteristic of ensuring national interests and international security as a functional guiding diplomatic service is presented.

Key words: diplomatic activities, diplomatic service, diplomacy, functions, freedoms, security, international security, national interests.

Ныне воюют не столько оружием, сколько умам
Ф. М. Достоевский

Комплексне реформування сфери дипломатичної служби на виконання стратегії сталого розвитку «Україна-2012» з урахуванням позитивного досвіду іноземних держав є необхідною, очікуваною та вагомим подією для молоді незалежної держави – України. У межах реформування означеної сфери своєрідним ритуалом слід вважати набрання чинності 19 грудня 2018 року Закону України «Про дипломатичну службу» [1], який було прийнято 7 червня 2018 року. Саме цей момент є з одного боку вступним, а з другого боку завершальним епізодом у сфері реформування особливого виду державної служби – професійної діяльності посадових осіб дипломатичної служби, яка пов'язана з реалізацією зовнішньої політики України, захистом національних інтересів України у сфері міжнародних відносин, а також прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном. Те, що з моменту набрання чинності Закону України «Про дипломатичну службу» 19 грудня 2018 року починається вступний етап реформування сфери дипломатичної служби обумовлено тим, що з цього часу, по-перше, починається приведення у відповідність інших нормативно-правових актів, якими безпосередньо або опосередковано регламентуються питання різного роду дипломатичних відносин, а саме: Законів України «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про центральні органи виконавчої влади», «Про державну службу» та ін. По-друге, з моменту набрання чинності

зазначеним Законом, відбудеться правозастосовний процес новоприйнятих норм, що полягатиме у «здійснюванні компетентними державними органами, уповноваженими на це громадськими об'єднаннями або їх посадовими особами організаційно-правової діяльності, результатом якої є встановлення піднормативних, формальнообов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів» [2, с. 76] у межах здійснення яких можна буде відзначити як позитивні моменти нового нормативно-правового регулювання, так і виокремити відповідні недоліки.

Завершальний етап реформування сфери дипломатичної служби, про який йшлося вище, при набранні чинності Законом України «Про дипломатичну службу», пов'язаний з тим, що рішення про необхідність прийняття зазначеного Закону українським законодавцем обумовилося його прагненням забезпечити: 1) належну оплату праці посадових осіб дипломатичної служби, у тому числі під час їх перебування у розпорядженні Міністерства закордонних справ України; 2) вдосконалити здійснення компенсаційних виплат працівникам дипломатичної служби, направленим у довготермінове відрядження; 3) надання невідкладної медичної допомоги або медичного страхування працівникам дипломатичної служби та членам їх сімей під час їхнього перебування у довготерміновому відрядженні; 4) закріпити соціальні гарантії щодо зарахування до страхового стажу часу перебування за кордоном іншого з подружжя, який не працював під час перебування за кордоном за місцем довготермінового відрядження працівника дипломатичної служби; 5) створити правові підстави для здобуття дошкільної та загальної середньої освіти дітьми працівників дипломатичної служби у разі перебування за місцем довготермінового відрядження батьків. Ці положення втілені у тексті новоприйнятого Закону та знайшли своє відображення при визначенні принципів, завдань та функцій дипломатичної служби. Так, пріоритет прав і свобод людини та громадянина визначено одним із основних принципів дипломатичної служби, а захист прав та інтересів громадян України за кордоном є безпосереднім завданням дипломатичної служби. Крім того, служіння Українському народу, забезпечення національних інтересів та забезпечення міжнародної безпеки України, забезпечення розвитку зв'язків із закордонними українцями та їх громадськими об'єднаннями є основними функціями органів дипломатичної служби.

Проте слід відзначити, що реформування дипломатичної служби, що відбувається нині, хоча й вважається «комплексним», усі сфери дипломатичної служби воно не охоплює та охопити одразу не зможе і не повинно, оскільки такі відповідальні та складні процеси у будь-якій державі, у тому числі й в Україні повинні проходити поступово. Слід відмітити, що реформування дипломатичної служби на цьому етапі розвитку українського державотворення, урахувавши позитивний міжнародний досвід, найбільше стосується:

- встановлення нових правових та організаційних засад функціонування дипломатичної служби, професійної діяльності посадових осіб дипломатичної служби (відповідно до положень Конституції України, нормативно-правових актів України з урахуванням Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 року та Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року);

- правового статусу посадових осіб дипломатичної служби;

- визначення особливостей діяльності органів дипломатичної служби та ін.

Питання функціонування дипломатичної служби за новим Законом України, який набирає чинності у грудні 2018 року, є доволі важливим, оскільки у порівнянні з аналогічним Законом України 2001 року функції дипломатичної служби України зазнали змін.

У цьому разі слід урахувати, що наукова категорія «функція» (від лат. *functio* – виконання, завершення) давно застосовується у різних науках, у тому числі в юриспруденції. Проте вона має безліч тлумачень. Одне із них передбачає характеристику діяльності органу влади (його ролі, призначення, цілей, завдань, властивостей). У доктрині зустрічається також, що категорія «функції» вживається для визначення сутності діяльності органу влади (її напрямів, видів, форм, методів здійснення тощо). Найвність різних критеріїв, що покладені в основу розуміння функцій, а також достатньо розгалужена та не зовсім конкретно визначена розробка цього питання на загальнонауковому рівні призводять до того, що значним колом авторів ці критерії безпідставно зводяться у постулат відповідно до їх наукових інтересів, кінцевих цілей, а також з інших причин.

Сучасне розуміння функцій дипломатичної служби взагалі, та забезпечення національних інтересів і міжнародної безпеки зокрема ще не були в науковій літературі об'єктом спеціального дослідження. Хоча функції влади взагалі, функції держави, функції органів місцевого самоврядування, інших органів влади, досліджувалися багатьма вченими. У науці радянського будівництва існував підхід до визначення функцій, згідно якого вони ототожнювались по суті із способами (формами і методами) прояву їх активності, життєдіяльності (нормотворчість, управління, контроль, координація, планування, тощо) [3, с. 60]. Уявляється, що в науці вже є достатній потенціал для того, щоб шляхом аналізу наукових поглядів щодо визначення функцій, дослідити та розкрити функції дипломатичної служби на сучасному етапі розвитку української державності. Однак для цього необхідно виробити єдине розуміння функцій дипломатичної служби взагалі та конкретно обраного органу, яким вона представлена (наприклад, Міністерства закордонних справ України, представництва Міністерства закордонних справ України на території України, закордонних дипломатичних установ України). Як зазначає відомий науковець-правник Н. І. Матузов, будь-яке визначення повинно вбирати в себе не всі, а лише більш суттєві риси відображуваного явища, які притаманні лише такому явищу [4, с. 89]. Тому визначення функцій дипломатичної служби та дослідження кожної з них повинно охоплювати усі важливі аспекти функціонування дипломатичної діяльності та відзначити їх роль та призначення, обумовлювати характер та обсяг їх предметів відання та повноважень, які входять до компетенції кожного органу дипломатичної служби.

Без належного теоретичного осмислення питання про функціональне спрямування дипломатичної служби та її органів складно позначити пріоритетні напрями діяльності, наприклад, як забезпечення національних інтересів та міжнародної безпеки. Функції дипломатичної служби слід визначити як провідні напрями в діяльності її органів. У

функціях виражається цільовий вплив дипломатичної діяльності. Тобто під функціями дипломатичної служби можна розуміти і цілі, які ставить така служба перед її органами, і основні напрями її діяльності, і правові засоби, які застосовуються для досягнення поставлених цілей. Кожна функція як певний вид діяльності має свою сферу дії та здійснюється відповідними методами. Функції дипломатичної служби відображають її зміст та у певній мірі характеризують її сутність. Тому головне завдання у цьому дослідженні полягає у тому, щоб ґрунтуючись на законодавчих положеннях, виділити та розкрити зміст найбільш суттєвих функцій дипломатичної служби. Використовуючи дедуктивний метод пізнання, який полягає у переході від загальних питань (дослідження функцій держави) до окремих (дослідження функцій дипломатичної служби) можна чітко виділити та розкрити сутність останніх. Так, функції держави визначають як основні або головні напрями [5, с. 60; 6, с. 36], головні сторони [4, с. 30], основні форми [7, с. 256], частини її діяльності [8, с. 6] тощо. Функції державної влади визначають, як передбачені конституцією та законами напрями або види її здійснення. Під функціями управління розуміють найбільш стійкі, відносно самостійні, типові, загальні види діяльності, або відносно самостійні і однорідні частини змісту управлінської діяльності, або ролі, які виконує окремий орган влади. Функціями місцевого самоврядування називають основні напрями муніципальної діяльності статутно оформлених структур і органів, основні сторони його соціально-політичного призначення, що знаходять свій вияв у конкретних напрямках діяльності територіальних громад та утворених ними органів, або напрями діяльності територіальної громади, що характеризують зміст її самоврядної (муніципальної) діяльності, тобто діяльності щодо вирішення питань місцевого значення [9, с. 18–19]. Важливо також конкретизувати, що функції дипломатичної діяльності опосередковують зміст та форми діяльності її органів, які тісно взаємопов'язані між собою і практично не існують одне без одного: зміст завжди реалізується в певній формі, а кожна форма діяльності наповнюється відповідним змістом. Безумовно, форма і зміст діяльності мають деяку самостійність і перебувають у певному співвідношенні. У деяких випадках функції дипломатичної служби можуть визначатися як напрями її здійснення. Відповідно до цього, функції дипломатичної служби слід називати, насамперед, напрямками і видами її здійснення. При цьому необхідно виходити з того, що напрями характеризують переважно зміст діяльності відповідних суб'єктів, а види – її форми. При визначенні функцій дипломатичної служби лише як напрямів діяльності не відображаються достатньою мірою особливості таких функцій у співвідношенні з функціями інших видів служб, які мають власний прояв у специфічних формах (видах). Тому, визначаючи функції дипломатичної служби, слід урахувати специфіку цього виду служби та характер завдань, які постають перед нею (забезпечення захисту національних інтересів України, забезпечення міжнародної безпеки, координація діяльності державних органів щодо забезпечення єдиного зовнішньополітичного курсу та ін).

Одним із суттєвих аспектів дослідження функцій дипломатичної служби, як напрямів і видів її здійснення є з'ясування мети та завдань згідно з якими відповідні суб'єкти здійснюють дипломатичну діяльність. На це питання відповідає соціальне призначення дипломатичної служби. Тільки своїм соціальним призначенням можна пояснити неординарний комплекс її функцій (служіння українському народу; забезпечення національних інтересів та міжнародної безпеки; здійснення зовнішньополітичної діяльності держави; підготовка пропозицій щодо вдосконалення законодавства у сфері міжнародних відносин та ін.). Глибоке розуміння функцій дипломатичної служби розкриває не лише напрями і види її здійснення, а й сукупність засобів вирішення і досягнення цілей органами дипломатичної служби, практичний прояв їх соціального призначення. Завдання і мета дипломатичної служби – це захист національних інтересів у сфері міжнародних відносин, прав та інтересів громадян за кордоном. Як зазначає Є. І. Григоренко «Україна має вживати всіх заходів щодо належної реалізації та забезпечення прав і свобод людини, адже вона взяла на себе суттєві зобов'язання у цьому напрямі» [10, с. 170]. Тому, саме орієнтація на вирішення означених вище потреб громадян є свідченням соціальної спрямованості діяльності дипломатичної служби та забезпечення національних інтересів і міжнародної безпеки як її функціонального спрямування.

Таким чином, можна визначити, що в цілому функції дипломатичної служби: 1) забезпечують національні інтереси та міжнародну безпеку; 2) охоплюють основні аспекти соціальної спрямованості дипломатичної діяльності та її призначення щодо вирішення питань, які віднесені до її відання; 3) характеризують матеріальний зміст діяльності системи органів дипломатичної служби.

Функції та принципи дипломатичної служби, що регламентовані Законом України «Про дипломатичну службу», момент набрання чинності якого відбудеться 18 грудня 2018 року, дещо зазнали змін у порівнянні з Законом України «Про дипломатичну службу» від 20 вересня 2001 року. Однак, наприклад, принцип пріоритету прав і свобод людини та громадянина залишився незмінним урахуовуючи визнання Україною на конституційному рівні людини як найвищої соціальної цінності, що «вимагає від держави при здійсненні державної політики та вирішенні будь-яких питань державного та суспільного життя ставити людину у пріоритетне становище стосовно будь-яких інших цінностей. Крім цього назване конституційне положення встановлює взаємопов'язану структуру таких цінностей, а саме: життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість, безпека» [2, с. 161]. До речі, новоприйнятим Законом України «Про дипломатичну службу» уперше встановлено, що принципами дипломатичної служби є також принципи, що закріплені у Законі України «Про державну службу». У свою чергу, останнім Законом відзначено, що до принципів державної служби належить принцип верховенства права, під яким розуміється забезпечення пріоритету прав і свобод людини та громадянина відповідно до Конституції України, що визначає зміст та спрямованість виконання завдань та функцій держави. У цьому разі найбільш прийнятною та доречною функцією держави за засобами її діяльності є законодавча функція, адже вона спрямована на втілення конституційного принципу пріоритетності прав і свобод людини та громадянина в законах; за сферами (об'єктами) діяльності цивілізованої держави належної уваги заслуговує політична (дипломатична) функція держави, яка спрямована на «установлення і підтримання дипломатичних відносин відповідно до загальноновизнаних норм та принципів міжнародного права» [2, с. 27].

Визнання пріоритету прав і свобод людини та громадянина одним із основних принципів дипломатичної служби обумовлено тим, що він є одним із принципів державної діяльності та її функціональним спрямуванням, тому у

цьому контексті питання розвитку конституціоналізму в нашій державі не стоять осторонь. Запорукою формування конституціоналізму на демократичних засадах, створення необхідних умов для поступового розвитку правової державності із забезпеченням реалізації принципу верховенства права є сучасний парламентаризм [11, с. 77]. Ураховуючи цей беззаперечний факт, Агентство США з міжнародного розвитку (United States Agency for International Development, USAID) цього року провадить 10-те дослідження (травень-жовтень 2018 року) з приводу ефективності діяльності українського парламенту, а саме виконання ним основних функцій. USAID цього разу дійшло висновку про те, що основна функція парламенту – законодавча повинна реалізовуватися відповідно до правових стандартів ЄС [12]. У цьому разі рівень забезпечення верховенства права та повага до прав людини та основоположних свобод повинен підвищуватися в умовах плідного співробітництва України та наднаціонального утворення – ЄС [14, с. 166]. Додержуючись означеного спрямування та ставлячи собі за мету удосконалення національного законодавства, яке відповідатиме вимогам часу та потребам українського суспільства, вітчизняне державотворення зазнає змін у напрямі до формування ефективної системи дипломатичної служби, діяльність якої спрямована на захист прав та інтересів громадян України, а служіння Українському народу, забезпечення національних інтересів та забезпечення міжнародної безпеки України, забезпечення розвитку зв'язків із закордонними українцями та їх громадськими об'єднаннями є основними функціями органів дипломатичної служби.

Також відзначимо, що для прийняття зважених необхідних рішень в інтересах громадян України, для забезпечення їх прав та свобод, на виконання заявленого спрямування держави про пріоритет прав та свобод людини та громадянина як основного принципу дипломатичної служби, важливе місце займає спроможність держави, її законодавчого органу встановити та утримати консенсус у суспільстві та у цих межах збалансувати державну політику у сфері дипломатичної діяльності. У цьому разі уваги заслуговують результати проведення Міжнародної конференції «Зміцнення наглядової функції парламенту у країнах Східного партнерства», яка проходила 14 листопада 2018 року у Верховній Раді України [14], у ході якої було вирішено спрямувати подальший курс України у напрямі до забезпечення реформування усіх сфер суспільного життя, включаючи реформування сектору безпеки, створення законодавчих умов у напрямі інтеграції України в Європейський політичний, економічний, правовий, безпековий простір, а також здійснення установчих та контрольних повноважень відповідно до Основного Закону нашої держави.

Надалі звертаємо увагу, що стаття 5 Закону України «Про дипломатичну службу» від 20 вересня 2001 року серед функцій дипломатичної служби виокремлює захист національних інтересів України, її громадян у сфері міжнародних відносин. Натомість стаття 7 Закону України «Про дипломатичну службу», який набуває чинності у грудні 2018 року до основних функцій дипломатичної служби відносить забезпечення національних інтересів та міжнародної безпеки України, служіння українському народові. Таке формулювання на наш погляд є значно виваженим (у порівнянні з попереднім) та обумовленим геополітичним станом, політичним розвитком держави, рівнем захищеності інтересів суспільства, що впливає на співвідношення стратегічних цілей держави, її воєнних та політико-дипломатичних спроможностей, а також пояснюється ухваленням у нещодавньому минулому Закону України «Про національну безпеку України», яким приділена значна увага питанням безпеки різних видів та національним інтересам України, як життєво важливим інтересам людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян.

Таким чином, набрання чинності новим Законом України «Про дипломатичну службу» 19 грудня 2018 року, подальше ухвалення на його основі підзаконних нормативно-правових актів, що повинні бути спрямовані на реалізацію положень Закону повинно надати змогу та привести до комплексного реформування дипломатичної служби із врахуванням позитивного досвіду іноземних держав і забезпечити єдність підходів у правовому регулюванні особливостей дипломатичної служби як окремого специфічного виду державної служби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про дипломатичні службу : Закон України від 7 червня 2018 року № 2449-VIII / Відомості Верховної Ради. – 2018. – № 26. – Ст. 219.
2. Держава у правовому вимірі : навч. посіб. у питаннях і відповідях / Т. Є. Кагановська, Є. І. Григоренко, Я. О. Григоренко, О. С. Передерій : за ред. Т. Є. Кагановської. – Х. : Право, 2013. – 586 с.
3. Корнієнко М. Функції рад як наукова категорія / М. Корнієнко // Радянське право. – 1990. – № 4. – С. 60–63.
4. Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. гос. академии права, 2004. – 512 с.
5. Чарданцев А. Ф. Теория государства и права: Учебник для ВУЗов / А. Ф. Чарданцев. – М.: Юрайт-М, 2002. – 432 с.
6. Основи загальної теорії держави : навчальний посібник / Т. Є. Кагановська, Є. І. Григоренко. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 108 с.
7. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства / В. С. Нерсесянц. – М., 2000. – 200 с.
8. Манохин В. М. Советская государственная служба / В. М. Манохин. – М. : Юрид. лит., 1966. – 105 с.
9. Батанов О. В. Функції муніципальної влади: поняття та класифікація / О. В. Батанов // Бюлетень міністерства юстиції України. – 2006. – № 11 (61). – С. 17–29.
10. Григоренко Є. І. Конституційні засади проходження військової служби громадянами України: проблеми теорії та практики : монографія / Є. І. Григоренко. – Х. : Право, 2010. – 280 с.
11. Кузьменко О. В. Сучасний парламентаризм у контексті формування конституціоналізму на демократичних засадах / О. В. Кузьменко, Я. О. Григоренко / Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». – 2018. – Вип. 25. – С. 72-77.
12. У Верховній Раді представлено результати опитування народних депутатів України 8-го скликання щодо здійснення Парламентом його функцій від 31 жовтня 2018 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/news/Novyny/163777.html>
13. Кузьменко О. В. Імплементация міжнародних стандартів у сфері реалізації права громадян на мирні зібрання в Україні / О. В. Кузьменко, Я. О. Григоренко // Підприємництво, господарство, право. – 2018. – № 10. – С. 166-170.

14. Відбулася Міжнародна конференція на тему: «Зміцнення наглядової функції парламенту у країнах Східного партнерства» 14 листопада 2018 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/news/Novyny/164342.html>

УДК 344.3

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ

Шкуропацький О. І.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
військового управління та права
військово-юридичного факультету
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

Андрієць М. О.,

помічник судді
Харківського окружного адміністративного суду

Анотація: у статті проаналізовано умови та підстави ліквідації військових судів, проблематика прийняття рішень судами загальної юрисдикції щодо розгляду справ за участю військовослужбовців. Зазначені переваги професійної діяльності військових судів. Зроблено висновок, щодо необхідності відновлення діяльності в Україні військових судів з урахуванням досвіду зарубіжних країн, щодо місця, будови та функціонування системи військових судів.

Ключові слова: суди загальної юрисдикції, військові суди, Збройні Сили України, військові правопорушення, військові злочини.

Аннотация: в статье проанализированы основания ликвидации военных судов, трудности при принятии решений судами общей юрисдикции при рассмотрении дел с участием военнослужащих. Перечислены преимущества профессиональной деятельности военных судов. Сделаны выводы о необходимости восстановления деятельности в Украине военных судов с учетом опыта зарубежных стран, их места, структуры и функционирования системы Военных судов.

Ключевые слова: суды общей юрисдикции, военные суды, Вооруженные Силы Украины, военные правонарушения, воинские преступления.

Annotation: the article analyzes the conditions and reasons of the elimination of military courts, the issue of decision-making by courts of general jurisdiction in dealing with cases involving military personnel. The benefits of professional activity of military courts were mentioned. The conclusion about the necessity for recovery of military courts in Ukraine, taking into account the experience of foreign countries, regarding the place, structure and functioning of the military courts system, was made.

Key words: courts of general jurisdiction, military court, the Armed Forces of Ukraine, military offenses, military crimes.

Після здобуття незалежності, в Україні постало питання створення максимально ефективного та незначного за чисельністю, високомобільного війська. Чисельність Збройних Сил станом на 1991 рік перевищувала в декілька разів показники багатьох країн Європи.

Геополітичне положення України сприяло розміщенню на її території великих угруповань військ, що мають ядерну зброю, а також з'єднань і частин, що виводяться із Східної Європи. Це дозволяло створити на їх базі власні Збройні Сили і провести поетапне скорочення чисельності вказаних угруповань, з'єднань і частин [1].

За таких обставин політика держави у сфері оборони та національної безпеки спрямовувалася на скорочення чисельності Збройних сил України.

Такий напрямок політики базувався на положеннях Концепції оборони та будівництва Збройних Сил України.

Будівництво власних Збройних Сил України здійснювалося за принципами розумної достатності як за чисельністю та структурою, так і за озброєнням [1].

Пунктом 5 Концепції визначалося, що створення Збройних Сил України здійснюється у напрямі поетапного скорочення і послідовного переформування військ Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів, окремої армії протиповітряної оборони, повітряних армій, Чорноморського флоту. Формування Головного штабу Збройних Сил України і створення системи військового управління проводиться до формування військових структур при максимальному використанні наявних систем управління та зв'язку.

Відтак, політика держави з моменту здобуття незалежності України до 2012 року спрямовувалась здебільшого на оптимізацію витрат на оборонний сектор, що обумовило як значні скорочення чисельності Збройних Сил України, так і ліквідацію окремих інституцій військової сфери.

Реалізуючи вказану політику, Законом України «Про судоустрій і статус суддів», прийнятим від 07.07.2010 року № 2453-VI було визначено ліквідувати військові суди та передати їх функції судам загальної юрисдикції [2].

Внаслідок реалізації положень вказаних Закону та концепції протягом 2010–2012 рр., Указом Президента України від 14.09.2010 року «Про ліквідацію військових апеляційних та військових місцевих судів» було прийнято рішення, зокрема щодо ліквідації військових судів як економічно обтяжливого та недоцільного інституту державної влади в умовах незначної криміногенної ситуації в Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до чинного законодавства [1].

Законом України «Про судоустрій та статус суддів» визначено, що справи, які раніше розглядалися військовими судами гарнізонів, мають розглядатися судами загальної юрисдикції першої інстанції, а справи, що були віднесені до компетенції апеляційних військових судів, за новим Законом мали розглядатись в апеляційних судах загальної юрисдикції [3].

Анексія Криму, поява значної кількості незаконних збройних формувань на території України, збройний конфлікт на Сході України, проведення Антитерористичної операції, які обумовили оголошення мобілізації в країні а також спроби російських спецслужб підірвати обороноздатність держави, вибухи та підпали на військових арсеналах, корупція в ЗС України, відверте зрадянство стали тими факторами, які викликали істотне збільшення у 2014-2018 рр. кількості військових правопорушень та злочинів.

Наслідком реалізації відповідних положень вказаних вище нормативно-правових актів стало стрімке зростання кількості адміністративних правопорушень та злочинів серед військовослужбовців та занепад правової свідомості військовослужбовців. Одним з факторів, що вплинув на таке зростання, стала зростаюча тенденція неспроможності судів загальної юрисдикції ефективно розглядати справи стосовно військовослужбовців за вчинення військових злочинів.

Причинами такої неспроможності є відсутність належного та достатнього досвіду та знань в суддів загальної юрисдикції в сфері організації, управління та функціонування Збройних Сил України.

Значна частина суддівського складу не проходила службу в лавах ЗСУ, переважна більшість суддів не брала участь у бойових діях. Низький стан обізнаності та досвіду суддів у військовій сфері заважає повній, професійній та об'єктивній оцінці обставин підчас розгляду справ, пов'язаних з проходженням військової служби.

Проблема обумовлюється тим, що військова сфера управління та дисципліни має свою будову та принципи, відмінні від сфери управління в звичайному цивільному житті. Крім того, в умовах бойових дій обставини справи підлягають оцінці з урахуванням ситуації, що склалася на місці пригоди. За таких обставин, оцінка обставин та доводів сторін в процесі не може здійснюватися судом виходячи із принципів цивільного життя, оскільки вказані принципи значно різняться з принципами військового управління, дисципліни, тощо.

Відтак, для об'єктивної оцінки обставин, що складають предмет доказування у відповідній справі, що розглядається судом, судді мають враховувати особливості здійснення військового управління, основні принципи дотримання військової дисципліни, принципи ведення бойових дій, та оцінювати вказані обставини з урахуванням принципу пропорційності та співмірності.

Проте, внаслідок недостатності професійних знань у сфері військового управління, військової дисципліни, а також військово-правових основ, судді загальної юрисдикції не в змозі забезпечити ефективний та швидкий розгляд справи, оскільки не обізнані зі специфікою всіх обставин, які мають значення для її розгляду.

Прикладом стало рішення суду Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області, прийнятого під тиском (зокрема громадськості та ЗМІ), яким було засуджено до 7 років ув'язнення генерала В. Назарова. Останнього звинувачували у службовій недбалості у справі про збитий сепаратистами літак і загибель 49 українських військових під Луганськом у червні 2014 р. [4].

Приклади невдалого керування досить часто явище у військовій сфері протягом, зокрема, бойових дій на Сході України. Проте, особливого резонансу, як у випадку зі справою генерала В. Назарова, такі випадки не викликають.

Окрім норм матеріального та процесуального права, при розгляді справ щодо військовослужбовців, вирішення справи неможливе без застосування норм, викладених у військових статутах та нормативно-правових актах військового права, які в деяких випадках відсутні в загальному доступі та мають статус документу з обмеженим доступом, що також ускладнює процес повного та всебічного розгляду справи по суті.

Справжньою проблемою стає допит свідків або надання пояснень військовослужбовцем у справах. Військовослужбовцям зазвичай проблематично з'являтися до суду, з огляду на особливості військової дисципліни, та, зокрема, оскільки в бойовій обстановці залишення бойових позицій становить серйозний ризик.

Військовий суд досить широко використовував практику виїзних судових засідань та досить часто розглядав справи у розташуваннях військових частин у присутності військовослужбовців. Це гарантувало швидкий та більш ґрунтовний розгляд справи.

Також слід зазначити, що предметом розгляду військових судів зазвичай були адміністративні правопорушення та злочини, вчинені військовослужбовцями.

Тут слід зауважити, що військові злочини - це у значній мірі справи, пов'язані з військовою таємницею. Документи із грифами секретності мають обмежений доступ, та не можуть просто так на вимогу суду подаватися в суд в загальному порядку подання та дослідження доказів. Для цього потрібне спеціальне приміщення, якими не обладнано суди першої інстанції [5].

Перевагами діяльності військових судів, є оперативність та якість розгляду справ військовими судами; єдність та стабільність судової практики військових судів; наближеність військових судів до військ; незалежність військових судів від місцевих впливів та від командування [6].

Указом Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна-2020» від 12 січня 2015 р. визначено 62 реформи та державні програми, серед яких є і судова реформа. Її метою проголошено реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів задля практичної реалізації принципів верховенства права і забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд справ незалежним та неупередженим судом. Реформа має забезпечити функціонування судової влади, що відповідає суспільним очікуванням щодо незалежного та справедливого суду, а також європейській системі цінностей та стандартів захисту прав людини [7].

Проте, визначена вказаних нормативно-правовим актом концепція судової реформи не передбачає створення військових судів.

Твердження щодо недоцільності існування військових судів в Україні з огляду на міжнародний досвід не є однозначним та не може братися за основу в державі, на території якої ведуться бойові дії.

Якщо детальніше дослідити судові системи країн Європи та світу, можна зробити висновок, що інститут військового судочинства запроваджений та успішно професійно функціонує в багатьох країнах світу.

На даний час військові суди діють майже у 40 розвинених країнах світу, у тому числі, і Європи, які мають власні Збройні Сили.

Фактично, кожна п'ята держава світу має військові суди. В Європі нараховується тринадцять країн, що мають військові суди (Велика Британія, Бельгія, Болгарія, Греція, Іспанія, Італія, Кіпр, Люксембург, Нідерланди, Польща, Португалія, Туреччина, Угорщина) [8].

Франція також має військові суди в системі судів спеціальної юрисдикції.

В систему загальних адміністративних судів Німеччини також входять і військові суди. Правову основу діяльності військових судів Німеччини становить ч. 2 ст. 96 Конституції Німеччини, яка містить норму про те, що Німеччина може заснувати для Збройних сил країни військово-кримінальні суди в якості федеральних судів [9].

В системі судів США також створено військові суди, які відносяться до окремої гілки спеціалізованих судів [10].

Таким чином, можна констатувати, що у кількісному відношенні серед країн Європейського Союзу існує абсолютний пріоритет в усвідомленні необхідності існування військових судів; легітимізація їх діяльності підтверджена як Європейським Судом з прав людини, так і Постійним комітетом Ради Європи. Проте, слід констатувати, що наявні військові суди у країнах Європейського Союзу функціонують на різних принципових засадах, мають різні характеристики за складом, повноваженнями тощо. Отже, їх можна класифікувати на підставі певних критеріїв, виокремити базисні модельні риси, спрогнозувати можливість адаптації тих чи інших моделей (або їх елементів) в Україні з урахуванням як мирного часу, так і за умов оголошення воєнного стану чи особливого періоду.

Питання відновлення в межах судової реформи роботи військових судів широко обговорювалося на рівні керівництва держави. Станом на теперішній час у Верховній раді України зареєстровано два законопроекти: № 8392 від 22.05.2018 року «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо військових судів» [11] та альтернативний йому законопроект – № 8392-1 [12] від 01.06.2018 року «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо утворення військових судів», суб'єктами подання яких є народні депутати України. Проте вказані законопроекти передані для опрацювання в комітети в травні-червні 2018 року, й у порядок денний Верховною Радою України не включені, отже їх розгляд може відбутися через невизначений період часу, в той час як створення військових судів є нагальною необхідністю в сучасних умовах існування держави, а відтак вказане питання має бути вирішене найближчим часом.

Перспективу подання у 2017-2018 роках законопроекту про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» з метою відновлення інституту військових судів в судовій владі України окреслював також Президент України. Проте, право законодавчої ініціативи з питань відновлення (або створення) військових судів Голова Держави станом на теперішній час не реалізував.

З огляду на практику світового співтовариства щодо запровадження та успішного функціонування військових судів, з урахуванням складної внутрішньої ситуації в Україні, стрімкого зростання кількості військових правопорушень та злочинів різноманітного характеру та ступеню тяжкості, професійну необізнаність суддів судів загальної юрисдикції в особливостях військового права та проходження військової служби, що з об'єктивних причин перешкоджає ефективно розглядати справи стосовно військових зумовлює необхідність відновлення діяльності в Україні військових судів.

Відродження військових судів сприятиме більш професійному розгляду справ стосовно військових, прискорить їх розгляд, а також забезпечить можливість повноцінної реалізації основних завдань та принципів правосуддя у військовій сфері.

Відтак, на законодавця має бути покладене завдання не просто щодо створення військових судів в системі судової влади, а створення надійного злагодженого механізму існування, роботи та забезпечення військових судів, з однієї сторони як військової структури, проте, з іншого боку, неупередженої та незалежної від командування, та такої, що відповідає всім принципам функціонування та діяльності судової влади в Україні та світі.

При цьому слід зазначити, що безумовно доцільним та необхідним є дослідження досвіду розвинених країн, щодо місця, будови та функціонування системи військових судів, в межах судової влади відповідних країн, їх взаємодія, порядок фінансування таких судів, призначення на посаду та звільнення з посади, а також співвідношення статусу судді військового суду та статусу судді загального або спеціального суду, тощо.

Вказані питання потребують детального та глибокого дослідження та опрацювання, з метою прирівняти за статусом, ступенем незалежності та неупередженості військові суди до судів судової системи України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України : Постанова Верховної Ради України від 11.10.1991 // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, № 51, ст. 729. URL : zakon.rada.gov.ua/laws/show/1659-12%20 (дата звернення: 31.10.2018).
2. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 року № 2453-VI. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2010, № 41-42, № 43, № 44-45, ст.529. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17> (дата звернення: 02.11.2018).
3. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2.06.2016 року № 1402-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 31, ст.545. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 02.11.2018).
4. Шевченко А.С., Лошихін О.М., Пашко П.В. Проблеми відновлення діяльності військових судів в Україні в контексті Європейського досвіду // Європейські перспективи Науково-практичний журнал №1, 2018. URL : <http://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2018/04/zhurnal-eyvropijski-perspektivy-2018-1.pdf> (дата звернення: 02.11.2018).
5. Сидоров Є. Військові суди: назад до строю // Українська правда. - 19 травня 2015 р. URL : <http://www.pravda.com.ua/columns/2015/05/19> (дата звернення: 24.10.2018).
6. Маркевич А. Військові суди були потрібні ще вчора. – 6 вересня. – 2016 р. URL : <http://resonance.ua/vijskovi-sudi-buli-potribni-8b8e-usboga> (дата звернення: 24.10.2018).
7. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна-2020» від 12 січня 2015 р. № 5/2015. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення: 02.11.2018).
8. Шишкін В. Військові суди через призму правової держави / Шишкін В. // Право України. – 2004. – № 4. URL : <http://www.lawyer.org.ua/?w=i&i=&d=391> (дата звернення: 24.10.2018).
9. Конституції зарубіжних держав: навч. посібник / уклад. проф. В. В. Маклаков. 4-е изд., Перераб. і доп. М. : Волтерс Клувер, 2003. С. 89.
10. Берна У. Правова система США. Пер. з англ. Вип. 3. / наук. ред. В. А. Власіхін. М., 2006
11. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо військових судів № 8392 від 22.05.2018 // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64070 (дата звернення: 02.11.2018).
12. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо утворення військових судів № 8392-1 від 01.06.2018 // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64138 (дата звернення: 02.11.2018).

УДК 329.733

ФОРМИ УЧАСТІ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Яковлев П. О.,

кандидат юридичних наук,
докторант юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті аналізуються положення нормативних документів у сфері забезпечення інформаційної безпеки на сучасному етапі розвитку державотворення України. Зокрема, на основі аналізу положень Доктрини інформаційної безпеки України формулюються основні форми участі інститутів громадянського суспільства у забезпеченні інформаційної безпеки, наводяться приклади діяльності громадських організацій, які сприяють забезпеченню національного інформаційного простору від протиправних посягань.

Ключові слова: держава, громадянське суспільство, громадські організації, національна безпека, інформація, інформаційна безпека, інформаційний простір.

Аннотация: в статье анализируются положения нормативных документов в сфере обеспечения информационной безопасности на современном этапе развития государственного строительства Украины. В частности, на основе анализа положений Доктрины информационной безопасности Украины формулируются основные формы участия институтов гражданского общества в обеспечении информационной безопасности, приводятся примеры деятельности общественных организаций, которые способствуют безопасности национального информационного пространства от противоправных посягательств.

Ключевые слова: государство, гражданское общество, общественные организации, национальная безопасность, информация, информационная безопасность, информационное пространство.

Annotation: in article provisions of normative documents in the sphere of ensuring information security at the present stage of development of the state construction of Ukraine are analyzed. In particular, on the basis of the analysis of provisions of the Doctrine of information security of Ukraine the main forms of participation of institutes of civil society in ensuring information security are formulated, examples of activity of public organizations which promote safety of national information space from illegal encroachments are given.

Key words: state, civil society, public organizations, national security, information, information security, information space.

Аксіоматичним уявляється те, що для будь-якої держави сучасного світу забезпечення інформаційної безпеки є однією із заповорок підтримання належного рівня правопорядку у суспільстві, забезпечення державного суверенітету і підтримання високого рівня обороноздатності. Оскільки впродовж останніх кількох років інформаційний простір України, як ніколи раніше у новітній історії, ставав ареною реалізації недоброзичливих політичних посягань на засади національної державності, забезпечення національного інформаційного середовища України від шкідливого зовнішнього впливу є одним із найбільш актуальних завдань державного розвитку на сучасному етапі державотворення. Держава, маючи у розпорядженні адміністративні і організаційно-технічні ресурси для забезпечення інформаційної безпеки розраховує також на залучення інститутів громадянського суспільства для виконання цього завдання. У п. 3 Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29.12.2018 р. «Про Доктрину інформаційної безпеки України», що введено у дію Указом Президента України № 47 / 2017 р. зазначено, що налагодження ефективної взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства під час формування і реалізації державної політики в інформаційній сфері є життєво важливим інтересом суспільства і держави (далі – Доктрина інформаційної безпеки) [1]. На тлі практичної важливості залучення громадського суспільства до забезпечення інформаційної безпеки держави, актуальним завданням юридичної науки є всебічна доктринальна розробка зазначених аспектів. Відповідно, метою статті є висвітлення форм участі інститутів громадянського суспільства у забезпеченні інформаційної безпеки України.

Ідейним підґрунтям статті стали наукові і аналітичні матеріали, які присвячені різноманітним аспектам інформаційної безпеки в Україні. В свою чергу, нормативною основою формування авторської позиції стали положення актів чинного законодавства України, які регулюють правові відносини у сфері забезпечення інформаційної безпеки України та функціонування інститутів громадянського суспільства.

Інформаційна безпека держави і суспільства є складним і багатоаспектним поняттям. Тривалий час експерти і науковці зауважували, що попри численні згадки зазначеного поняття уніфікованого нормативного визначення цієї категорії не існує [2]. У нормативній площині категорія «інформаційна безпека» згадується у багатьох нормативних актах, проте її зміст не розкривається і контекст розуміння слід з'ясувати орієнтуючись на предмет правового регулювання конкретного акту. Якщо звернутися до найвищого, конституційно-правового рівня нормативного регулювання, то ми маємо констатувати, що категорія «інформаційна безпека» зазначається у ст. 17 Основного Закону у контексті того, що забезпечення інформаційної безпеки України є «справою всього українського народу»

[3]. Зазначимо, що такий спосіб нормативного закріплення є неоднозначним за змістом, оскільки достеменно не зрозуміло як саме і у яких формах народ України має «забезпечувати» інформаційну безпеку. Не пояснюють ситуацію і інші законодавчі акти. Зокрема, у ст. 3 Закону України «Про інформацію» від 07.10.1992 р. № 2657-ХІІ зазначається, що забезпечення інформаційної безпеки є основним напрямом державної інформаційної політики [4]. Поряд із цим, у ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р. № 2469-VIII зазначається, що інформаційна безпека є складовою національної безпеки і виступає елементом державної політики у сфері забезпечення національної безпеки на рівні з воєнною, зовнішньополітичною, державною, економічною, екологічною, кібернетичною безпекою [5]. Також у відповідності до інших нормативних актів забезпечення інформаційної безпеки є обов'язком правоохоронних і спеціальних державних органів.

Поряд із невизначеністю на законодавчому рівні, категорією «інформаційна безпека держави» активно оперують науковці та експерти, які пропонують різноманітні варіації їх тлумачення і розуміння. Вважаємо недоцільним піддавати аналізу різноманітні підходи до визначення змісту цієї категорії, адже це не відповідає цілям статті. За основу ми оберемо визначення, яке наведено у Проекті Концепції інформаційної безпеки, який було оприлюднено у 2015 р. Міністерством інформаційної політики України [6]. Так, у проекті документу інформаційна безпека визначається як стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, при якому запобігається завдання шкоди через неповноту, несвочасність і недостовірність поширюваної інформації, порушення цілісності та доступності інформації, несанкціонований обіг інформації з обмеженим доступом, а також через негативний інформаційно-психологічний вплив та умисне спричинення негативних наслідків застосування інформаційних технологій.

Сьогодні громадянське суспільство України представлене різноманітними інституціями, коло яких є значним і чисельним. Зокрема, у відповідності до п. 2 Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 976 від 05.11.2008 р. до інститутів громадянського суспільства належать громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші невідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства [7]. Слід зазначити, що напрями діяльності інститутів громадянського суспільства є різноманітними і різноплановими за своїм змістом і відчужаються у політичній, правовій, культурній, економічній та інших сферах життєдіяльності суспільства. Беручи до уваги те, що інституції громадянського суспільства є не лише активними учасниками інформаційних процесів, а й суб'єктами сприяння реалізації державної інформаційної політики (заклучна частина Доктрини інформаційної безпеки), зауважимо, що їх діяльність має відповідати національному законодавству і інтересам суспільства. Чинне законодавство не визначає чіткого переліку форм участі осередків громадянського суспільства у забезпеченні інформаційної безпеки держави. Проте, аналіз розрізаних нормативних положень різних актів системи національного законодавства дають можливість виокремити кілька основних форм їх діяльності, які відповідають інтересам забезпечення інформаційної безпеки держави.

Виходячи з узагальнення положень чинних нормативних актів є підстави виокремити такі форми участі інститутів громадянського суспільства у забезпеченні інформаційної безпеки держави:

- взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства щодо протидії інформаційній агресії проти України (п. 5 Доктрини інформаційної безпеки). Інститути громадянського суспільства мають у своїй діяльності використовувати наявні засоби комунікації у такий спосіб, щоб не допустити або попередити агресивний вплив деструктивної пропаганди з боку недоброзичливих суб'єктів. Беручи до уваги ту обставину, що органи державної влади та їх посадові особи частіше за все є об'єктом інформаційних диверсій з метою дискредитації в очах суспільства, інформаційні можливості громадських організацій можуть бути використані задля мінімізації такого впливу. Так, у якості прикладу можна навести практику діяльності громадської організації «Інформаційна безпека», яка однією із цілей діяльності декларує налагодження ефективної взаємодії між ЗМІ, громадськими організаціями та владою [8];

- сприяння інституціями громадянського суспільства державних органів з метою інформаційної підтримки комерційної, гуманітарної, просвітницької, культурної та іншої діяльності за межами України та сприяння розвитку основ громадянського суспільства (п. 5 Доктрини інформаційної безпеки). Діяльність подібних організацій сприяє підвищенню міжнародного іміджу України як держави, у якій захищаються і примножуються такі цінності як свобода слова, плюралізм думок, свобода ЗМІ тощо. Яскравим прикладом діяльності таких інституцій є функціонування громадської організації «Українська Рада Миру», яку було засновано у вересні 1951 р. з ініціативи представників української творчої інтелігенції і науковців (В. Комісаренко, О. Палладін, Б.Патон). За роки свого існування організація стала всевітньо визнаною і неодноразово вшановувалася найвищими відзнаками ЮНЕСКО, ООН та іншими авторитетними міжнародними організаціями [9]. Головна мета організації – об'єднання зусиль громадськості на утвердження миру та злагоди в Україні та за її межами, підвищення міжнародного іміджу України, популяризація української культури тощо;

- сприяння державі у визначенні інноваційних підходів до формування системи захисту та розвитку інформаційного простору в умовах глобалізації та вільного обігу інформацією (п. 1 Доктрини інформаційної безпеки). Національна практика забезпечення інформаційної безпеки вказує на те, що у багатьох випадках ініціаторами інноваційних підходів до протидії посяганням на інформаційний простір держави є особливі суспільні утворення – так звані «мозкові центри», які фахово займають експертизами соціально-політичної обстановки і представлені різного роду аналітичними центрами, експертними групами, установами прогностування тощо. А. А. Головка зазначає, що продукція таких організацій включає в себе прикладну соціально-політичну експертизу, аналітичні дослідження, аналіз та прогнозування, узагальнення економічних та соціально-культурних наслідків політичних рішень [10, с. 15]. Відповідно, діяльність таких громадських утворень є особливо «чутливою» з точки

зору з'ясування змісту і форм порушень інформаційного простору України. Тому консультативна допомога державі у справі вироблення найбільш ефективних методів протидії інформаційній агресії з боку подібних суб'єктів буде відчутною;

- розпізнавання та протидія технологіям впливу на свідомість громадян, що спрямовані на розпалювання національної і релігійної ворожнечі, пропаганду агресивної війни, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності України (п. 1 Доктрини інформаційної безпеки). У зазначеному аспекті інститутам громадянського суспільства, у разі виявлення інформації яка містить ознаки спонукання до протиправних діянь, носить антидержавний характер, а також заклики до ворожнечі чи насильницької зміни конституційного ладу доцільно повідомити про це державні компетентні державні органи задля подальшої професійної обробки такої інформації останніми.

Своєрідною адміністративно-правовою гарантією успішного виконання інститутами громадянського суспільства навантаження щодо протидії загрозам інформаційної безпеки є положення, що закріплене у ст. 10 Закону України «Про національну безпеку України». У відповідності до вказаної статті громадським об'єднанням, зареєстрованим у встановленому законом порядку, гарантовано право отримувати в установленому порядку від державних органів, зокрема від керівників складових сектору безпеки і оборони, інформацію з питань діяльності складових сектору безпеки і оборони, крім інформації з обмеженим доступом. Така інформація дає змогу інститутам громадянського суспільства оперувати точною інформацією, що віддзеркалює реальний стан справ у відповідній сфері.

Слід зауважити, що більшість форм участі інститутів громадянського суспільства у забезпеченні інформаційної безпеки України реалізуються у межах взаємодії та співробітництва з органами державної влади та містять у своїй основі сприяння владним інституціям у виконанні завдань щодо попередження відвернення шкідливих посягань на інформаційне середовище держави. Таке співробітництво вирішує також і блок суміжних питань щодо зміцнення основ громадянського суспільства, зближення громадськості і державних інституцій, підвищення рівня правової свідомості і правової культури громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/217. Офіційний вісник Президента України. 2017. № 5. стор. 15.
2. Захаров Є. Інформаційна безпека: що захищаємо? Права людини. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. Харків. 2013 URL: <http://khrpg.org/index.php?id=1379486767> (дата звернення: 02.12.2018 р.)
3. Конституція України від 28.06.1996 р. Відомості Верховної Ради України, 1996, № 30, ст. 141.
4. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. №2657-XII. Відомості Верховної Ради України, 1992. № 48. ст. 650.
5. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018 р., № 31. стор. 5.
6. Проект концепції інформаційної безпеки України URL: <http://mip.gov.ua/ru/documents/30.html> (дата звернення: 05.12.2018 р.)
7. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 р. № 976. Офіційний вісник України, 2008. № 86, стор. 100. Ст. 2889.
8. Основні цілі ГО «Інформаційна безпека» URL: <http://inform-security.com/ua> (дата звернення: 04.12.2018 р.)
9. Громадські організації. My Ukraine URL: <http://myukraine.info/uk/society/ngo/> (дата звернення: 07.12.2018 р.)
10. Головка А. А. Інститути громадянського суспільства в системі інформаційної безпеки України. Вісник НТУУ «КПІ» Політологія, соціологія, право. 2015. Випуск 3/4 (27/28), С. 13-16.

УДК 356.35:355.1 (477)

**МІСЦЕ ЮРИДИЧНОЇ СЛУЖБИ МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ ТА ПРАВОПОРЯДКУ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ**

Фівкін П. М.,

здобувач кафедри адміністративного права,
начальник науково-дослідної лабораторії
військово-юридичного факультету
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

Анотація: стаття присвячена дослідженню проблем визначення правового статусу юридичної служби Міністерства оборони України. Аналізується система забезпечення законності та правопорядку у Збройних Силах України. Визначається роль юридичної служби Міністерства оборони України у цьому механізмі. Розглядаються питання взаємодії між цим органом та іншими суб'єктами забезпечення законності і правопорядку у військовій сфері.

Ключові слова: законність і правопорядок, юридична служба Міністерства оборони України, Військова служба правопорядку у Збройних Силах України, правовий захист військовослужбовців, військова організація.

Аннотация: статья посвящена исследованию проблем определения правового статуса юридической службы Министерства обороны Украины. Анализируется система обеспечения законности и правопорядка в Вооруженных Силах Украины. Определяется роль юридической службы Министерства обороны Украины в этом механизме. Рассматриваются вопросы взаимодействия между этим органом и другими субъектами обеспечения законности и правопорядка в военной сфере.

Ключевые слова: законность и правопорядок, юридическая служба Министерства обороны Украины, Военная служба правопорядка в Вооруженных Силах Украины, правовая защита военнослужащих, военная организация.

Annotation: article is devoted to a research of problems of definition of legal status of legal service of the Ministry of Defence of Ukraine. The system of law enforcement and law and order in the Armed Forces of Ukraine are analyzed. The role of legal service of the Ministry of Defence of Ukraine in this mechanism is defined. Questions of interaction between this body and other subjects of law enforcement and law and order in the military sphere are considered.

Key words: legality and law and order, legal service of the Ministry of Defence of Ukraine, military service of law and order in the Armed Forces of Ukraine, legal protection of the military personnel, the military organization.

Постановка проблеми. В умовах збройного конфлікту на сході України, проведення операції Об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської федерації у Донецькій і Луганській областях (далі – операція Об'єднаних сил), збільшення кількості кримінальних та інших правопорушень у військовій сфері пріоритетним стає завдання забезпечення законності й правопорядку у Збройних Силах України та інших військових формуваннях. Його досягнення стає можливим завдяки взаємоузгодженій діяльності різних органів, одним із яких є юридична служба Міністерства оборони України. Разом з тим, у питаннях визначення компетенції останньої та її взаємодії з іншими суб'єктами, які забезпечують законність і правопорядок у Збройних Силах України, залишається чимало дискусійних моментів, що зумовлює актуальність наукового дослідження за обраною темою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми забезпечення законності й правопорядку у Збройних Силах України та інших військових формуваннях досліджували Г.П. Серета, М.Я. Голомша, В.П. Козачук, С.М. Мельник, М.І. Карпенко, О.М. Сарнавський, С.І. Дячук, К.Є. Коломієць та ін. Разом з тим, доводиться констатувати, що питання організації і діяльності юридичної служби Міністерства оборони України у вітчизняній юридичній літературі досліджені недостатньо. Теоретичні прогалини спостерігаються як на рівні монографічних наукових праць, так і наукових статей та науково-методичної літератури.

З огляду на це, **метою даної наукової статті** є заповнення цих теоретичних прогалин шляхом визначення місця юридичної служби Міністерства оборони України у системі забезпечення законності і правопорядку у Збройних Силах України.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні перед завданням забезпечення законності й правопорядку у Збройних силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до закону, стоять такі основні виклики, як: анексія Російською Федерацією частини території України, ведення гібридної війни, які потребують належної протидії за допомогою не лише військових, а й юридичних засобів; проведення операції Об'єднаних сил, що вимагає належного правового забезпечення; факт введення в країні особливого періоду, який передбачає особливості здійснення правоохоронної діяльності; збільшення кількості військовослужбовців, а також скоєних ними правопорушень, зокрема кримінальних. Розв'язання вказаних проблем, реальне утвердження верховенства права у військовій сфері вимагає створення цілісної, комплексної та ефективно системи забезпечення законності та правопорядку у Збройних силах України та інших військових формуваннях.

Щодо визначень понять «законність» і «правопорядок» у науковій юридичній літературі немає єдності. Так, на думку А.Ф. Крижанівського, правопорядок складає таке соціально-правове благо, як інтегрує всі сторони і рівні правового регулювання суспільних відносин – у царині приватного і публічного, матеріального і процесуального, міжнародного, інтеграційного і національного, також на рівні галузі, правового інституту і правової норми [1, с. 103]. При цьому він є складовою права – і як втілення правових нормативів у практику суспільних відносин, і як досягнення мети права – забезпечення свободи і справедливості як підґрунтя впорядкованості, надійності та безпеки існування особи і суспільства [2, с. 18].

Поняття законності переважно визначається як точне, неухильне дотримання, виконання правових приписів всіма учасниками суспільних відносин [3, с. 68]. Також законність розглядається як існування належного та ефективного контролю за неухильним дотриманням приписів правових норм, виявлення правопорушень і притягнення винних у їх учиненні до юридичної відповідальності [4, с. 249].

При цьому законність розглядається у тісному зв'язку із вищим правопорядку. Зокрема, на думку В.М. Зінченка, сутність законності полягає, насамперед, у забезпеченні державою реальності права, в тому, що всі без винятку суб'єкти суспільних відносин керуються принципом суворого й неухильного дотримання приписів законів та інших нормативних актів, сумлінно виконують покладені на них юридичні обов'язки, безперешкодно і сповна використовують свої суб'єктивні права, а також у належній реакції держави на кожне правопорушення. Тим самим у державі й суспільстві забезпечується встановлений законами та іншими нормативними актами порядок суспільних відносин [5, с. 56].

На підставі наведених визначень систему забезпечення законності та правопорядку у Збройних Силах України можна розглядати як сукупність засобів, які на відповідній організаційно-правовій основі застосовуються уповноваженими суб'єктами з метою суворого й неухильного дотримання приписів законів та інших нормативно-правових актів у військовій сфері, а також реалізації, охорони та захисту прав та законних інтересів осіб, які є залученими до військової сфери або взаємодіють із нею.

До елементів цієї системи можна віднести її суб'єктів, якими є уповноважені органи та особи, покликані здійснювати функції щодо забезпечення законності й правопорядку у військовій сфері; об'єкт – власне ті правові приписи, що регламентують організацію й функціонування військової сфери; зміст – правовідносини, що складаються у цій сфері.

Зосередимо увагу на суб'єктах забезпечення законності й правопорядку у військовій сфері. Для їх позначення в українському законодавстві і науковій юридичній літературі традиційно використовується поняття «правоохоронні органи». Ці органи визначаються як спеціально уповноважені державні органи, наділені владними повноваженнями, діяльність яких спрямована на захист прав, свобод та інтересів людини, суспільства і держави.

До ознак правоохоронного органу відносяться такі: це державний орган, спеціально утворений для охорони права; організується і діє на основі спеціального закону або інших нормативних актів; здійснює свої повноваження з додержанням встановлених законом процедур; наділений державно-владними повноваженнями; наділений повноваженнями із застосування державного примусу [6, с. 12].

У 2016 р. в результаті конституційної реформи щодо правосуддя на рівні Основного Закону було закріплено нове поняття «органи правопорядку». Однак до цього часу воно залишається невизначеним на законодавчому рівні. У науковій юридичній літературі органами правопорядку вважають органи, які у своєму складі мають силові, озброєні підрозділи та працівники яких наділені правом застосовувати примушування, зокрема, з використанням вогнепальної зброї, а також виконують функцію здійснення негласних та інших слідчих і розшукових дій [7, с. 83; 8, с. 160]. Також орган правопорядку визначається як створений державою на підставі норм чинного національного законодавства структурно організований колектив державних службовців, які наділені державно-владними повноваженнями здійснювати досудове розслідування, негласні й інші слідчі і розшукові дії, застосовувати легальний примус (вогнепальну зброю також), основна та повсякденна діяльність яких спрямована на реалізацію державної політики у сфері охорони прав, свобод і законних інтересів людини, гарантування державної безпеки, законності та правопорядку в суспільстві [9, с. 29].

Не вдаючись до дискусії з приводу визначення поняття й переліку органів правопорядку та їх співвідношення із правоохоронними органами, очевидно, що коло суб'єктів забезпечення законності й правопорядку не можна обмежувати лише органами, наділеними функціями зі здійснення оперативно-розшукової діяльності чи досудового розслідування та/або правом застосування зброї. Оскільки поняття законності й правопорядку є досить широким, то і система їх забезпечення включає як суто правоохоронні органи (органи правопорядку), так й інших суб'єктів, які хоча й не відповідають всім наведеним вище ознакам правоохоронного органу (органу правопорядку), проте здійснюють важливу правозастосовну діяльність у відповідній сфері.

Для їх коректного визначення необхідно враховувати, що окремі сфери правовідносин, які мають специфічний об'єкт, можуть характеризуватися наявністю спеціальних суб'єктів забезпечення законності та правопорядку саме у цій сфері. До таких особливих сфер відноситься військова сфера, пов'язана із силами оборони держави. До їх числа, відповідно до п. 18 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України», відносяться Збройні Сили України, а також інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави [10]. Відповідно, у цій сфері створюються і діють спеціальні суб'єкти, на які покладається забезпечення законності і правопорядку у діяльності сил оборони України. В свою чергу, до числа таких суб'єктів в Україні можна віднести, зокрема, командирів військових частин, підрозділи юридичної служби Міністерства оборони України, Військову службу правопорядку у Збройних Силах України, органи військової прокуратури [11, с. 117], органи військової контррозвідки Служби безпеки України, органи Державного бюро розслідувань.

Складності у визначенні спеціальних суб'єктів забезпечення законності й правопорядку в Збройних Силах України та інших військових формуваннях створює той факт, що їх перелік нормативно не визначений. На підставі аналізу чинного законодавства до них ми можемо включити такі:

Юридична служба Міністерства оборони України. Як зауважує К.Є. Коломієць, це спеціально утворений підрозділ для організації правової роботи у масштабі всього органу військового управління, військового командування (військової частини) до штату якого вона входить, на яку покладено правове забезпечення його діяльності. Крім того, на неї покладено контроль за виконанням законів та інших нормативно-правових актів України всіма без винятку іншими структурними підрозділами та службами відповідного органу військового управління та військового командування [12, с. 99].

Цей суб'єкт забезпечення законності й правопорядку у Збройних Силах України утворюється і діє в апараті Міністерства оборони України, Генеральному штабі Збройних Сил України, органах військового управління, військовій частині А0515, з'єднаннях, військових частинах, військових навчальних закладах та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів, національних контингентах, установах, організаціях Збройних Сил України та державних підприємствах, які належать до сфери управління Міністерства оборони України.

Згідно Загального положення про юридичну службу міністерства, іншого органу виконавчої влади, державного підприємства, установи та організації, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2008 р. № 1040 [13], юридична служба органу виконавчої влади утворюється як самостійний структурний підрозділ, вид якого залежить від обсягу, характеру та складності правової роботи (департамент, управління, відділ, сектор). Основним завданням юридичної служби є організація правової роботи, спрямованої на правильне застосування, неухильне дотримання та запобігання невиконанню вимог законодавства, інших нормативних актів органом виконавчої влади, підприємством, їх керівниками та працівниками під час виконання покладених на них завдань і функціональних обов'язків, а також представлення інтересів органу виконавчої влади, підприємства в судах. Для виконання зазначених завдань юридична служба наділяється широким переліком повноважень.

На виконання зазначених вимог відповідно до наказу Міністерства оборони України від 16.05.2016 № 259 «Питання юридичної служби Міністерства оборони України» [14] в оборонному відомстві функціонує структурний підрозділ апарату Міністерства оборони України, утворений як юридична служба центрального органу виконавчої влади у сфері оборони (юридична служба апарату Міністерства оборони України) – Юридичний департамент Міністерства оборони України, що підпорядковується безпосередньо Міністру оборони України, який спрямовує та контролює його діяльність.

Згідно із офіційною інформацією, головною метою діяльності зазначеного департаменту є участь у формуванні та реалізації Міноборони державної правової політики з питань національної безпеки у воєнній сфері, у сфері оборони і військового будівництва, у підвищенні рівня оперативної сумісності Збройних Сил України з підрозділами збройних сил держав-членів НАТО та ЄС з урахуванням досвіду АТО на території Донецької та Луганської областей (на даний час – операція Об'єднаних сил); забезпечення правильного застосування законодавства в Міноборони та Збройних Силах України з метою досягнення завдань, визначених у Стратегії національної безпеки України, Воєнній доктрині України, Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України, Стратегічному оборонному бюлетені України та відповідно до Плану дій щодо впровадження оборонної реформи у 2016-2020 роках (дорожня карта оборонної реформи) [15].

Таким чином, юридична служба Міністерства оборони України здійснює важливі функції щодо забезпечення законності і правопорядку у Збройних Силах України шляхом реалізації державної правової політики у цій сфері, нормотворчої роботи, юридичного супроводження договорів та контрактів, претензійної та позовної діяльності тощо.

Аналіз статусу юридичної служби Міністерства оборони України на предмет її відповідності ознакам правоохоронного органу та органу правопорядку, які наводилися вище, засвідчує, що її не можна віднести ні до числа перших, ні других. Передусім, це зумовлено відсутністю у структур юридичної служби Міністерства оборони України розшукових та слідчих функцій, а також можливості застосування примусу. Разом з тим, юридична служба Міністерства оборони України виконує низку важливих правозабезпечувальних функцій, без яких підтримання законності й правопорядку у військовій сфері було б фактично неможливим. З огляду на це, її варто визначити в якості одного із провідних суб'єктів відповідної системи.

Військова прокуратура. Згідно із ст. 7 Закону України «Про прокуратуру», військові прокуратури віднесені до системи прокуратури. До військових прокуратур належать Головна військова прокуратура (на правах структурного підрозділу Генеральної прокуратури України), військові прокуратури регіонів (на правах регіональних), військові прокуратури гарнізонів та інші військові прокуратури (на правах місцевих), перелік яких визначається в Додатку до цього Закону [16]. Як зауважують дослідники, необхідність існування спеціалізованих військових прокуратур обумовлена потребою забезпечити реалізацію функцій прокуратури в особливій військовій сфері правовідносин [17, с. 77]. На думку В. Козачука, в основі функціонування військових прокуратур лежать такі чинники: 1) необхідність спеціалізації прокурорського нагляду; 2) потреба здійснення належного нагляду за виконанням військовими формуваннями держави своїх повноважень на нинішньому етапі їх реформування; 3) необхідність володіти відповідними методиками оперативного та якісного розслідування військових злочинів [18, с. 3].

Таким чином, військові прокуратури покликані здійснювати функції органів прокуратури у військовій сфері. До основних напрямів їх діяльності належать: досудове розслідування військових злочинів; організація і процесуальне керівництво такими досудовими розслідуваннями; підтримання публічного обвинувачення в суді у відповідних кримінальних провадженнях; представництво інтересів держави у виключних випадках, передбачених законом. Отже, основний масив діяльності військових прокуратур лежить у сфері кримінального провадження щодо військових злочинів та інших злочинів, які вчиняються військовослужбовцями.

Разом з тим, одним із напрямів діяльності військової прокуратури є представницька функція, в межах якої вона безпосередньо взаємодіє із структурами юридичної служби Міністерства оборони України. Згідно із покладеними на останню повноваженнями, юридична служба організовує претензійну та позовну роботу, здійснює контроль за її проведенням; аналізує матеріали, що надійшли від правоохоронних і контролюючих органів, результати позовної роботи, а також отримані за результатами перевірок, ревізій, інвентаризацій дані статистичної звітності, що характеризують стан дотримання законності органами виконавчої влади, готує правові висновки за фактами виявлених правопорушень та бере участь в організації роботи з відшкодування збитків; забезпечує в установленому порядку представлення інтересів органу виконавчої влади в судах та інших органах тощо. Виконуючи ці обов'язки, юридична служба Міністерства оборони України через військове командування може звертатися до військової прокуратури задля здійснення останньою представництва інтересів держави в особі Міністерства оборони України в судах.

Крім того, у разі виявлення при реалізації своїх функцій порушень закону, що мають ознаки кримінальних правопорушень, юридична служба повинна вживати заходів щодо передачі повноважним військовим командуванням відповідних повідомлень з необхідними матеріалами до військової прокуратури для початку нею досудового розслідування за відповідними фактами. З початком функціонування Державного бюро розслідувань, до підслідності якого віднесено розслідування військових злочинів, інформацію про них військове командування за безпосередньої участі юридичної служби повинно передавати саме до цього органу.

Військова служба правопорядку у Збройних Силах України. Згідно із ст. 1 відповідного Закону, Військова служба правопорядку у Збройних Силах України (далі – Служба правопорядку) – це спеціальне правоохоронне формування у складі Збройних Сил України, призначене для забезпечення правопорядку і військової дисципліни серед військовослужбовців Збройних Сил України у місцях дислокації військових частин, у військових навчальних закладах, установах та організаціях (далі – військові частини), військових містечках, на вулицях і в громадських місцях; для запобігання злочинам, іншим правопорушенням у Збройних Силах України, їх припинення; для захисту життя, здоров'я, прав і законних інтересів військовослужбовців, військовозобов'язаних під час проходження ними зборів, працівників Збройних Сил України, а також для захисту майна Збройних Сил України від розкрадання та інших протиправних посягань, а так само для участі у протидії диверсійним проявам і терористичним актам на військових об'єктах [19]. Виходячи із цього, Служба правопорядку є важливим компонентом системи підтримання правопорядку та військової дисципліни [20, с. 19].

Таким чином, Служба правопорядку виконує великий обсяг правоохоронної діяльності у сфері забезпечення законності й правопорядку у Збройних Силах України. У своїй роботі вона взаємодіє з юридичною службою Міністерства оборони України. Передусім, остання бере участь у юридичному забезпеченні діяльності Служби правопорядку, здійснює заходи, спрямовані на підвищення рівня правових знань особового складу Служби правопорядку, аналізує матеріали, які надійшли від Служби правопорядку, що характеризують стан дотримання законності у Збройних Силах України, тощо.

Висновки. На підставі викладеного можна констатувати, що забезпечення законності і правопорядку у Збройних Силах України та інших військових формуваннях потребує наявності цілісної системи уповноважених суб'єктів, наділених відповідними державно-владними функціями. В сучасних умовах в Україні до їх числа можна віднести військову прокуратуру, Військову службу правопорядку у Збройних Силах України та юридичну службу Міністерства оборони України. На відміну від інших суб'єктів, що входять до цієї системи, юридична служба Міністерства оборони України не є органом правопорядку та правоохоронним органом, оскільки не наділена повноваженнями із застосування заходів примусу. Разом з тим, вона виконує важливі нормотворчі, консультативні та представницькі функції, а також тісно взаємодіє із іншими уповноваженими органами щодо забезпечення законності і правопорядку у військовій сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крижанівський А. Ф. Аксіологія правопорядку. *Актуальні проблеми держав і права*: Зб. наук. пр. / Редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; Відп. за вип. Ю. М. Оборотов. Одеса, 2008. Вип. 40. С. 101-106.
2. Крижанівський А. Ф. *Прав і правопорядок: гран співвідношення. Актуальні проблеми держав і права*: Зб. наук. пр. / Редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; Відп. за вип. Ю. М. Оборотов. Одеса, 2006. Вип. 29. С. 12-18.
3. Рабинович П. М. Упрочення законності – закономірність розвитку соціалізму. Львів, 1975. 260 с.
4. Теорія держави і права: Навчальний посібник / За заг. ред. В. В. Копейчикова. Київ, 2002. 368 с.
5. Зінченко В. М. Законність, права людини та правоохоронна діяльність. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 55-58.
6. Лапкін А. В. Організація судових та правоохоронних органів України : навч. посіб. Вид. 7-ме, змін. і допов. Харків : Право, 2018. 170 с.
7. Яриши Н. Зміст терміна «органи правопорядку», використаного у статті 131-1 Конституції України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4 (46). С. 79-84.
8. Руденко М. В., Шайгуро О. П. Щодо визначення поняття «органи правопорядку». *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: Серія «Право»*. 2017. Вип. 23. С. 158-160.
9. Мороз Ю. Зміст і обсяг поняття «орган правопорядку». *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2017. № 7. С. 26-30.
10. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.
11. Козачук О. Особливості сучасного реформування військових прокуратур в Україні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 5 (38). С. 114-119.
12. Коломієць К. Є. Юридична служба Збройних Сил України: сучасний стан та перспективи розвитку. *Юридична наука*. 2013. № 6. С. 97-101.

13. Про затвердження Загального положення про юридичну службу міністерства, іншого органу виконавчої влади, державного підприємства, установи та організації: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2008 р. № 1040. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1040-2008-%D0%BF> (дата звернення: 13.11.2018).
14. Питання юридичної служби Міністерства оборони України: наказ Міністерства оборони України від 16.05.2016 № 259. URL: http://www.mil.gov.ua/content/gsc_orders/MOU2016_259.pdf (дата звернення: 13.11.2018).
15. Юридичний департамент. Офіційний сайт Міністерства оборони України. URL: <http://www.mil.gov.ua/ministry/struktura-aparatu-ministerstva/yuridichnij-departament/> (дата звернення: 13.11.2018).
16. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18/print> (дата звернення: 13.11.2018)
17. Бабкова В. С. Деякі проблеми організації та діяльності військових прокуратур в Україні. *Юрист України*. 2018. № 1. С. 76-86.
18. Козачук В. Органи військової прокуратури на захисті прав і свобод громадян, державних та публічних інтересів. *Право військової сфери*. 2008. № 4. С. 3-5.
19. Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України: Закон України від 7 березня 2002 р. № 3099-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14/conv> (дата звернення: 13.11.2018).
20. Ринажевський Б. М. Компетенція та повноваження Військової служби правопорядку (служби правопорядку) у Збройних Силах України. *Право і безпека*. 2010. № 1. С. 15-21.

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

УДК 340.132.1

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОВЕДІНКИ РОБОТА І ЛЮДИНИ: ПЕРВИННІ ПРАВНИЧІ ТЕРМІНОПОНЯТТЯ

Шульга А. М.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри загальноправових дисциплін
факультету №6
Харківського національного університету
внутрішніх справ

Анотація: у статті розглянуто юридичний аспект співвідношення поведінки робота і людини, котрий припускає необхідність розрізнення таких видів роботів як автономні, неавтономні, гібридні, матеріальні, віртуальні, військово-бойові, цивільні. З огляду на потреби юридичної практики доводиться доцільність використання у мові права (закону) термінопонять «роботодія людини-оператора», «автономна роботодія», «протиправна автономна роботодія».

Ключові слова: людина, робот, автономний робот, роботодія людини-оператора, автономна роботодія, протиправна автономна роботодія.

Аннотация: в статье рассмотрен юридический аспект соотношения поведения робота и человека, который предполагает необходимость различия таких видов роботов как автономные, неавтономные, гибридные, материальные, виртуальные, военно-боевые, гражданские. Ориентируясь на потребности юридической практики доказываются целесообразность использования в языке права (закона) терминопонятий «роботодействие человека-оператора», «автономное роботодействие», «противоправное автономное роботодействие».

Ключевые слова: человек, робот, автономный робот, роботодействие человека-оператора, автономное роботодействие, противоправное автономное роботодействие.

Annotation: the legal aspect of correlation of behavior of robot and man, that supposes the necessity of distinction of such types of robots as autonomous, non-autonomous, hybrid, material, virtual, military-battle, civil, is considered in the article. Oriented on the necessities of legal practice expediency of the use in the language of right (law) of termconcept «roboact man-operator», «autonomous roboact», «unlawful autonomous roboact».

Key words: man, robot, autonomous robot, roboact man-operator, autonomous roboact, unlawful autonomous roboact.

Постановка проблеми. Одним із наслідків такого явища як *роботизація* діяльності людини є проблема можливого ненормативного функціонування *автономної робототехніки*, проблема визначення *суб'єкта юридичної відповідальності* за фактичними наслідками юридично значущого функціонування автономної робототехніки, проблема *юридичної терміно-понятійної ідентифікації* автономних роботів орієнтуючись на такі категорії як «об'єкти» і «суб'єкти» правовідносин для розмежування поведінки робота і поведінки людини в умовах, коли є пропозиція щодо надання автономним роботам статусу *суб'єкта правовідносин*.

Метою роботи є формулювання авторських пропозицій щодо визначення у контексті вирішення питання про співвідношення поведінки робота і людини первинних правничих термінопонять, необхідних для визначення суб'єкта юридичної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В працях вітчизняних, а також іноземних вчених з різних галузей наукового знання (В.В. Архипов, К.О. Беляков, Ю.В. Бистрова, О.М. Ірскіна, Д.А. Керімов, В.Б. Наумов, А.В. Незнамов, І. М. Рассолов, Д.А. Поспелов, В.А. Шустер та ін.) має місце теоретико-правовий аналіз таких питань як «робоетика», «робоправо», «інтернет-право», «віртуалізація у праві», «законодавство про робототехніку», «електронний документ», «кіберзлочинність» тощо, пов'язаних безпосередньо або опосередковано із зазначеною проблематикою. Втім питання виокремлення фундаментально-елементарних термінопонять мови права (закону), що відображають сферу співіснування, взаємодії людини і робототехніки і мають значення (розмежовуючи «суб'єктів» і «об'єктів» права, правовідносин) для юридичної оцінки поведінки суб'єкта права як правомірної або протиправної, усе ще потребує конкретизованого з'ясування, аргументованого класифікаційного підходу.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні роботизація виробництва, особливо виробництва, небезпечного для життя і здоров'я людини-працівника, роботизація медицини, транспорту, діяльності поліції [1] тощо – ось низка основних напрямків роботизації діяльності людини, котрі вже отримали офіційну юридичну *міждержавну* і *внутрішньодержавну* (національну) *підтримку* в економічно розвинених країнах. Так, приміром, в Європейському союзі такого роду документами є Дорожня мапа розвитку робототехніки в Європі «Robotics 2020» («Multi-Annual Roadmap»), Резолюція від 16.02.2017 р. Парламенту ЄС «Норми цивільного права про робототехніку» («Civil Law Rules on Robotics»). Останній документ (у подальшому – Резолюція Європарламенту) не є нормативно-правовим

актом, проте він має рекомендаційне значення не тільки для країн-членів ЄС, але й для інших країн континентальної Європи, котрі орієнтуються на перспективи розвитку законодавства ЄС (приміром, – для України). Прикладами аналогічних за загальною спрямованістю політико-правових документів є: в США – «Національна робототехнічна ініціатива» («National Robotics Initiative»), «Федеральна політика у сфері автоматизованих транспортних засобів» («Federal Automated Vehicles Policy»), в Китаї – План розвитку робототехнічної галузі («Robotics Industry Development Plan (2016–2020)»), в Японії – «Нова стратегія роботів. Японська стратегія роботів: огляд, стратегія, план дій» (2015 р.). Прикладом першого відповідного «національного закону» як акту органу законодавчої влади може бути прийнятий у 2008 р. в Південній Кореї закон «Про створення і розповсюдження розумних роботів» («Intelligent robots development and distribution promotion»).

Юриспруденцію насамперед цікавлять *види робототехніки*, які виокремлюють за таким критерієм як *метод управління* (або – ступінь безпосередньої участі людини в управлінні). За даним критерієм розрізняють *біотехнічні, інтерактивні, автоматичні* роботи (інші види – промислові, сервісні роботи тощо) [2]. Найдосконаліший вид роботів – автономні роботи (як правило, це роботи з елементами штучного інтелекту), котрі здатні функціонувати без безпосередньої участі в їх управлінні людини-оператора.

З огляду на *юридично значущі наслідки* функціонування АР, можна казати, що за характером впливу на стан суспільних відносин, матеріальних і нематеріальних благ, соціальних і особистісних цінностей тощо експлуатація АР може мати як *позитивні*, так і *негативні* наслідки. Наприклад, нині постійно розширюється сфера позитивного, благополучного, успішного (з точки зору досягнення поставлених цілей) застосування різного роду *медичних АР* (робот-хірург, робот-стоматолог тощо) [3]. У США юридична фірма Baker & Hostetler призначила на посаду керівника відділу робота-юриста («штучний інтелект»), який має управляти 50 співробітниками, здатний сприймати письмову мову, збирати інформацію, пропонувати аргументовані рішення, відстежувати зміни в законодавстві, навчатися на власних рішеннях і на судових справах своїх колег-людей) [4]. В США (2016 р.) створені алгоритми, що «передбачають» рішення Страсбурзького суду з вірогідністю до 79%, рішення Верховного суду США – в 70% випадків. У Україні є юристи-практики, які використовують Telegram-бот для реєстрації бізнесу [5]. В РФ експертна юридична система «RiskOver» діє як робот-юрист, дозволяє користувачеві в інтерактивному режимі на професійному рівні самостійно виявляти юридичні ризики, що виникають при здійсненні різного роду правочинів [6]. Глава «Ощадбанку» РФ повідомив (2017 р.) про таке *досягнення* «цифрової епохи» як звільнення 450 юристів даного банку, які готували позови, оскільки «нейронна мережа готує позовні заяви краще, ніж юристи».

Для ринку праці продуктом компанії Promobot є *робот-консьєрж* для роботи в багатоквартирному будинку. У Південній Кореї використовується праця *робота-журналіста*, який самостійно пише замітки про футбольні матчі [7] (у даному плані доцільно зазначити, що в результаті порівняння та аналізу текстів, написаних людиною і машиною, було виявлено між ними зовсім *незначні відмінності* [8]). З огляду на *професійну конкуренцію* людини і робота, коли перевага надається роботіві, популярною темою сьогодення стала інформація про появу (2017-2018 рр.) такого нового бізнес-явища як публічні будинки (Німеччина, Британія, Іспанія тощо), де замість повій працюють роботи-ляльки. Казуїстична заміна аморального поняття «публічний будинок» на респектабельно-камуфляжне поняття «adult-центр дозвілля», «розважальний центр для дорослих» й т. ін., а також використання замість «живих жінок» роботизованих ляльок («роботів-повій»), приміром, в РФ *на сьогодні* дозволяє «обійти закон», пряму юридичну заборону на створення подібного роду закладів.

Хоча розвиток технологій створює низку нових робочих місць (зокрема, на сучасному ринку праці підвищується попит на *вищу освіту*), загалом в найближчому майбутньому близько 800 млн. людей можуть втратити свої робочі місця через *автоматизацію виробництва* [9]. За прогнозами експертів, більшість таких людей – люди з «середньою» кваліфікацією. Незважаючи на такий проблемний соціальний наслідок як витіснення з *ринку праці* певної частини населення (за фахом – це «юристи», «бухгалтери», «перекладачі», «водії», «журналісти» тощо), роботизація діяльності людини – об'єктивний, незворотній, прогресивний процес, загалом спрямований на підвищення *якості життя людей*. Даний процес, приміром, у адентів *ідеології суспільства споживання* за логікою речей має викликати виключно позитивні емоції. Проте необхідно зазначити, що серед повідомлень *про успіхи* робототехніки зустрічаються і повідомлення про випадки, коли АР завдає *безпосередньо* людині або її майну певну шкоду, хоча це не було передбачено його програмним забезпеченням. Наприклад, охоронний робот компанії Knightscore збив з ніг дитину і переїхав через неї [10]. У Китаї на виставці China Hi-Tech Fair (CHTF) робот Little Chubby травмував відвідувача [11]. В Канаді уперше у світі офіційно зареєстровано (2017 р.) факт зіткнення дрона з пасажирським літаком [12]. Аварія машини Tesla з автопілотом спричинила смерть людини, що знаходилась в ній (відповідальність компанія Tesla не понесла) [13].

Як бачимо функціонування *сучасних АР* вже нерідко дає підстави для виникнення занепокоєності з приводу їх *безпеки* для людини. У зв'язку з чим Резолюція Європарламенту ставить питання про необхідність «системи реєстрації» АР (Загальні положення. п. 2.), наявності у них «чорного ящика», який буде «записувати дані про кожну здійснену операцію, а також логіку міркувань» (Етичні принципи. п.12).

З огляду на перспективи *найближчого і віддаленого* майбутнього, АР є лише одним із чинників потенційних *кіберзагроз* людству. Приміром, хакери уже демонстрували дистанційне несанкціоноване управління функціями «розумного» автомобіля (автомобіля з «автопілотом»), включаючи його гальмову систему. АР (роботи-кур'єри, роботи-охоронці, роботи-консультанти) також «несуть реальні загрози здоров'ю та життю людей під час випадкових або навмисних збоїв у їхній системі управління» [14]. Особливу занепокоєність викликають *гіпотетичні АР* віддаленого *майбутнього*. Уявлення про такого роду роботів-андроїдів ми можемо знайти в мистецтві. На сьогодні вже існує багато кінофільмів (наприклад, «Той, що біжить по лезу 2049»), автори який переймались відповідною проблемою. Але не меншу занепокоєність викликають і певні *реальні АР*. Наприклад, представники компаній у сфері робототехніки і штучного інтелекту надіслали в ООН відкритий лист [15] з вимогою заборонити роботів-вбивць

(відповідні «дрони», «танки»), оскільки вони зроблять військові конфлікти масштабнішими і кривавішими, а за своїм впливом на хід війни їх можна порівняти з ядерною зброєю [16].

Проблема використання людьми АР ставить питання про *нормативність* поведінки АР. Термін «нормативна поведінка» в літературі застосовується для відповідного визначення поведінки не тільки «людей», але й «машин». Науковці, приміром, пишуть: «Нормативна поведінка у світі людей і машин» [17, с. 3-12]. На відміну від поняття «діяльність», поняття «поведінки» використовується не тільки для характеристики людини. Поняття «поведінки» є настільки широким, що кажуть і пишуть як про поведінку живих істот («поведінка людини серед людей і наодинці», «поведінка раненої тварини»), так і неживих об'єктів («поведінка кулі під час польоту», «поведінка автомобіля на слизкій дорозі», «поведінка хмар»). На сьогодні науковці вже вчать роботів «взаємодіяти один з одним при вирішенні складної задачі... така схема взаємодії дуже схожа на поведінку живих істот» [18].

В актуальному *загальному переліку* проблем, пов'язаних з розумінням нормативної і ненормативної поведінки сучасних і майбутніх АР знаходяться насамперед *етична* і *юридична* проблеми. На вирішення етичної проблеми спрямована така наука як «етика робототехніки» (стисло – «робоетика»), «машинна етика», частково, «техноетика». Так, приміром, історично першими основоположними правилами робоетики стали «три закони робототехніки» (обов'язкові правила поведінки роботів), сформульовані А. Азімовим (він автор терміна «робототехніка», англійською – Robotics) в оповіданні «Я, робот» (1941 р.). Але Резолюція Європарламенту наголошує, що закони робототехніки А. Азімова насамперед адресовані розробникам, виробникам, операторам роботів, оскільки ці «закони неможливо перевести в машинний код» (Загальні положення.Г.). У зв'язку з чим Резолюція Європарламенту містить «Кодекс етики розробників робототехніки».

Юридична проблема *ненормативності* поведінки АР виникає тоді, коли *суб'єкт-об'єктні* відносини (використання людьми АР) трансформуються в *суб'єкт-суб'єктні* відносини: завдається *шкода* іншим учасникам суспільних відносин, цінностям, котрі охоронюються правом. Саме зазначена юридична проблема актуалізує питання про розрізнення видів роботів *за методом управління*. Таке розрізнення має юридичне значення, оскільки право регулює лише *свідому, вольову* поведінку людей (поняття «свідомість», «воля») і АР – несумісні поняття).

Вирішення проблеми встановлення *суб'єкта юридичної відповідальності* (у подальшому – СЮВ) залежить від наявності або відсутності зв'язку дій робота і дій людини. Такий зв'язок є очевидним при функціонуванні *біотехнічних, інтерактивних* роботів, або *гібридних* роботів, коли вони функціонують в режимі «ручного управління» (управління людиною). У таких випадках СЮВ є *людина-оператор*. Але при функціонуванні АР прямого зв'язку між діями людини і АР немає, тому закономірно виникає питання про СЮВ при *протиправних наслідках* використання людьми АР.

Якщо ставити більш розгорнуто питання про основну актуальну юридичну проблему, обумовлену існуванням АР, то такою проблемою є проблема визначення *за законом суб'єкта недоговірної юридичної відповідальності* (майнової, немайнової) у випадку, коли певна *операціональна стадія процесу функціонування* АР (інакше кажучи, певна «автономна машинодія» або «автономна роботодія») та її *результат* мають ознаки *протиправної дії* та її *протиправного результату* («протиправної шкоди»).

У зазначеному контексті важливо сформулювати *основи понятійного апарату*, що відображає юридичний характер *взаємодії* людини і робота.

З огляду на потреби *юридичної практики*, на нашу думку, зазначений понятійний апарат має бути таким. Важливо розрізняти наступні види роботів: 1) *матеріальні* роботи (у подальшому – МР); 2) *віртуальні* роботи (у подальшому – ВР); 3) *неавтономні роботи* (у подальшому – НР); 4) *автономні* роботи (АР); 5) *гібридні* роботи (функціонують як НР, або як АР).

МР є фізичним об'єктом, об'єктом матеріального світу, який безпосередньо або опосередковано (використовуючи телескоп, бінокль, мікроскоп тощо) може сприйматись людиною через діяльність її сенсорної системи, органи чуття, може впливати на стан інших об'єктів матеріального світу й т. ін. Прикладом такого робота є будь-який *дрон*. Або – *наноробот*, який має «молекулярний розмір», концептуально розуміється як «машина», що виконує певні запрограмовані функції. Приміром, – у тілі людини виконує функцію доставки ліків по кровоносним судинам (венам). Потенційно наноробототехніка (nanorobotics) здатна настільки істотно змінити «світ людей», що у аналітиків, котрі переймаються проблемою особистої та соціальної безпеки, факт її існування викликає занепокоєння, *амбівалентне* («схвально-тривожне») ставлення до неї.

ВР – елемент *віртуальної реальності* як частини *об'єктивної реальності*, частина котрої (*віртуальна правова реальність* у формі віртуалізованого права, віртуалізованої юридичної практики й т. ін.), у свою чергу, є частиною сучасної «правової реальності (дійсності)», або, за іншою термінологією, – «сфери права» («віртуальна реальність у сфері права є передусім результатом інформатизації й електронізації сфер діяльності» людини [19], взаємозв'язку права й Інтернету, існування «інтернет-права» [20, с. 4].

ВР – змістова складова *кіберпростору* («віртуального простору»), Інтернет-простору, представлена в *електронно-інформаційному середовищі* як його певна об'єкт-активна, діяльнісна форма, електронно-цифрова субстанція, інтерактивне утворення, предметно існує (як «річ для нас») як відповідний *«інтернет-бот»*, «*www-бот*» тощо, тобто як *комп'ютерна програма*, що автоматично виконує певні дії («інтернет-дії») через інтерфейси, призначені для людей. Віртуальним роботом є, приміром, *спам-бот, софт-бот, чат-бот* (один із його видів – «віртуальний співрозмовник», програма-співрозмовник, котра імітує мовну поведінку людини при спілкуванні з одним, декількома співрозмовниками). Так, приміром, в усіх 50 штатах США *чат-бот DoNotPay*, створений із застосуванням технологій штучного інтелекту, надає безкоштовні юридичні консультації як «перший у світі робот-юрист» [21]. Як «негативний» приклад можна навести ситуацію, коли було проведено ВР («програшним роботом») успішну спробу закупівлі на «чорному ринку» через інтернет заборонених предметів, зокрема, наркотиків («екстазі») [22].

Якщо розрізнення МР і ВР є важливим насамперед з огляду на важливість присутності в правосвідомості юриста тих чи інших переважно *світоглядних понять*, то розрізнення НР, АР і гібридних роботів є важливим власне з огляду на суто прикладне питання *правової кваліфікації поведінки людини* у контексті аналізу *співвідношення поведінки робота і людини*.

Поведінковою одиницею зовнішнього виразу функціонування НР є «роботодія людини-оператора». Поведінковою одиницею зовнішнього виразу функціонування АР є «автономна роботодія».

Впровадження у науковий обіг понять *роботодія людини-оператора* і *автономна роботодія* («автономна машинодія») є доцільним з точки зору необхідності розрізнення, розмежування *дій* людини і *дій* АР, оскільки традиційно в юриспруденції «дія» являє собою зовнішній прояв свідомості і волі людини (поняттям «діяння» охоплюються такі форми поведінки як «дія» і «бездіяльність»).

Роботодія людини-оператора – це елемент (стадія, частина) юридично значущої дії (поведінки) людини, прямий прояв її свідомості і волі в поведінці керованого нею НР. Роботодія людини-оператора – це *дія людини як юридичний факт*. Роботодія людини-оператора – це *дія НР, спричинена дією людини-оператора*. Прикладом роботодії людини-оператора може бути керування польотом дрону, обладаного відеокамерою з метою отримання певного відеозапису. В сучасних умовах зазначеного роду дії часто-густо демонструє *злочинна діяльність*, зокрема, – терористична. Так, в РФ «бандити готували теракти... з застосуванням дронів» [23]. Загалом на сьогодні у терористичній діяльності використовуються малорозмірні безпілотні літальні апарати (літакового, вертолітного типу) не тільки для розвідки, але і як зброю, знаряддя завдання шкоди, для здійснення суто бойової ударної дії (приклад: спроба атакувати російські військові об'єкти в Сирії 6.01.2018 р.) [24].

Автономна роботодія – це відносно самостійна юридично значуща дія АР, котра не є прямим поведінковим проявом свідомості і волі людини. Автономна роботодія не є дією людини як юридичним фактом. Автономна роботодія як юридичний факт являє собою є відносно самостійний зовнішній прояв функціонування *штучного інтелекту* (програмного забезпечення) АР.

За правовою кваліфікацією роботодія людини-оператора, як і автономна роботодія може бути *правомірною* або *протиправною*. У зв'язку з чим доцільно також розрізнявати *військово-бойові* АР і *цивільні* АР (промислові, сервісні, медичні АР тощо). На відміну від військово-бойових, цивільні АР не призначені для *правомірного завдання шкоди*. Спричинена АР «шкода» в її юридичному розумінні – це «майнова шкода», «моральна шкода», «тілесне ушкодження», «захворювання», «смерть» тощо.

З огляду на «бойові роботи і закони війни» і досвід «війни в Афганістані та Іраку» [25], відповідні *факти військової практики* свідчать, що проблема правомірності («законності») і протиправності («протизаконності») дій *військово-бойових* АР на сьогодні знаходиться, скажімо так, у стані її перманентної актуалізації. Приміром, першим варіантом першого у світі багатофункціонального бойового робота «Gladiator» (спільна розробка в США військового відомства і університетських науковців) дистанційно керує *оператор* за допомогою контролера PlayStation, але його *програмне забезпечення* оновлюється і може бути модернізованим до такого рівня, коли управління роботом повністю здійснюється *процесором* [26].

У випадку наявності шкоди, завданої *протиправною роботодією* питання про *суб'єкта юридичної відповідальності* на сьогодні вирішується з позиції «de lege lata» (з точки зору чинного закону, за чинним законом) або – «de lege ferenda» (з точки зору закону в якому є необхідність, за майбутнім, можливим законом). До кола відповідних актів *чинного* законодавства в Україні, як і в інших в пострадянських республіках, насамперед належать закони про «технічне регулювання», «безпеку дорожнього руху», «захист прав споживачів», Цивільний кодекс, Повітряний кодекс (зі змінами щодо використання безпілотних повітряних апаратів). Щодо сфери потенційно майбутнього законодавства про робототехніку, то, приміром, в РФ підготовлено «законопроект про розумні роботи (роботи-агенти)» [27], Резолюція Європарламенту (п. 59) ставить питання (є *дискутабельним*, є предметом *критики*) про можливість існування такого суб'єкта права і правовідносин як *електронна особа* («в перспективі... автономні роботи можуть створюватися як електронні особи і нести відповідальність за заподіяну ними шкоду в тих випадках, коли вони приймають рішення автономно»).

Висновки: з огляду на зміст процесу правової кваліфікації юридично значущої поведінки (припускає чітке розрізнення «об'єктів» і «суб'єктів» права і правовідносин), у контексті питання про співвідношення поведінки робота і людини для визначення суб'єкта юридичної відповідальності як первинні правничі термінопоняття доцільно розрізнявати поняття «матеріальний робот» і «віртуальний робот», «неавтономний робот» і «автономний робот», «гібридний робот», «військово-бойовий робот» і «цивільний робот», «дія людини» і «роботодія людини-оператора», «автономна роботодія», «правомірна автономна роботодія» і «протиправна автономна роботодія».

ЛІТЕРАТУРА

1. Police robots patrolling around the world. URL: <https://www.wired.com/2016/07/11-police-robots-patrolling-around-world/> (дата звернення: 22.11.2018 р.).
2. Основи робототехніки. URL: <http://www.bibliotekar.ru/7-robot/10.htm>. (дата звернення: 20. 10.2018 р.).
3. Автономный робот-стоматолог впервые провел операцию URL: <http://edurobots.ru/2017/09/robot-dentist/> (дата звернення: 20.09.2018 р.).
4. Компания наняла искусственный интеллект на должность юриста. URL: <https://hi-tech.mail.ru/news/ai-law-ross/> (дата звернення: 20.09.2018 р.).
5. Искусственный интеллект в суде, боты-юристы и краудфандинг правовых споров – как начинается LegalTech-революция. URL: <https://rb.ru/opinion/legaltech/> (дата звернення: 20.09.2018 р.).
6. RiskOver – экспертная юридическая система. URL: <http://www.riskover.ru/> (дата звернення: 20.09.2018 р.).
7. Очеловечивание робота, роботизация человека. URL: <https://rvs.su/statia/ochelovechivanie-robota-robotizaciya-cheloveka#hqc=eAi535r> (дата звернення: 20.09.2018 р.).

8. Замков А.В., Крашенинникова М.А., Лукина М.М., Цынарёва Н.А. Роботизированная журналистика: от научного дискурса к журналистскому образованию. URL:<http://www.mediascope.ru/2295> (дата звернення: 20.09.2018 р.).
9. Смирнов Д. Софт, бот, нейросеть. URL:<https://hightech.fm/2018/05/31/dont-fear-the-robot> (дата звернення: 20.09.2018 р.).
10. Создан автономный патрульный робот для пересеченной местности. URL: <https://nplus1.ru/news/2017/09/22/knightscope> (дата звернення: 20.09.2018 р.).
11. В Китае впервые робот «напал» на человека. URL: <https://www.segodnya.ua/science/v-kitae-vpervye-robot-napal-na-cheloveka--771553.html> (дата звернення: 20.09.2018 р.).
12. Дрон протаранил пассажирский лайнер. URL: <http://expres.ua/news/2017/10/17/267323-dron-protaranyv-pasazhyrskyy-litak> (дата звернення: 20.09.2018 р.).
13. AFTER PROBING TESLA'S DEADLY CRASH, FEDS SAY YAY TO SELF-DRIVING. URL: <https://www.wired.com/2017/01/probing-teslas-deadly-crash-feds-say-yay-self-driving/> (дата звернення: 20.09.2018 р.).
14. Эксперты назвали десять потенциальных киберзагроз майбутнього. URL: <https://informer.news/eksperty-nazvaly-desyat-potentsijnyh-kiberzagroz-majbutnoho/> (дата звернення: 20.09.2018 р.).
15. An Open Letter. URL: <https://futureoflife.org/ai-open-letter> (дата звернення: 20.09.2018 р.).
16. Красильникова Ю. Илон Маск и другие ИТ-лидеры требуют запретить военных роботов. URL: https://hightech.fm/2017/08/21/killer_robots_ban (дата звернення: 20.09.2018 р.).
17. Поспелов Д.А., Шустер В.А. Нормативное поведение в мире людей и машин. / Д.А. Поспелов, В.А. Шустер. – Кишинев: Штинца, 1990. – 132 с.
18. Робототехника: взгляд в будущее. URL: <https://www.edu.ru/news/eksklyuzivnyy/robototekhnika-vzglyad-v-budushchee/> (дата звернення: 20.09.2018 р.).
19. Бистрова Ю. В. «Віртуалізація» у праві: сучасне праворозуміння та проблеми термінологічної визначеності. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/13273> (дата звернення: 20.09.2018 р.).
20. Рассолов И.М. Право и Интернет. Теоретические проблемы. 2-е изд., доп. / И.М. Рассолов. – М.: Норма, 2009. – 383 с.
21. Первый в мире робот-юрист стал доступен во всех 50 штатах США. URL: [HTTPS://BYKVU.COM/BUKVY/70631-PERVYJ-V-MIRE-ROBOT-YURIST-STAL-DOSTUPEN-VO-VSEKH-50-SHTATAKH-SSHA](https://bykvu.com/bukvy/70631-pervyj-v-mire-robot-yurist-stal-dostupen-vo-vseh-50-shtatakh-ssha) (дата звернення: 20.09.2018 р.).
22. What happens when a software bot goes on a darknet shopping spree? URL: <https://www.theguardian.com/technology/2014/dec/05/software-bot-darknet-shopping-spreerandomshopper> (дата звернення: 20.09.2018 р.).
23. Террокоптер: как бандиты с помощью дрона хотели взорвать МВД и ФСБ. URL: <https://smi2.ru/article/44975560> (дата звернення: 20.09.2018 р.).
24. Минобороны об атаке российских баз в Сирии дронами. URL: <https://www.crimea.kp.ru/daily/26777.1/3812592/> (дата звернення: 20.09.2018 р.).
25. Singer P. W. Military Robots and the Laws of War. URL: <https://www.thenewatlantis.com/publications/military-robots-and-the-laws-of-war> (дата звернення: 20.09.2018 р.).
26. Правовые вопросы ближайшего будущего: роботы-убийцы. URL: <https://pravo.ru/review/view/94866/> (дата звернення: 20.09.2018 р.).
27. Незнамов А.В., Наумов В.Б. Вопросы развития законодательства о робототехнике в России и в мире. URL: http://notabene.ru/it/article_23292.html (дата звернення: 20.09.2018 р.).

УДК 130.2:004

**ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПОЛІТИЧНОМУ
ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА**

Гасвая О. В.,

кандидат юридичних наук, доцент
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»

Гаряєва Г. М.,

доцент кафедри права
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»

Муренко О. Л.,

старший викладач кафедри права
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»

Анотація: проблема формування постметафізичного стилю мислення є однією з центральних у сучасній філософії, що істотно впливає на розвиток загального стилю теоретизування у соціально-гуманітарних науках. Її дослідження важливо для усвідомлення особливостей концептуального базису сучасного філософського світогляду і підстав науки. Інтерес до неї обумовлений тим, що питання, викликані до життя змінами в теоретичній думці, знаходять відображення в культурі, практиці та політичному житті сучасного суспільства.

Ключові слова: суспільство, інтелектуальні технології, стиль мислення, постметафізична філософія, постмодернізм, інтелект.

Аннотация: проблема формирования постметафизического стиля мышления является одной из центральных в современной философии, оказывая существенное влияние на развитие общего стиля теоретизирования в социально-гуманитарных науках. Ее исследование важно для осознания особенностей концептуального базиса современного философского мировоззрения и оснований науки. Интерес к ней обусловлен тем, что вопросы, вызванные к жизни изменениями в теоретической мысли, находят отражение в культуре, практике и политической жизни современного общества.

Ключевые слова: общество, интеллектуальные технологии, стиль мышления, постметафизическая философия, постмодернизм, интеллект.

Annotation: the problem of forming a post-metaphysical style of thinking is one of the central in modern philosophy, exerting a significant influence on the development of a general style of theorizing in the social and human sciences. Her research is important for understanding the features of the conceptual basis of the modern philosophical worldview and the foundations of science. Interest in it is due to the fact that the issues brought to life by changes in theoretical thought are reflected in the culture, practice and political life of modern society.

Key words: society, intellectual technologies, style of thinking, post-metaphysical philosophy, postmodernism, intellect.

На сучасному етапі розвитку суспільства дуже важливе питання інтелектуального розвитку людини і формування її політичного стилю мислення.

Це створює основу для розуміння особливостей інтелектуальних технологій у політичному житті суспільства XIX–XX ст.

Метою даної статті є вивчення особливостей інтелектуальних технологій у політичному житті суспільства XIX–XX ст., а також розкриття поняття «інтелект» і вивчення стилю мислення у площині філософії політики.

Метафізичне мислення – це філософський ідеалізм, що йде ще від Платона, підхоплений і розвивається такими філософами, як Плотин і неоплатоників, Августин і Фома Аквінський, Микола Кузанський і Піко делла Мірандола, Декарт, Спіноза і Лейбніц, аж до Канта, Фіхте, Шелліґа і Гегеля. У той же час древній матеріалізм і скептицизм, номіналізм пізнього Середньовіччя, а також емпіризм Нового часу можуть уважатися антиметафізичними напрямками; однак вони теж знаходяться у межах думки, встановленої метафізикою. Основні аспекти метафізичної думки: унітарне об'єктивуюче мислення, ідеалізм, першість теорії відносно практики. Об'єктивуюче мислення – перша і найважливіша з характерних рис метафізики. Весь світ постає у ній як об'єкт, що протистоїть суб'єкту-спостерігачеві. Множинність і різноманітність цього світу відступають на другий план, висуюючи на перший єдність, цілісність, спільність. Єдине і множинність абстрактно представляються як зв'язок індивідуальності і відмінності – найважливіше відношення, за допомогою якого метафізичне мислення осягає логічне і онтологічне. Єдине постає одночасно як аксіома і основа, принцип і джерело. З нього відбувається багато чого, що розуміється як упорядкована різноманітність. Філософські системи метафізики обов'язково мають виражену основу, центр, який об'єднує навколо себе і скріплює всі інші елементи. В античному ідеалізмі таким центром постає космос.

Теоцентричні філософські системи мислителів європейського Середньовіччя містять ідею особистого божества – єдиного Бога-творця. Теоретична думка Нового часу робить центром і основою філософських побудов самосвідомість суб'єкта. При цьому в дійсній філософії самосвідомість як і раніше черпає свої можливості і силу у Бога.

У літературі, присвяченій філософії постмодернізму, зазвичай виділяють два етапи, що пов'язані з формуванням його принципів і позицій. Перший етап – розвиток поступово привів до постмодернізму ідей постструктуралістів, постфрейдистів. На формування філософії та естетики постмодернізму вирішальний вплив виявили: 1) ідеї Ж. Лакана (концепція уявного і символічного, критика «філософії суб'єкта», вчення про мову); 2) теорія деконструкції Ж. Дерріда та її застосування до естетики; 3) постмодерністські концепції мистецтва Ж. Дельоза і Ф. Гаттарі (концепція «різми»), Ю-Кристеві (дослідження страху, жаху, смерті, огидного як феноменів життя, літератури, мистецтва, філософії, вивчення метарозповідання як відмінної риси постмодерністського мистецтва; феномен любові та його психоаналітична структура тощо); М. Серра (метод «безладного енциклопедизму» стосовно історії науки, філософії, мистецтва; критика ґносеологічної моделі філософії і науки модерну; теорія комунікації як новий синтез науки, мистецтва, філософії). Другий етап – розвиток постмодернізму у власному розумінні. За останнє десятиліття, як зазначають фахівці (Н. Маньковская), склалося коло дослідників, які присвятили себе вивченню різних аспектів постмодернізму в філософії, естетиці, культурі та мистецтві. Найбільш відомі з них – Ж. Бодрійяр (Франція), Дж. Ваттімо (Італія), Х. Кюнг, Д. Кампер (Німеччина), Д. Барт, В. Джеймс, Ф. Джеймсон, Ч. Дженкс, Р. Рорті, А. Хайс, І. Хассан (США), А. Крокер, Д. Кук (Канада), М. Роз (Австралія)).

Відомий теоретик постмодернізму Іхаб Хассан виділяє такі основні засади і цінності постмодерну.

1. Невизначеності, неясності, пропуски – не тільки недоліки, а й основні принципи установки постмодерністських творів мистецтва й філософських концепцій. Для мистецтва ця теза повинна мати таке ж принципове значення, як і принцип невизначеності Гейзенберга має для фізики, теорема Геделя – для логіки і математики. Не логічне, монологічне мислення, а «діалогічна уява» (Бахтін) набуває у постмодернізмі вирішальне значення.

2. Наслідком є принциповий фрагментаризм. Це знаходить втілення у недовірі до «тоталітаризуючого синтезу», у схильності до методів колажу, довільного монтажу, «вирізок» і «врізок», у схильності до парадоксів, у «відкритості розбитого», в акцентуванні «розломів», «країв» тощо.

3. Постмодернізм спростовує усі канони, виступає проти всіх конвенціональних авторитетів. У літературі це (умовно) означає «смерть автора», тобто припинення його «батьківської» влади та піклування над читачем.

4. Постмодернізм сповіщає про «смерть суб'єкта», «спустошує» традиційне Я, яке перестає бути центром думки і переживання, позбавляється своєї уявної «глибини».

5. Постмодернізм відстоює права ірреалізму: у повному обсязі може бути «показано», «зображено», «іконізовано».

6. Іронія – одна з головних постмодерністських установок, що мають на увазі гру, іронію, алегорію як найважливіші підходи літератури і мистецтва, а також і будь-якого виду розумової творчості.

7. «Гібридизація» має на увазі змішання, схрещування звичних жанрів мистецтва, запозичення («плагіаризм») одними жанрами творчих стилів і методів інших жанрів.

8. Для характеристики постмодерну використовується термін «карнавалізація», запозичений (як й інші поняття) у М. Бахтіна. Маються на увазі «радісна відносність» речей і подій, «перспективізм», участь у «божевільному черезсмузжі життя», «іманентність сміху» тощо.

9. З цим тісно пов'язана категорія рівної «участі у грі», «поданні» авторів і читачів, слухачів.

10. Підкреслюється «конструктивістський характер» творчості (але не в кантівському логікоєцентричному і навіть не в ніцшеанському смислі).

Німецький філософ і соціолог Юрген Хабермас є одним з найбільших мислителів новітньої західної філософії і видних європейських інтелектуалів. Його філософські погляди поєднують повагу до раціональності і практики, властиві неокантіанській і неомарксистській філософії, і згоду з низкою ідей, характерних для представників сучасної постметафізичної філософії.

Хабермас розмірковує про сучасну ситуацію з позиції постметафізичної думки. У той час, як існує погляд, згідно з яким неможливо або проблематично саме існування філософського знання позаметафізики і всі неметафізичні способи філософствування не визнають повноцінної філософської думки, Хабермас визначено свідчить про кінець метафізичної філософії. Дві ідеї – розуму як джерела міроконституїруючих ідей та історії як середовища, в якій розум здійснює свій синтез, революціонізували основні концепти метафізики і привели до виникнення питань, які разом із молодогегельянцями і породили постметафізичне мислення.

При цьому він відокремлює постметафізичне знання від постмодерного образу думки. Найбільш радикальні ідеї представників постмодерної філософії Хабермас ставить під сумнів і аргументовано заперечує їм, розпочинаючи при цьому з аналізу самого поняття «модерну», сучасності. Чи процес саморозвитку сучасності направлений? Представники філософії постмодерну дають на це питання негативну відповідь. Постмодерн відмовляється від продовження проєктів модерну і стає самокритичною сучасністю. Та Хабермас вважає, що проєкт модерну ще не завершений і може розвиватися. На зміну монологічного розуму епохи Просвітництва повинна прийти інша раціональність, здатна до ведення діалогу і до самокритики, але не відмовляється заради цього від певних принципів, засад; і у той же час, як критика модерної раціональності, що проводиться постмодерними мислителями, постає недостатньо вільною і, парадоксальним чином, несе в собі ризик відновлення принципу суб'єктивності.

Хабермас будує свою критику традиційної філософії на іншому фундаменті, ніж постмодерністи. Він спирається на ідеї Хоркхаймера, Адорно і Маркузе – мислителів Франкфуртської школи і своїх «вчителів», а також на роботи М. Вебера. Ураховуючи думку останнього, він показує, що культурний модерн з'являється тоді, коли субстанціальний розум, до того в метафізичних і релігійних системах розуміється як єдиний, розділяється на три складові – сфери істинності, правильності і смаку, скріплені лише формально; у Новий час цим сферам відповідають

наука, мораль і мистецтво. Картини світу втрачають єдність, розпадаючись на окремі питання пізнання, справедливості і смаку. Відбувається поступове відділення експертних культур від світу повсякденності.

Більшість ідей Габермаса носить соціально-філософський характер. Він вважає, що в проблемах сучасного західного суспільства винна не тільки і не стільки системна економічна криза, скільки занепад ідентичності, що приводить до руйнування соціальних зв'язків, порушення соціальної інтеграції та кризи особистості в цілому. Протиріччя сучасного суспільства призводять до постійних порушень системної рівноваги, причому як у матеріальній, так і духовній сферах життєдіяльності індивідів. Через це немає сенсу говорити про пріоритет однієї з цих сфер; потрібно оперувати іншими характеристиками. Хабермас у своїй теорії комунікативної дії вибудовує принципово інше протиставлення: інструментальної дії – дії комунікативній. У той час як перше оперує критеріями ефективності та націлене на успіх у сфері праці, друге означає взаємодію рівних індивідів, що орієнтуються на взаєморозуміння між ними і впорядковується обов'язковими нормами.

Чотири теми постметафізичного мислення для Габермаса не випадкові і не довільні. Вони відповідають тим труднощам, з якими стикається метафізичне мислення. Хабермас виділяє такі аспекти метафізичного мислення: мислення тотожності, іdealізм, філософію свідомості як *prima philosophia* і сильний концепт теорії. Хабермас виділяє чотири зсуви у філософії, що призводять до чотирьох аспектів сучасного мислення, які можна позначити як постметафізичні. Якщо в метафізичному мисленні раціональність тотальна, оскільки вона мислиться як органічний компонент світу, з якого може бути виведена, то в сучасних науках раціональність редукується до раціональності процедур, які використовуються для вирішення проблем. Теорія більш не претендує на тотальне охоплення і привілейований доступ до істини, питання про істину вирішується локально, на рівні процедурної раціональності, яка і характеризує, за Хабермасом, постметафізичне мислення.

Можна виділити п'ять основних аспектів, які розкривають значення поняття «процедурної раціональності» у Хабермаса.

По-перше, на відміну від метафізичної раціональності процедурна раціональність не претендує на єдність у множині явищ, у світі не передбачається єдиного загального гомогенного порядку. Замість цього раціональним вважається успішне вирішення проблем через процедурно-відповідний підхід до реальності.

По-друге, разом з тотальністю цілого зникає перспектива, виходячи з якої розрізняються сутність і явище, знання структур не дає більше знання природи речей, замість глибини ми маємо справу просто з новими поверхнями, поняття фундаментального втрачає свій буквальный смисл. За точки зору Габермаса, опозиція сутність/явище була замінена опозицією зовнішнє/внутрішнє, хоча навряд чи з ним можна погодитися, що остання не належить до метафізичного мислення.

По-третє, посилюється диференціація номологічної емпіричної науки про природу і герменевтичних наук про культуру. Якщо в перших спостерігач має привілейований статус, то в останніх він включений у соціальну практику, інтерпретативна процедура пов'язує своїх учасників. Тут Хабермас занадто спрощує стан справ, адже в сучасній фізиці вже неможливо розглядати спостерігача як абсолютно незалежного.

По-четверте, трансформується розуміння природи істини. Сучасне знання перестає бути самовпевнующим і самодостатнім.

По-п'яте, змінюється мова науки. Закрита метафізична система повинна формулюватися мовою, що не вимагає інтерпретацій, тобто тут ми знову маємо справу з ілюзією чистоти, свободи від історичного та емпіричного контексту. Постметафізична раціональність уже розглядає мову як частину певної епохи і парадигми. Необхідним етапом розриву з метафізичним іdealізмом, за Хабермасом, виступає ситуування розуму, яке протиставляє загальності, позачасності та необхідності метафізики об'єктивності, кінцівку та фактичність.

Важливою складовою у філософській та психологічній науці є така категорія, як інтелект. Поняття «інтелект» давно увійшло у повсякденну лексику. У розмовній мові і діти, і дорослі (причому представники різних професій і галузей діяльності) використовують це поняття. Однак кожна людина вкладає у нього особливий смисл. Суть інтелекту змінюється у залежності від тієї ситуації, у якій про нього говорять.

Дослідження життєвих стереотипів про поняття «інтелект» дозволило зробити такі висновки: рівень інтелекту впливає на швидкість і ефективність навчання; інтелект проявляється у поведінці людини; оцінка інтелекту людини пов'язана з оцінкою якостей його особистості; процеси розвитку інтелекту і формування спрямованості і ціннісних орієнтацій особистості роблять взаємний вплив один на одного.

Поняття «інтелект» часто використовується у психологічній науці, у філософії і прикладних наукових роботах. Дане визначення використовується для опису: 1) логічних операцій і мислення; 2) успішності діяльності людини, її ефективності у різних сферах (навчання, професія, практичний розрахунок); 3) нейрофізіологічної діяльності мозку; 4) зв'язку інтелекту зі здатністю до засвоєння і зберігання у довгостроковій пам'яті великої кількості інформації.

Поняття інтелект (*intellectus*) у перекладі з латинської означає «розуміння і пізнання». Різноманіття підходів до вивчення інтелекту в сучасній психологічній науці в основному стосується структури, компонентів, їх взаємозв'язків і етапів розвитку інтелекту. Збільшення кількості компонентів, видів і чинників інтелекту призвело, з одного боку, до побудови багатофакторних теорій і різноманітності видів (Дж. Гілфорд, Х. Гарднер), з іншого – до викривлення інтегруючої ролі інтелекту в регуляції поведінки людини і зосередження уваги на окремих його властивостях.

Політичне мислення буває двох видів: 1) роздуми про політику; 2) роздуми про політичний текст. Політичне мислення хоч і є різновидом законодавчого мислення, але абсолютно відрізняється від нього, тому що законодавче судження існує для розв'язання проблем людини. А також воно відрізняється від літературного мислення. Літературне мислення – це насолода словами, їх побудовою, захоплення змістом красивих слів, переданих у літературному стилі.

Політичне мислення – це роздуми про новини, події та їх взаємозв'язок між собою. Воно відрізняється від інших видів мислення. Його не можна віднести до будь-якої форми, з цієї причини його не можна підпорядкувати певним правилам. Серед інших видів мислення воно найвище.

Поняття «стиль мислення» ввів видатний німецький філософ і соціолог Карл Маннхейм (1893–1947) у роботі «Консервативна думка». При цьому він використовував аналогію з поняттям стилю в історії мистецтва. Грунтуючись на цьому положенні Маннхейма, можна дати наступне визначення: стиль мислення – це пройнята внутрішньою єдністю система поглядів, що охоплює не тільки політику, а й інші сфери суспільної свідомості – мистецтво, літературу, філософію, історію тощо.

Маннхейм розглядав лібералізм і консерватизм як напрямки політичного мислення (можна сказати, політичного менталітету) сучасної Європи і в зв'язку з цим вказував, що консерватизм не тотожний опору на традиції, консерватизм нинішнього типу виникає при спробах вирішити з традиціоналістських позицій завдання розвитку існуючих держав, а саме: 1) досягнення національної єдності; 2) участь народу в правлінні; 3) включення держави у світовий економічний порядок; 4) рішення соціальної проблеми. У цих умовах, за Маннхейма, формується «морфологія консервативної думки», чи консервативний стиль мислення.

У політичному житті останніх десятиліть відбувається переорієнтація на нові офіційні політичні цінності. Молоді люди, що пройшли соціалізацію вже в роки перебудови, на вербальному рівні цілком засвоїли нові цінності ліберального спектру. Для них стали значущими цінності прав людини, свободи, особистої незалежності. Теж саме можна сказати і про український стиль політичного мислення. Однак, з огляду на ситуацію, що склалася на Україні, можливі або відкат до політичної системи з сильними елементами авторитаризму, які зроблять невідчутними потреби в прагненні до горизонтів, або вироблення ліберально-демократичних принципів цілісного характеру, які поєднують економічну свободу від патерналістської опіки – і взагалі «свободу від» – зі свободою для реалізації не тільки сьогохвилинних невідкладних потреб, а й далекоглядних проєктів, важливих для індивіда і всього суспільства. Що, власне, і означає реалізацію принципів ліберальної демократії.

Висновки

1. У результаті трансформації чотирьох аспектів метафізичного мислення (мислення тотожності, ідеалізму, філософії свідомості як *prima philosophia* і сильного концепту теорії) у сучасній філософії відбувається зрушення, що призводить до формування постметафізичного мислення, і також характеризується чотирма рисами: процедурною раціональністю, ситууванням розуму, лінгвістичним поворотом і відмовою від виходу за рамки повсякденного.

2. Інтелект – розуміння і пізнання. Використовується для опису: 1) логічних операцій і мислення; 2) успішності діяльності людини, її ефективності у різних сферах (навчання, професія, практичний розрахунок); 3) нейрофізіологічної діяльності мозку; 4) зв'язку інтелекту зі здатністю до засвоєння і зберігання у довгостроковій пам'яті великої кількості інформації.

3. Політичне мислення – це роздуми про новини, події та їх взаємозв'язок між собою.

4. Стиль мислення – це пройнята внутрішньою єдністю система поглядів, що охоплює не тільки політику, а й інші сфери суспільної свідомості – мистецтво, літературу, філософію, історію тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агейкина И.Н. Идеологемы «народ» и «народность» в русской публицистике XIX в. // Вестник РГГУ. Серия: История. Филология. Культурология. Востоковедение: Москва, 2008. – №11. – С. 228–237.
2. Гребенник Г.П. Типы и стили политического мышления.
3. Десфонтейнес Л.Г. Научные и житейские подходы к определению понятия «интеллект» // «Общество: социология, психология, педагогика». – 2017. – №1.
4. Ефремов Ф.А. Проблема постметафизического стиля мышления в западной философии второй половины 20-го - начала 21-го века: диссертация кандидата философских наук: 09.00.03 / Ефремов Фёдор Александрович; [Место защиты: Твер. гос. ун-т].- Тверь, 2010. – 183 с.
5. Малкина С.М. Аналитика постметафизического мышления у Ю. Хабермаса // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Философия. Психология. Педагогика: Саратов, 2015. – №3. – С. 31–36.

УДК 349.3

**СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЯК ПРИРОДНІ ПРАВА ЛЮДИНИ
ТА ЇХ НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Божко Д. В.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті розглянуто соціальні права людини і громадянина в Україні як природжені права, що виникають з моменту її народження; визначено та проаналізовано окремо кожне таке право, що гарантується Конституцією України, та іншими нормативно правовими актами національного та міжнародного законодавства.

Ключові слова: право соціального забезпечення, соціальні права, природні права, соціальний захист, права людини.

Аннотация: в статье рассмотрены социальные права человека и гражданина в Украине как природные права, которые возникают с момента его рождения; определено и проанализировано отдельно каждое такое право, гарантируемое Конституцией Украины, и другими нормативно-правовыми актами национального и международного законодательства.

Ключевые слова: право социального обеспечения, социальные права, естественные права, социальная защита, права человека.

Annotation: The statute has social rights of people and a horticulturalist in Ukraine, as natural rights, just to get out of the way at the moment of folklore. It is signed that the local authorities are entitled to be guaranteed by the Constitution of Ukraine and by the latest regulatory legal acts of national and international legislation.

Key words: social right law, social rights, natural rights, socialist rights, human rights.

У нашому житті існує ймовірність настання обставин, через які погіршується стан особистого здоров'я, що, тим самим, може призвести до втрати заробітку, який є основним джерелом існування. До таких неприємних, але неминучих обставин, можна віднести, зокрема хворобу, інвалідність, старість, тимчасову втрату працездатності та інше. Самостійно людина не в змозі перебороти обставини, які настали, оскільки вони тісно пов'язані з трудовою діяльністю та практично не залежать від людської волі, але є складовою системи соціального захисту держави та мають неминучий вплив на соціальну стабільність держави та рівень економічного розвитку нашої держави. Саме тому держава бере на себе відповідальність за настання таких обставин і створює соціальний захист як основну систему підтримки нужденним верствам населення, на яку людина, що потрапила в такі обставини, може розраховувати в повному обсязі, бо саме ця підтримка є соціальною гарантією з боку держави.

Згідно з чинним законодавством соціальний захист є системою державних гарантій із забезпечення прав громадян на соціальну підтримку та реалізацію соціальних прав у визначеній сфері соціального захисту.

Соціальні права знайшли своє відображення у чинному законодавстві України та в Основному законі України, а саме в конституційних положеннях, які представляють собою, у першу чергу, можливості людини і громадянина забезпечуватися належними соціальними умовами життя, чим пояснюється їх призначення. Стаття 46 Основного закону України наголошує на тому, що громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у випадку повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом [1]. Таке право є природним і невідчужуваним, що належить кожному з моменту його народження.

Неабияку увагу розумінню природного права приділяли в своїх працях Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро та інші. Отже, природні права людини – це невідчужувані права і свободи особи, які індивід отримує з моменту свого народження. Можна говорити, що такі права є основним поняттям будь-якого права взагалі. У теорії держави і права таке поняття означає сукупність принципів, прав і цінностей, продиктованих самою природою людини і таких, що не залежать від законодавчого визнання або невизнання їх у конкретній державі [2, с. 19].

Також не можна погодитися з думкою Л. Расказова і І. Упорова, де зазначено, що природне право починає історію права взагалі, «природне право» у своїй генезі виходить з біологічної природи людини, з чого виходить, що право починається з інстинктів. Наприклад, з інстинкту виходить щонайперше природне право – право на життя. Права на свободу, гідність особи, особисту недоторканність також сформувалися на ранньому етапі розвитку людського співтовариства» [3]. Р. Папаян у монографічному дослідженні «Християнські корені сучасного права» зазначає, що такі особисті права як право на життя [4, с. 34], людську гідність [4, с. 147] були передбачені ще в Старому Заповіті. Тим самим можна підкреслити, що права людини, які вона здобуває з моменту її народження, і які називаються природженими правами людини, беруть свій початок з давніх-давен.

На сьогодні в юридичній науці у результаті систематизації прав людини виникла теорія трьох поколінь прав людини [5, с. 134].

Традиційну класифікацію прав людини, в основі якої лежить генераційний підхід, розробив французький науковець Карел Васак. Цей поділ прав на покоління передбачає, що перше покоління становлять громадянські і політичні права, друге покоління – соціально-економічні та культурні права, третє – колективні або солідарні права [6, с. 160].

Таким чином, з моменту народження людина має коло природжених прав, у які, певним чином, входять соціальні права щодо конкретної людини, які в подальшому трансформуються, певним чином, у соціальний захист. До таких прав відносять: право на житло, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, право на працю, право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, право громадян на відпочинок, право на освіту, право на своєчасну та справедливую оплату праці не нижче мінімальних стандартів, право на соціальний захист. Держава, у свою чергу, повинна створювати належні умови та гарантувати реалізацію всіх природжених прав. Розглянемо кожне з перелічених прав окремо з боку законодавчого закріплення в Україні [7].

Право на житло (тут і далі курсив наш – Д.Б.), окрім ст. 47 Конституції України, закріплено також у ст. 1 Житлового кодексу України. Громадянам, що потребують соціального захисту, надається житло державою та органами місцевого самоврядування за доступну для них плату або безоплатно відповідно до закону. Ніхто не може бути примусово позбавлений житла тільки як на підставі закону за рішенням суду. Основними формами реалізації конституційного права на житло є такі: будівництво житла, оренда житла, придбання житла у власність, безкоштовне отримання житла.

Право громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля є правом, що притаманне людині з моменту її народження. А саме це право проживання в сприятливому навколишньому середовищі, безпечному для життя і здоров'я людини, право вимагати усунення перешкод при здійсненні цього права у визначеному законом порядку, право на звертання у відповідні органи, здійснення захисту порушеного права створенням державою певних правових гарантій. Визначеними критеріями якості природного навколишнього середовища, на підставі яких законодавчо здійснюється висновок безпеки довкілля, є екологічні стандарти, нормативи (ст. 31–33 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища») [8]. Закріплено таке право у ст. 50 Конституції України та в ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї. Стаття 48 Конституції України гарантує кожному право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, включаючи достатнє харчування, одяг та житло.

Право на працю. Основним елементом його є життєвий рівень громадян, заробітна плата, одержана особисто ним – винагорода за трудовим договором або така, що виплачується працівникові за виконану ним роботу. Гарантує таке право ст. 48 Конституції України та Закон України «Про оплату праці» [9]. Мінімальна заробітна плата в Україні визначається у розмірі, не нижчому за вартісну величину межі малозабезпеченості з розрахунку на працездатну особу.

Право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Стаття 49 Конституції України наголошує, що кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Держава повинна створювати позитивні умови для ефективного і доступного для всіх медичного обслуговування, сприяти розвитку лікувальних закладів усіх форм власності та дбати про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечуючи санітарно-епідемічне благополуччя громадян у державі.

Право громадян на відпочинок знайшло своє відображення у ст. 24 Загальної декларації прав людини [10], де зазначено що кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку. У національному законодавстві це право закріплено у ст. 45 Конституції України та Законі України «Про відпустки» [11].

Кожен має право на освіту (ст. 53 Конституції України). Згідно зі ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [12] Конституція визнає право на освіту кожної людини, незалежно від її статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, стану здоров'я та інших обставин. Конституційні обов'язки держави – це забезпечення розвитку вищої і післядипломної освіти. Заклади вищої освіти незалежно від форми власності мають один з чотирьох рівнів акредитації, що дає змогу готувати фахівців певного рівня вищої освіти. Згідно зі ст. 53 Конституції України в державних і комунальних закладах громадяни мають право безоплатно отримати вищу освіту. Прийом громадян у такі заклади здійснюється на конкурсній основі відповідно до особистих здібностей кожного з них.

Право працівника на своєчасну та справедливую оплату праці. Конституція України в ст. 43 гарантує кожному громадянину право на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Основними законодавчими актами, які регулюють питання оплати праці є Закон України «Про оплату праці» [9] та Кодекс законів про працю України [13].

Право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у випадку повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Ці норми містяться в ст. 46 Конституції України та низці Законів України щодо кожного з видів соціальних ризиків.

У цьому питанні не можна не зробити огляд конституційних положень щодо соціальних прав. Стаття 1 Конституції наголошує що Україна є соціальною і правовою державою; людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3); права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3); права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21); конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані; при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22). Конституція

визнала право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у випадку повної, часткової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття із незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, пенсії, інші види соціальних виплат та допомог, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом (ст. 46); для громадян, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону (ст. 47); право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49); сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою (ст. 51); право дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на державне утримання та виховання (ст. 52); право на доступну і безоплатну освіту у державних та комунальних навчальних закладах (ст. 53); право на соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей (ст. 17); виключно законами України визначаються основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці та зайнятості, шлюбу і сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки.

Згадаємо міжнародну практику де, по-перше, міжнародно-правові акти є джерелами права соціального забезпечення та, по-друге, відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Якщо міжнародним договором України передбачено інші правила, ніж у законі, то застосовуються правила міжнародного договору. Особливе місце в праві соціального забезпечення займають такі міжнародні документи як Загальна декларація прав людини, яка передбачила право на соціальне забезпечення у ст. 22, за допомогою національних зусиль та міжнародного співробітництва й відповідно до структури і ресурсів кожної держави. У подальшому було прийнято Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права [12], який гарантує кожному право на соціальне забезпечення, право на соціальне страхування, та забезпечення права кожного на відповідний життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, також достатнє харчування, житло і одяг, та прийнята Радою Європи Європейська соціальна хартія, що була переглянута у 1996 р. у Страсбурзі. Яка за своєю метою несе підтримку системи соціального забезпечення, як це передбачено міжнародною конвенцією Міжнародної організації праці про мінімальні норми соціального забезпечення, зобов'язує держави створити систему надання соціальних допомог для громадян, що не мають достатніх засобів для існування. Хартією передбачено також право інвалідів на реабілітацію, на працевлаштування та отримання соціальних допомог. Конвенції і рекомендації МОП роблять свій внесок у право соціального забезпечення.

Підсумовуючи зазначене вище, можна зробити висновок про те, що права людини є відображенням її об'єктивних потреб і такі потреби визнано певними «правами» людини як у міжнародних, так і в національних юридичних актах. Після визнання України соціальною державою (ст. 1 Конституції України) вони проявилися як соціальні права та трансформувалися в систему соціального забезпечення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Права человека: учеб. для вузов / под ред. Е.А. Лукашевой. Москва, 1999. 269 с.
3. Паньків О. М., Петровський Ю.І. Право людини на розпорядження життям: деякі аспекти. *Медичне право України: проблеми становлення та розвитку: матер. І Всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Львів, 19–20 квіт. 2007 р.). 2007. С. 210–215.
4. Папаян Р.А. Христианские орны современного права. Москва, 2002. 416 с.
5. Скаун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс). Харьков, 2005. 840 с.
6. Балібрух Н.Б. Класифікація прав людини за Карелом Васаком. *Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід: мат.наук.-практ. конф.* (м. Львів, 30 квіт. 2015 р.). 2015. С.160–163.
7. Житловий кодекс України від 30 червня 1983 р. № 5464-Х
8. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року № 1264-ХІІ
9. Закон України «Про оплату праці» від 24 березня 1995 року № 108/95-ВР
10. Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року/ (Док.ООН/PES/217 А).
11. Закон України «Про відпустки» від 15 листопада 1996 року № 504/96-ВР.
12. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року.
13. Кодекс законів про працю України, затв. Законом УРСР від 10 груд. 1971 р. і введений у дію з 1 червня 1972 р.
14. Європейська соціальна Хартія» (переглянута). Хартію ратифіковано із заявами Законом № 137-V від 14.09.2006. ВВР. 2006. N 43. Ст. 418.

Трибуна молодих учених

УДК 354.53.071 (477)

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ МЕДИЧНОГО РЕФОРМУВАННЯ

Горбатова Д. І.,

аспірант юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: У статті аналізується діяльність органів виконавчої влади у сфері медичного реформування. Обґрунтовано, що державне регулювання сферою охорони здоров'я під впливом медичної реформи відбувається Кабінетом Міністрів України та Міністерством охорони здоров'я України, який є головним органом виконавчої влади при реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я. Основна увага в статті приділяється функціям та повноваженням Міністерства охорони здоров'я України у здійсненні медичної реформи. Доведено, що на сьогоднішній час діяльність органів виконавчої влади має відбуватись узгоджено та послідовно, враховуючи реалії введення медичної реформи в дію.

Ключові слова: медична реформа, адміністративно-правове регулювання, органи виконавчої влади, Міністерство охорони здоров'я України.

Аннотация: в статье анализируется деятельность органов исполнительной власти в сфере медицинского реформирования. Обосновано, что государственное регулирование сферы здравоохранения под влиянием медицинской реформы происходит Кабинетом Министров Украины и Министерством здравоохранения Украины, который является главным органом исполнительной власти при реализации государственной политики в сфере здравоохранения. Основное внимание в статье уделяется функциям и полномочиям Министерства здравоохранения Украины в осуществлении медицинской реформы. Доказано, что на сегодняшний день деятельность органов исполнительной власти должна происходить согласованно и последовательно, учитывая реалии введения медицинской реформы в действие.

Ключевые слова: медицинская реформа, административно-правовое регулирование, органы исполнительной власти, Министерство здравоохранения Украины.

Annotation: the article analyzes activity of executive bodies in the field of medical reformation. It is substantiated that state regulation of healthcare sector under the influence of medical reform is carried out by the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Ministry of Health of Ukraine, which is the main body of executive power in the implementation of state policy in the field of health care. The article focuses on the functions and powers of the Ministry of Health of Ukraine in the implementation of medical reform. It is proved that at present, the activities of executive bodies should be coordinated and consistent, taking into account the realities of the introduction of medical reform into action.

Key words: medical reform, administrative regulation, executive agencies, Ministry of Health of Ukraine.

Довгий час в Україні медична сфера знаходилась поза увагою держави та громадськості. Після підписання Україною Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом постало питання про реформу системи охорони здоров'я загалом. Інтеграція до європейського простору вимагає від України зобов'язання трансформувати застарілу систему охорони здоров'я на якісно нову з новою метою, завданнями та порядком, що буде відповідати європейським стандартам. У зв'язку з цим головні функції та завдання щодо втілення реформ у сфері охорони здоров'я у життя мають забезпечити органи виконавчої влади.

У 2016 році відбулось спільне засідання Міністерства охорони здоров'я України та народних депутатів, у результаті якого була ухвалена Концепція побудови нової національної системи охорони здоров'я, основними постулатами якої було:

- якісне медичне обслуговування – з домінуючим розвитком первинного рівня охорони здоров'я, оптимізації мережі медичних закладів з багатопрофільним лікуванням та механізму екстреної медичної допомоги, налагодження системи управління якістю медичного обслуговування;
- охорона громадського здоров'я з пріоритетом профілактики захворювань та вчасному реагуванню на епідемічні ризики;
- здійснення комунікації – ефективне застосування інформаційно-комунікаційних технологій та проведення моніторингу за громадською думкою у сфері охорони здоров'я населення;
- розвиток інформатизації та електронної системи охорони здоров'я.

Саме суб'єктами, які визначають та розробляють стратегію діяльності з державного регулювання сферою охорони здоров'я є Верховна Рада України, Президент України та Кабінет Міністрів України, а суб'єктом, який безпосередньо втілює у життя та відповідає за реформу фінансування системи охорони здоров'я, за реформу ринку лікарських засобів та євроінтеграцію та реформування самої медичної освіти є Міністерство охорони здоров'я України (далі – МОЗ України).

Відповідно до Положення МОЗ є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, захисту населення від інфекційних хвороб, протидії ВІЛ-інфекції/ СНІДу й іншим соціально небезпечним захворюванням, забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері епідеміологічного нагляду (спостереження), забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері створення, виробництва, контролю якості й реалізації лікарських засобів, медичних імунобіологічних препаратів і медичних виробів, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, протидії їх незаконному обігу, а також забезпечує формування державної політики у сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення [4].

В результаті оптимізації центральних органів виконавчої влади Державну санітарно-епідеміологічну службу України було приєднано до новоутвореної Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів. Державна служба з питань протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу та інших соціально небезпечних захворювань була ліквідована, а через злиття Державної служби з лікарських засобів і Державної служби з контролю за наркотиками було утворено Державну службу України з лікарських засобів та контролю за наркотиками [1, с. 61-62].

Необхідно звернути увагу, що на сьогодні Кабінетом Міністрів України через Міністра охорони здоров'я спрямовується та координується діяльність тільки Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками. Можна помітити, що на сьогодні триває процес зменшення управлінського впливу МОЗ на державні інституції сфери охорони здоров'я, що пов'язане з децентралізуючими процесами.

Відносно цього С. Пак вказує, що систему охорони здоров'я в Україні необхідно розбудовувати враховуючи поєднання принципів централізації згори (на рівні органів управління) та децентралізації знизу (на рівні лікувальних закладів) [2]. Децентралізаційні процеси на місцевому рівні виявляються у припиненні фінансування первинної ланки медицини через субвенцію з державного бюджету, а наразі відбувається перехід фінансування закладів охорони здоров'я від Національної служби здоров'я України. Саме на підставі принципів централізації та децентралізації варто розв'язувати загальні питання системи, направлені на втілення головної мети системи охорони здоров'я – задоволення потреб населення у доступному та якісному медичному обслуговуванні.

На наш погляд, ефективне адміністративно-правове регулювання сферою охорони здоров'я допустимо при умові синтезу принципів централізації та децентралізації на усіх організаційних рівнях. Так, адмініструючи повноваження МОЗ можливо розподілити у межах спеціально створених органів, які координуються цим Міністерством та діяльність яких направлена на окремі об'єкти (складові) сфери охорони здоров'я в Україні.

На сьогоднішній день проходить активне обговорення недавно прийнятого Верховною Радою України Закону «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» [3], який трансформує порядок фінансування галузі медицини і розрахунки при наданні медичної допомоги. Необхідно зробити акцент, що у самій назві зазначеного закону говориться про медичне обслуговування, а не про медичну допомогу, як це було до реформи. Роль та значущість Міністерства охорони здоров'я України під час реформування важко переоцінити. Воно має бути у якості провідного «законотворця» реформ, які зараз проводяться.

Основними завданнями МОЗ України є такі:

- забезпечення формування і реалізація державної політики у сфері охорони здоров'я, протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу та іншим соціально небезпечним захворюванням;
- забезпечення формування і реалізація державної політики у сфері епідеміологічного нагляду (спостереження);
- забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері створення, виробництва, контролю якості та реалізації лікарських засобів, медичних імунобіологічних препаратів і медичних виробів, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, протидії їх незаконному обігу;
- забезпечення формування державної політики у сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення;
- координація діяльності органів виконавчої влади з питань обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, протидії їх незаконному обігу [4].

Разом з цим, Міністерство охорони здоров'я більш ніж достатньо здійснює вплив на стан медицини у сільській місцевості. Це має підтвердження новоприйнятим Законом «Про підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості», де зазначається, що центральний орган виконавчої влади, який забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, для підвищення доступності медичного обслуговування у сільській місцевості:

- готує пропозиції з приводу визначення пріоритетних напрямів розвитку медичного обслуговування у сільській місцевості, розробляє і організовує виконання державних цільових та інших програм, які спрямовані на підвищення доступності і якості медичного обслуговування у сільській місцевості;
- розробляє пропозиції стосовно вдосконалення законодавства про охорону здоров'я та вносить їх на розгляд Кабінету Міністрів України;
- здійснює моніторинг стану здоров'я населення, діяльності та ресурсного забезпечення закладів охорони здоров'я у сільській місцевості;
- затверджує нормативи навантаження медичних працівників у сільській місцевості;
- координує в межах компетенції здійснення заходів, спрямованих на підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості тощо [5].

На підставі наведеного, ніяких сумнівів не може бути відносно того, що Міністерство охорони здоров'я України є важливим суб'єктом державного регулювання у сфері охорони здоров'я населення, навіть у умовах децентралізації та у сільській місцевості.

Л.О. Самілик, вивчаючи повноваження МОЗ України виокремила напрями діяльності у виді п'яти функцій – прогнозуючої, організаційної, координуючої, економічної та контролюючої [6, с. 20].

На основі завдань, які стоять перед Міністерством охорони здоров'я, останнє здійснює діяльність у виді організаційної функції, яка виявляється у створенні оптимальних умов задля ефективного функціонування системи охорони здоров'я внаслідок впорядкованого і раціонального використання ресурсів.

У своїй діяльності Міністерство охорони здоров'я розробляє державні соціальні нормативи та регламенти у сфері охорони здоров'я, наприклад, МОЗ затверджує порядки надання медичної допомоги, здійснює атестацію лікарів, проводить акредитацію закладу охорони здоров'я, що є обов'язковою для всіх лікувально-профілактичних закладів незалежно від відомчого підпорядкування, форми власності, профілю та рівня надання лікувально-профілактичної допомоги, надання ліцензій на власну медичну практику у сімейній медицині або педіатрії для ФОП-лікарів, здійснює організаційне керівництво структурними підрозділами системи охорони здоров'я тощо.

Прогнозуюча функція полягає у розробці обґрунтованих та доцільних висновків відносно подальших дій на базі достовірних знань та інформації (прогнозування показників стану здоров'я населення, враховуючи стан середовища життєдіяльності громадян).

Функція координації визначає та стимулює основні напрями діяльності суб'єктів системи охорони здоров'я. Так, МОЗ координує діяльність закладів охорони здоров'я, науково-дослідних установ медичного профілю тощо.

Міністерство охорони здоров'я реалізує економічну функцію, яка полягає у реалізації фінансової та інвестиційної політики, що виявляється у процесі процес реорганізації закладу в комунальне некомерційне підприємство, регулювання підприємницької діяльності у сфері охорони здоров'я тощо.

Контрольні повноваження Міністерства охорони здоров'я зводяться до виявлення порушень, здійснення заходів відносно усунення недоліків в управлінні сферою охорони здоров'я – контроль за додержанням санітарного законодавства, державних стандартів, критеріїв і вимог, а також здійснення контролю за додержанням умов ліцензії на провадження господарської діяльності з медичної практики тощо.

Під впливом проведення медичного реформування у найближчий час для поліпшення функціонування Міністерства охорони здоров'я у якості ключового органу державного управління сферою охорони здоров'я необхідно здійснити такі заходи:

– призначити міністра, який очолить МОЗ. Стан, який й досі триває з 2016 року у виді виконуючого обов'язків міністра є неприпустимим, оскільки порушуються норми чинного законодавства та це не сприяє серйозному сприйняттю проведення медичної реформи серед населення;

– відкритість діяльності Міністерства охорони здоров'я для пояснення суті та особливостей медичної реформи до медичної громадськості на обласному, районному, місцевому рівнях. Сьогоднішні реалії свідчать про те, що значна частина населення не має об'єктивного достовірного інформування, а тому не усвідомлює суті медичної реформи.

Таким чином, проведення медичної реформи вимагає удосконалення організаційно-компетенційного блоку Міністерства охорони здоров'я.

Разом з Міністерством охорони здоров'я України діє низка інших суб'єктів управління медичної діяльності, які функціонують на рівні областей, районів, міст. Усі вони мають втілювати повноцінно медичну реформу та здійснювати заходи, які направлені на удосконалення сфери охорони здоров'я.

Підсумовуючи, слід відзначити, що діяльність органів виконавчої влади у сфері медичного реформування має здійснюватись скоординовано із реалізацією функцій та заходів, які направлені на втілення медичної реформи.

У системі суб'єктів адміністративно-правового регулювання сферою охорони здоров'я Міністерство охорони здоров'я України відіграє ключову роль. Це підтверджується тим, що Міністерство охорони здоров'я України є основним органом у системі центральних органів виконавчої влади, який забезпечує формування і реалізує державну політику сферою охорони здоров'я. У свою чергу, Міністерство охорони здоров'я України на сьогоднішній час функціонує недостатньо ефективно й має деякі проблеми, що обумовлено триваючою реформою національної системи охорони здоров'я й оптимізацією центральних органів виконавчої влади. Для удосконалення діяльності Міністерства охорони здоров'я як центрального органу виконавчої влади у сфері охорони здоров'я необхідно, перш за все, щоб робота Міністерства була відкритою та загальноприйнятною для більшості населення та мають бути унормовані заходи, які направлені на реалізацію Міністерством медичної реформи, аби ці заходи не були хаотичними та упродовжувались послідовно.

ЛІТЕРАТУРА

1. Логвиненко Б. О. Міністерство охорони здоров'я як основний суб'єкт публічного адміністрування сферою охорони здоров'я в Україні. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки. 2016. Вип. 2 (2). С. 58-63
2. Пак С.Я. Внутрішньоорганізаційна структура державного управління охороною здоров'я на регіональному та місцевому рівнях в Україні: сучасний стан та перспективи. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej13/txts/Pak.pdf>.
3. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19>
4. Про затвердження Положення про Міністерство охорони здоров'я України: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 2015 р. № 267. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/267-2015-p>
5. Про підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості: Закон України від 14.11.2017 № 2206-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2206-19>
6. Самілик Л.О. Адміністративно-правові основи регулювання охорони здоров'я громадян в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. К., 2013. 213 с.

УДК 341.231.14:343.261-052:331.3

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ

Коваль Т. О.,

аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
Харківського національного педагогічного університету
імені Г.С.Сковороди

Анотація: у статті розглядаються погляди на покарання і практику їх виконання, аналізується формування міжнародних правових стандартів поводження з в'язнями, прав і свобод засуджених.

Ключові слова: міжнародне співтовариство, історія людства, міжнародні стандарти, державна політика, правотворча діяльність, адміністрація установ, умови відбування покарання.

Аннотация: в статье рассматриваются взгляды на наказания и практику их исполнения, анализируется формирование международных правовых стандартов обращения с заключенными, прав и свобод осужденных.

Ключевые слова: международное сообщество, история человечества, международные стандарты, государственная политика, правотворческая деятельность, администрация учреждений, условия отбывания наказания.

Annotation: the article examines the views on punishment and the practice of their implementation, analyzes the formation of international legal standards for the treatment of prisoners, the rights and freedoms of convicts.

Key words: international community, history of mankind, international standards, state policy, law-making activity, administration of institutions, conditions for serving a sentence.

Міжнародне співтовариство протягом останніх трьох століть розробляло універсальні концепції прав людини, у тому числі оптимальні моделі поводження з в'язнями. Дослідники відзначають, що найдавніші політико-правові погляди на покарання і практику їх виконання, на права і свободи засуджених сформувались спочатку в країнах стародавнього Сходу (Єгипет, Вавилон, Індія, Китай), а вже потім розвинуті античними мислителями Демокритом, Сократом, Платоном та Арістотелем. Середньовіччя, як відомо, історію людства прогресивними ідеями не збагатило, і навіть навпаки. Тому подальший прогресивний розвиток вказаних ідей приписують працям Бекарія, Говарда і Бенґама – видатним гуманістам XVII–IX ст.

Так, В.А. Львовичкін, у результаті дослідження процесу міжнародного співробітництва з питань виконання покарань, виділив 4 основні етапи формування міжнародних правових стандартів поводження з в'язнями, прав і свобод засуджених:

- перший етап (кінець XVIII ст. – середина XIX ст.) – зародження міжнародного співробітництва з пенітенціарних проблем та перші спроби реформування в'язничних установ;
- другий етап (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) – створення офіційних міжнародних організацій та проведення міжнародних конгресів з пенітенціарних проблем;
- третій етап (середина XX ст.) – етап реальної спроби створення міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі;
- четвертий етап (з 1945 р. – до теперішнього часу) – етап створення ООН та міжнародних стандартів з прав і свобод людини і громадянина, зокрема стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі [1]. у кримінально-виконавчій науці визнано, що: 1) система міжнародних стандартів у своєму розвитку пройшла значний історичний шлях; 2) сучасний стан міжнародного співробітництва з проблем пенітенціарної діяльності варто розглядати як продукт копійки, плідної співпраці багатьох поколінь Учених, практиків, представників неурядових організацій, що сприяло затвердженню гуманістичних засад розбудови цивілізованої системи виконання кримінальних покарань [2].

У контексті дослідження актуальною є проблематика впливу основоположень міжнародно-правових актів на формування кримінально-виконавчої політики держави, яка, як зауважує П. Л. Фріс, “визначає основні напрями правотворчої діяльності держави і правозастосовної діяльності відповідних державних органів у сфері реалізації кримінальних покарань” [3].

Загальновідомо, що державна політика у будь-якій сфері життя суспільства визначається багатьма факторами. На формування і реалізацію кримінально-виконавчої політики суттєвий вплив чинять такі фактори, як міжнародні стандарти в галузі прав і свобод людини, у тому числі прав засуджених (ув'язнених) і правил поводження з ними.

Набуття Україною в 1995 році членства у Раді Європи суттєво вплинуло на розвиток і кримінально-виконавчої системи України. Саме цей фактор, на думку Л.П. Оніки, обумовив необхідність приведення законодавства та практики у відповідність до міжнародних актів і стандартів, в тому числі й у сфері виконання кримінальних покарань. У зв'язку з цим виникає необхідність дослідження положень стратегічних міжнародно-правових документів, якими повинна керуватися практика діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України (ДКВС України), бо їх недостатнє врахування не лише не сприяє євроінтеграції України, а й не дає змоги забезпечити безумовне дотримання прав людини в процесі виконання кримінальних покарань [4].

На думку В.В. Стадніка, значення міжнародних нормативно-правових актів полягає в тому, що вони: 1) формують цілі і принципи політики у сфері виконання покарання; 2) слугують орієнтиром для розвитку політики, законодавства та прав засуджених у різних країнах; 3) є компромісними варіантами, що відображають принципи виконання покарання в різних правових системах; 4) сприяють державним органам, громадським організаціям, приватним особам у виробленні позиції щодо належного ставлення і поводження із засудженими; 5) встановлюють мінімальні обов'язкові вимоги до виконання позбавлення волі; 6) створюють умови та заохочення проведення науково-дослідницької роботи у сфері боротьби із злочинністю [2].

Вивчення міжнародно-правових актів, їх класифікації та функціонального призначення видається вкрай важливим для справи підвищення кваліфікації чинних і якісної підготовки фахівців для правоохоронних органів, у тому числі органів і установ виконання покарань, адже «вивчення зарубіжного досвіду відкриває перед юристом нові горизонти, дає змогу йому краще пізнати право своєї країни, бо специфічні риси цього права особливо виразно виявляються порівняно з іншими системами. Порівняння здатне озброїти юриста ідеями та аргументами, які не можна отримати навіть при дуже доброму знанні тільки власного права» [5].

Разом з цим фахівці відзначають, що «проблема сутності та змісту міжнародних стандартів з прав засуджених до позбавлення волі та їх практичної реалізації в Україні залишається недостатньо вивченою. Відсутність таких досліджень залишає законодавчу та кримінально-виконавчу практику без чітких науково обґрунтованих критеріїв прийняття відповідних рішень» [1]. Вказують навіть на те, що «...Україна... не в повній мірі та на низькому рівні виконує взяті на себе юридичні обов'язки, у тому числі й у сфері виконання покарань» [6].

Водночас, вирішення теоретичних і науково-практичних питань, пов'язаних з аналізом та запровадженням міжнародних стандартів у практичну діяльність органів і установ виконання покарань, їх посадових осіб, які забезпечували би функціонування суспільних відносин у різних сферах життєдіяльності на засадах непорушності конституційних прав і свобод людини та громадянина є важливим питанням.

Науковці цілком слушно наголошують на тому, що на підставі Мінімальних стандартних правил поводження із в'язнями, прийнятими ООН у 1957 р. була розроблена ціла низка міжнародних документів універсального характеру, що регулюють або порядок і умови виконання окремих видів покарань, або виконання покарань стосовно окремих категорій засуджених, або діяльність органів і установ виконання покарань чи осіб, які мають відношення до процесу виконання й відбування покарань [7]. І акцентують на тому факті, що і Мінімальні стандартні правила поводження із в'язнями [8] і Європейські тюремні правила [9] – це міжнародні документи-рекомендації, що не мають обов'язкової юридичної сили для держав – членів ООН чи ради Європи. З одного боку, «міжнародні стандарти особливо відіграють роль з'єднувальної ланки між Загальною декларацією прав людини і національним кримінально-виконавчим законодавством, яке покликане регулювати процедуру застосування обмежень прав і свобод, притаманних покаранню» [10], а з іншого боку, «формально розроблені міжнародною спільнотою стандарти поводження із засудженими є лише дороговказом для адміністрації установ виконання покарань по створенню належних мінімальних умов людяності й поваги» [7].

Загалом під імплементацією міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі розуміють державно-владну діяльність компетентних органів щодо втілення в національне законодавство за допомогою сукупності правових засобів положень, передбачених нормами міжнародного права стосовно цієї категорії громадян [1]. Таке розуміння імплементації є цілком прийнятним і саме такий шлях може обрати вітчизняний законодавець задля приведення кримінально-виконавчого законодавства у відповідність з положеннями вказаних стандартів.

На сьогодні науковцями вироблені певні класифікації цих стандартів, наприклад:

- за масштабами дії стандартів – універсальні й регіональні;
- за спеціалізацією – стандарти загального й спеціального характеру;
- за обов'язковістю для держав-учасниць – обов'язкові й стандарти – рекомендації.

Таку думку щодо класифікації міжнародних стандартів поділяють більшість науковців. Ми погоджуємося з такою класифікацією, але вважаємо класифікацію міжнародних стандартів значущою ще й за джерелами походження, а саме на: 1) міжнародні договори (пакти, конвенції); 2) норми і принципи, прийняті міжнародними урядовими або неурядовими організаціями. Адже міжнародні договори (пакти, конвенції) є обов'язковими для держав, які їх підписали й ратифікували. Стандарти ж міжнародних урядових (ООН, її робочі органи) та неурядових (Міжнародна амністія, Penal Reform International та ін.) організацій, як правило, мають лише рекомендаційний характер [11].

В.А. Львовичкін, досліджуючи засади реалізації міжнародних стандартів щодо прав і свобод засуджених до позбавлення волі, поділив їх на чотири групи:

- 1) стандарти організації режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі;
- 2) стандарти організації праці та професійної підготовки засуджених до звільнення з місць позбавлення волі;
- 3) стандарти організації виховної роботи із такими засудженими;
- 4) стандарти організації мікросоціальних умов відбування покарання у виді позбавлення волі [1].

Універсальні міжнародні стандарти загального характеру містяться в найважливіших загальносвітових міжнародних документах щодо захисту прав і свобод людини, які розроблені й прийняті в межах Організації Об'єднаних Націй (ООН). Найзначущими серед них є: Загальна декларація прав людини (1948 р.); Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.); Декларація про захист всіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1975 р.); Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984 р.), а також Факультативний протокол до цієї Конвенції від 18 грудня 2002 р.

Перші два займають чільне місце серед усіх інших: їх визначальна роль полягає в тому, що всі їх положення застосовують для визначення фундаментальних основ правового статусу осіб, які входять до сфери дії кримінальної юстиції, у тому числі засуджених.

Регіональні міжнародні стандарти загального характеру містяться в міжнародно-правових документах, що розробляли і приймали під егідою Ради Європи, юридичну основу діяльності, крім міжнародних актів загальносвітового значення, що розглянуто вище, також становлять: Європейська конвенція з прав людини – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (з протоколами); Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 р. (з протоколами) [11].

Універсальні міжнародні стандарти спеціального характеру містяться (оголошені) в міжнародних актах, прийнятих у межах ООН та безпосередньо призначених регламентувати правила поведження із засудженими. Основними міжнародними актами цієї групи вважають Мінімальні стандартні правила поведження з ув'язненими (1955 р.), Процедури ефективного виконання Мінімальних стандартних правил поведження з в'язнями (1984 р.), Звід принципів захисту всіх осіб, затриманих чи ув'язнених у будь-якій формі (1988 р.), Основні принципи поведження з ув'язненими (1990 р.). Найдетальніше спеціальні загальносвітові стандарти поведження із засудженими до позбавлення волі виписані саме в Мінімальних стандартних правилах поведження з ув'язненими, роботу над якими розпочато під егідою Ліги Націй Міжнародною кримінальною і пенітенціарною комісією ще в 1926 р.

Щодо регіональних міжнародних стандартів спеціального характеру, то, на думку В. В. Стадника, на сьогодні єдиним на теренах Європи міжнародно-правовим актом регіонального характеру, який належить до цієї кваліфікаційної групи і містить спеціальні правила поведження із засудженими до позбавлення волі, є Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила [11].

Сьогодні встановлення (уточнення) основ правового статусу засуджених, основних засобів їх виправлення і ресоціалізації, регулювання праці засуджених до позбавлення волі та інші аспекти "в'язничного" буття важко уявити таким, що здійснюється без впливу міжнародних стандартів. Самі ж міжнародні стандарти містяться в міжнародних нормативно-правових актах і оголошені з метою застосування в національному законодавстві країн-учасниць договорів. При цьому сьогодні перелік основних міжнародних правових документів щодо осіб, які відбувають покарання за вироком суду, нараховує понад 30 найменувань [7].

Разом з тим, щодо вживаного в науці поняття «міжнародні стандарти» необхідно дещо зауважити. Поняття «міжнародний стандарт» є широко використовуваним національними й міжнародними інституціями при визначенні ступеня відповідності поведінки держави взятим на себе зобов'язанням [12]. Водночас, як цілком справедливо зауважують науковці, «при юридичній характеристиці нормативно-правових актів з прав людини, нерідко словосполучення «міжнародні стандарти» використовується саме для позначення цих актів, що також веде до неоднозначного розуміння терміну, ототожнення його з нормативно-правовими актами, правами, обов'язками тощо. Ситуація ускладнюється ще й тим, що чинні міжнародно-правові договори також не містять легального визначення поняття міжнародного стандарту прав людини, не вказують на критерії та визначальні риси цієї категорії. Не дають належного висвітлення цієї ситуації й міжнародні організації з прав людини» [13].

У теорії права міжнародно-правові стандарти пропонують розглядати як всю систему основоположних прав і свобод людини, а також фундаментальних загально соціальних принципів, що мають універсальний і загальний характер, є єдиними для всіх держав, що приєдналися до відповідного міжнародного акту з прав людини (у разі, якщо останній є джерелом їх закріплення), і мають однаковий ступінь імперативності незалежно від того, у якій державі вони застосовуються [14]. П. М. Рабінович та М. І. Хавронюк розуміють міжнародні стандарти прав людини у вигляді певних показників цих прав, встановлених у міжнародних актах, які заохочують або зобов'язують держави [15].

Щодо розуміння міжнародних стандартів поведження з засудженими (ув'язненими), то можна констатувати похідні від загального стану розробленості цієї проблематики питання. Приміром, К. А. Автухов визначає їх як прийняті на міжнародному рівні норми, принципи і рекомендації в галузі виконання покарань і діяльності органів і установ виконання покарань [7]. Таке визначення поняття міжнародних стандартів є неточним, оскільки в такій редакції "прийняті на міжнародному рівні норми, принципи і рекомендації" виступають (розшифровуються) як: а) правила поведінки (зразки, еталони), б) основоположні ідеї (керівні положення), в) поради, побажання.

Іноді, характеризуючи міжнародно-правові стандарти поведження з засудженими, науковці посилаються на міжнародні нормативно-правові акти поведження із засудженими (ув'язненими), під якими пропонують розуміти документи, спрямовані на удосконалення національного законодавства і практики у сфері виконання покарань [2]. З таким розумінням цих актів погоджуються й інші науковці.

На нашу думку, міжнародні стандарти поведження із засудженими (ув'язненими) – це не самі норми, принципи й рекомендації, а певні правила поведінки (зразки, еталони), основоположні ідеї, керівні положення та поради (побажання) урядам держав-учасниць, закріплені в міжнародних нормативно-правових актах у вигляді правових норм, принципів і рекомендацій щодо поведження з засудженим (ув'язненими). Іншими словами, норми, принципи і рекомендації є формою вираження міжнародних стандартів поведження, а не навпаки.

Узагальнюючи сучасні підходи до визначення категорії "міжнародний стандарт прав і свобод людини", виходячи з їх основних ознак (універсальність, загальність, модельність, джерела закріплення) вважаємо можливим розглядати міжнародно-правові стандарти в сфері регламентації праці засуджених до позбавлення волі як сукупність нормативно-правових актів поведження із засудженими (ув'язненими), що містять принципи і рекомендації для країн-учасниць у сфері працевикористання осіб, позбавлених волі.

У такий спосіб доходимо висновку, що в межах нашого дослідження поняття “міжнародно–правові акти” і “міжнародні стандарти поведіння із засудженими (ув’язненими)” не слід вважати тотожними, оскільки друге походить від першого, і співвідносяться між собою як форма і зміст.

Щодо змісту міжнародних стандартів, то Т. В. Рудник зауважує, що “міжнародно–правові стандарти закріплюють мінімальні правила поведіння з в’язнями, що забезпечують загально визнані гуманні умови тримання таких осіб і повагу до їх гідності, покликані забезпечувати захист в’язнів від неналежного поведіння, тому вони є стандартами рівня, нижче від якого не може бути встановлено, бо це призведе до порушення прав засуджених, принципу гуманізму” [12]. Здійснене дослідження, у тому числі порівняльно– правовий аналіз міжнародних стандартів і національного кримінально– виконавчого законодавства, дало змогу дійти висновку про те, що: “...фактична ситуація щодо поведіння із засудженими до позбавлення волі в Україні ще не повною мірою відповідає положенням міжнародних стандартів, існує розбіжність між фактичною ситуацією щодо поведіння із засудженими до позбавлення волі і положеннями міжнародних стандартів та національного законодавства з цих питань” [12].

У дисертації доцільним є аналіз міжнародно–правових актів, положення яких впливають (або повинні чи можуть вплинути) лише на правове регулювання праці засуджених до позбавлення волі, належну реалізацію правових норм у кримінально–виконавчій діяльності і кримінально–виконавчих відносинах. З цієї метою необхідно ретельніше вивчити зміст Мінімальних стандартних правил поведіння з в’язнями (1955 р.), урахувавши при цьому, що вони не мають статусу обов’язкових, про що йдеться у ст. 1 Правил.

Серед інших правових документів міжнародного характеру, в яких містяться рекомендації щодо праці засуджених до позбавлення волі, можна 155 також назвати Звід принципів захисту всіх осіб, затриманих чи ув’язнених у будь–якій формі, затверджений Резолюцією ГА ООН від 9 грудня 1988 р., Основні принципи поведіння з ув’язненими, ухвалених Резолюцією ГА ООН від 14 грудня 1990 р. Зокрема останній документ містить рекомендацію “створювати умови, які дають в’язням можливість займатися корисною оплачуваною працею, що полегшить реінтеграцію останніх на ринку робочої сили їх країн і зобов’яже в’язнів надавати фінансову допомогу своїм сім’ям та родичам” [11].

Європейський варіант Мінімальних стандартних правил поведіння з в’язнями був прийнятий у 1973 р. згідно з Резолюцією Комітету Міністрів Ради Європи (КМ РЄ) під назвою Європейські пенітенціарні правила.

Попри те, що у 2006 р. з’явилась оновлена редакція Європейських пенітенціарних правил, варто проаналізувати положення Рекомендації R(87)3 від 12 лютого 1987 р. Комітету Міністрів Ради Європи державам–членам стосовно Європейських пенітенціарних правил (старих), у яких рекомендувалося: працю в місцях позбавлення волі розглядати як позитивний елемент виправного впливу, професійної підготовки й адміністративного управління (ст. 71.1); засуджених можна зобов’язувати працювати, якщо за висновком лікаря їх фізичне і психічне здоров’я дозволяють це (ст. 71.2); ув’язненим надається достатній обсяг суспільно–корисної праці або, наскільки це доцільно, іншої цілеспрямованої діяльності з тим, щоб вони були зайняті нею протягом нормального робочого дня (ст. 71.3) [16].

Зауважимо, що Рекомендації R(87)3 від 12 лютого 1987 р. викладені саме для адміністрації пенітенціарних закладів – як певні уявлення чи побажання для урахування в пенітенціарній діяльності при залученні засуджених до праці.

А. П. Гель, порівнюючи два міжнародно–правові акти (ООН і РЄ) з однакових питань, звернув увагу на певні відмінності положень (старих) Європейських правил та Мінімальних стандартних правил ООН щодо організації праці засуджених. З його висновком необхідно погодитись, адже Мінімальні стандартні правила ООН у ст. 71.1 передбачають, що праця в’язня не повинна завдавати йому страждань, у той час як у ст. 26 Європейських пенітенціарних правил (1987 р.) праця в місцях позбавлення волі розглядалася як позитивний елемент внутрішнього режиму, який ніколи не можна застосовувати як покарання.

Порівняння двох редакцій Європейських пенітенціарних правил необхідно підтримати думку А. П. Геля, який зауважує: “на відміну від попередньої, оновлена редакція Правил (2006 р.) основний акцент робить не на організації управлінської діяльності пенітенціарних установ, а на забезпеченні неухильного дотримання прав людини під час відбування засудженими покарання у виді позбавлення волі, створенні належних умов для нормальної життєдіяльності засуджених, їх виправлення та ресоціалізації” [11].

Підтримуємо думку А. П. Геля і стосовно того, що Європейські пенітенціарні правила враховують усі сучасні тенденції у сфері поведіння з ув’язненими. Вони підтверджують систему традиційних людських цінностей та позитивну виховну роль пенітенціарних служб, які спрямовують свою діяльність на соціальну реінтеграцію кожного засудженого в суспільство” [11].

На жаль, Європейські пенітенціарні (в’язничні) правила, як і Мінімальні стандартні правила ООН, для країн–членів не мають обов’язкового статусу. Але вони визнані більшістю європейських держав як взірцевий кодекс поведіння з ув’язненими, у тому числі засудженими до позбавлення волі, і як такий продовжує їх імплементацію в національне законодавство держав сучасної Європи.

Загалом можна зробити висновок, що новітнє кримінально–виконавче законодавство України щодо порядку і правил працевикористання засуджених до позбавлення волі розробляли, приймали і вдосконалювали, переважно, під впливом міжнародних стандартів поведіння з в’язнями. Міжнародно–правові акти, що регулюють умови праці засуджених до позбавлення волі, розглядаються як підсистема міжнародних нормативно–правових актів поведіння із засудженими (ув’язненими), що містять норми, принципи та рекомендації для країн–учасниць з питань використання праці осіб, позбавлених волі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Львовичкін В.А. Нормативно–правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі: автореферат дис. к.ю.н. (12.00.08) / НАВСУ. – К., 2002. – 18 с.

2. Кримінально-виконавче право України: підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О. М. Джужи. – Київ: Атіка, 2010. – 752 с.
3. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 “Кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право” / П. Л. Фріс. – Київ, 2005. – 36 с.
4. Оніка Л.П. Міжнародні стандарти поводження із засудженими жінками та їх імплементація в законодавство і практику виконання кримінальних покарань в Україні / Л.П. Оніка // Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки. – 2014. – Вип. 6-1. Том 3. – С.153– 157.
5. Богатирьов І. Особливості підготовки фахівців для пенітенціарної системи України [Текст] / І. Богатирьов, В. Половец // Вища школа. – 2002. – N2/3. - С. 65-71.
6. Конопельський В. Я. Про поняття та зміст міжнародних стандартів з питань диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі / В. Я. Конопельський // Право і суспільство. – 2014. – № 5-2. – С. 282–286.
7. Кримінально-виконавче право: підручник / В. В. Голіна, А. Х. Степанюк, О. В. Лисодед та ін.; за ред. В. В. Голіни і А. Х. Степанюка. – Харків: Право, 2015. – 392 с.
8. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх («Пекінські правила») // Права людини і професійні стандарти для працівників міліції та пенітенціарних установ в документах міжнародних організацій, Українсько-американське бюро захисту прав людини, Амстердам; Київ, 1996. – 387 с.
9. Європейські пенітенціарні правила: Рекомендація №R (2006) 2 Комітету Міністрів держав-учасниць: прийнята 11 січня 2006 року на 952-й зустрічі Міністрів. – Донецьк : Донецький меморіал, 2010. – 32 с.
10. Кримінально-виконавче право: підручник [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / за ред. А. Х. Степанюка. – Харків: Право, 2006. – 256 с.
11. Кримінально-виконавче право України: навч. посіб. / А. П. Гель [та ін.]; за ред. А. Х. Степанюка. – Київ: Юрінком Інтер, 2008. – 624 с.
12. Рудник Т.А. Реалізація принципу гуманізму при виконанні та відбуванні покарання у виді позбавлення волі: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право”/ Т.А. Рудник; ААУ. – Київ, 2010. – 22 с.
13. Руднева О. М. Поняття та ознаки міжнародних стандартів прав і свобод людини / О. М. Руднева // Держава і право. – Випуск 49. – С. 17–22.
14. Руднева О. М. Міжнародні стандарти прав людини та їх роль в розвитку правової системи України: теоретична характеристика: автореф. дис. докт. юрид. наук 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / Руднева Олександра Миколаївна; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2011. – 36 с.
15. Рабинович П. М. Права людини і громадянина: навч. посіб. / П. М. Рабинович, М. І. Хавронюк. – Київ: Атіка, 2004. – 464 с.; Рабинович П. М. Європейські стандарти прав людини: онтологічні, гносеологічні та праксеологічні аспекти / П. М. Рабинович // Вісник Академії правових наук України. – До 10-тиріччя Академії правових наук України. – С. 114.
16. Збірник міжнародно-правових актів та угод з питань діяльності пенітенціарних установ і поводження з в'язнями / Упоряд. О.І. Шинальський, В.Г. Неділько, І.О. Артеменко та ін. – Київ: АННА-Т, 2008. – 502 с.

УДК 342.7

**РЕАЛІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЦІННОСТЕЙ ПРАВОСУДДЯ
В АСПЕКТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНІ**

Рудень Д. С.,
здобувач наукового ступеня
доктора філософії
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено конституційним цінностям правосуддя в аспекті становлення правової державності в Україні. У статті, висвітлено процесуальні механізми, засоби реалізації цінностей, які виступають найважливішими формами прояву та захисту прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина. Проаналізовано аксіологічні засади судоустрою України та їх реалізацію на практиці. В ході проведеного наукового дослідження встановлено, що українське правосуддя, яке на сьогоднішній день перебуває в процесі реформування, не функціонує в тому обсязі, як це передбачено чинним законодавством. Цей фактор негативно впливає на процес становлення правової державності в Україні. Виявлено та охарактеризовано правові проблеми, що виникають на етапі розгляду судових справ між учасниками процесу та запропоновано напрями їх вирішення.

Ключові слова: цінність, правосуддя, людина, правова держава, Україна.

Аннотация: статья посвящена конституционным ценностям правосудия в аспекте становления правовой государственности в Украине. В статье, освещены процессуальные механизмы, средства реализации ценностей, которые выступают важнейшими формами проявления и защиты прав, свобод и законных интересов человека и гражданина. Проанализированы аксиологические основы судостройства Украины и их реализацию на практике. В ходе проведенного научного исследования установлено, что украинское правосудие, которое на сегодняшний день находится в процессе реформирования, не функционирует в том объеме, как это предусмотрено действующим законодательством. Этот фактор негативно влияет на процесс становления правовой государственности в Украине. Выявлены и охарактеризованы правовые проблемы, возникающие на этапе рассмотрения судебных дел между участниками процесса и предложены направления их решения.

Ключевые слова: ценность, правосудие, человек, правовое государство, Украина.

Annotation: this article is devoted to the constitutional values of justice in the aspect of legal statehood formation in Ukraine. The procedural mechanisms, means of values realization which are the most important forms of manifestation and protection of rights, freedoms and legitimate interests of a person and a citizen are highlighted in this article. The axiological principles of the Ukrainian judicial system and their implementation in practice are analyzed. During this scientific research it was established that Ukrainian justice which is currently in the process of reform does not function in the full extent according to the current legislation. This factor negatively affects the process of formation of legal statehood in Ukraine. The legal problems, arising at the stage of consideration of court cases between process participants are revealed, characterized and ways of their solution are offered.

Key words: value, justice, person, legal state, Ukraine.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення, відбувається реформування судової системи, що супроводжується значними змінами процесуального законодавства в контексті реалізації та захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина. У свою чергу, це призвело до створення нових інститутів, за допомогою яких відбувається налагодження правових механізмів та процедур між суб'єктами суспільних відносин як на національному, так і на міжнародному рівнях. Після проголошення незалежності, Україні, яка проголосила себе правовою державою у значній мірі вдалось побудувати нову сучасну модель судової системи із запровадженням відносно нових цінностей, які значно удосконалили форми та способи захисту всієї гами прав і свобод (особистих, політичних, економічних, культурних тощо), у тому числі й природних прав кожного індивіда та соціальних груп.

Конституція України закріпила базові елементи та засади здійснення судочинства, що значно посилило рівень розвитку правової державності, внаслідок чого постала гостра проблема у розробці нових доктрин, що стосуються якісного та надійного здійснення правосуддя у конституційному, адміністративному, кримінальному, господарському, цивільному провадженнях. Актуальність цього дослідження полягає в тому, що в сучасній науці здебільше відсутні праці вітчизняних юристів, у межах яких приділялась би увага саме конституційними цінностями правосуддя в умовах трансформації української правової державності.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженням проблем українського правосуддя та їх цінностей займалися такі провідні фахівці зокрема як: О. І. Величко, М. І. Сірий, В. Я. Тацій, Є. І. Туркіна та інші.

Метою цієї статті є визначення змісту та значення конституційних цінностей правосуддя в умовах розвитку української правової державності. Для досягнення поставленої мети, необхідно вирішити такі завдання: проаналізувати аксіологічні аспекти правосуддя, їх вплив на розвиток суспільства та держави, охарактеризувати

його конституційні цінності на національному рівні та в контексті міжнародних стандартів у сфері прав і свобод людини.

Виклад основного матеріалу. В юридичній науці, протягом останніх років, відбувається цілий ряд дискусій стосовно дотримання та охорони прав і свобод людини шляхом здійснення правосуддя. Наприкінці 90-років ХХ століття після ратифікації парламентом України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод органами публічної було вжито низку політичних та правових заходів спрямованих на приведення нормативно-правових актів відповідно до вимог міжнародних стандартів прав людини, в тому числі судової гілки влади. Відповідно, постало гостре питання у запровадженні нових конституційних цінностей з метою створення та забезпечення більш ефективного та якісного функціонування судових органів та здійснення конституційного контролю за найважливішими рішеннями у державі.

Як зазначав Т. Хаммарберг, Європейська конвенція з прав людини лежить в основі унікальної європейської системи захисту прав людини, яка слугує прикладом для створення відповідних систем в інших регіонах світу. Ця система відкрила нові шляхи для захисту прав людини за допомогою надання окремій особі права подавати скарги про порушення прав людини безпосередньо до Європейського суду з прав людини, для розвитку вражаючого зводу прецедентного права, який дозволяє здійснювати динамічну інтерпретацію прав людини, а також, що є не менш важливим, для створення можливостей для внесення змін у законодавство або правозастосовну практику на національному рівні з конкретними позитивними наслідками для життя людей [2, с. 19]. Слід погодитись з думкою автора, адже дійсно європейська судова практика є яскравим відображенням у запровадженні демократичних прав, правових принципів, що дозволяє забезпечити кожному рівний доступ до реалізації своїх конституційних прав, природних можливостей та соціального існування. У свою чергу, це слугує ціннісним орієнтиром справедливого неупередженого та незалежного здійснення правосуддя, що полягає в захисті порушених конституційних прав, а саме: визнання прав та інтересів, відновлення соціального стану, забезпечення виконання певного обов'язку (відшкодування матеріальної, моральної шкоди), відновлення правового статусу людини, що проявляється в його оцінці перед суспільством і державою в особі її компетентних органів тощо.

Останнім часом, в умовах прискореного суспільно-правового розвитку українське правосуддя набуває дедалі дискусійного та спірного характеру. Судові рішення, що приймаються суддями як посадовими особами органів державної влади не завжди відповідають тим нормам, що безпосередньо фіксуються в чинному законодавстві. Це характеризується масовими апеляційними та касаційними переглядами, що значно негативно відбивається на природних цінностях людини, призводить до зайвого психологічного навантаження учасників процесу, супроводжується стрімкими змінами у правосвідомості осіб, у негативний бік змінюються внутрішні погляди та переконання та врешті-решт формується негативне ставлення індивіда до соціального буття. Як показує практичний досвід, більшість рішень органів судової влади видаються доволі часто з порушенням матеріальних і процесуальних норм, чим у кінцевому випадку завдається значна шкода суспільним і державним цінностям, у тому числі й конституційно-правовим. Це полягає передусім у неналежному дослідженні та оцінці доказів, що мають істотне значення для з'ясування фактичних обставин справи, недотриманні чітких процедур при проведенні експертиз, неправильному тлумаченні правових норм. Адже більшість суддів, що ухвалюють рішення від імені України не замислюються щодо подальших наслідків розвитку правовідносин, що можуть трапитись у майбутньому. Це і є один з найважливіших проблемних аспектів у розбудові української правової державності, що призводить до формування недовіри народу до суду, шкодить авторитету судової гілки влади в цілому.

Відповідно до частини 1 статті 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими особами чи посадовими особами не допускаються. Принцип, за яким правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, створює найважливішу гарантію громадянського миру, додержання конституційних прав і свобод людини і громадянина. Лише за умови чинності цього організаційно-правового принципу суд здатний виконувати свої повноваження щодо захисту таких прав і свобод, а також забезпечувати в межах своїх повноважень реалізацію засад верховенства права та непохитності конституційного ладу в Україні. Отже, поділ державної влади з суттєвою автономією органів відправлення правосуддя є дуже важливою ознакою демократичної, правової держави [1]. Вищевказаний конституційний припис закріплює найважливіші цінності судоустрою, що є важливою передумовою та гарантією у розбудові демократичної, правової держави. Більш того, наявність таких складових дозволить відповідним компетентним органам підтримувати національний правопорядок, вести боротьбу з беззаконням у будь-яких сферах суспільства та налагодити органічний правовий зв'язок між органами державної влади та місцевого самоврядування в контексті дотримання конституційних прав і свобод людини та громадянина.

У свою чергу, саме правосуддя є невід'ємною конституційною цінністю української правової держави. Його цінність полягає у підтриманні взаємної соціальної рівноваги між фізичними та юридичними особами публічного та приватного права, при вирішенні конкретних юридичних ситуацій. З позиції конституціоналізму правосуддя і виступає саме тим незалежним та безпосереднім арбітром у спорі про право, що виникає між суб'єктами конституційно-правових відносин у будь-яких сферах життя. Головним його завданням є забезпечення захисту охоронюваних законом прав та інтересів кожного індивіда незалежно від будь-яких соціальних ознак. Так, частиною 2 статті 55 Конституції України передбачено, що кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Захист судом прав і свобод людини можна розглядати як норму, реалізація якої обумовлена наявністю низки імперативних вимог: надання доступу до правосуддя, заборона відмови в правосудді, захист не теоретичних й ілюзорних можливостей, а конкретного й дійсного права доступу в суд, рівень доступу має бути достатнім для захисту цього права, можливості ясні і конкретні, щоб у випадку їх недотримання можна їх було оспорити, обов'язок держави забезпечити

ефективність права доступу до правосуддя, утвердження системи юридичної допомоги для реалізації цього права, спрощення процедури доступу до суду, надання допомоги адвоката та ін [1].

Як бачимо, на сьогоднішній день Україна як права держава закріпила низку основних конституційних цінностей для об'єктивного, всебічного та неупередженого здійснення правосуддя. У свою чергу, це пов'язано з закріпленням процесуального статусу учасників різних видів проваджень, що базується на ідеях гуманізму, рівності, справедливості незалежно від суспільної оцінки підсудного. Наведений аспект полягає у гарантуванні взаємних прав і обов'язків як з боку обвинувачення, так захисту. Дотримання міжнародних стандартів у сфері прав і свобод людини є необхідною та важливою передумовою ефективного розвитку правосуддя в Україні. Цінності, що містяться безпосередньо в конвенціях, деклараціях, пактах, резолюціях є найвизначнішим досягненням європейської цивілізації, адже вони дійсно відображають реальне правове становище діяльності міжнародних судових органів і установ у частині прийняття рішень, що слугує яскравим прикладом у сфері застосування судової практики для інших держав світу, включаючи нашу країну. Зокрема, це такі цінності як право на справедливий суд, рівність перед судами і трибуналами, право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами, що виступають фундаментальною основою у функціонуванні судової гілки влади кожної правової держави. Але як показує практичний досвід, наші українські професійні судді, на жаль, не дотримуються в повному обсязі тих загальнообов'язаних міжнародних норм у сфері прав і свобод людини. Адже, це є найважливішою та ключовою проблемою правосуддя, що досить негативно впливає на процес розвитку українського правового державотворення. Цей фактор є дуже проблемним аспектом у реалізації та гарантуванні конституційних цінностей нашого національного правосуддя, що призводить у кінцевому випадку до соціального пригнічення, відчуття себе беззахисною фігурою у соціальному середовищі та в неможливості протидіяти суперечливим та протиправним юридично значущим діям чи бездіяльності з боку фізичних та юридичних осіб й держави.

Соціальна цінність правосуддя виражається в реалізації тих функцій держави, в яких виявляється їх суспільно корисний та соціально-спрямований характер, який визначається метою утворення та розвитку громадянського суспільства та правової держави, та функцій, які засновані на принципах пріоритетності суспільних інтересів та прав, свобод та інтересів кожного члена суспільства [3, с. 72]. У зв'язку з цим, саме правосуддя і виступає важливою конституційною цінністю, що сприяє розвитку та функціонуванню державних і недержавних інститутів, головна мета якого є захист законних інтересів та потреб кожної людини, суспільства, держави.

У свою чергу, це позитивно впливає на всебічний духовний розвиток кожної нації, забезпечення свободи існування політичних партій, громадських організацій, установ. У своїй діяльності національна система органів публічної влади просто зобов'язана проводити низку політичних заходів щодо здійснення контрольних-наглядових функцій за належним дотриманням чинного законодавства, що безпосередньо стосуються діяльності суддів, їх помічників та інших службових та посадових осіб судових органів. Такий вид моніторингу, спрямований на підвищення рівня професійної компетенції суддів, тим сам посилює теоретичні та практичні навички цих посадових осіб при розгляді судових справ різної категорії складності. Адже, це і є однією з основних внутрішніх функцій держави, що насамперед дозволить привести правосуддя у належний правовий стан та подолати значні наслідки правового нігілізму, які значно спотворюють рівень правової культури та стримують розвиток демократичних тенденцій. Відомо, що на сьогоднішній день з запровадженням судової реформи, відбувається переатестація суддів, що на нашу думку, може призвести до появи яскравих фахівців у сфері правозастосування. Адже, кожне судові рішення повинно бути повністю законним, обґрунтованим, вмотивованим та не містити жодних розбіжностей між нормами закону та фактичними обставинами справи. В цьому і проявляється соціально-значуща цінність правосуддя, що забезпечить надійний та якісний спосіб захисту порушених конституційних прав, свобод та інтересів людини.

Однією з найважливіших цінностей правосуддя слід визнати реалізацію принципу верховенства права, який займає одне із центральних місць у правовій системі, що є важливою умовою механізму реалізації діяльності суддів конституційної та загальної юрисдикції. Існування цього принципу, його розуміння та значення як базової конституційної цінності правової держави, слугує ключовим фактором у забезпеченні єдиного підходу при здійсненні учасниками процесу безпосередніх прав та дотриманні обов'язків на будь-яких стадіях судочинства. У свою чергу, це дозволяє фізичним та юридичним особам як суб'єктам правовідносин захищати свої права, свободи та законні інтереси будь-якими засобами на свій власний розсуд, що не заборонено законом та не шкодить моральним засадам суспільства і держави. Існування цього принципу в Україні є великою запорукою у стабілізації та розвитку сучасного законодавства, що свідчить про наявність незалежності судової гілки влади, яка здійснює правосуддя без будь-яких протиправних втручань з боку інших державних органів.

Роль суду в забезпеченні верховенства права полягає насамперед у захисті загальнообов'язаних прав і свобод людини. Суду надані широкі повноваження щодо оцінки відповідності законів Конституції України, а підзаконних нормативних актів – законам і Конституції України. Суди здійснюють правозастосовну діяльність, під час якої відбувається інтерпретація норм права, і утворення нових правових положень. Правотлумачення притаманне діяльності судів першої та апеляційної інстанцій, суди ж вищих інстанцій створюють прецедентну практику, яка виконує подвійну функцію: (а) роз'яснення порядку застосування законодавства (постанови Пленумів вищих судів) і (б) спрямування розвитку судової практики шляхом видання рішень прецедентного характеру (Верховний Суд України) [4, с. 7]. Сама-по собі судова практика – це результат набутого досвіду, що представляє собою сукупність певних конституційних цінностей, де закладаються найважливіші фундаментальні основи конституційного ладу. Адже це сприяє швидкому реагуванню на протиправні дії, на бездіяльність посадових осіб, що здійснюють правосуддя, особливо – це також стосується і вирішення питань щодо застосування до винних заходів державно-правового примусу.

Для досягнення ідеалів правової держави судова влада має бути водночас одночасно і суб'єктом права, і чинником правоутворення, визначаючи не тільки ефективність принципу верховенства права, але і його змістовне наповнення. Зі зростанням ролі і значення судової влади пов'язані реалії та перспективи реалізації державного управління в Україні [5]. Будь-яке судове рішення є ключовим базисом запровадження системи гарантій прав і свобод та повинно втілювати тільки найважливіші матеріальні і духовні цінності у житті кожної людини. Адже це та нормативна база, що слугує яскравим орієнтиром у розв'язанні різноманітних конфліктних ситуацій, що допомагає більш оперативно вирішувати подібні за своїм змістом та характером справи, які виникають між суб'єктами конституційних правовідносин у спорі про право, його належного виконання, застосування чи навпаки утримання від вчинення конкретних юридично значущих дій.

Не слід залишати без уваги те, що правосуддя виступає найважливішою складовою у захисті таких базових цінностей, що регламентуються Основним Законом, зокрема як життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість, безпека людини. Незважаючи на те, що цей перелік цінностей не є вичерпним у системі законодавства, про те він виступає найголовнішим засобом всього соціального існування кожного індивіда, на що працівникам судових органів слід найбільш акцентувати свою увагу при остаточному винесенні рішень, вироків, постанов та виданні наказів. У свою чергу, це стосується не тільки самого процесу, а й правовідносин, що виникають у ході виконання судових рішень, а саме: конфіскації майна, позбавлення волі, позбавлення спеціального статусу та призначення інших видів покарань, головна мета якого є збереження власної честі та гідності незалежно від суспільної оцінки засудженого. Українське правосуддя, в умовах правового розвитку, повинно підтримувати вищезазначені конституційні цінності незважаючи на характер та ступінь криміногенних факторів, що виникають з боку осіб, внаслідок вчинення протиправних дій чи бездіяльності. Введення мораторію на смертну кару в 1997 році дещо приблизило нашу державу до тих європейських цінностей, що стосуються безпосередньо невід'ємного права на життя, право на помилювання, відновлення правового статусу через невдалі рішення національних судів. Визнання людини найвищою соціальною цінністю у значній мірі примушує суддів дотримуватись загальновизнаних норм моралі, справедливості, адже саме ця конституційна норма повністю забороняє застосовувати до винних будь-яких обмежень неприродним способом, тим самим забезпечуючи їм належний комфортний стан під час розгляду судових справ. Інститут адвокатури, що також можна розглядати як найважливіший недержавний інститут захисту конституційних прав і свобод, без чого Україна як правова держава не зможе визнаватись як такою. Адже це той соціальний інструмент, який слугує забезпеченням та підтриманням всіх вищезазначених конституційних цінностей, що займається безпосередньо наданням професійної правничої допомоги особам, які притягуються до юридичної відповідальності. Саме він покликаний сприяти встановленню тієї об'єктивної істини, що дійсно мала місце на той час при вчиненні правопорушень від чого залежить вид та розмір санкцій, які накладаються на суб'єктів конституційно-правових відносин.

Висновок. Ураховуючи вищевикладене, правосуддя в умовах сучасного правового державотворення виступає важливим регулятором суспільних відносин у сфері гарантування тих конституційних цінностей, що формують собою яскравий механізм захисту конституційних прав і свобод людини, держави, що слугують для забезпечення стабільного розвитку громадянського суспільства, підтримання національної безпеки, правопорядку, а саме: визнання або відновлення порушених або втрачених прав, інтересів кожної людини. Створення та функціонування антикорупційного суду України зможе призвести до яскравих політико-правових змін в Україні. Адже це буде яскравим поштовхом у запровадженні абсолютно нових демократичних, правових та соціальних цінностей у сфері прав і свобод людини, яке зможе подолати значні корупційні прояви у всіх гілках влади, посилити рівень контролю за діяльністю посадових і службових осіб як представників органів державної влади та місцевого самоврядування, забезпечити кожній людині доступ до гарантованих їй конституційних прав, свобод, інтересів без будь-яких протиправних перешкод у їх реалізації та виконанні у тому обсязі, що відповідає її внутрішній волі. У цьому випадку це також зможе призвести до покращення та значної модернізації інституту правосуддя, яка відкриє шлях до повної розбудови правової державності до належного рівня. Адже налагоджена система правосуддя є найважливішою запорукою у розвитку конституційного ладу, що покликана охороняти та забезпечувати ті цінності, які є необхідними для соціального існування всього народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. Науково-практичний коментар [Електронний ресурс] // Право. – 2011. – Режим доступу: <https://coollib.com/b/340418/read>.
2. Хаммарберг Т. Європейські стандарти прав людини та Україна / Т. Хаммарберг // Право України. – 2010. – № 10. – С. 19–24.
3. Величко О.І. Правосуддя як основна функція судової влади в Україні: поняття його та соціальна цінність / О.І. Величко // Європейські перспективи: науково-практичний журнал. – 2013. – №13. – С. 70–73.
4. Городовенко В.В. Верховенство права як фундаментальний принцип судової влади / В.В. Городовенко // Часопис Академії адвокатури України. – 2012. – Том 5, № 1(14). – С. 01–07.
5. Туркіна І.Є. Конституційні засади судової влади в Україні: теоретичний аналіз / І.Є. Туркіна // Вісник Академії митної служби України. Серія: «Державне управління»: науковий збірник. – 2011 – №2. – С. 41–46.

УДК 340.15:342.5 «16»

**ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
ТА ЇЇ НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАКРІПЛЕННЯ У СЕРЕДИНІ 50-Х – КІНЦІ 60-Х РР. XVII СТ.**

Шевченко О. В.,

аспірант юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація: статтю присвячено висвітленню процесів нормативного закріплення правової політики, яку здійснювало Московське царство по відношенню до України протягом 1654–1687 рр. Наголошено, що в цей період царатом здійснювалася політика невинного формально-правового обмеження політичної автономії України-Гетьманщини. Стверджується, що протягом 60-80-х рр. відбувається подальше її фактичне інтегрування до Московської держави, що досить часто навіть суперечило змісту чинних домовленостей юридичного характеру. Квалітативні зміни політичного і соціального ладу російської монархії, поступове становлення нової державної доктрини її керівництва, що швидкими темпами відбувалися наприкінці XVII ст., неминуче наближали започаткування суттєвих трансформацій у подальших відносинах з Україною.

Ключові слова: правова політика, міжнародний договір, Московська держава, Гетьманщина, гетьманські статті, правовий статус.

Аннотация: статья посвящена анализу процессов нормативного закрепления правовой политики, которую осуществляло Московское царство в отношении Украины в течение 1654–1687 гг. Отмечено, что в этот период царизмом осуществлялась политика непрерывного формально-правового ограничения политической автономии Украины-Гетманщины. Констатируется, что в течение 60–80-х гг. происходит дальнейшая ее фактическая интеграция в состав Московского государства, что часто противоречило содержанию действующих договоренностей юридического характера. Качественные изменения политического и социального строя российской монархии, постепенное становление новой государственной доктрины ее руководства, которые быстрыми темпами происходили в конце XVII в., неизбежно приближали начало существенных трансформаций в дальнейших отношениях с Украиной.

Ключевые слова: правовая политика, международный договор, Московское государство, Гетманщина, гетманские статьи, правовой статус.

Annotation: the article is devoted to the analysis of the processes of regulatory consolidation of the legal policy, which was carried out by the Moscow kingdom in relation to Ukraine during 1654–1687. It was noted that during this period, tsarism pursued a policy of continuous formal legal restriction of the political autonomy of Ukraine-Hetman. It is stated that during the 60–80s. its further actual integration into the Moscow State takes place, which often contradicted the content of existing legal agreements. Qualitative changes in the political and social system of the Russian monarchy, the gradual formation of a new state doctrine of its leadership, which quickly occurred at the end of the 17th century, inevitably brought the beginning of significant transformations in further relations with Ukraine.

Key words: legal policy, international treaty, Moscow State, Hetman, hetman articles, legal status.

Сьогодні Україною докладається чимало зусиль щодо створення дійсно незалежної, як у політичному, так і в економічному аспекті, європейської держави. Саме тому становлення її сучасної зовнішньої та внутрішньої політики, має спиратися на досвід минулого, як позитивний, так і негативний. Це має забезпечити нашу державу від нових помилок. Саме такий досвід і надає, зокрема, аналіз документальних матеріалів, що стосуються проблеми формування політики Московської держави щодо українських земель та її нормативно-правового закріплення у другій половині XVII ст., яка вже протягом тривалого часу викликає дискусії та суперечки як у середовищі фахівців – істориків, правознавців, політологів тощо, так і серед широкого загалу не лише в Україні, але й у Польщі, Росії та інших країнах [1, с. 110–118]. Серед найвідоміших праць, присвячених зазначеним питанням, або таких, що побіжно їх зачіпають, варто насамперед назвати роботи В. Брехуненка, Л. Винара, М. Грушевського, О. Гуржія, Я. Дашкевича, В. Єрмолаєва, Л. Зайцева, Ю. Мищика, С. Наріжного, С. Плохія, В. Сергійчука, В. Урущака, В. Чеховича, Т. Чухліба, А. Яковліва та багатьох інших фахівців, як істориків, так і правників. Але й досі у цих дискусіях не поставлено крапку.

Отже метою цієї статті є з'ясування, на основі аналізу пам'яток права другої половини XVII ст., а також широкого кола наукової літератури, особливостей нормативно-правового закріплення політики Московської держави щодо українських земель у зазначений період.

Насамперед, варто наголосити, що в літературі широко обговорюються зміст та наслідки українсько-московського договору 1654 року. Дослідники навіть не доходять згоди з проблеми автентичності його тексту. Значна кількість російських істориків та юристів взагалі наполягає на тому, що ніякого договору між московським царем та Україною не укладалося, а український люд просто «обрав» собі монарха, склавши йому присягу на «вічне підданство» без жодної згадки про якісь умови, а цар «із милості» пожалував певні привілеї як гетьманові Б. Хмельницькому, так і Війську Запорізькому. Причому наголошується, що, виходячи з цього, московський цар, як

суверен, у подальшому мав повне право довільно вносити зміни, або й зовсім скасувати надані привілеї [2, с. 313; 3, с. 8].

Інша точка зору притаманна більшості вітчизняних дослідників, які розглядають акт 1654 р. як вимушену для Хмельницького, але реальну двосторонню угоду, повноцінний міжнародно-правовий договір між рівноправними суб'єктами, на підставі якого було закладено підґрунтя для відносин протекторату. Як зазначає вітчизняний дослідник В.В. Газін, гетьман, діяв у межах поширеної на той час європейської практики – прийняття протекції однієї, чи навіть кількох держав [4, с. 246]. Московський цар обіцяв надати Українській державі захист, насамперед від зазіхань з боку Речі Посполитої, а українська сторона зобов'язувалася надавати Московії військово-політичну підтримку.

Окрім того, професором А. Яковлівим ще в 30-х рр. було звернено увагу на той факт, що цей договір у документах було визначено як «вічний», але на практиці виявилось, що «правна сила його була дійсною лише на час гетьманування Б. Хмельницького». Автор наголошує, що за часів перебування «на гетьманському уряді» наступників останнього кожного разу при обранні нового гетьмана складався новий договір [5, с. 3]. Ці договори, що у XVII-XVIII ст. значною мірою визначали взаємовідносини з Московією (надалі Росією, Російською імперією), суспільно-політичний устрій Гетьманщини, статус та повноваження її органів влади і управління, у вітчизняній та зарубіжній історіографії прийнято іменувати гетьманськими статтями [6, с. 207].

Загальна тенденція московсько-українських відносин, що прослідковується на основі аналізу їхнього змісту, надала В.В. Газіну можливість констатувати, що для російського керівництва угода 1654 р. виходила далеко за межі надання допомоги «братньому православному народові» в його боротьбі проти католицької Польщі. Вона розглядалася як крок задля розширення території Московії та закладення підмурку майбутньої православної імперії. Отже, московське самодержавство створювало своєрідний плацдарм для подальшого наступу на суверенітет України, водночас, зовсім не збираючись дотримуватися покладених на себе зобов'язань держави-протектора [4, с. 246-247]. Це яскраво виявилось вже на початку 1655 р., коли московський посол Матвеев, що прибув до гетьмана, ознайомив його з царськими планами, серед яких було запровадження в Україні побудованого за московським зразком солдатського війська, запровадження «по Запорозьких городах» царських воевод та перетворення Києва на «стольний град» з облаштуванням у ньому царського палацу [7, с. 1029, 1033].

Цар Олексій Михайлович та його уряд були стурбовані отриманою ними інформацією про спроби Речі Посполитої повернути до себе українське населення та закликали, «памятуя бога и святую непорочную христианскую веру», а також «нашу государскую к себе премногую милость», до дотримання присяги, даної у січні 1654 р. в Переяславі [8, с. 80-82]. В той самий час у перебігу укладання Віленського договору з Річчю Посполитою 1656 р., московські посланці постійно демонстрували згоду йти на компроміси в «українському питанні» та чинили спротив допущенню до участі в перемовинах послів, які були надіслані до Вільно Б. Хмельницьким.

Уклавши цей договір Москва фактично відмовилася від своїх зобов'язань надавати захист та підтримку Україні. Більше того, після попередньої розвідки [9, с. 3-5] з 1657 р. вона розпочинає в українських землях справжню інформаційну війну, спрямовану на дискредитацію та усунення гетьмана. За даними В. Горобця, лише в першій половині згаданого року до України було направлено п'ять очолюваних царськими сановниками посольств, які здійснювали підривну діяльність [10, с. 112]. Так, відомо, що у червні 1657 р. царський посланець І. Желябужський, перебуваючи в українських містах, скрізь провадив антигетьманську агітацію, називаючи політику Б. Хмельницького «злочинною та зрадливою», закликаючи місцеве населення до виступів за призначення московських воевод до українських міст та обіцяючи людяності в такому разі різноманітні блага [7, с. 1381], протиставляючи образ «справедливих воевод» «свавільним та зажерливим» козакам та їхній старшині і таким чином розпалюючи міщансько-козацькі суперечності.

Після смерті Б. Хмельницького (27 липня (6 серпня) 1657 р.), який, за висловом Л. Винара, «забрав із собою в могилу грандіозні політичні концепції введення України, як самостійної держави, в коло європейських держав» [11, с. 21], втручання до українських справ з боку Москви посилюється. Це насамперед виявилось у введенні до України додаткового збройного контингенту, що аргументувалося ніби то «нагальною необхідністю» підтримати громадський порядок, угамувати свавільників [4, с. 249] та захистити українські землі від можливого вторгнення поляків і татар [12, с. 190]. П'ятитисячне військо на чолі з князем Г. Ромодановським вже 12 (22) вересня підійшло до Переяслава [13, с. 73]. До України передбачалося надіслати також підрозділи, очолювані воеводами Шереметьєвим та Трубецьким [13, с. 26-27].

На думку М.С. Грушевського, «...великі московські сили, що мали прибути в Україну, мали на меті здійснити тиск на український уряд». Знову порушивши умови Переяславського договору 1654 р., царський уряд прагнув «...скасування гетьманського правління, заведення московської воеводської управи, зменшення до мінімуму козацького війська, нищення економічних і політичних привілеїв старшини, ліквідації автономії української церкви...» [13, с. 55-56]. Цей курс набув розвитку та правового закріплення у подальших актах, що нав'язувалися Москвою Україні.

Зокрема, як зауважує А. Яковлів, вже Другі переяславські статті, що були запропоновані до затвердження Ю. Хмельницькому та Війську Запорізькому московським посланцем князем Трубецьким у 1659 р. [14, с. 121-126], значно різнилися за своїм змістом від статей 27 березня 1654 р. В ньому значною мірою відбилися події боротьби Москви з І. Виговським. Тому в багатьох випадках у статтях відчувається прагнення до помсти за невдачі Трубецького та московського уряду. Зокрема, запроваджується санкція у вигляді смертної кари за порушення окремих статей (4, 6, 10, 12, 16, 18) та усіх загалом (19), було складено спеціальні статті, що стосувалися «изменника Ивашки Выговского», його дружини, дітей та інших родичів (ст. 9), а також усіх тих, що «были в совете с Ивашком Выговским» (ст. 10) та, навпаки, було поставлено під охорону Москви наказного гетьмана І. Безпалого та інших Лівобережних полковників (Цицюру, Золотаренка тощо) разом із їхньою полковою старшиною, що стояли на боці

царя (ст. 12) [15, с. 262-269]. Існували й відмінності процесуального характеру. Процедура прийняття вісімнадцяти з дев'ятнадцяти статей документу описувалася таким формулюванням: «И гетман, и полковники, и вся старшина, и чернь на Раде, выслушав сю статью, приговорили быть сей статье так, как написана» [5, с. 75-76]. Отже, звертає на себе увагу той факт, що воля гетьмана та Війська Запорізького в процесі прийняття цих статей була суттєво обмежена та майже виключно зводилася лише до формального затвердження поданого проекту.

Політика, спрямована на обмеження прав і вольностей України, яка проводилася Московою й надалі, фактично вела не до скріплення союзу між державами, а до роз'єднання. Після підписання Гадяцького договору від 16(06) вересня 1658 р. [16, с. 14-15] (між гетьманом І. Виговським та урядом польського короля Яна II Казимира Ваза [17, с. 203]), яким передбачалося повернення Козацької держави під скіпетр польського короля розпочинається новий етап наступу Московського царства на вольності Гетьманщини. Використовуючи боротьбу за владу, що велася між представниками старшини та надавши суттєвої підтримки москвофільській партії на чолі з єпископом Методієм Мстиславським та Іваном Брюховецьким (якого за допомоги московського війська було проголошено, а не обрано гетьманом на «Чорній раді» в Ніжині 17 червня 1663 р.), Україні було здійснено спробу нав'язати Батуринські статті [18, № 368]. Відповідно до цього акту, що складався лише з п'яти статей Брюховецький зобов'язувався забезпечувати московське військо, що розташовується в Україні, а також військові залоги при воєводах продуктами харчування (ст. 1); повертати назад селян та «служилих людей», що втекли з Московської держави (ст. 2); Українським купцям з Гетьманщини заборонялося продавати хліб (зерно) за Дніпро, окрім Києва (ст. 4). У ст. 5 містилися умови, спрямовані на забезпечення московської горілчаної монополії, яка порушувалася через вільний продаж горілки мешканцями України (ст. 5). Варто зауважити, що через незгоду гетьмана і старшини сторони затвердили лише три статті.

Успішною для московського уряду акцією стало підписання 22 жовтня 1665 р. Московських статей [19, № 376]. Ст. 3 цього документу містила істотні обмеження у праві вільного вибору гетьмана. Було зазначено, що ці вибори мають відбуватися лише з царського дозволу та обов'язково в присутності царського посла. Гетьманські клейноди повинні були відбиратися від Війська Запорізького аж до інвеститури нового гетьмана. На підставі зіставлення текстів договорів А. Яковлів дійшов цілком справедливого висновку, що «стаття 3-я стоїть у повній суперечності з ст. 6 договору 1654 р. і жалуваною грамотою від 27 березня 1654 р.» [5, с. 85].

Але найодіознішою усе ж виглядає ст. 1, за пропозицією якої Брюховецького було 22 жовтня 1665 р. винагороджено титулом царського боярина та коштовним боярським одягом. Окрім того, йому було надано жалувану грамоту на Гадяцький повіт, а також Шептаківську сотню та призначено двір у Москві для проживання [5, с. 89]. У цій статті йшлося про передачу цілої України, з усіма містами та містечками, селами та слободами, з усіма їхніми мешканцями (за виключенням козацтва) під безпосередню владу московського царя. А ст. 4 містить пропозицію гетьмана, що стосувалася київської митрополичої кафедри – не просто підпорядкувати українську церкву московському патріархові (про що йшлося й раніше – у Переяславських і Батуринських статтях), а прислати до Києва «русского» (тобто московського) митрополита [19, № 376].

Але, незважаючи на очевидне потепління міждержавних стосунків 30 січня 1667 р. Москва усе ж підписала за спиною гетьмана Андрусівський сепаратний договір – угоду між Московським царством та Річчю Посполитою про припинення війни та розчленування України на Правобережну та Лівобережну. Незважаючи на спроби української сторони після трагічної смерті гетьмана І. Брюховецького в червні 1668 р. дипломатичним шляхом домогтися усунення з українських міст воєвод, звільнення з в'язниць українських бранців, повернення гармат, а також призначення Генеральної Ради для прийняття нового договору з Московою та підтвердження новообраного гетьмана [20, с. 15-19], царський уряд не поспішав із задоволенням прохань. До проекту статей, поданих українським посольством, було додано ще три (3, 19, 21 майбутніх Глухівських статей), а окрім того розроблені ще й запасні статті, які московські послани мали виголосити на Раді. Після низки підготовчих заходів та попереднього обрання на гетьманство Д. Многогрішного 6 березня 1669 р. у Глухові відбулася Генеральна Рада, де були затверджені статті, причому без особливого обговорення, а також остаточно обрано гетьмана [21, с. 102].

З точки зору аналізу еволюції політики московської держави по відношенню до України особливий інтерес становить стаття 8 Глухівських статей, де міститься царська вказівка «бути виборному для своїх государських справ, кого гетьман, і старшина, і все військо цього боку Дніпра виберуть...». Цей посадовець мав постійно мешкати у Москві «порічно, на особливому уладнаному дворі, і при ньому – п'ять чи шість чоловік». Гетьману ставилося в обов'язок писати листи «до виборного про справи й про образи на воєвод і ратних людей чи про інші які справи, що є в малоросійських містах», а той мав передавати їх царським «приказним людям», які, в свою чергу, будуть «доносити до великого государя». Водночас царем приписувалося «гетьманові до великого государя посилати нечасто, а посилати в найпотрібніших справах». Окрім того, в ст. 12 «великий государ, його царська пресвітла величність, указав відмовити... гетьману і всьому війську» у проханні дозволити українським очільникам «приймати від навколишніх государів всілякі присильні листи і читати, а прочитавши, відсилати до великого государя, а від себе їм до них писати». Цар наголошував, що ще з часів Б. Хмельницького «не велено було ні з якими государями чинити спілкування, бо від того в малоросійських містах чиниться великий розлад» [22, с. 180, 222].

Як зазначає А. Яковлів, юридичне значення Глухівських статей полягало у тому, що ними було скасовано Московські статті 1665 р. та повернули силу договору Б. Хмельницького (щоправда, не в початковому його змісті, а вже «виправленому», у редакції 1659 року) [5, с. 103]. В подальшому Глухівські статті слугували зразком для наступних договорів, якими врегульовувалися україно-московські відносини. На них надалі посилялися, розглядаючи як базові, фундаментальні положення. Водночас, варто зауважити, що, як і у багатьох випадках з попередніми договорами, коли прийшов час реалізувати договірні статті, підписані у Глухові, керівництво Московської держави усіяко ухилялося від цього, чинячи усіякі перешкоди, а часом навіть діяла всупереч укладеним домовленостям.

Надзвичайно показовою з точки зору трансформації поглядів московського керівництва на українське питання стала поява в тексті наступних, Коломацьких статей 1687 р. статті 19, у якій, зокрема, зазначалося: «...народ малоросійський всякими меры и способи с великоросійским соединять...», щоб були під однією царською державою «...общее, яко единой христіанской веры и никто б голосов таких не испущал, что Малоросійський край – гетманського регименту, а отзывались бы единоголасно: «Их царского пресветлого величества самодержавной державы гетман и старшина и народ малоросійський обще с великоросійским народом...» [23, с. 317]. Як зазначають вітчизняні дослідники В. Горобець та О. Струкевич, наведене положення цілковито заперечувало державний характер гетьманської влади, а тим самим і українську державність взагалі [24, с. 30].

Отже, аналіз гетьманських статей, а також деяких інших міжнародних договорів другої половини XVII ст. надає можливість дійти висновку, що вже починаючи з 1654 р. царатом здійснювалася політика невпинного формально-правового обмеження політичної автономії Гетьманщини. Можемо з упевненістю констатувати, що протягом 60-80-х рр. відбувається подальше її фактичне інтегрування до Московської держави, що досить часто навіть суперечило змісту чинних домовленостей юридичного характеру. Квалітативні зміни політичного і соціального ладу російської монархії, поступове становлення нової державної доктрини її керівництва, що швидкими темпами відбувалися наприкінці XVII ст., неминуче наближали започаткування суттєвих трансформацій у подальших відносинах з Україною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Матях В. М. Українсько-російські відносини другої половини XVII-XVIII ст. (стан дослідження проблеми у вітчизняній історіографії). / В. М. Матях // Укр. іст. журн. – 2003. – № 6. – С. 110-118.
2. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року / В. Брехуненко. – К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2005. – 367 с.
3. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. / А. Яковлів. – Нью-Йорк: Вид. спілка Ю. Тищенко та А. Білоус, 1954. – 126 с.
4. Газін В. В. «Переяславська наступальна операція»: московська політика стосовно козацької України в 1654-1659 рр. / В. В. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Т. 22. – С. 246-264.
5. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках / А. Яковлів. – Варшава-Львів: НТШ, 1934. – 179 с.
6. Єрмолаєв В. М. Гетьманські статті / В. М. Єрмолаєв // Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 1 : Історія держави і права України. – Х. : Право, 2016. – С. 207.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Т. IX-2: Роки 1654-1657 / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1997. – 776 с.
8. Грамота царя Алексея Михайловича гетману Б. М. Хмельницькому о рассылке «прелестных листов» в украинских пограничных городах по указу польского короля Яна Казимира, с призывом к сохранению верности присяге. 1654 г., апрель // Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом. 1654-1764 гг. : сборник документов. Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницкого. 1654-1657 гг. – М.: Древлехранилище, 2017. – 460 с. – С. 80-82.
9. Наріжний С. Розвідування московських посланців на Україні в другій половині XVII віку / С. Наріжний. – Прага : Історико-філолог. тов-во в Празі. – 22 с.
10. Горобець В. М. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. М. Горобець. – К. : Критика, 2007. – 462 с.
11. Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького. 1648-1657 : історична студія / Л. Винар. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1960. – 21 с. – С. 21.
12. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археологическою комиссиею. В 15 т. Т. 7. – СПб.: Тип. В. В. Праца, 1872. – 398 с.
13. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Т. X: Роки 1657-1658 / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1998. – 408 с.
14. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України напрямку підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 348 с.
15. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археологическою комиссиею. В 15 т. Т. 4. – СПб.: Тип. П. А. Кулиша, 1863. – 276 с.
16. Горобець В. М. Гадяцький договір 1658 р. / В. М. Горобець // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – С. 14-15.
17. Matejka J. Poczetkrolow I ksiazatpolskich / J. Matejka. – Warszawa: SwiatKsiazki, 1997. – 240 s. – S. 203.
18. Статьи Батуринские, постановленные с запорожским гетманом и боярином Иваном Брюховецким, укрепленные его и малоросійских старшин подписями. 1664 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1: С 1649 по 12 декабря 1825 г. Т. 1: С 1649 по 1675 г. – СПб.: Тип. II отд. Собств. ЕИВ Канцелярии, 1830. – № 368.
19. Статьи Московские, постановленные с запорожским гетманом и боярином Иваном Брюховецким, укрепленные подписью царя Алексея Михайловича. 22 октября 1665 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1: С 1649 по 12 декабря 1825 г. Т. 1: С 1649 по 1675 г. – СПб.: Тип. II отд. Собств. ЕИВ Канцелярии, 1830. – № 376.
20. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археологическою комиссиею. В 15 т. Т. 8. – СПб.: Тип. В. В. Праца, 1873. – 10, 400, 23 с.
21. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археологическою комиссиею. В 15 т. Т. 9. – СПб.: Тип. М. Этингера, 1877. – 988 стб.
22. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. В 2 т. Т. 2 / С. С. Величко. – К.: Лито-тип. И. Зальдера, 1851. – 612 с.
23. Источники малоросійской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. В 2 ч. Ч. 1: 1649-1687. – М.: Универ. тип, 1858. – IV, [2], 340 с.
24. Горобець В. Українсько-російські політичні відносини XVII-XVIII ст. / В. Горобець, О. Струкевич // Укр. іст. журн. – 1997. – № 1. – С. 22-43.

РЕЦЕНЗІЇ

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію Мельничук С.М. «Правові форми реалізації функцій сучасної держави Україна: загальнотеоретична характеристика» м. Івано-Франківськ, 2018. 436 с.

Процеси державотворення є складними й потребують ґрунтовної правової основи, глибокого наукового аналізу питань пов'язаних з правовими формами реалізації функцій держави в контексті формування демократичної правової, соціальної держави в Україні. Втім такі питання у вітчизняній правовій науці є малодослідженими.

Монографія на тему «Правові форми реалізації функцій сучасної держави Україна: загальнотеоретична характеристика» на нині є єдиним монографічним дослідженням в Україні. Така робота актуальна, витребувана часом, є вагомим внеском до вітчизняної юридичної науки в цілому. Адже обрана авторкою тематика є складною, а її результативність пронизана новизною.

Насамперед слід відмітити комплексний, концептуальний характер праці. Вона охоплює широке коло питань, адже структура роботи складається з чотирьох основних розділів, чотирнадцяти підрозділів, передмови та висновків, які змістовно та логічно пов'язані між собою. В роботі розкриваються еволюційні зміни у розумінні функцій держави аж до сучасного періоду, відстежується правова природа (модель) сучасної держави Україна й на її основі виокремлюються функції властиві їй та правові форми їх реалізації, які піддаються аналізу.

Зацікавленість викликають обґрунтовані автором (в першому розділі присвяченому теоретичним основам правових форм реалізації функцій сучасної держави Україна) трансформації доктринальних уявлень про державу (її мету, завдання, функції) під впливом глобалізаційних, інтеграційних процесів. Окремі підрозділи присвячено дослідженню еволюційних змін у розумінні функцій держави в різні історичні періоди, а також під впливом доктрини демократичної, правової держави; виокремленню функцій сучасної держави Україна на основі аналізу такого явища як «сучасна держава» та моделі (політико-юридичного ідеалу) сучасної держави Україна тощо. Аргументовано використання правових форм у реалізації функцій сучасної держави Україна та виокремлення правотворчої, інтерпретаційно-правової, правозастосовної.

У другому розділі монографії розглядається правотворча форма реалізації функцій сучасної держави Україна, в тому числі її види (законотворчу форму, підзаконну, нормативно-договірну). Авторка виявляє, зокрема: їх правову природу; реальний стан; окреслює роль у реалізації функцій сучасної держави Україна; проблеми та перспективні способи їх удосконалення.

Третій розділ розкриває питання реалізації функцій сучасної держави в інтерпретаційно-правовій формі, наявні тенденції до її звуження в цьому процесі й інші недоліки, а також пропонує вирішення складних питань властивих цій формі, в тому числі й пов'язаних з використанням правових позицій.

Ревізія реалізації функцій сучасної держави у правозастосовній формі та її видах фіксується в четвертому розділі.

Кожен з розділів є завершеним, теоретично насиченим, поглиблює державно-правові явища, збалансовано й оптимально відображає характер досліджуваної проблеми. Безперечною достоїнністю монографії є належно сформований і розроблений поняттєво-категорійний апарат, що в значній мірі поглиблює та сприяє значній науковій новизні.

Окрім зазначеного, об'єктивність й ґрунтовність результатів монографічного дослідження підкреслює значний та правильно сформований бібліографічний апарат дослідження (886 джерел), який використовується для аналізу такої складної теми та робить дану монографію глибокою роботою.

Загалом, наукова робота розширює й поглиблює загальнотеоретичну основу державотворення в сучасній державі Україна, адже значна частина питань носить комплексний характер, охоплюється як теорією, так і практикою. Сформульовані авторкою положення окреслюють низку важливих напрямів подальшого дослідження державно-правових явищ, закладають їх підґрунтя.

**Професор кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна доктор юридичних наук,
професор, заслужений юрист України**

О. М. Головка

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право» (далі – «Вісник») має на меті висвітлення широкого кола актуальних політико-правових проблем, серед яких:

- ⇒ проблеми становлення й розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні;
- ⇒ проблеми забезпечення прав людини;
- ⇒ проблеми боротьби зі злочинністю й захисту громадського порядку;
- ⇒ проблеми удосконалення національного законодавства та правозастосовної практики.

Вимоги щодо оформлення і змісту статей

▼ Редколегія «Вісника» розглядає статті, що відповідають вимогам п. 3 Постанови Президії ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1.

▼ Приймаються статті українською мовою, надруковані на одному боці стандартного аркуша формату А4, шрифтом Times New Roman, розмір якого повинен становити 14pt, через 1,5 інтервали. Поля: верхнє, нижнє – 2 см; ліве – 3 см; праве – 1,5 см. Формат файлу, у якому знаходиться текст статті, має бути сумісним із Word 6.0; Word 95; Rich Text Format (RTF).

▼ Над назвою статті подається УДК.

▼ Назва статті розміщується посередині (без крапки у кінці), виділяється жирним шрифтом. У правому верхньому куті містяться ініціали, прізвище автора, його науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, телефон.

Далі подаються анотації (**5-7 речень!**) українською, російською та англійською мовами та ключові слова (**7-10 слів!**).

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ:

УДК

НАЗВА СТАТТІ

*прізвище, ім'я та по батькові автора,
відомості про автора*

Анотація Текст анотації

Ключові слова

Аннотация Текст аннотации

Ключевые слова

Annotation

Key words

▼ Посилання у тексті повинні бути заключені у квадратні дужки, в яких зазначається номер посилання і номер сторінки відповідного джерела, наприклад, [1, с. 23]. Номери посилань у тексті мають збігатися з номерами посилань у кінці тексту. Останні оформлюються у вигляді списку літератури з повним бібліографічним описом джерел.

▼ Обсяг статті 8-12 сторінок.

▼ Текст статті подається в одному примірнику.

▼ В електронному вигляді стаття може бути подана на електронному носії або надіслана електронною поштою (бажано) на адресу: HNU_vesnik@ukr.net (назва файлу – за прізвищем автора).

До статті додаються:

▪ одна рецензія кандидата або доктора юридичних наук (для авторів, які не мають наукового ступеня);
▪ витяг з протоколу засідання кафедри або іншого наукового чи навчального підрозділу про рекомендацію статті до друку;

Автори несуть відповідальність за дотримання авторського права, точність і науковість викладених фактів, відповідність цитат, географічних та історичних назв, власних імен тощо.

Зміни тексту, назви, скорочення, що не впливають на зміст статті, вносяться редколегією без узгодження з автором.

Редколегія залишає за собою право на власне рецензування поданих матеріалів.

Адреса редколегії:

м. Харків, 61077
пл. Свободи – 6,
Юридичний факультет (кімн. 425а).
тел. (057)705-50-69

Журнал видається двічі на рік

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Вісник Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

Серія «ПРАВО»

ВИПУСК 26

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання: В. Ю. Радівілова

Підписано до друку 18.12.2018 р. Формат 60×84 1/8
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. 32,5. Обл.-вид. арк. 27,95

Наклад 100 пр. Зам. №

Ціна договірна

Україна, 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Видавництво

Надруковано: